

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

YIL / YEAR: 41

CİLT / VOLUME: 121

SAYI / NUMBER: 239

ISSN: 0255-0644

SAYI:
239

MART - NİSAN 2019
MARCH - APRIL 2019

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Researches About The Turks All Around The World

ISSN: 0255-0644

2019 / 239

**MART - NİSAN
MARCH - APRIL**

İstanbul - 2019

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner

Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Salih AYNURAL (Emekli)

Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)

Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Doğuş Üniversitesi)

Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)

Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)

Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)

Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi)

Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)

Prof. Dr. Fadil HOCA (Uluslararası Vizyon Üniversitesi - Makedonya)

Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖVA (Uluslararası Kantoro Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi - Kırgızistan)

Prof. Dr. Fariz AHMADOV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi - Azerbaycan)

Yayına Hazırlayan / Editor

Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU

Dizgi / Typesetting

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design

Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center

Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresi: www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turana.org - dizgi@turana.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press

Şenyıldız Matbaacılık: Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No: 19/102 Topkapı - İstanbul

Tel: (0212) 483 47 91

Yayın Türü

2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi

40 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription

115 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik

240 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa AYDIN** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Ayhan BIÇAK** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV** • Kızılorda Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
- Prof. Dr. Veysel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekan Vekili / Türkiye
- Prof. Dr. Lütfi ÇAKMAKÇI** • Ankara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR** • Maltepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmamı Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet DURMAN** • Sakarya Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Birol EMİL** • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGİNÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Hüseyin FİLİZ** • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Eyüp İSPIR** • Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü / Türkiye
- Prof. Dr. Günay KARAĞAÇ** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAÖRS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU** • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI** • Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV** • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
- Prof. Dr. Berrak KURTULUŞ** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR** • Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Salih OKUMUŞ** • Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYEMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yümnü SEZEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV** • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan
- Prof. Dr. İlhan ŞAHİN** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN** • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başırtık Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmail TATLIOĞLU • Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Selçuk ÜNLÜ • Selçuk Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARIA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Doç. Dr. Mustafa AKSOY • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ahmet Ali ASLAN • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fak., İngilizce Mütercimlik ve Tercümanlık Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZIZALIEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erziyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Güljanat ERÇİLASUN • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Köksal SAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Meşkure YILMAZ • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Pınar CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih DOĞRUCAN • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Serkan KEKEVİ • Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Cahid ŞENEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Volkan YURDADOĞ • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Arş. Gör. Dr. Cemile KINACI • Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ • Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı / Türkiye
Dr. Murat KARATAŞ • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü / Türkiye
Dr. Sinan OĞAN • TÜRKSAM Başkanı - Stratejist / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIÇ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognosi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Türk Dünyası Araştırmaları iki ayda bir yayınlanır. Gönderilen yazılar yazı kurulundan ve hakem heyetinden geçtikten sonra yayınlanmak üzere sıraya konulur. Prensip olarak, *"Türk Dünyası Araştırmaları"* ve *"Türk Dünyası Tarih Kültür"* dergilerinde çıkan yazılar ve *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*'na yayınlanan kitapları kaynak olarak gösteren yazılara öncelik verilmektedir.

2. Yayın Kurulumuzca, *"Türk Dünyası Araştırmaları"* ve *"Türk Dünyası Tarih Kültür"* dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmaktadır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya ".doc" uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak e-posta adresimize ve CD kaydı ve iki nüsha kâğıt çıktısıyla adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurulurken, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale İç Başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları'nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesi'dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinalininin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayın bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayın yeri, yayınevi, yayın tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsa önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgül konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınırlar.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. **Kitap Adı:** Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasında, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgül konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. **Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları:** Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' denedikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.', şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. **Makale Adı:** Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgül konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgül konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. **Tez Adı:** Yayınlanmamış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. **Ansiklopedi Maddelerinin Adları:** Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadı ile eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. **Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi:** Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmez. Kitap birden fazla cilt halinde yayımlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgül konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanıldıysa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgül konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayım bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasında virgül konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgül konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgül, yayım yılı, virgül, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. **Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar:** Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgöl, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgöl, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününde uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırınız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atıf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atıf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atıf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atıf Örneği

Kitaba atıf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açtırmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atıf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atfı:

Bozkurt, a. y.

Ansiklopediye atfı:

Paul Bohannon, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atfı:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atfı:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atfı:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atfı yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yansıtılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfalar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Üçler BULDUK** • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ • Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı / Türkiye
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Berrin OKKA • Necmettin Erbakan Üniversitesi, Meram Tıp Fakültesi, Temel Tıp Bilimleri Bölümü, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı / Türkiye
Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Tuğba Eray BİBER • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Mukadder GÜN • Ankara Ufuk Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
Dr. Ahmet İNAN • Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul Eski Bölge Müdürü / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmi yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

KÖK TÜRK YAZITLARI VE MANAS DESTANINDAKİ BAZI BENZERLİKLER <i>SOME SIMILARITIES BETWEEN ORKUN INSCRIPTIONS AND THE EPIC OF MANAS</i> Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	241
HUN TÜRKÇESİ ÜZERİNE ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER 25: HUNSLARA AİT GORGÂN YER ADI, GÖKTÜRLERE AİT KORGAN ~ KURGAN, GÖKTÜRK VE UYGURLARA AİT KOORG VE KORDAN SÖZLERİNİN KÖKEN VE ANLAMLARI <i>RESEARCH AND ANALYSIS ON HUN TURKISH 25:</i> <i>ORIGINS AND MEANINGS OF THE GORGÂN PLACE NAME OF HUNNISH TURKS AND THE KORGAN ~ KURGAN</i> <i>OF GOKTURK AND KOORG AND KORDAN WORDS OF GOKTURK AND UYGURS</i> Dr. Yusuf GEDİKLİ	251
RUS'DA VE UGRİYA'DA PEÇENEKLER, TORKLAR VE BERENDİLER <i>PECHENEKS, TORKS AND BEREDIS IN RUS AND UGRIA</i> D.A. RASOVSKİY - Çeviren: Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	283
AVRUPA İLE YAPILAN İTTİFAKIN İLHANLI HÜKÜMDARLARININ DİNİ TERCİHİ VE DÂHİLİ SİYASETİ ÜZERİNDEKİ TESİRİ <i>THE INFLUENCE OF THE ALLIANCE WITH EUROPE ON THE RELIGIOUS REFERENCE AND INTERNAL POLITICS OF THE</i> <i>ILKHANID RULERS</i> Dr. Erol KELEŞ	345
İMPARATORLUK DÖNEMİ RUSLAŞTIRMA SİYASETİNİN BİR ARACI OLARAK GENEL VALİLİK KURUMUNUN TARİHİ <i>HISTORY OF THE FORMATION OF THE GENERAL-GOVERNORSHIP AS A MEANS OF THE POLICY OF</i> <i>RUSSIANALIZATIION IN THE EMPIRE PERIOD</i> Hatice KERİMOV - Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL	365
Keşfedilen Kabri, Yıkılan Mescidi ve Ulubat Gölü Civarındaki Köyünün Vakfiyesi Işığında, FÂTİH'İN ALEM DÂRİ, ŞEHİDLER SERDÂRİ "ULUBATLI BABA HASAN" <i>In The Light Of His Discovered Tomb, His Demolished Masjid And His Vakfiye Found In His Village About Lake Ulubat:</i> <i>ULUBATLI BABA HASSAN, THE COMMANDER OF MARTYRS, AS THE STANDARD BEARER OF FÂTİH</i> Hakan YILMAZ	383
URFA'DA MİLLİ MÜCADELE <i>NATIONAL INDEPENDENCE IN URFA</i> Doç. Dr. Cengiz MUTLU	405

TÜRK TIP TARİHİNDE GENÇLİK SIRLARINDAN ÖRNEKLER VE SONUÇLAR <i>SAMPLES FROM YOUTH SECRETS IN THE TURKISH MEDICAL HISTORY AND RESULTS</i>	
Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR	419
TÜRKİYE'DE SÖZLÜ TARİH ÇALIŞMALARI BAĞLAMINDA FARUK SÜMER <i>FARUK SÜMER IN CONTEXT OF ORAL HISTORY STUDIES IN TURKEY</i>	
H. Yavuz YAŞAR	437
TÜRKLERDE AİLE ANLAYIŞI VE ÇOCUK <i>THE CONCEPT OF FAMILY FOR TURKS AND CHILD</i>	
Dr. Namık ASLAN	457
KİTAP TANITMA: TÜRK OCAKLARI UMUMİ KÂTİBİ DR. FETHİ ERDEN'İN OCAK HÂTİRALARI	
Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU	467

KÖK TÜRK YAZITLARI VE MANAS DESTANINDAKİ BAZI BENZERLİKLER

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Öz

Şüphesiz Kök Türk harfli kitabelerin bulunuşu Türk tarihi ve kültürü açısından büyük bir keşif olmuştur; Türkler kendi tarihlerini uzun bir süre başka milletler tarafından kaleme alınan kaynaklara müracaat ile öğrenirken, 19. asrın sonlarında bu yazıtların çözülmesiyle beraber, eski tarihlerinin karanlıkta kalan pek çok meselesini aydınlatılabilme imkânına kavuşmuşlardır. En azından günümüz itibarıyla Kök Türk ve Uygur çağına dair birtakım vak'a ve kültürel problem, başka hiçbir vesika olmasa da Kök Türk harfli belgelerden yola çıkılarak sonuçlandırılabilir. Bunun gibi dünyanın en uzun ve muhteşem destanlarının başında gelen Manas da, evvela Kırgız Türklerinin tarihi ve kültürünün ortaya konmasında son derece önemli bir yere sahiptir. Bu kahramanlık hikâyesi her ne kadar Kırgız tarihinin ana temasını meydana getirirse de Kırgız halkı büyük Türk camiasının bir parçası olması sebebiyle zaten ortak değerleri yansıtır. İşte bu noktada Manas Destanı ve diğer Türk kahramanlık hikâyeleri ile Kök Türkçe yazılı belgelerde bazı ortak unsurları yakalayabiliyoruz.

Anahtar kelimeler: Türkler, Kırgızlar, Kök Türk Yazıtları, Manas Destanı.

Some Similarities Between Orkun Inscriptions And The Epic Of Manas

Abstract

With no doubt, the exploration of Kok Turk-alphabet inscriptions has become a big discovery for Turk history and culture, while Turks were learning their own history from sources which were written by other nations for a long time, in the late 19th century, by the exploration of these sources, they had the opportunity to enlighten some matters of their old history which had been in the dark. At least, today, even with any other document needed, some events and cultural problems about Kok Turk and Uyghur times can be solved with the help of Kok Turk-alphabet documents. Similar to these, The Epic of Manas which comes first at the top of world's longest and greatest epics, has a quite

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü.

important place in order to define Turk history and culture notably the Kyrgyz Turks. Even though this romance is the main theme of Kyrgyz history, it reflects common values as Kyrgyz community is a part of the Great Turk Body. At this point, we can catch some common elements between The Epic of Manas and the other Turkish romances and Kok Turkish scripted documents.

Keywords: Turks, Kyrgyzs, Kok Turks Inscriptions, Manas Epic.

Birisi Türk tarihi ve kültürünün en eski yazılı belgeleri olan Kök Türk harfli yazıtlar, diğeri de yine Türk destan edebiyatının en zengin kültürel verilerini içerisinde bulunduran Manas Destanı; Türk milleti için kıymeti hiçbir şey ile ölçülemeyecek hazinelerdir.

Şüphesiz Kök Türk harfli kitabelerin bulunuşu Türk tarihi ve kültürü açısından büyük bir keşif olmuş; Türkler kendi tarihlerini uzun bir süre başka milletler tarafından kaleme alınan kaynaklara müracaat ile öğrenirken, 19. asrın sonlarında bu yazıtların çözülmesiyle beraber, eski tarihlerinin karanlıkta kalan pek çok meselesini aydınlatılabilme imkânına kavuşmuşlardır.

En azından günümüz itibarıyla Kök Türk ve Uygur çağına dair birtakım vak'a ve kültürel problem, başka hiçbir vesika olmasa da Kök Türk harfli belgelerden yola çıkılarak sonuçlandırılabilir. Bunun gibi dünyanın en uzun ve muhteşem destanlarının başında gelen Manas da, evvela Kırgız Türklerinin tarihi ve kültürünün ortaya konmasında son derece önemli bir yere sahiptir. Bu kahramanlık hikâyesi her ne kadar Kırgız tarihinin ana temasını meydana getirirse de, Kırgız halkı büyük Türk camiasının bir parçası olması sebebiyle zaten ortak değerleri yansıtır. İşte bu noktada Manas Destanı ve diğer Türk kahramanlık hikâyeleri ile Kök Türkçe yazılı belgelerde bazı ortak unsurları yakalayabiliyoruz.

Bu durum bir yana hem Kök Türk harfli yazıtlar, hem de Manas Destanı'nın değişik özelliklerine dair günümüze kadar binlerce araştırma yapıldığı da bir hakikattir. Dolayısıyla biz bu çalışmada Türk tarihi ve kültürünün en mühim vesikaları arasında bulunan Kök Türkçe kitabeler ve Manas Destanı içinde yer alan birtakım benzerlikleri tespit edip, onların üzerinde duracağız.

Millet ve devletin varlığı eski Türk düşünce hayatında her şeyin üzerinde tutulan bir mefhumdur. Gerçi günümüzde de farklı bir durumun olduğu söylenemez. Dolayısıyla insan hayatının mevcudiyeti, onun rahat ve huzurlu bir şekilde yaşaması bu iki mukaddes müesseseye bağlıdır. Eğer bunlar ayakta durabiliyorsa, kişinin hayatının sürmesi mümkündür. Bu yüzden devleti yöneten idareciler gece ve gündüzlerini vatanları için çalışarak geçirmeyi kendilerine ilke edinmişlerdir. Tarih boyunca bütün Türk hakan ve yöneticilerinin tek emeli bu kutsal ülke ve aziz milletin refahını kollamak olmuştur. Türklerle ait yazılı belgeler ile destanlarda bu fikri yapıya dair yüzlerce malzeme bulunabilir. İşte bunlardan birisi Kök Türk Kaganlığının karmaşadan kurtulup, yeniden kafasını yukarı kaldırdığı yıllarda karşımıza çıkmaktadır.

Bilindiği üzere 7. asrın ikinci yarılarında kutlu Türk yurdu Ötüken'in merkezine hâkim olmak için Türk boyları arasında kıyasıya bir rekabet yaşanmakta idi. Oguz, Karluk, Kırgız, Kıpçak (veya Çepni), Tarduş, Türgiş vs.

kabilelerin hepsi kendilerinde bu hakkı görüyorlar ve bu yüzden de Börülü ailesine karşı zaman zaman birtakım tertipler içerisine giriyorlardı. İşte buna bağlı olarak çevresinde güçlü bir Türk devletinin varlığını çekemeyen Çin imparatorluğu çoğu kere bu komploların gerçekleşmesinde yer aldığından, bu kez de Kitan ve Oguzlarla, Kök Türklere karşı bir ittifak meydana getirip, onları Börülülere (A-shih-na/Çona/Çina) karşı kışkırttı. Bu sırada, yani 686'larda Ötüken'in en kalabalık halklarından Tokuz Oguzların başına da son derece güçlü bir kişi olan Baz Kagan geçmişti. Kutlug Şad (İl-teriş) bunu habercileri vasıtasıyla öğrendi.¹

Bu hâl bir yana Baz Kagan da boş durmadı. Oguz beyi; Çinlilere Kuni Sengün adlı elçisini, Kitanlara doğru Tongra² Esemi göndererek: "Azıcık Türk milleti yürüyor; onların kaganı yiğit, aygucısı³ bilgedir. O ikisi var olduğu müddetçe Çin'i ve Oguz'u da öldürürler. Çin güneyden, Kitan doğudan, biz kuzeyden saldıralım. Türk Sir Bodun⁴ ülkesinde hiç (kalkınmasın). Mümkünse onları yok edelim"⁵ demişti.

Bunun üzerine Kutlug'un akıllı danışmanı (ayguçısı) Tunyukuk gece uyuymadan, gündüz oturmadan plânlar yapıp, onları nasıl yeneceğini düşündü. Tunyukuk kendi kitabesinde bu durumu şöyle açıklıyor: Bu sözü işitip, gece uyuyacağım, gündüz oturacağım gelmedi. Bundan dolayı kaganıma; "Çin, Oguz ve Kitan bu üçü birleşirse kalakalacağız. Kendi içi, dışarıdan çevrilmiş gibiyiz. Yufka olanın delinmesi, incenin kırılması kolay; yufka kalın, ince yoğun (kalın) olursa kırmak zordur. Doğuda Kitan, güneyde Çin, batıda Hotan (Kotan) ülkesinden ve kuzeyde Oguz'dan iki-üç bin asker bizi desteklemek için gelirler mi", diye arz ettim. Kaganım, bunun üzerine ben Tunyukuk'un sözlerine kulak verdi. Gönlümce orduyu yönetmemi söyledi.⁶

¹ Bakınız: *Tunyukuk Yazıtı*, I. Taş, Güney tarafı, 2. satır: "Körüg sabı antag: Tokuz Oguz üze kagan olurtı tir."

² Türk tarihinde önemli bir yer işgal eden boylardan biri de Tongralardır. Töloslere mensup Tongralar, Tokuz Oguzların bir koludur. Bakınız Saadettin Yağmur Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015, s. 121.

³ Ayguçı'yı biz yol gösteren danışman olarak aldık.

⁴ Yalnızca Tunyukuk Yazıtında geçen Türk Sir Bodun deyimindeki Sir'in Türkçe bir kelime olmadığı, Sogdça "iyi, güzel" ve "kutlu" manasına geldiği, ayrıca Sir'in, On Oklara da delalet ettiği söylenmekle beraber, orta Farsçada Sir'in "arslan" anlamını taşıdığı ve kelimenin etimolojisinin Özbek Türkçesi ve Tacikçede yaşayan Sir-ob, "bol su" kelimesiyle alakalı olabileceği de belirtilmiştir. Buna karşılık, bazı kültür tarihçileri "Türk Sir Bodun" deyiminin "Birleşik Türk Milleti" anlamına gelebileceğini; buna paralel olarak yine kitabelerde zikredilen "Sir Tarduş" adının da "Birleşik Tarduşlar" manasında düşünülebileceğini söylüyorlar. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, Çin kaynaklarından yapılan çevirilere baktığımızda Sir Tarduş kabile adının iki ayrı boyun birleşmesi suretiyle ortaya çıktığına dair ibareleri görmekteyiz. Ancak biz, Sir sözünü Tarduş'un sıfatı şeklinde anlamaktayız. Bakınız Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2016, s. 185.

⁵ Bakınız: *Tunyukuk Yazıtı*, I. Taş, Güney tarafı, 2-5. satır: "Tabgaçgaru Kuni Sengünig idmiş. Kitanygaru Tongra Esemig idmiş. Sab ança idmiş: "Azkımya Türk bodun yonyur ermiş. Kaganı alp ermiş. Ayguçısı bilge ermiş. Ol eki kişi bar erser sini Tabgaçig ölüртеçi tir men. Öngre Kitanyig ölüртеçi tir men. Bini Oguzig ölüртеçi tir men. Tabgaç biridin yan tegeyin. Türk Sir Bodun yerinte idi yonmazun. Usar idi yok kılalm tir men."

⁶ Bakınız: *Tunyukuk Yazıtı*, I. Taş, Güney tarafı, 5-8. satır: "Ol sabig eşidip tün ıdıstıkım kelmedi, küntüz olursıkım kelmedi. Anta ötrü kaganıma ötüntim: "Tabgaç, Oguz, Kitany bu üçeği kabışsar kaltaçı biz. Öz içi taşın tutmuş teg biz. Yuyka erklig tupulgalı uçuz ermiş, yinçge erklig üzgelü uçuz; yuyka kalın bolsar tupulguluk alp ermiş. Yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş. Öngre Kitanyda,

İlginçtir ki Kök Türk Yazıtlarından yüzlerce yıl sonra kayda geçen Manas Destanı'nda da benzer ifadeleri görüyoruz. Herhalde Kırgız Manasçılar bu metinleri okumuş olsalar gerekir. Bu vesile ile Kırgız hanlarından ve Mokmurun'un babası Kökötöy "ağzından gök rengi duman çıkıp, gözünün nuru sönüp, öldüğünde ona bir cenaze töreni yapılır ve buna Er Manas da davet edilir." Kırgız Türkleri tarafından çok sevilen ve herhalde elinde bir avcı kuş ile resmedilen Kökötöy'ün mezartaşına şunlar yazılmıştır: "Üstünde elbisesi, yiyecek aşı olmayan halkı topladım, birleştirdim. Halk yaptım, dertsiz kıldım. Nice yıllar uranımı, adil törelerimi kutlu bildim. Yufkayı, azı toplamak kolaydır. Yufka, toplandığı zaman güçlenir. İnce yoğun olursa koparmak zordur. Bahadırın bin, başın bir olsun. Bunu işit, hatırla halkım."⁷

Yine bu cümleleri içerisinde barındıran bir tespit de Bilge Kagan'a aittir ki, o da şöyle diyor: "Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin yaptım. Altın sarısını, gümüşün beyazını, ipeğin kenarlısını, desenli kumaşını, hususi atını, aygırını, kara samurunu, gök sincabını benim Türk milletime kazandım. Tokuz Oguz beyleri, halkı bu sözümü iyi dinle."⁸

Bilindiği üzere Kök Türk Kaganlığını idare edenler fetret devrine girmeden evvel zenginlik, ihtişam ve kuvvetli olmaktan kaynaklanan bir rehavete kapılmışlar idi. Bu sırada her yeri Çin malları doldurdu. Bunlara sahip olma gayesiyle Türk komutanlar pek çok uygunsuzluklar yapıyordu. Ayrıca kaganlığın doğusu ile batısı arasındaki mücadelede sebebiyle, herkes Çin'den yardım alma peşindeydi. Belki de bu yüzden kitabelerde Bumın ve onu takiben tahta oturan üç kaganın ardından ülkeyi yöneten hükümdarlar için, ondan sonra küçük kardeşi büyük ağabeyi, oğlu babası gibi yaratılmamış, bilgisiz ve kötü kaganlar tahta oturduğundan; bakanları da bilgisiz ve kötü imiş⁹ denerek, onların dirayetsizliklerine işaret edilmektedir. Zaten yaşananlara baktığımızda gerçek de böyledir. Buna bağlı olarak Türklerin yüz yüze kaldıkları felaketlere şöyle atıf yapılmaktadır: Beyleri ve halkı düzensiz, Çin milleti aldatici ve sahtekâr olduğu, küçük kardeşi büyük kardeşe düşürdüğü, bey ve halkın arasını açtığı için Türk milletinin ülkesi elinden çıktı. Kaganlık tahtına oturttuğu kaganını kaybetti. Kanı su gibi aktı, kemikleri dağ gibi yığıldı. Çin milletine bey olacak erkek çocuğu kul, hanım kızı cariyeye oldu. Türk beyleri Türk adını bıraktı. Çin beyleri Çince isimlerini koruyup, Çin imparatoru için çalıştılar.¹⁰

biriyе Tabğaçda, kunya Kordanta, yırıya Oguzda eki üç bing sümiz kelteçimiz bar mu ne?" Ança ötüntim. Kaganım ben özüm Bilge Tunyukuk ötüntik ötünçümün eşidü berdi: "Köglünçe udz" tidi."

⁷ Keneş Yusupov, *Manas Destanı*, Aktaranlar: Fikret Türkmen - Alimcan İnyet, Ankara 1995, s. 169-172.

⁸ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 29. satır; Güney tarafı, 2. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 24. satır; Kuzey tarafı, 2, 11-12. satır: "Yalıng bodunıg tonlıg kılıtm. Çıgany bodunıg bay kılıtm. Sarıg altunın, ürüng kümüşin, kırgaglıg kutayın, kinlig işğitisin, özlük atın, adgırın, kara kişin, kök teygenin Türküme bodunuma kazganı birtim. Tokuz Oguz begleri, bodunu bu sabımın edgüti eşid."

⁹ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 4-5. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu, 5-6. satır: "anta kisre inisi eçisin teg kılınmaduk erinç, oğl kagan teg kılınmaduk erinç, biligsiz kagan olurmuş erinç, yablak kagan olurmuş erinç; buyrukı yime biligsiz ermiş erinç."

¹⁰ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 5-8 ve 24. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 6-8 ve 20. satır: "Begleri bodunu tüzsüz üçün Tabğaç bodun tebligın kürlügin üçün armakçısın üçün inli eçili kingşürtükün üçün begli bodunlıg yongşurtukın üçün Türük bodun illedük ilin içgını idmiş. Kaganladuk kaganın yitürü idmiş. Kanıng subça yüğürtü, söngükig tagça yattı. Tabğaç bodunka beglik urı

Kök Türklerin meşhur devlet adamı Tunyukuk da kitabesinde, bu durumu dile getirir: Türk milleti hanı olmadan Çin'den ayrıldı, hanlandı. Hanını bırakıp Çin'e tekrar teslim oldu. Tanrı şöyle demiş: *"Han verdim, hanını bırakıp boyun eğdin."* Bunun için Tanrı öldürmüştür. Türk milleti öldü, mahvoldu, yok oldu.¹¹

Bu hadiselerden yıllar sonra, belki de kitabelerde yazılanlara benzer bir şekilde Kırgızların meşhur destanı Manas'ta, Cakıp Han'a babası, başlarına gelen felaketlerin nedeni olarak; *"düşmana asker sayılarının azlığından yenilmediklerini, içlerinden çürüyüp, birlik ve beraberliğin bozulması, töreden uzaklaşılması, amaçsız kalmaları, bilgelerin sözüne kulak vermeyip, kötülere kanıldığı, küçüklerin büyüklere hürmet göstermemesi, ataları unutmaları, kadınların kocalarını tanımaması, Tanrı'yı akıllarından çıkararak, düşmana kucak açmaları yüzünden"* mağlup olduklarına işaret eder. Muhtemelen Kök Türk Yazıtlarındaki ibret cümlelerinin bilinmesi sebebiyle, Manas Destanı'nda, Kırgız Aksakalı Akbalta da bir konuşmasında; *"halkın huzurunu ahlaksızlık bozar. Milletlerin iyisi, kötüsü olmaz. İnsanlar Kalmukların tebessümüne, kibarlığına aldanı. Ancak onlar sessizce herkesi ele geçirdiler. Altay'ın toprağı altındır; ekersek nimet, kazarsak altın çıkar. Çalışana toprak, dua edene Tanrı verir. Ey Kırgız çalış, belini bağlayıp, başını kaldır"*¹² mealinde bir nasihatta bulunuyor.

Manas Destanı ile Kök Türk Kitabelerinde bir başka benzerlik at ile alâkalıdır. Atın yeri Türk edebiyatında da bambaşka olduğu gibi, Kök Türk Yazıtlarında da meşhur Köl Tigin'in atlarının isimlerinin sayıldığı biliyoruz. Bunlardan birisi 705 tarihinde, bugünkü Kansu eyaletindeki Tun-huang hsien ilçesi olduğu söylenen Ming-sha şehrine yapılan akın¹³ vesilesiyle kitabelerin ilgili yerlerinde karşımıza çıkıyor: Köl Tigin yirmi bir yaşındayken, Çaça Sengün'le savaştık. O önce Tadık Çor'un boz atına binerek vuruştı. O at orada öldü. İkinci olarak İşbara Yamtar'ın boz atına binip saldırdı. Bu at da öldü. Üçüncü Yigen Silig Beg'in zırhlı doru atıyla savaştı. O at da orada öldü. Köl Tigin'in silah ve elbiselerine yüzden fazla ok çarptı, ama yüzüne ve başına değdirmedi... Türk beyleri hepiniz bilirsiniz. O orduyu orada yok ettik.¹⁴

Bununla beraber 710 tarihindeki Kırgız seferi sırasında; Köl Tigin yirmi altı yaşında iken Kırgızlara doğru ordu gönderdik. Mızrak batımı karı söküp, Kögmen Yış'ı aşarak, yürüyüp Kırgız halkını uykuda bastık. Kaganı ile Songa

ogln kul kultı. İşilik kız ogln küng kultı. Türük begler, Türük atın utdı. Tabgaççı begler Tabgaç atın tutupan Tabgaç kaganka körmış."

¹¹ Bakınız: *Tunyukuk Yazıtı*, I. Taş, Batı tarafı, 2-4. satır: *"Türk bodun kanın bolmayın Tabgaçda adrıltı, kanlantı. Kanın kodıp Tabgaçka yana içikti. Tengri ança timiş erinç: "Kan bertim, kanıngın kodıp içikding."* İçikdük üçün Tengri ölütmüş erinç. Türk bodun ölti, alkantı, yok boltı."

¹² Yusupov, a.g.e., s. 8, 35.

¹³ Gömeç, "Ming-sha Savaşının Sebepleri ve Sonuçları", *Prof. Dr. Salim Cöhce Armağanı*, Ankara 2017, s. 711-720.

¹⁴ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 32-34. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 26. satır: *"Bir otuz yaşınğa Çaça Sengünke süngüşdümüz. Engilki Tadıkıng Çorng boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Ekinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Üçünç Yigen Silig Beging kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarakunta, yalmasınta yüz artukı okun urtı. Yüzünge, başınğa tegürmedi... Türk begler kop bilirsiz. Ol süg anta yok kılıtmız."*

Yış'da savaştık. Köl Tigin Bayırku'nun ak aygırına binip hızla saldırdı. Bir eri ok ile vurdu, iki eri takip ederek mızrakladı. Bu çarpışmada Bayırku'nun ak aygırının uyluğunu kırarak, yaraladılar. "Kırgız kaganı öldürüldü, ülkesi ele geçirildi"¹⁵ cümlesinde atlar anılmaktadır.

Diğer bir atf ise yine 710 senesinde Türgiş ayaklanmasının bastırılması sebebiyledir: O yıl Türgişlere doğru, Altun Yış aşılarak, İrtiş Ögüz geçilerek yürüdük. Türgiş halkını uykuda basdık. Türgiş kaganının ordusu Bolçu'da ateş gibi üzerimize saldırdı. Savaştık. Köl Tigin Başu Boz atına binip vurdu. Başu Boz at (orada öldü).¹⁶

Bununla beraber Köl Tigin'in en meşhur atlarının başında Bayırku'nun Ak Aygırı ve Alp Salçı'nın Ak Atı'nın olduğunu görmekteyiz ki, Türklerin bu efsanevi kahramanı onlarla pek çok savaşa katılmıştır. Buna bağlı olarak batıda Arap ordularının çıkardığı kargaşa yüzünden, 710-711 yılları sırasında Kök Türklerin Sogd bölgesine doğru bir akınları vardır. İşte bu savaşlar esnasında Türgişlerin fırsat kolladığını, yeni ayaklanmalarının olduğunu biliyoruz (710-711). Dolayısıyla Sogdlar düzene sokulduktan sonra, uslanmaz Türgişlere ağır bir darbe daha indirildi. Kitabelerde; ondan sonra Kara Türgiş halkının düşman olduğu; onların Kengeres'e yani Sır Derya civarlarına doğru vardıkları, Kök Türk askerlerinin atlarının zayıflığı ve azıklarının olmadığından bahsedilir. Daha sonra böyle bir zamanda Köl Tigin'in az bir askerle düşmanın üzerine yürüdüğü, büyük bir savaşın gerçekleştiği, yine bu harplerde Köl Tigin'in herhalde Bayırku'nun ak aygırı ile Alp Salçı'nın ak atına bindiği ve Kara Türgiş halkının ölüp-mahvolduğu,¹⁷ söylenmektedir.

Bunun gibi ünlü Manas Destanı'nda da yiğitlerin hepsinin atının ismi vardır ki, Er Manas girdiği son savaşında atı Ak Kula'yı yitirmiştir. Destanın bu kısmında söz konusu at için inanılmaz övgüler düzülmesini görmekteyiz. Hikâyenin bu ilgili bölümünde şöyle deniyor: Kaplan'ın Ak Kula'sı önce kişnedi, çenesini Manas'a dayayarak başını kuzeye çevirdiği halde, dağ yıkılmış gibi düştü. Manas, "kurbanın olayım Ak Kula, kanadım kırıldı. Mübarek tulparım, yeryüzündeki toynaklılar arasında benzerin yok. Akranım Kulam" dedikten sonra iki gözü iki çeşme oldu. Ak Kula'nın kumaş çulunu atıp, saplanan oku çekip çıkardı. Boynundan kucaklayarak okşadı. Alaca saplı ak kılıcını çıkarıp, deve gibi gözyaşı döküp kıvranan Ak Kula'yı kesiverdi. Cevher gibi kıymetli Ak Kula, çölde doğup, taşlar arasında büyümüş, tay iken yedi kısrağın sütünü emmiş; dağ yamaçlarındaki küçük derelerde dolaşp, çimenlerde ağnammış

¹⁵ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 34-36. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu, 26-27. satır: "Köl Tigin altı otuz yaşına Kırkız tapa süledimiz. Süngüg batımı kang söküpen Kögmen Yışig toga yorıp Kırkız bodunig uda basdımız. Kaganın birle Songa Yışda süngüşdümüz. Köl Tigin Bayırkuning Ak Adgıng binip olayu tegdi. Bir erig okun urtı, eki eri udi aşun sançdı. Ol tegdükte Bayırkuning Ak Adgıng udlıkın sıyu urtı. Kırkız kaganın ölürtümüz, ilin altımız."

¹⁶ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 36-37. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 27-28. satır: "Ol yılka Türgiş tapa, Altun Yışig toga, İrtiş Ögüzig keçe yordımız. Türgiş bodunig uda basdımız. Türgiş kagan süsi Bolçu'da otça burça kelti. Süngüşdümüz. Köl Tigin başgu boz at binip tegdi. Başgu boz at (anta ölti)."

¹⁷ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 35-40. satır: "Anta kisre Kara Türgiş bodun yağı bolmuş, Kengeres tapa bardı. Bizıng sü atı turuk, azukı yok erti... Antag ödke ökünip Köl Tiginig az erin irtürü idımız. Ulug süngüş süngüşmiş. Alp Salçı ak atın binip tegmiş. Kara Türgiş bodunig anta ötürmiş."

yürük bir hayvandı. Toynağı yuvarlak çanak gibiydi. Altı ay üstüne binilse yorulmayan, günlerce yürüse usanmayan, hastalık nedir bilmeyen, savaştan kaçmayan, gürültüden ürkmeyen, tulparların tulparı, atların kanatlısı idi.¹⁸

Tıpkı buradaki gibi, Türk hikâyelerinde zaman zaman kahramanlar atlarıyla konuşurlar. Dede Korkut'ta, Kam Börü Beg-oglu Bamsı Beyrek Hikâyesinde, Beyrek de Boz Aygır'ını şöyle över:

Açık meydana benzer senin alıncığın,
İki gece ışığına benzer senin gözceğizin,
İpek ibrişime benzer senin yeleciğin,
İkiz kardeşe benzer senin kulakçıgın,
Eri muradına erdirir senin sırtın.
At demem sana, kardeş derim.
Kardeşimden daha ileri.
Başıma iş geldi, yoldaş derim,
Yoldaşımdan ileri.¹⁹

Manas Destanı ve Kök Türk harfli yazıtlarda bunun gibi bir başka benzer motifte ölümle ilgilidir. Bugüne kadar kitabeler üzerine yapmış olduğumuz incelemelerde, altı yazıtta ölmek ve cennet yerine, biz “uçmak” terimine tesadüf ettik. Mesela Bilge Kagan Yazıtında, Köl Tigin'in yaşının kaç olduğu, İleriş ve Bilge'nin ölümü vesilesiyle, cümle içlerinde “uçmak” sözü şöyle geçiyor: Babam hakan uçup (ölüp-cennete) gittiğinde, küçük kardeşim Köl Tigin yedi yaşındaydı.²⁰ Babam kagan it yılı (734), onuncu ayın yirmi altıncı gününü uçtu (ölüp-cennete gitti).²¹ Yine Türklerin Bilge kaganı; halk kıymetini bilmediğinden amcası Kapgan Kagan'ın uçup (ölüp-cennete) gittiğini²² söylüyor. Yine Uygurların meşhur hakanı Börü Ken de (Mo-yen Çor/belki Börü Kun/Genişleten/Yayan), babası Köl Bilge'nin ağabeyi Tay Bilge Tutuk'u yabgu atasından sonra ölmesini; ondan sonra atam kagan uçdı (ölüp-cennete gitti)²³ diye zikreder. Hangita-Hat Yazıtında ise, Tokuz Oguzların önderi Baz Kagan'ın Tengri unvanlı oğlunun ölmesi de; Baz Kagan oğlu Tengri uçmuş (ölüp-cennete gitmiş)²⁴ diye veriliyor.

Bununla birlikte eski Türkler ölümü nefesin kesilmesi, ruhun bedenden çıkıp uçması şeklinde algılıyorlar, bazan öldü yerine “uçtu” veya “kergek boldı” diyorlardı. Eski Türklerin “Cennet” manasına kullandıkları “Uçmak” teriminin varlığını onlar Anadolu'ya geldikten sonra da sürdürmüşlerdir. 14. asır Alevi-Bektaşî ozanlarından Abdal Musa bir nefesinde şöyle diyor: “Yedi tamu bize

¹⁸ Yusupov, a.g.e., s. 255.

¹⁹ Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015, s. 344.

²⁰ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 30-31. satır: “Kangım kagan uçtukta inim Köl Tigin yiti yaşda kaltı.”

²¹ Bakınız: *Bilge Kagan Yazıtı*, Güney tarafı, 10. satır: “Kangım kagan it yıl onunc ay altı otuzka uça bardı.”

²² Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 24. satır: “Bilmediük üçün, yablakın üçün eçim kagan uça bardı.”

²³ Bakınız: *Şine Usu Yazıtı*, Kuzey tarafı, 12. satır: “Yabgu atadı anta kirse kangım kagan uçdı.”

²⁴ Bakınız: *Hangita-Hat Yazıtı*, 1. satır.

nevbahar oldu - Sekiz uçmak ilindeki köydenüz.” Ayrıca 14-16. asırlarda Hacı Bektaş’a ait Makalat’ın çevirilerinde, Yusuf ile Züleyha Hikâyesi ve Yunus Emre’nin şiirlerinde de cennet yerine uçmak kullanılmaktadır.²⁵ Mesela, Hümayunnâme’de Temürlü hâkimi Sultan Hüseyin Baykara öldüğünde, “*şunkar*” oldu dendiği gibi, Er Manas da bu şekilde dünyadan ayrılmıştır. Abaka Han’ın ölümüyle ilgili olarak kaynaklarda, hasta yatağındaiken “*bir kuş benim üzerime doğru yürüyor. Okumu ve yayımı getirin*” dedikten sonra canını teslim ettiği söylenir. Bilindiği üzere şunkar da (sungur) bir kuştur ve yine Ömer Şeyh Mirza’nın ölümü vesilesiyle, Tarih-i Reşidi’de, onun da şahin (ya da sungur) haline geldiğine değinilmektedir.²⁶ Dolayısıyla bugün Anadolu’da da ölmek zaman zaman uçmakla ifade edilir ki, bazan bir insanın vefatı “*kuş gibi uçtu*” veya “*uçtu gitti*” diye anlatılır. Bunun en görünür delillerinden birisi, bugün Niğde ilinde bulunan Hüdavend Hatun Türbesi’nin üstündeki kuştur ki,²⁷ bu belki Kut Kuşu ya da kişinin ruhunu Uçmak’a götüren kutlu varlıktır.

Prof. Dr. Saadettin Y. Gömeç’in 2003 yılında, Mogolistan’da Bilge Kagan’ın Anıt Mezarlığında bulduğu resimli kiremitin üzerinde de muhtemelen bir yas töreni resmedilmiş olabilir. Burada atlarının kuyrukları bağlanmış, bir daire şeklinde at koşturan suvarilerin ok attıklarını da görüyoruz. Muhtemelen büyük âlim Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’in dediği gibi, bu suretle Bilge Kagan’ın ruhu göğe, yani cennete uçuruluyordu. Ayrıca yine Kırgız Türklerinin ünlü Manas Destanı’nda, Kökötey Han öldüğünde; “*ağzından gök rengi duman çıktı, gözünün nuru sönererek, bu dünyadan göçtü*”²⁸, denmesi de ilginçtir.

Eski Türk destanları ve kitabelere baktığımızda, hakanlar ile orduları umumiyetle kurta benzetilirler. Bu yüzden Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarında; Tanrı güç verdiği için, babam kaganın ordusu kurt, düşmanı koyun gibi imiş²⁹ deniyor. Mesela Kırgızların destani kahramanı Manas’a ad verilirken de; “*yalnız başına kurt ol, kırk kişiye bedel ol*” diye dua edildiği gibi, Manas halkın önderi seçildiğinde ona; “*büyük bozkırın kurtu ol*” denmiş ve Kırgızların bilge aksakalı Akbalta, Çinli ve Kalmuklarla savaşa girişen Er Manas için; “*Tanrım ona güç ver, biricik Bozkurt’u koru*” şeklinde yalvarmıştır. Ayrıca destanın bazı yerlerinde ona “*Gök Yeleli Bozkurt*” denmektedir.³⁰

²⁵ Hacı Bektaş-ı Veli, *Makalat*, Haz. Esad Coşan, Ankara 1971, s. 1-111; *Tarama Sözlüğü*, C. VI, Ankara 1972, s. 3891.

²⁶ Devletşah, *Devletşah Tezkiresi*, C. II, Haz. Necati Lugal, İstanbul 1977, s. 224; Gülbeden, *Hümayunnâme*, Çev. A. Yelgar, Ankara 1944, s. 118; Yusupov, *a.g.e.*, s. 271; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006, s. 344; Kenan Erzurumlu, *Gerçeğe Hu Diyelim*, 2. Baskı, Ankara 2007, s. 128.

²⁷ Bunu bize Niğde Üniversitesi öğretim üyesi, kıymetli kardeşimiz Doç. Dr. Mehmet Ekiz göstermiştir.

²⁸ Yusupov, *a.g.e.*, s. 169; Gömeç, “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 202, İstanbul 2003, s. 30; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. II, 3. Baskı, Ankara 2006, s. 286.

²⁹ Bakınız: *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 12. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 1. satır: “*Tengri küç birtük için kangım kagan süsi böri teg ermiş, yagısı koyn teg ermiş.*”

³⁰ Yine kaynakların yazdığına göre; ilk büyük Gazneli hükümdarı Sebük Tigin ve askerleri, Hindistan hâkimi Caypal ile savaşırken yiğit bir kurt gibiydiler, diye tarif ediliyor. Bakınız, Yusupov, *a.g.e.*, s. 23, 57, 91-94; Mirhand, *Gazneliler-Ravzatu’s-Safa*, Ter. E. Gökso, İstanbul 2017, s. 41.

Netice itibarıyla destanlar, milletlerin hafızasıdır. Onların içerisinde tarih boyunca bir halkın başından geçen acı-tatlı birtakım gerçekleri görmek mümkün olduğu gibi, çağlar içerisinde birbirlerinden etkilenmeler de söz konusudur. İşte Türk tarihinin en değerli kültürel hazinelerinden birisi olan Kök Türk Yazıtlarına kazınan cümleler, bütün Türk milletinin ortak duyuş ve düşünüşü olması itibarıyla önemlidir ki, bunların içinde anlatılan bazı şeyleri sözlü destanlarımızın muhtevasında da görebiliyoruz.

Kaynaklar

- DEVLETŞAH: *Devletşah Tezkiresi*, C. II, Haz., N. Lugal, İstanbul 1977.
- ERZURUMLU, Kenan: *Gerçeğe Hu Diyelim*, 2. Baskı, Ankara 2007.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur: “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 202, İstanbul 2003.
- _____ : *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015.
- _____ : *Uygur Türkleri Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015.
- _____ : *Kök Türk Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2016.
- _____ : “Ming-sha Savaşının Sebepleri ve Sonuçları”, *Prof. Dr. Salim Cöhce Armağanı*, Ankara 2017.
- GÜLBEDEN: *Hümayunnâme*, Çev. A. Yelgar, Ankara 1944.
- HACI BEKTAŞ-I VELÎ: *Makalat*, Haz. Esad Coşan, Ankara 1971.
- MİRHAND: *Gazneliler-Ravzatu’s-Safa*, Ter. E. Göksu, İstanbul 2017.
- MİRZA HAYDAR DUĞLAT: *Tarih-i Reşidî*, Çev. Osman Karatay, İstanbul 2006.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Mitolojisi*, C. II, 3. Baskı, Ankara 2006.
- Tarama Sözlüğü*, C. VI, Ankara 1972.
- YUSUPOV, Keneş: *Manas Destanı*, Aktaranlar: F.Türkmen-A.İnayet, Ankara 1995.

HUN TÜRKÇESİ ÜZERİNE ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER 25: HUNSULARA AİT GORGÂN YER ADI, GÖKTÜRLERE AİT KORGAN ~ KURGAN, GÖKTÜRK VE UYGURLARA AİT KOORG VE KORDAN SÖZLERİNİN KÖKEN VE ANLAMLARI

Dr. Yusuf GEDİKLİ*

Öz

Makalenin birinci kısmında İran'ın kuzeydoğu bölgesindeki Gorgân kenti ve bölgesi üzerinde durulmuş, Gorgân kentinin Hunsu Türklerince kurulduğu, Gorgân sözünün Hunsu Türkçesinde Gorgân, yani "müstahkem mevki, ordu-gâh" olduğu ortaya konmuştur. Makalenin ikinci kısmında Göktürk yazıtlarında anlamı henüz tam olarak açıklığa kavuşturulamayan korgan sözcüğü incelenmiş, korganın sanıldığı gibi "kale yahut "mezar" değil, "müstahkem mevki, ordu-gâh" olduğu açıklığa kavuşturulmuştur. Üçüncü kısımda korganın "sin; mezar höyüğü, tümseği" anlamı irdelenmiştir. Makalenin dördüncü kısmında Tes yazıtındaki koorg ile Şine Usu ve Tunyukuk yazıtlarında okunuşu ve anlamı tartışmalı olan kordan sözü ele alınmış, kelimenin korganın ocaktaşı ve anlamdaşı olduğu, onun gibi "müstahkem mevki, ordu-gâh" manalarına geldiği belirtilmiştir.

Anahtar kelimeler: Hunsu Türkleri, Gorgân Kenti, Korgan, Koorg, Kordan, Mezar.

Research And Analysis On Hun Turkish 25: Origins And Meanings Of The Gorgân Place Name Of Hunnish Turks And The Korgan ~ Kurgan Words Of Göktürk And Koorg And Kordan Words Of Göktürk And Uygurs

Abstract

In the first part of the article, I focused on Gorgân city and region in the northern eastern region of Iran. The city of Gorgân was founded by the Hunnish (Chionitae) Turks. I have revealed that the word Gorgân is the Chionitae Turkish origin, that is, "the fortified place, the army camp." In the second part of the article, the word of the korgan, whose meaning has not yet been fully

* Dil Bilimci.

clarified in the Orkhon inscriptions, has been examined. The korgan is not "castle" or "grave" as some might think, but "fortified place, the army camp." In the third part, the meaning of the korgan word "grave, grave mound, column" was examined. In the fourth part of the article, I have explained koorg in Tes writing, and the word kordan in the inscriptions of Şine Usu and Tunyukuk, which is controversial in reading and meaning, and I show that its meaning is "fortified place, the army camp" and also is synonym of korgan and it also belongs to the same word-mine.

Keywords: Chionitae Turks, Gorgân City, Korgan, Koorg, Kordan, Tomb.

BİRİNCİ KISIM: Hunsuların Gorgân kentinin köken ve anlamı

Bu kısımda İran'ın kuzeydoğusunda, bugün İran Türkmenistanı veya İran Türkistanı denilen bölgede yer alan ve Hunsu Türklerden kalan tarihî Gorgân yer adının anlamı ve kökeni üzerinde duracağız. Yalnız esas konumuza geçmeden önce bölge hakkında kısa tarihî ve coğrafi bilgi vermek yararlı olacaktır.

1. İran'ın Kuzeydoğusundaki Hyrkania Bölgesi

Antik kaynaklar İran'ın kuzeydoğu, başka deyişle Hazar denizinin güneydoğu bölgesinin karşısındaki bölgeye **Hyrkania** adını verirler. *Hyrkania*, M.Ö. 516'da kayaya oyulan Bisütun yazıtlarında **Varkâna**, *Zend Avesta'da Vehrkâna*, Yeni Farsçada **Gurgân**, Arapçada **Cürcân** adlarıyla karşılanır.¹

M.Ö. 484-420 arasında yaşayan "tarihin babası" Herodot, yapıtının 3 - 117 ve 7 - 62 nolu paragraflarında **Hyrkania** bölgesini anar.

Hyrkania M.S. 58'de Part imparatorluğundan ayrılmış ve Romalılarla ilişki kurmuştur. Bağımsızlığı bir yüzyıl sürmüştür. Gev, Godarz adlı egemenleri İran destanlarına yansımıştır.² Priskos 31. ve 36. fragmanlarda Medya, Partya, Hirkanya arasındaki Caspia dar geçidinden söz eder.

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi **Gürgen** maddesinde "Gorgân (Cürcân, Latince **Hyrkania**, Yunanca **Hrkania**, eski Farsça **Vrkana**)" bilgilerine yer verir.³

Hazar denizi uzun yüzyıllar bu bölgenin adı olan *Hyrkania* adıyla anılmıştır. Antik çağ yazarlarından Hekatayos, Strabon, Plutark, Büyük (Yaşlı) Plinyus, Batlamyus, Arrian; Hrkania deniziyle Hazar denizini anlatırlardı. İslam coğrafyacısı Ebu Zeydül Belhî, Batlamyus'taki terimlemeye uyararak Hazar'a Arkanya denizi der.⁴

Antik çağda denizin yaygın adlarından biri de Kaspiydi.⁵ Deniz bugünkü Hazar adını Hazar Türklerinden almıştır. İslam kaynaklarında üzerinde duracağımız Gorgân yer adının Arapçalaşmış biçimi olan Cürcân ve Abaskun denizi en sık kullanılan iki addır. 1641'de İtalyanca - Türkçe bir sözlük yazar

¹ Talat Tekin, *Makaleler*, yay. haz.lar Emine Yılmaz - Nurettin Demir, TDK, c. 3, Ankara 2013, s. 273.

² Karoly Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, Turan Kültür Vakfı y., İstanbul 1999, s. 149.

³ "Gürgen", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 6, s. 126.

⁴ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. b., TKAE y., Ankara 1998, s. 196.

⁵ "Gürgen Denizi", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 6, s. 126.

Molino, İtalyanca **Abachù'nün** Türkçe karşılığını “*Gilan denizi, Bahr-i Kuzgun, Bakü denizi*” olarak verir.⁶ Demek ki İtalyanlar Hazara **Abasku** denizi de diyorlardı (Latince ve İtalyanca söz sonundaki *n* sesini atar). İkinci önemli bilgi 1641’de Osmanlı’da Kuzgun denizi adının kullanılmasıdır.

1.1. Eski Farsça *Varkâna, Vehrâna*; Latince *Hyrkania*, Yunanca *Hrkania* Yer Adı

Eski Farsça *Varkâna* ~ *Vehrâna* (<< *Bargang) başta *b* > *v* değişimiyle oluşmuş izlenimi vermektedir. Birincil kök ünlüsü *-a-* olmalıdır.

Aynı ad Yunancada *Hyrkania* ~ *Hrkania* biçimindedir ve muhtemelen Eski Farsçadan alınmıştır. Yunanca biçimde *b* - > *bh* - > *h* - değişmesi düşünülebilir. **Hyrkania’nın** *Herodot Tarihi’nin* 3 - 117 ve 7 - 62 nolu paragraflarında geçtiğini söylemiştik. Latince **Hyrkania** Yunancadan alınmıştır.

Farsça biçimlerin *g* - > *v* - değişimiyle, Yunanca, Latince biçimlerin *g* - > *gh* - > *h* - yoluyla gelişebileceğini de düşündük. Ancak *b* - > *v* - yahut *b* - > *bh* - > *h* - değişimleri daha muhtemeldir. Yunanca, Latince biçimlerde başa *h* takıldığını da varsaydık. Fakat böyle olması için Farsça biçimlerin baş sesinin ünlü olması gerekir.

Anlamı hakkında bir şey diyemeyeceğiz.

2. Hunsular Kimlerdir?

Bölge hakkında kısa coğrafi, tarihsel ve kökensel bilgi verdikten sonra bölgeyi vatan tutan Hunsu Türklerine geçebiliriz:

M.S. 91’den sonra ünlü Çinli general Pan Çao’nun önünden batıya doğru yürüyen Hunlar yaklaşık 160 yıl Kazak bozkırlarında yaşamışlardır. Bu Hunlar 350 yıllarında doğudan gelen kavimlerin baskısıyla ikiye ayrılmışlardır. Kuzeydeki Hunlar, Hazar ve Karadeniz kuzeyinden geçerek batıya yönelmiş, bildiğimiz gibi bunlar 370’lerin başında Avrupa Hun devletini kurmuşlardır. Güneydeki Hunlar Aral güneyine yönelmiş, bunlar Hunsuları oluşturmuşlardır. Kaynaklar Hunsuların IV. yüzyılda Sırderya vadisinden Hazar’ın güneydoğusuna indiklerini, Marı (Merv) ve Rey’e kadar uzandıklarını yazar. Bu husus arkeolojik kazılarla da kanıtlanmıştır.⁷ Hunsuların kuzeydeki Hunlara oranla İrani kavimlerle karıştığını söyleyebiliriz.

Hunsu adı tarih sayfalarına ilkin 356 yılında düşmüştür. Bunun nedeni Sasanlı kisrası II. Şapur (hükümler dönemi 309 - 379)’un Hazar’ın güneydoğusundaki Hunsu (Latince Chionitae) denilen Türklerle savaşmasıdır.⁸ Tarihçilere göre Şapur’un Hunsularla mücadelesi 10 yıl sürmüştür, Şapur 357 yılında onlarla bir ittifak anlaşması imzalamıştır.⁹ (Czegledy 358 tarihini ve-

⁶ Asım Tanış, *Giovanni Molino’nun İtalyanca - Türkçe Sözlüğü ve Halk Türkçesi*, Ankara 1989, s. 1.

⁷ Emel Esin, “Süliler İslam İle Karşılaşan İlk Türkler Sül (Çöl? Çor?) Boylarından, Selçuklulara Kadar, Hazar Denizi Kıyılarındaki Oğuzlara Dâir”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. VII, cüz 3-4, 1979, s. 39.

⁸ Esin, “a.g.m.”, s. 40.

⁹ Mehmet Tezcan, “Hunların Anadolu’daki İlk Görünüşleri: 359 Tarihinde Amida Kuşatmasında Kionitler”, *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, İzmir 2004, s. 105.

rir).¹⁰ Şapur Hunsuları egemenlik altına aldıktan sadece 3 yıl sonra, 359'da onları Amid (Diyarbakır)'de en önemli müttefik olarak yanında bulunduracaktır. Bu bilgileri bize Latin tarihçisi Amianus Marselinus (yazılışı Ammianus Marcellinus, yaklaşık 330 - 400) verir; bu Türklere Latince Chionitae adını takan da odur. Marselinus'un koyduğu Chionitae adının en uygun Türkçe karşılığı Hunsudur. Yani “*tam Hun değil, Hun'a benzer.*”

Bu Türk öbeğine Chionitae (Hunsu) denilmesi onların Avrupamsı yüzlü olmalarından ötürüdür. Anlaşılan bunlar Türk ve İran kavimlerinin karışımından meydana gelen bir ulustu; o yüzden tam Hun değil, Hun'a benzerlerdi. Başka söyleyişle Hunsuların askeri ve yönetici kesimi Hun, halkının önemli bir kısmı İran asıllıydı yahut İranlılarla karışmıştı. Krş. Akhun adı ve Akhun ulusuyla.

Ortadoğu'da ilk görünen Türkler bu Hunsulardır. Göründükleri tarih 359'dur. 10 - 15 yıl sonra soydaşları Doğu Avrupa'da ortaya çıkacaklardır. Hunsular veya Hunlar Hint kaynaklarında **Hūna**, Soğut kaynaklarında **Hun**, *Avesta* metinlerinde **Hyaona**, Pehlevi metinlerinde **Hyōn**, Süryanca metinlerde **Hyōnāyē**, Ermeni kaynaklarında **Honk** (-k çoğul ekidir), Latin kaynaklarında **Chionitae** olarak anılırlar.¹¹ Bunların kimileri Hun değil, Hunsu şeklinde açıklanabilecek adlardır.

Süryani Efraim 361 yılında Urfa önlerindeki **Hūnāyē** (Hun)'lerden söz eder.¹² Tarihçiler bu Hunların Avrupa Hunları mı yoksa Hunsular mı olduğunu ayırt etmekte zorlanırlar. Bize göre bunlar Hunsulardır.

Bilginler Latince *Chionitae* adının Soğutça *-itai*, *-itae* çoğul eki ve Persçe *Hyon* “*Hun*” adının birleşiminden oluştuğunu yazarlar.¹³ Bivar bu ekin Gırekçe kavim adı eki olduğunu yazar. Bizim görüşümüze göre *-itai*, *-itae* eki Gırekçe veya Latince *-lı* veya *-sı* anlamında bir ek olmalıdır. Krş. Selek-id “*Selefk-li(ler)*”, Selçuk-id “*Selçük-lü*” vb. adlandırmalarla.

Emel Esin, Gurgân'da (Arapça *Curcân*) yaşayan bu ilk Hunsuların şehirlerde oturduklarını söyler.¹⁴ Şehirlerde oturmaları onları diğer Türk kavimlerinden ayırır ve İran halklarının uygarlıklarını benimsediklerini gösterir.

Markuart'ın tahminine göre Behrâm Gür (421 - 439)'un Rey ile Gurgân arasında savaştığı ve yendiği hükümdar Hunsu ve Sul Türklerinin başıydı (Belki de sadece Hunsuların başıydı). Czegledy 427'de vuku bulan bu savaş için aynı bilgileri verir.¹⁵ Çok sonraları İslam kaynakları bu hükümdara Türk hakani demişlerdir.¹⁶

¹⁰ Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, s. 81.

¹¹ Esin, “Süliler İslam İle Karşılaşan İlk Türkler Sül (Çöl? Çor?) Boylarından, Selçuklulara Kadar, Hazar Denizi Kıyılarındaki Oğuzlara Dâir”, s. 40. / Tezcan, “Hunların Anadolu'daki İlk Görünüşleri: 359 Tarihinde Amida Kuşatmasında Kionitler”, s. 105.

¹² Tezcan, “Hunların Anadolu'daki İlk Görünüşleri: 359 Tarihinde Amida Kuşatmasında Kionitler”, s. 114.

¹³ Tezcan, “a.g.m.”, s. 105.

¹⁴ Esin, “Süliler İslam İle Karşılaşan İlk Türkler Sül (Çöl? Çor?) Boylarından, Selçuklulara Kadar, Hazar Denizi Kıyılarındaki Oğuzlara Dâir”, s. 40.

¹⁵ Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, s. 81 vd.

¹⁶ Esin, “Süliler İslam İle Karşılaşan İlk Türkler Sül (Çöl? Çor?) Boylarından, Selçuklulara Kadar, Hazar Denizi Kıyılarındaki Oğuzlara Dâir”, s. 41.

Sasanlılar kuzeyden gelen Hunsu ve Sul Türklerinin saldırılarını önlemek için Gurgân'da Şahristân-ı Yazdigird, Şehr-i Peruz adlı kaleler yapmış ve bir duvar çekmişlerdi.¹⁷ Markuart, Ermeni kaynaklarına dayanarak İkinci Yazdigird (439 - 457)'in, Gurgân'ın kuzeyindeki Sul (Hunsu anlamalıdır) hükümdarını mağlup ettiğini ve onların akınlarına karşı Şahristân-i Yazdigird kalesini yaptırdığını söyler. Sonraki Sasanlı hükümdarı Firuz (459 - 484) ise Gurgân (Cürcân) ile Bâb-ı Sül (Sul kapısı) arasında Rûşân Fîrûz (Şehr-i Peruzla aynı olmalı) kalesini inşa ettirmiştir. Gurgân ve Rûşân Fîrûz 430, 553 sıralarında Nasturilerin dinsel merkezleri arasındaydı.¹⁸

Bâb-ı Sül'un IV. yüzyıldan itibaren yapıldığı yazılır.¹⁹ (Bâb-ı Sül herhalde kale ve duvarların genel adıdır). Set Gümüştepe'den başlayarak dağlara doğru uzanan bir dizi höyük (tabya)'ten ibaretti. Günümüzde buranın esas ahalisi olan Türkmenler buraya Kızıl-alan (Kızıltepeler) derler.²⁰

Kuşanlar ve Eftalitler paralarında kendilerini Hunların hükümdarı olarak gösterirler.²¹ Bunun anlamı her iki devletin Hun halkı, Hun etkisi ve baskısı altında bulunduğudur.

3. Kidaritler

356'da tarihe düşen Hunsuların varlığı bir asır sürer; 450'lerden sonra sesleri işitilmez. Onların yerini başka bir kavim alır. Bunlar Kidaritlerdir. 350'den sonra sahneye çıkan Kidaritlerin ana merkezi Kuzeydoğu İran değil, Kuzey Afganistan'dı. Onların Hunsuların yaşadığı bölgeyi egemenlik altına aldıklarını düşünmek gerekir.

Kidaritler hakkındaki bilgileri bize Doğu Romalı tarihçi Priskos verir. Priskos bunlara Kidarita, Kidarita Hunları veya sadece Hun der. Aktardığı olaylar yaklaşık 450 - 472 arasında vuku bulur. Bu tarihlerde Sasanlı tahtında Firuz (459 - 484) oturur.

Priskos eserinin 25. fıragmanında Partların Kidarita dedikleri Hunlarla savaştıklarını, 31. fıragmanda Kidaritalara karşı savaşmak için Romalılardan para isteminde bulduklarını belirtir. Romalılar bu isteği reddeder. Dikkati çeken husus Kidarita adlandırmasını Perslerin kullanmasıdır.

Priskos 33. fıragmanda Kidaritalarla savaşın nedenini Kidaritlerin vergi vermemeleri olarak açıklar. Priskos bu vergilerin epey önce Persler ve Partlar tarafından Hunlara (Priskos burada Hunlar diyor) yüklendiğini söyler. Savaş Perslere ağır kayıplar verir. Pers kralı Peros (Firuz), Kidarita Hunlarının (burada böyle diyor) genç kralı Cuncha'ya elçi gönderir. Barış ve ittifak yapmak istediğini, bacasını genç kiralı evlendireceğini söyler. Fakat gönderilen

¹⁷ "Cürcân", *Türk Ansiklopedisi*, c. 11, s. 299.

¹⁸ Esin, "Süliler İslam İle Karşılaşan İlk Türkler Sül (Çöl? Çor?) Boylarından, Selçuklulara Kadar, Hazar Denizi Kıyılarındaki Oğuzlara Dâir", s. 43.

¹⁹ Emel Esin, "Hicretin Onbeşinci Asrı Münasebeti İle İlk Müslüman Olan Oğuzlardan 'Sül (Çöl) Tigin'e Dâir Bir Not", *Türk Kültürü*, Sayı: 205-206, Kasım - Aralık 1979, s. 44-48.

²⁰ Esin, "Süliler İslam İle Karşılaşan İlk Türkler Sül (Çöl? Çor?) Boylarından, Selçuklulara Kadar, Hazar Denizi Kıyılarındaki Oğuzlara Dâir", s. 43.

²¹ Tezcan, "Hunların Anadolu'daki İlk Görünüşleri: 359 Tarihinde Amida Kuşatmasında Kionitler", s. 105.

kız Peros'un bacısı değil, kraliçe süsü verilen her hangi bir kızdır. Hun kralı ve halkı bunu bilmedikleri için kızı bir kraliçe olarak karşılar, saygı gösterir, hediyeler verirler. Kız Hun kralıyla evlendikten sonra lüküs içinde yaşamaya başlar. Bu hile önce kısa bir barışa yol açar. Fakat kız gerçeğin er geç ortaya çıkacağını düşünür ve krala gerçeği anlatır. Cuncha kızın doğruyu söylemesini çok takdir eder, onu karısı olarak tutmayı sürdürür ve hilenin karşılığını Peros'a ödetmek ister. Peros'u tehdit eder. Peros arayı düzeltmek için önemli adamlarını Kidarit Hunlarının kralına yollar. Hun kralı bunların bir kısmını öldürür. Bir kısmını işkence yaptıktan sonra geri yollar. Aralarında tekrar savaş çıkar. Tam bu sırada Peros Gorga'da Roma elçisi Kontantius'u kabul eder ve geri gönderir.

Priskos 41. fragmanda Perslerden Romalılara bir heyetin geldiğini yazar; heyet Kidarita Hunlarının yenildiğini, Hunların şehri Balaam'ın alındığını bildirir. Tarih 472'dir.

Başta da dediğimiz gibi bu olaylar yaklaşık 450 - 472 yılları arasında meydana gelmiştir.

Czegledy, Kidaritaların Doğu Toharistan kökenli olduklarını, Kuşanların mirasına konduklarını, hanedanın kurucusu olan Kidara'nın 350'lerde batıya, Belh kentine taşındığını yazar. Persler 468'de Belh'i ele geçirince Kidaritlerin egemenliğine son verirler.²²

Toharların Hunların kovduğu Yüeciler olduğu kabul edilir. Bunlar Hint-Avrupalı idiler, lakin İrani değildiler.

Bilginler Kidaritaların sahneye çıkışlarını 412 olarak saptarlar. Devletin büyüüşü 437'ye değin sürer. Kidaraların önemli bir rolü Çinlilere camın yapılışını öğretmeleridir. Yukarıda adı geçen Cuncha'nın Kidara'nın oğlu olduğu ve 468'de Firuz tarafından yenildiği yazılır. Egemenlikleri yarım yüzyıl sürmüştür. 477'den sonra Kidara'nın yerini Heftalitler alır.²³ (Cuncha'nın Kidara'nın oğlu olduğu görüşü bizce yanlıştır. Çünkü 350'lerden 460'lara bir asırdan çok zaman vardır).

Bazı bilimciler Kidaritlerin Kafkaslarda bulduklarını söyler. Bu görüş yanlıştır. Gerçi Ermeni tarihçisi Yegişe (480'de ölmüştür) 450 - 51'de Kuzey Kafkasya'da *Haylındur ~ Haylandur ~ Khailandur* denen bir Hun öbeğinin olduğunu yazar. Hunların sınırı Derbend'in kuzeyinden başlıyor, buraya *Hun kapısı* deniyordu. Önderleri *Eran* adlı bir pirensti. Hunlar Perslere karşı Ermenilere ve Albanlara yardım ediyorlardı. 452'de Derbend'i aşan Haylandurlar Kuzey İran'ı yerle bir etmişlerdi. Yine bu yılda *Bel* adlı genç bir Hun, Pers hizmetinde iken Kuşanlara (Kidaritlere?) kaçmış, Perslerin yenilmesine neden olmuştu.²⁴

İ. Kafesoğlu Kidarita adının Türkçe *kiderti* "batı" sözünden çıktığını ve Kidaritlerin Batı Hunları demek olduğunu yazar.²⁵ Ancak bu sav doğru sayılamaz. Yalnız pek çok ülke ve devlette olduğu gibi Kidarit askerî ve yönetici bürokrasisinin önemli bir kısmının Hun Türkü olduğunu söyleyebiliriz.

²² Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, s. 151.

²³ A.K. Narain, "İç Asyada Hint-Avrupalılar", *Erken İç Asya Tarihi*, çev. Levent Köker, 3. b., İletişim y., İstanbul 2002, s. 401.

²⁴ M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, Selenge y., İstanbul 2004, s. 83, 85.

²⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 5. b., Boğaziçi y., İstanbul 1988, s. 81.

4. Eftalitler

472'den sonra Kidaritlerin yerini Eftalitler alır. Egemenlikleri 557 yılına değin sürer. Bunların da askerî ve yönetici bürokrasisinin önemli bir kısmı Hun Türküdür. Eftalitler diğer Hun öbeklerine göre daha bilinir oldukları için üzerlerinde fazla durmuyoruz.

5. Sul Türkleri

Hunsuların, ardından Kidaritlerin, arkasından Heftalitlerin sahnedan ayrılmalarından sonra bu kez Sul Türklerinin adı işitilir. Sul Türkleri 450'den sonra Hunsuların, Kidaritlerin ve Eftalitlerin üzerine gelen yeni bir tabakadır. Bu adla anılmalarının nedeni Göktürklerde raslayacağımız Türkçe **sul** unvanından dolayıdır. Arap tarihçilerinin dediği gibi **sul**, Türkçe **çöl** sözünden gelmez. Yani buradaki Türk topluluğu *sul* unvanlı Türklerce yönetildiği için **Sul** adıyla tanınmıştır. Bunu daha önceki bir yazımızda anlatmıştık.²⁶

Batı Göktürk kağanı İstemi, 557'de Akhunları yendikten sonra bu bölgeyi de kontrolüne geçirmiş ve Sul'u Sasanlılara karşı akına teşvik etmişti. Durumdan haberdar olan Nuşinrevan önlem almış, bazı Sul Türklerini öldürtmüş, kalanlarını İran içlerine yerleştirmiş, bunun üzerine İstemi Sasanlılara saldırmaktan vazgeçmişti.²⁷

5.1. İslam Çağı

Emevliler 639'da Dahistan'da Sul Türkleriyle savaşmışlar ve bir antlaşma imzalamışlardı. Bu antlaşma 650'de yenilenmiştir. 50 yıl sonra Türkler antlaşmayı bozmuş ve Emevilere saldırmışlardır. O devirde Cürcân ve Dahistan'da aynı sülaleye mensup iki kardeş egemendi. Cürcân hükümdarının adı Firuz b. Kul (Türkçe *kul* olduğu kabul edilir), Dahistan egemeninin adı ise Sül Tigin'di. Emevli valisi Yezîd b. Mühelleb kumandasındaki Araplar önce güneydeki Cürcân egemeni Firuz b. Kul'u yenmiş ve onun yardımıyla kuzeydeki Dahistan'a saldırarak çetin savaşlardan sonra Dahistan bölgesinin başkenti Dahistan kentini ele geçirmişlerdi.²⁸ Sul Tigin müslüman olmuş ve soyundan bir çok bilgin, şair, yazar yetişmiştir.²⁹ Tigin de bilindiği üzere bir Türk sanıdır.

Dahistan kenti Sumbar ırmağının Etrek ırmağına kavuştuğu yerdeydi.³⁰ Kentin harabeleri Meşhed-i Mısıriyyân olarak bilinir; Türkmenler ise Meşhed-i Mestüriyyân veya Mest-devrân derler.³¹

²⁶ Yusuf Gedikli, "Türkçenin *ga+ Ocağından Türeyen Unvanların Köken ve Anlamları (Kapgan, Kabaç, Kadir, Katun (>> Hatun, Kadın), *Kagadun, Kagan (>> Hakan), Kağıtlaş, Kağılhan, Kağılgay)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 222, Mayıs - Haziran 2016, s. 153-190.

²⁷ Esin, "Süliler İslam İle Karşılaşan İlk Türkler Sül (Çöl? Çor?) Boylarından, Selçuklulara Kadar, Hazar Denizi Kıyılarındaki Oğuzlara Dâir", s. 44.

²⁸ Esin, "Hicretin Onbeşinci Asrı Münasebeti İle İlk Müslüman Olan Oğuzlardan 'Sül (Çöl) Tigin'e Dâir Bir Not", s. 47.

²⁹ Esin, "a.g.m.", s. 47.

³⁰ Esin, "a.g.m.", s. 47.

³¹ Esin, "Süliler İslam İle Karşılaşan İlk Türkler Sül (Çöl? Çor?) Boylarından, Selçuklulara Kadar, Hazar Denizi Kıyılarındaki Oğuzlara Dâir", s. 55.

Süryani kaynakları İkinci Yezdigird (438-457)'in zamanında Cürcanlı Hunları **Çol** adıyla anar.³² Bu şu anlama gelir: Eğer zamandışı (anakronik) bir adlandırma değilse *çol* veya *sul* unvanı 438-457 arasında kullanılıyordu.

Prokopyus VI. yüzyıl ortalarında bu kavme Heftalit yahut Akhunlar der.³³ Czegledy 350'den sonra hiç bir kaynağın Hazar'ın güneydoğusunda İranlı bir kavimden söz etmediğini, Prokopyus'un Hirkanya çevresindeki Akhunları göçer değil, "iyi topraklara eskiden yerleşmiş", Hunlar gibi çirkin yüzlü olmayan, beyaz tenli kişiler olarak betimlediğini yazar.³⁴

Emel Esin gerek Hunsuların, gerek Sul Türklerinin Oğuz olmalarını muhtemel görür; bunu X. yüzyılda İslam yazarlarının buradaki Türklere Guzz (Oğuz) demelerine bağlar.³⁵ Ancak bunlar Oğuz değildir. Buraların Oğuzlaşması ancak VIII. - IX. yüzyıllardan sonra olabilir. Esin'in de belirttiği gibi kaynaklar Hunsuları, Kuşanları, Kidaritleri, Sul Türklerini, Heftalitleri ve diğer kavimleri hep birbirine karıştırmışlardır. Bunları birbirinden ayırt edebilmek için yazılı kaynaklardaki mevcut bütün bilgilere ve başka araçlara bakmak lazımdır.

5.2. Sul Türklerinin Bölgesi

Emel Esin'e göre Sul Türklerinin IV. - V. yüzyıllarda (tabi ki tarihler kesinlik arzemez) yaşadıkları bölge şöyleydi: Batıda Hazar denizi, kuzeyde Büyük Balkan dağları, doğuda Karakum çölü, Küren ve Köpet (Türkmencesi böyledir) dağları, güneyde Etrek (Atrak) ırmağı. Markuart'a göre IV. - V. yüzyıllarda bu bölgenin başkenti Çince Po-lo, Rumca Balaam idi. Balaam'ın Balhan olduğu düşünülür; şehrin Amuderya'nın eskiden denize döküldüğü yer olan Kızılsu körfezinin kıyısında olduğu sanılır.³⁶

Bu tanımlamadan şu ortaya çıkıyor: Sul Türklerinin yaşadıkları yer Etrek ırmağının kuzeyi, Hunsuların yaşadıkları yer ise Etrek ırmağının güneyiydi. Her iki kavim yaşayış, dil, askerî eğitim ve yönetim bakımından birbirlerine benzedikleri için birbirleriyle karıştırılmışlardır.

Esin çizdiği haritada Etrek ırmağının kuzeyini Dahistan, güneyini Gorgân olarak gösterir. Buna göre de Dahistan'da Sullar, Gorgân'da Hunsular yaşamıştır. Dahistan adı Romalıların Dahae adını verdikleri kavimden gelir.³⁷ Etrek ırmağının antik adı Sarnius'tur.³⁸

6. Hunsuların Gorgân Kenti ve Anlamı

Hunsuların ya da onların ardılları olan Kidarit, belki Sul Türklerinin 460'lı yıllarda tarihe düşen bir kentleri vardır (Hunsu, Kidarit, Eftalit, Sul gibi ka-

³² Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, s. 82.

³³ Czegledy, *a.g.e.*, s. 73.

³⁴ Czegledy, *a.g.e.*, s. 76.

³⁵ Esin, "Sülüler İslam İle Karşılaşan İlk Türkler Sül (Çöl? Çor?) Boylarından, Selçuklulara Kadar, Hazar Denizi Kıyılarındaki Oğuzlara Dâir", s. 40-41.

³⁶ Esin, "a.g.m.", s. 42.

³⁷ Esin, "a.g.m.", s. 40.

³⁸ "Cürcân", *Büyük Larousse*, c. 4, s. 2523.

vimlerin hep birbirleriyle karıştırıldıklarını belirttik. Ayrıca Kidarit gibi halkı Türk olmayan kavimlerin askerî ve yönetici tabakasının Türk olduğunu söyledik). Kentin adını Attila Hunları hakkında yazdıklarıyla yakından tanıdığımız Priskos kayıtlamıştır. Priskos İran kisrası Peroz (Firuz, egemenlik devri 459 - 484)'un Kidarita Hunlarının hükümdarı Cuncha ile çarpıştığını, bu esnada Hazar'ın güneydoğusunun karşısında yer alan Gorga'da (Priskos'ta böyle), Doğu Roma elçisi Konstantius'u kabul ettiğini yazar ve "Gorga, içinde bir zamanlar Perslerin ordugâh kurdukları yer[ın] adı idi" açıklamasında bulunur.³⁹ Priskos'un Tarihi 433'ten başlayarak 468 veya 472'ye değin vuku bulan olaylardan söz eder. Bunu ve Peroz'un 459'da kiswa olduğunu bildiğimize göre elçinin kabulü 460'lı yıllarda gerçekleşmiş demektir. Yani Hunsuların tarih sayfalarına ilk olarak düşmelerinden yaklaşık 100-115 yıl sonra.

Priskos'un "ordugâh" izahı tamamen doğrudur; ancak Gorga, daha doğrusu Gorgân "Perslerin ordugâh kurduğu" değil, "Hunsuların yahut diğer Hunların ordugâh kurduğu" yerdir; çünkü 460'lı yılların başlarında bu bölge yaklaşık 110 yıldan beri Hunsuların yaşadığı bölgeydi. Hunsular burada yaşamamış olsalar bile ordugâh kurmaları doğal ve mümkündür. Çünkü işgale giden orduların su, yiyecek, giyecek, yol vb. lojistik koşulları dikkate alarak kendi ülkelerinin dışında geçici veya devamlı ordugâh kurdukları gayet iyi bilinir.

Özetle Gorgân 460'lı yılların ortalarından yaklaşık 110 yıl önce 350'li yıllarda Hunsular tarafından kurulmuş olmalıdır. Elçi Konstantius'un ziyareti sırasında demek ki Gorgân Perslerin işgalindeydi. Belki de Hunsuların yahut öteki kavimlerin eski güçleri kalmamıştı ve tamamen Perslere tabi olmuşlardı. Elçi herhalde Gorgân'ın manasını sormuş, yanıtını doğru olarak almış, ama Priskos yanıtın Persçe olduğunu sanmış ve *bitiğine* (kitabına) öyle geçirmiştir. Yahut da Hunsuların Gorgân "müstahkem mevki; ordugâh" manasındaki kelimesi aynı anlamda Perslere de geçmiştir. Bilindiği üzere Türkler askerî örgütlenmede her zaman öndeydi ve başka uluslar hep Türkleri örnek alıyorlardı.

Demek ki Priskos'taki Gorga, Hunsuların yahut başka Hunların "müstahkem mevkileri, ordugâhları", belki de başkentleriydi. Cins ad sonradan özel ad olmuştur. Krş. Hemen her ilimizde bulunan kalelerin zamanla özel ad, semt, mahalle adı olmasıyla. Yine krş. Kaşgarlı'daki Ordu-kent, yani Kaşgar'la. Kaşgarlı'da **ordu** "bir hakanın ikametgâhu (sarayı). Nitekim Kâşgar kentine ordu kent 'hakanların ikametgâhının olduğu kent' denir" biçiminde açıklanır.⁴⁰

Priskos'tan sonra 562'de ölen Doğu Romalı tarihçi Prokopyus da Gorga'dan söz etmiştir.⁴¹ Bu çağda orada Türklerin yaşadıkları muhakkaktır. Zira 562'den yaklaşık 77 yıl sonra 639'da bölgeye gelen Araplar burada Sul unvanlı Türk beyleriyle karşılaşmışlardır.

³⁹ *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, Çev. A. Ahmetbeyoğlu, TDAV y., İstanbul 1995, 33. fragman, s. 68.

⁴⁰ Mahmüd el-Kâşgarî, *Divânü Lügâti't Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çevirenler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabcacı y., İstanbul 2007, s. 360.

⁴¹ Esin, "Süliler İslam İle Karşılaşan İlk Türkler Sül (Çöl? Çor?) Boylarından, Selçuklulara Kadar, Hazar Denizi Kıyılarındaki Oğuzlara Dâir", s. 40.

6.1. Gorga'nın İmlası Hakkında Bir Açıklama

Gerek Priskos, gerek Prokopyus sözcüğü *g-* ile yazmışlardır; *k-* ile değil. Demek ki sözcük o zamanlar Gorgân biçimindeydi. *ka-'lı* olsaydı doğal olarak *Korgan yazılacaktı. Zaten bizim *Dillerin Şifresi* yapıtımızda vardığımız sonuca göre dillerin başlangıcında ve ilk dönemlerinde kelimelerin baş sesi *ka*, *ke* değil *ga*, *ge'dir*.

Priskos'un ve tabi Prokopyus'un Gorgân yerine Gorga yazmaları kolayca açıklanabilir. Latinler sonda *n* sesini göstermezler. Krş. Gırekçe Apollon, Latince Apollo; Gırekçe Neron, Latince Nero; Gırekçe Leton, Latince Leto; Gırekçe Strabon, Latince Strabo ve benzerleriyle. Priskos Yunanca yazmış, bize yapıtının Latincesi ulaşmıştır. Dolayısıyla Latince yazımda Gorgan'daki *-n* atılmıştır. Prokopyus da kılask Yunanca yazmıştır. Sözcüğü ya *-n'siz* yazmıştır yahut Latince çeviriden dolayı sözcük *-n'siz* yazılmıştır. Yukarıda İslam kaynaklarının Abaskun dedikleri Hazar denizine İtalyanların *Abasku* dediklerini görmüştük.

Priskos'un "*ordugâh*" açıklaması ileride geniş biçimde anlatacağımız **korgan** "*müstahkem mevki; ordugâh*" açıklamasıyla tıpatıp, aynen uyuşmaktadır. Yani Gorgân "*müstahkem mevki, ordugâh*", 460'lardan yaklaşık 260 yıl sonra 720'lerde, Orkun yazıtlarında görülen *korgan* sözünden başka bir nen değildir. Göktürk çağında kelimenin baş sesi artık *ka* olmuştur. Bu da normal bir gelişmedir.

7. Gorgân Pehlevce Olabilir mi?

Pehlevce sözlükte Gorga veya Gorgân yer almaz; sadece **Gurgânig** "*Erken Yeni Farsça, Gurgân vilayeti*"⁴² açıklaması vardır. Yeni Farsça VIII'inci yüzyılın başından (700 yılından) sonraki Farsçanın adıdır. Buna göre Erken Yeni Farsçadaki **Gurgânig**, 700-900 yılları arasına aittir. Halbuki biz 460'lı yılların ortalarından söz ediyoruz.

Gurgânig, aslında Farsça olmayan sözcüğün *-ig* ekiyle Farsçalaştırıldığını gösterir. Sözcük eğer Farsça olsaydı sözlüğe doğrudan doğruya Gurgân veya Gorgân olarak geçerdi. Nasıl ki Türkçe yabancı dilden aldığı bir fiili *etmek*, *olmak*, *yapmak* vb. yardımcı fiillerle kabul ediyor; tıpkı onun gibi. Yahut da Edirne ağzında Bulgarcadan alınan *bulata* "*bataklık*" sözünün Türkçenin *-lık* ekiyle kabul edilmesi gibi. Aslında *-lık* eki *bulata* sözünün içinde vardır. Ancak kelimeyi alan dilin mensubu *bulata* sözünün içinde *-lık* ekinin olduğunu doğal olarak bilmez, düşünmez; onu kendi dilinin düşünce ve gramer yapısına uydurur. Yahut Arapçadan alınan esnaf sözü gibi. Halk bu sözü çoğul olarak görmeyeceği için sözü *esnaflar* biçiminde çekimler, başka söyleyişle Türkçeleştirir. Batı dillerinden alınan *personel* de Türkçede artık çoğullaştırılmıştır.

Perslerin Varkâna ~ Vehrâna'nın adını Gurgân olarak değiştirmek için her hangi bir nedenleri yoktu. Ad değiştirmesine göre yabancılar tarafından verilmiş ve sonra Perslerce benimsenmiş demektir.

⁴² D.N. Mac Kenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary*, Londra 1971, s. 38.

Gürgân (Farsçalaştırılmış biçim) şehir adının efsanevi İran kahramanı Milad oğlu Gürğın'den geldiği rivayet edilirse de,⁴³ adı üstünde bu rivayetten öte bir değer taşımaz.

8. İslam Çağında Gorgân Neresiydi?

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi'nin Gorgân'ın Arapçası olarak Cürçân'ı göstermesi doğrudur. Araplar *g*'leri dillerine *c* olarak aktarırlar. Bu yüzden Gorgân'ı da Cürçân yapmaları doğaldır. Krş. Başgirt > Başcirt ile. Ancak Arapların bu kent ve onun çevresiyle ilişkileri 639'dan önceye gitmez.

Gorgân'ın Arapçalaştırılmış biçimi olan Cürçân şehri İslam devrinde Cürçânî nispetli alimleriyle pek ünlü olmuştur. Cürçân bugünkü Gorgân ırmağı üzerinde ve Kûmbed-i Kavus (Farsçada Gumbad-ı Kâbûs) kentinin yakınındaydı. Irmak, şehri ikiye bölüyordu. Bugünkü Kûmbed-i Kavus, Cürçân'ın 3 kilometre kuzeydoğusundaydı.⁴⁴ Yani Gorgân veya Cürçân ile bugünkü Kûmbed-i Kavus hemence aynıdır. Gorgân veya Cürçân bugün önemini kaybetmiş, sönük bir yerleşim birimidir.

Günümüzdeki Gorgân ise, tarihsel Cürçân kentinin güneybatısındaki Esterabad kentinin yeni adıdır. Yani günümüzdeki Gorgân, eski Gorgân (Cürçân) = bugünkü Kûmbed-i Kavus ile aynı kent değildir. Bugünkü Gorgân = eski Esterabaddır. Esterabad'a Gorgân adı 1930'da verilmiştir.⁴⁵ Yeni ad dolayısıyla kentin çevresindeki ovanın ve denizin kıyısındaki körfezin adı da Gorgân olmuştur. Burası halen Türkmenlerin yaşadığı ve İran Türkmenistanı veya İran Türkistanı olarak bilinen bölgedir. Gorgân kentinin ve bölgesinin limanı da Bender-i Türkmen (Türkmen limanı) adını taşır. Gorgân'ın anlamı ve Hunsu Türklerden kaldığı bilinseydi, Esterabad'a Gorgân adının verilmeyeceği açıktır. *Ester*, Farsçada "*katır*" demektir (Başka anlamları da olabilir).

9. Cürçâniyye

Cürçân'la hemen hemen aynı telaffuza *iye* (sahip) bir yer adı da Gorgân kent ve bölgesine yakın sayılabilecek *Gurgenc* ~ *Gürgenc* ~ *Urgencdir*. Şehrin Arapçalaşmış adı Cürçâniyye'dir.

Cürçâniyye Aral gölünün güneyinde ve Türkmenistan'ın kuzey doğusundaki Köhne Ürgenc yakınındaydı. Bu Gürgenc kentine ötekinden ayırt etmek için Gürgenc-i Hârezm de denirdi.⁴⁶ (Başka bir Urgenc ise hafif doğuda ve daha güneydedir; bugün Özbekistan sınırları içindedir. Bu kent XVII. yüzyılda Köhne Ürgenc ahalisinin göç etmesiyle kurulmuştur.⁴⁷ Sovyet egemenliğinden sonra 1929'a kadar Novo Urgenc adını taşımıştır.⁴⁸ Bugün sadece Urgenc denir).

⁴³ Rıza Kurtuluş, "Cürçân", *DİA*, c. 8, s. 131.

⁴⁴ R. Hartmann, "Cürçân", *İA*, c. 2, s. 245-46.

⁴⁵ "Gürgan", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 6, s. 126.

⁴⁶ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, yay. haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat y., İstanbul 2011, s. 80.

⁴⁷ "Urgenc ya da Ürgenc", *Büyük Larousse*, c. 19, s. 11960.

⁴⁸ "Urgenc", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 9, s. 462.

Demek ki birbirine yakın sesli üç kelimeyle karşı karşıyayız. **1.** Kuzeydoğu İran'daki Gorgân **2.** Türkmenistan'daki Köhne (= Eski) Ürgenc, tarihsel adıyla Gürgenc-i Hârezm **3.** Özbekistan'daki Urgenc, Sovyet çağındaki adıyla Novo (Yeni) Urgenc.

Arapça Cürcaniyye = bugünkü Türkmenistan'daki Köhne Ürgenc, daha güneydeki ve bugünkü Özbekistan'daki Urgenc kelime olarak aynıdır. Arapça biçimin haricindeki adlarda başta *g* düşmesi vardır.

Cürcaniyye İran asıllı Harezim devletinin başkentiydi. Kaynaklarda ilkin X. yüzyılda anılır. 1221'de Moğallarca işgal edilmiş, yakılıp yıkılmıştır. 1224'te yeniden kurulmuş, 1388'de Temür tarafından dağıtılmıştır. 1391'de kısmen onarılmış, bir daha eski parlak günlerine kavuşamamıştır. Kentte Fahrettin Razi, Tekeş türbeleri, 1321 - 33 arasında yapılan Kutlug Temür minaresi, Turabey (*Büyük Larus Türebe* yazar) Hanım ve Sultan Ali türbeleri, kervansaray vb. mimari yapıtları vardır.⁴⁹

İbni Fadlan, 921'de Bulgar ülkesine giderken buraya uğramış, buradan Cürcâniyye adıyla söz etmiştir.⁵⁰

Cürcaniyye, Köhne Urgenc ve Urgenc'in anlamları hakkında bir şey diyemiyoruz. Yukarıda incelediğimiz Gorgân sözünün "*müstahkem mevki, ordugâh*" anlamlarına geldiğini belirtmiştik. Muhtemelen bunlar da aynı anlamdadır; yani "*müstahkem mevki, ordugâh*", başka deyişle "*başkent*" anlamındadır. Ancak bunu düşündürecek hiç bir bulguya *iye* değiliz. Yalnız Cürcaniyye'nin Harezim devletinin başkenti olduğunu anımsamak bize bir fikir verebilir. Yani sözcük "*müstahkem mevki, başkent*" anlamına gelen Gorgân'la aynı olmalıdır.

Cürcaniyye hakkında Gorgân'la olan ses benzerliğinden dolayı bilgi verdik. Gorgân'dan ayrılan tarafı başta ve ortada *c* seslerinin bulunmasıdır. Bu da Arapçalaşmış biçimdir. Arapçanın *g* seslerini *c* yaptığını belirtmiştik. Bugünkü Köhne Ürgenc ve Urgenc biçimlerinde sonda *-c* türemiştir. Krş. Türkçe *dılmaç* sözünün bazı ağızlarda *-n-* türeyip *dılmanç* olmasıyla. Bu tür dil değişimleri normaldir.

10. Bu (Birinci) Kısımın Sonucu

350'lerin başından itibaren Hazar denizinin güneydoğu köşesinin karşısına (Eski Farsça **Varkâna, Vehrâna**) yerleşen Hunsu Türkleri veya onların ardıllarından kalan Gorgân yer adı üzerinde durduk. Şehrin adı 460'lı yılların ortalarında ve VI. yüzyılın ilk yarısında Doğu Roma tarihçileri tarafından Gorga olarak zaptedilmiştir. Şehir Hunsuların "*müstahkem mevki, ordugâh*"dır. Başka deyişle başkentidir. İslam çağında Arapçalaştırılarak Cürcân yapılmıştır. Gorgân, Cürcân, bugünkü Kümbed-i Kavus kentinin hemen yanı başında yer alıyordu. Hunsu Türklerinden kalan Gorgân yer adı Farsça sınımlı, 1930'da güneybatıdaki Esterabad şehrinin adı değiştirilerek Gorgân yapılmıştır. Yani tarihsel Gorgân (Cürcân) ile bugünkü Gorgân kentleri aynı yer değildir.

⁴⁹ "Urgenc, Gürgenc, Gurgenc, Curcan", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, 9. c, s. 461 vd.

⁵⁰ İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, 2. b., Bedir y., İstanbul 1995, s. 30.

İKİNCİ KISIM : Korgan ~ Kurgan : Göktürk Yazıtlarında ve Türk Kültüründe

Gorgânla aynı olan bir kelime daha sonraki çağlarda karşımıza çıkan **korgan ~ kurgandır**. Tarihsel ve çağdaş Türk dillerinde *-o-'lu* ve *-u-'lu* biçimleri vardır. Yazılı kaynaklarımızda ilkin Göktürk yazıtlarında görülür.

Bu kısımda korgan ~ kurganın türlü anlamları ve sessel yönleri üzerinde durulacaktır. Bunun için önce tarihsel ve çağdaş sözlüklerde kurganla ilgili verileri sergilemek, anlamını ve telaffuzunu belirlemek gerekir.

1. Tarihsel Sözlüklerde Kurgan

1. Kelime en eski yazılı anıtlarımız olan Orkun yazıtlarında geçer. Kül Tigin yazıtı kuzey 8'de ve Bilge Kağan yazıtı doğu 31'de geçen **korgan, koriğan?** "*korugan, sığınak, kale*", **korıgu** "*muhafız(?), kale muhafızı(?)*" olarak anlamlandırılmıştır.⁵¹ Her iki yerde Göktürk ordusunun **Amga ~ Amgı kurganda** kışladığından söz edilmiştir.

2. Eski Uygurca **kurgan** "*kale*"dir.⁵²

3. Kıpçakça **kurgan I, kurgun** "*mezar, mezarın üstündeki toprak yığını, mezar höyüğü*", **kurgan II** "*siper, sur*", **kurgan III** "*at ahır*", **kurgan IV** "*kubbe*"dir.⁵³

4. Kumanca **kurgan** "*kurgan, mezar höyüğü*"dür.⁵⁴

5. *Abuşka Lügatinde kurgan* "*hisar ve kal'a ma'nasındadır.*"⁵⁵ Şeyh Süleyman Efendinin Çağatayca sözlüğünde **korgan** "*hasîn, hisar, kale*"dir.⁵⁶ Arapça *hasîn* "*iyi korunmuş kale*"dir.

6. 1874'te Kaşgar'a giden Türk subay kurulundan Binbaşı İsmail Hakkı Bey, *Kaşgar'a Dair* yapıtında **kurgan** kelimesini "*kışla*" olarak açıklar.⁵⁷ 1. maddeyle karşılaştırınız.

7. Şemseddin Sami'de **kurgan** "*(kurmaktan) asıl Türkçede hisar demektir.*"⁵⁸

8. Radloff kelimeyi Kuzey ve Doğu Türklerinin **korgan** veya **korıgan**, Güney ve Batı Türklerinin **kurgan** şeklinde telaffuz ettiklerini söyler.⁵⁹

9. 1922 yılında Batı Türkistan'da **kurgan** veya **korgan** "*hükümet konağı*" demekti.⁶⁰ 1923'te Enver Paşanın yaveri Muhiddin Beyde **kurgan** "*hükümet konağı*"dır.⁶¹

⁵¹ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003, s. 106. / Aynı yazar, *Orhon Yazıtları*, 3. b., TDK, Ankara 2008, s. 153.

⁵² Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993, s. 123.

⁵³ Recep Toparlı - Hanifi Vural - Recep Karaatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara 2003, s. 165. / *Et Tuhfetüz Zekiyye fil Lugatit Türkiyye* [Türk dilinde temiz armağan]; çev. Besim Atalay, TDK, İstanbul 1945, s. 211.

⁵⁴ K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, KB y., Ankara 1992, s. 124.

⁵⁵ *Abuşka Lügati Veya Çağatay Sözlüğü*, haz. Besim Atalay, Ayyıldız m., Ankara 1970, s. 328.

⁵⁶ Şeyh Süleyman Efendi, *Lügat-i Çağatayî ve Türki-yi Osmanî*, İstanbul 1298 [1880-81], s. 234.

⁵⁷ Yusuf Halaçoğlu, "Kaşgar'a Dair Bir Eser", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 1983-1987, Sayı: 13, İstanbul 1987, s. 539.

⁵⁸ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, haz. Paşa Yavuzarslan, TDK, Ankara 2010, s. 687.

⁵⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 4. b., c. 1, KB y., Ankara 2000, s. 301.

⁶⁰ Abdullah Recep Baysun, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul 1943, s. 68.

⁶¹ Muhiddin Bey, *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*, haz. Yusuf Gedikli, Ufuk Ötesi y., İstanbul 2003, s. 46.

10. Janos Eckmann'a göre Çağatayca **korgan** "istihkâm, kale"dir.⁶²

11. F. Kırzioğlu **korgan** "hisar, kale" der.⁶³

Bu tanımlara göre **korgan** veya **kurgan** için başlıca üç anlam öbeği belirliyoruz (*Koriğan* ve *korigu* yan biçimlerdir. Anlamları yakındır):

1. Kale, hisar, istihkâm, müstahkem mevki. Korugan, sığınak, siper, sur, at ahır, hükümet konağı da bu bağlama dahildir.

2. Mezar höyüğü, tümseği; kubbe.

3. Kışla. Bu anlamla kale, hisar anlamlarını birleştirmek uygundur. Çünkü kışla müstahkem mevki demek olduğu gibi, kışlamak da ancak müstahkem mevkilerde gerçekleştirilebilir. 1 ve 7. maddede bunu görüyoruz. O zaman geriye iki anlam öbeği kalır:

1. Kale, hisar, istihkâm, müstahkem mevki.

2. Mezar höyüğü, tümseği; kubbesi.

Korgan ~ kurgan biçimlerinin yüzlerce boydan oluşan Türkler arasındaki ağız farklılıklarından ileri geldiği açıktır. Bu da gayet doğaldır. Göktürk yazıtlarında bile **ben, men** farklılığı görülür; Tunyukukta *ben*, ötekilerde *men*.

Radloff'un verdiği **korıgan** biçiminde araya ünlü girmiştir. Kelime gerçekte iki hecedir. Birincil ünlüsü *-o'dur*.

1.1. Göktürk Yazıtlarındaki Kurgan Sözü'nün Telaffuzu ve Anlamı Hakkında Görüşler

Bu konuda yazıtları okuyan dil bilginlerinin okuyuş ve düşünceleri şöyledir:

1. H. N. Orkun, Kül Tigin K 8'deki öbeği **Amga kurgan** okur ve "Amga kalesi" olarak çevirir.⁶⁴

Bilge Kağan D 31'deki öbeği **Amgı kurgan** okur ve "Amga kalesi" olarak çevirir.⁶⁵

Bilge Kağan D 40'taki sözü **kurg** okur ve anlam vermez.⁶⁶ Sözcüğün sonunun aşınmış olduğunu aklımızda tutalım.

2. B. Ögel, **kurgan** kelimesinin Göktürk çağından beri mevcut olduğunu, yazıtlarda geçen Mağı Kurgan'ın anlamının açık olmadığını, mezar veya kale olup olmadığını belirlenemediğini, Harzemşahlar devrinde **kurkan tamı** "kale duvarı" ifadesinin kullanıldığını belirtir.⁶⁷

3. M. Ergin, Kül Tigin K 8'deki öbeği **Amga korğan** okur, "Amga kalesi" olarak çevirir.⁶⁸

Bilge Kağan D 31'deki öbeği **Amgı korğan** okur ve "Amgı kalesi" olarak çevirir.⁶⁹

⁶² Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İÜEF y., İstanbul 1988, s. 265.

⁶³ M. Fahrettin Kırzioğlu, "16. - 18. Yüzyıllarda İran Devlet Dilindeki Türkçe Sözlere Birkaçı", *Türk Dili*, Sayı: 137, Şubat 1963, s. 255, 257.

⁶⁴ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 1994, s. 50.

⁶⁵ Orkun, *a.g.e.*, s. 64.

⁶⁶ Orkun, *a.g.e.*, s. 66, 68.

⁶⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 1, s. 303 vd.

⁶⁸ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 52. b., Boğaziçi y., İstanbul 2018, s. 58-59.

⁶⁹ Ergin, *a.g.e.*, s. 78-79.

Bilge Kağan D 40'taki sözü **korğ(an)** okur ve “*kale*” olarak çevirir.⁷⁰

4. T. Tekin, Kül Tigin K 8'deki öbeği **Amga korgan** okur, “*Amga koruganı*” olarak çevirir.⁷¹

Bilge Kağan D 31'deki öbeği **Amğı korgan** okur, “*Amğı kalesi*” olarak çevirir.⁷²

Bilge Kağan D 40'taki sözcüğü **koorg(an)** okur, “*kale*” olarak çevirir.⁷³

Tekin sözlükte **korgan, koriğan?** sözlerini “*korugan, sığınak, kale*”, Bilge Kağan D 41'deki **korıgu** sözünü “*muhafız(?), kale muhafızı(?)*” olarak anlamlandırır.⁷⁴ Gıramerinde ise **kor(ı)ğan** “*kale, müstahkem mevki, sığınak*” açıklamasını yapar.⁷⁵

5. Elisa Şükürlü, Kül Tigin K 8'deki öbeği “**Mağı [Kurğan] veya Amğı Kurğan**” okur, “*Mağı Kurğan*” (yer adı) olarak çevirir.⁷⁶

Bilge Kağan D 31'deki öbeği **Mağı Kurğan** okur, “*Mağı Kurğan*” (yer adı) olarak çevirir.⁷⁷

Bilge Kağan D 40'taki sözü **kurğ** okur, anlamlandırmaz.⁷⁸

Şükürlü sözlük kısmında **kurğan** kelimesine “*kale, istihkâm*” anlamını verir; *Mağı* veya *Amğı Kurğan*'ı “*coğrafi ad*” olarak açıklar. “*Mağı Kurğan'da bastımız*” ibaresini “*Mağı Kurğan'da mağlup ettik*” biçiminde çevirir.⁷⁹

6. M. Ölmez, bir makalesinde Orkun yazıtlarında geçen **korgan** sözüne verilen “*fort, fortress, shelter, enclosure*”, yani “*kale, hisar, çit, siper*” anlamlarının metnin bağlamına uymadığını bildirir; dolayısıyla kurganın “*kale, müstahkem mevki, sığınak*” anlamını doğru bulmaz.⁸⁰

Ölmez 2012'de yayınladığı kitabında Kül Tigin K 8'de geçen öbeği **amğı koriğan** okur ve “*Amga Korgan*” (yer adı) olarak çevirir.⁸¹

Bilge Kağan D 31'de geçen öbeği **amğı koriğan** okur, “*Amğı kalesi*” olarak çevirir.⁸²

Bilge Kağan D 40'taki sözü **korıg** okur ve “*kale*” olarak çevirir.⁸³

7. Erhan Aydın, Kül Tigin K 8'deki öbeği **amga korgan** okur ve “*Amga Korgan*” (yer adı) olarak çevirir.⁸⁴

⁷⁰ Ergin, *a.g.e.*, s. 83-84.

⁷¹ T. Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK, s. 38-39.

⁷² Tekin, *a.g.e.*, s. 60-61.

⁷³ Tekin, *a.g.e.*, s. 64-65.

⁷⁴ Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK, s. 153. / Aynı yazar, *Orhon Yazıtları*, Yıldız y., s. 106.

⁷⁵ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara 2000, s. 91.

⁷⁶ Elisa Şükürlü, *Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakü 1993, s. 232, 238.

⁷⁷ Şükürlü, *a.g.e.*, s. 261, 265.

⁷⁸ Şükürlü, *a.g.e.*, s. 261, 266.

⁷⁹ Şükürlü, *a.g.e.*, sözlük kısmındaki *kurğan* ve *Mağı kurğan* maddeleri, sayfa yok.

⁸⁰ Mehmet Ölmez, “Eski Uygurca *Basruk* ve Altayca *Pazırık* Hakkında”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2011, s. 295 vd.

⁸¹ Mehmet Ölmez, *Orhon - Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin - Çeviri - Sözlük*, BilgeSu y., Ankara 2012, s. 87, 100.

⁸² Ölmez, *a.g.e.*, s. 129, 143.

⁸³ Ölmez, *a.g.e.*, s. 130, 145.

⁸⁴ Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küliçor)*, 1. b., Kömen y., Konya 2012, s. 62.

Bilge Kağan D 31'deki öbeği **amgı korgan** okur ve “*Amgı Korgan*” (yer adı) olarak çevirir.⁸⁵

Bilge Kağan D 40'taki sözü **korg[an]** okur ve “*kale*” olarak çevirir.⁸⁶

8. A. B. Ercilasun, Kül Tigin K 8'deki öbeği **Amga korgan okur ve “*Amga Kalesi*” olarak çevirir.⁸⁷**

Bilge Kağan D 31'deki öbeği **Amgı korgan** okur ve “*Amgı kalesi*” olarak çevirir.⁸⁸

Bilge Kağan D 40'taki sözü **korg(an)** okur ve “*kale*” olarak çevirir.⁸⁹

H. N. Orkun, T. Tekin, E. Aydın ve Ercilasun'da Kül Tigin K 8'deki öbeğin ilk sözcüğü *Amga*, Bilge Kağan D 31'deki öbeğin ilk sözcüğü *Amgı*'dir. Sözcük Kül Tigin'de *Amga*, Bilge Kağan'da *Amgı* okunacak biçimde yazılmıştır. Herhalde iki türlü telaffuzu vardı. *m-* ile başlayan sözlerin yazıtlarda fazla kullanılmadığını dikkate alırsak *Mağı* yerine *Amga* veya *Amgı* okuyuşunun daha yerinde olduğunu söyleyebiliriz.

Anımsarsak Ögel kelimenin Göktürk çağında kale mi, kurgan mı olduğunun anlaşılmadığını söylemişti. Korgan, kurganın Göktürk çağında, dolayısıyla yazıtlarındaki gerçek anlamı “*müstahkem mevki, berkitilmiş ordugâh*”tır. Bilge Kağan doğu 40'ta geçen **koorg...** veya **korg[an]** sözcüğü de “*kale*” değil,⁹⁰ “*müstahkem mevki, berkitilmiş ordugâh*” olmalıdır (Sözcüğün sonunun aşındığını söylemiştik). Kale, mezar veya mezar höyüğü değildir. Aşağıda daha ayrıntılı anlatılacaktır.

2. Çağdaş Sözlüklerde Korgan ~ Kurgan

1. Yeni Uygurca **korgan** “*kale, istihkâm*”dır.⁹¹

2.1. Tatarca **kurgan** “1. boringı halıklar üzlerenêñ ülgen başlıkları, bahadırları istelégene öyip kaldırgan yasalma kalkulık 2. kal'ga, nıgıtma (krepost) divarı, stenası 3. tigéz cirde kötüdegé térlékke ışık bulsın öçin yasalğan balçık stena, kutan, kura”dır. Yani “1. önceki halkların büyük başlarının, bahadırlarının anısına yığıp yükseltiletilen yapay höyük 2. kale, istihkâm (kale) duvarı, suru 3. düz yerde sürüdeki mal davara koruma olsun diye yapılan balçık duvar, üstü açık ahır, ağıl”dır.⁹²

2.2. Tatarca **kurgan** “*hayvan sürüsüne gölgelik olarak çamurdan yapılan duvar*”dır.⁹³

3.1. Çağdaş Kırgız Türkçesinde **korğon** “1. kale, müstahkem mevki 2. çit, duvar, mezarın etrafında parmaklık 3. koyun ağılı”dır.⁹⁴

⁸⁵ Aydın, *a.g.e.*, s. 92.

⁸⁶ Aydın, *a.g.e.*, s. 95.

⁸⁷ Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, 1. b., Dergâh y., İstanbul 2016, s. 536-537.

⁸⁸ Ercilasun, *a.g.e.*, s. 576-577 vd.

⁸⁹ Ercilasun, *a.g.e.*, s. 580-581 vd.

⁹⁰ Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK, s. 64.

⁹¹ Emir N. Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev. İklil Kurban, TDK y., Ankara 1995, s. 244.

⁹² *Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü*; Tatarstan Kitap neşriyatı, c. 2, Kazan 1979, s. 192.

⁹³ Mustafa Öner, *Kazan - Tatar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara 2009, s. 177.

⁹⁴ K. K. Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, MEB, Ankara 1945, s. 487.

3.2. Cengiz Aytmatov (1928 - 2008)'un *Toprak Ana* romanındaki bir dipnotta **kurgan** “balçıktan yapılan, terk edilmiş barınak” olarak açıklanmıştır.⁹⁵

3.3. Kırgızca **korğon**, Kazakça **korşav** “duvar”dır.⁹⁶ *Korşav*, bu sözün kökteşi değil, ocaktaştır.

4.1. *Türkçe Sözlük*'te **kurgan** “1. İlk Çağda mezar üzerine yığılarak yapılan küçük tepe 2. tepe biçiminde mezar, höyük”tür.⁹⁷

4.2. Anadolu'da **korgan** “gözetleme delikleri olan sığınak”tır.⁹⁸

4.3. Edirne - Uzunköprü - Beykonağı'nda **koruntu** “bahçe çiti”dir.⁹⁹

4.3. *Türkçe korkuluk* “1. tarla, bağ ve bahçelerde kuşların zarar vermesini önlemek için konulan insana benzer kukla 2. düşme tehlikesi olan yerlere çekilen duvar veya parmaklık 3. bostan korkuluğu 4. *denizcilik* küpeşte”dir.¹⁰⁰ 1. ve 3. anlamlar korkutmakla ilişiktir. 2. ve 4. anlamlar farklı bir kavramdan (parmaklık) gelişmiştir.

5. *Türkçe*, Azerice **kurgan**, Tatarca, Başkurtça **kurğan**, Yeni Uygurca, Kazakça **korğan**, Özbekçe **korğân**, Türkmence **gorğan**, Kırgızca **korğon** “kurgan”dır.¹⁰¹ Kastedilen “mezar höyüğü”dür.

3. Korgan ~ Kurgan Çağdaş Türk Dillerinde Hangi Anlamalara Geliyor?

Çağdaş Türk dillerinde başlıca şu anlamları belirliyoruz:

1. Kale, hisar (Yeni Uygurca, Tatarca, Kırgızcada). Anadolu'daki *sığınak*, Kırgızcadaki *barınak* anlamlarını da bu bağlamda değerlendirmeliyiz.

2. Mezar üstündeki tepe, höyük, yükselti (Tatarcada); mezar etrafındaki parmaklık (Kırgızcada).

3. Kale duvarı (Tatarcada); duvar (Kazakça ve Kırgızcada). Kazakça *korşav* sözü kökteş değil, ocaktaştır.

4. Koyun ağılı (Kırgızcada).

Kısaca başlıca üç ana anlam öbeği saptıyoruz: **1.** kale, hisar **2.** duvar, kale duvarı **3.** mezar höyüğü, tümseği. Bunlardan kale, hisar, duvar, kale duvarı, parmaklık, koyun ağılı sözlerinin anlamca birbirlerine yakın olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla anlamları ikiye indirebiliriz. **1.** Kale, hisar, duvar, kale duvarı, parmaklık, koyun ağılı **2.** Mezar höyüğü, tümseği.

Hatırlarsak tarihsel sözlüklerde de kurganın manalarını aynen böyle, iki ana öbekte toplamıştık.

4. Korgan ~ Kurganın Birincil ve Gerçek Anlamı

Baştan beri verdiğimiz tarihsel ve çağdaş bilgiler ışığında korgan ~ kurganın birincil ve gerçek anlamının “*etrafa duvar, set, dikenli tel, çit ve ben-*

⁹⁵ Cengiz Aytmatov, *Toprak Ana*, çev. Halit Aliosmanoğlu, Hür y., İstanbul 1975, s. 166.

⁹⁶ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB y., Ankara 1991, s. 192.

⁹⁷ *Türkçe Sözlük*, 11. b., Ankara 2011, s. 1530.

⁹⁸ *Derleme Sözlüğü*, c. 12, s. 4565.

⁹⁹ Emin Kalay, “Edirne İli Ağızlarından *Derleme Sözlüğüne* Katkılar”, *Türk Dili*, Sayı: 547, Temmuz 1997, s. 29.

¹⁰⁰ *Türkçe Sözlük*, s. 1483.

¹⁰¹ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, s. 516-17.

zeri engeller çekerek; hendek, siper, mevzi kazarak bir yeri korumaya almak, çevirmek” olduğunu söyleyebiliriz. Amga (Amgı) kurganda böyledir. Göktürk ordusu etrafına duvar, set, çit, tel çekerek, hendek, siper, mevzi kazarak savunma önlemleri almış, Amga (Amgı) Kurganda kışlamıştır. Kül Tigin kuzey 8’de “Amga korgan kuşlap” ve Bilge Kağan doğu 31’de “Amgı korgan kuşladuk-da” ibarelerinin ikisinde de kışlamaktan söz edildiğine dikkat edelim.¹⁰² Krş. İsmail Hakkı Beyin Doğu Türkistandaki *kurgan* “kışla” tespitiyle.

Göktürk çağında korgan ~ kurgan kesinlikle “kale, hisar” değildir. Sonraki çağlarda görülen bu anlam ikincildir ve anlam genişlemesi sonucudur. Bütün tarihçiler bilir ki, bozkır kavimleri kale yapmaz. Bu onlar için lüzumsuzdur, zaman kaybidir; sürekli harekette bulunmalarını engelleyicidir.

5. Korgan ~ Kurganın Kökeni Hakkında Görüşler

Korgan ~ kurganın birincil ve gerçek anlamını saptadık. Şimdi kökenine geçelim. Önce çeşitli görüşleri görelim.

5.1. Sadri Maksudi Arsal’ın Görüşü

Sadri Maksudi Arsal 1925-26’da verdiği Türk hukuk tarihi derslerinde (dördüncü ders) *kurgan* sözünün Türkçe olduğunu, *kurmak* “bina etmek” fiilinden geldiğini, Orkun yazıtlarında “kale” manasında olduğunu, Sibiry’a da bulunan kurganların tunç ve demir devrine ait bulunduğunu, kurganların çoğunlukla küçük bir tepelyi andırdığını, Güney Rusya’da bu tepelerin doğal dağcıklar sanıldığını, Türklerin bu tepelerin mezar olduğunu bildiklerini, onlara saygılı davrandıklarını, onlara dokunmadıklarını, kazmadıklarını yazar ve “Tunç devri kurganları yukarıda gösterdiğim gibi tepe şeklinde değildir. Bunların sathı yerle müsavidir” der.¹⁰³

Arsal şöyle devam eder:

“Kurganların vücudu ancak kurganların dört tarafında pek çok taşlar bulunmasından malumdur. Bu taşlar eskiden kurgan etrafında bir nevi hisar teşkil etmiştir.

Demir devri kurganlarına gelince: Bunlar daima bir ufacak mina [yapı] şeklini irâe ediyor [gösteriyor]. Bu mina ekseriya topraktan, bazen taştan ibarettir. Bu kurganların dahi etrafı taşlarla muhâttir.”¹⁰⁴

Tunç ve demir devrine ait kurganlardan çıkan koşum takımları içinde üzengi ve toka da vardır. Bu, üzenginin çok eski çağlarda bilindiğini kanıtlar.

5.2. Korgan Hakkında R. R. Arat’ın Görüşü

Arat özetle korganın “aslında mezarların korunması için üzerine yığılan toprak höyüklerine özgü bir tabir olduğunu, sonradan hendek ve toprağın üst üste

¹⁰² Tekin, *Orhon Yazıtları*, TDK, s. 38, 60.

¹⁰³ Sadri Maksudi [Arsal], *Türk Hukuk Tarihi (1925-26 Yılına Ait Ders Notları)*, yayına hazırlayanlar Fethi Gedikli - Ali Adem Yörük - Mahmud Esad Kalıpcı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası - Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal’a Armağan Özel Sayısı, c. LXXV, İstanbul 2017, s. 754.

¹⁰⁴ Sadri Maksudi, a.g.e., s. 755.

yiğilmesiyle ortaya çıkan duvarlar ve düşmanın ansızın hücumuna karşı yapılan surlar” olduğunu belirtir.¹⁰⁵

5.3. Korgan ~ Kurganın Kökeni Hakkında Ögel’in Görüşü

B. Ögel, **kurgan** kelimesinin Göktürk çağından beri mevcut olduğunu, yazıtlarda geçen Mağı Kurgan’ın anlamının açık olmadığını, mezar veya kale olup olmadığını belirlenemediğini, Harzemşahlar devrinde **kurkan tamı** “*kale duvarı*” ifadesinin kullanıldığını belirtir.¹⁰⁶ Ögel, *korgan* sözünün *kori*- fiilinden yapıldığını belirtir.¹⁰⁷

5.4. Korgan ~ Kurganın Köken ve Anlamı Hakkında Talat Tekin’in Görüşü

T. Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*’nde **kor(ı)gan** “*kale, müstahkem mevki, sığınak*” açıklamasını yapar ve kelimenin *kori* + *gan* biçiminde türediğini varsayar.¹⁰⁸

Birinci unsuru tabi ki *korumak* fiili olarak düşünür.

5.5. Korgan ~ Kurganın Anlamı Hakkında Mehmet Ölmez’in Görüşü

M. Ölmez de kurganın **korı-** fiiline eylemden ad yapan *-gan* ekinin bitişmesiyle oluştuğunu, “**koruyan, muhafaza eden (yer)*” anlamına geldiğini, orta hecenin düştüğünü yazar.¹⁰⁹

Ölmez *kori-* fiilinin XI. yüzyıldan önce görülmediğini (Kaşgarlı’da *koramak* “*korumak*”tır), *korıgan* ~ *koruganın* ise XIV. - XV. yüzyıllarda karşımıza çıktığını, fiilin ikinci ünlüsünün *-ı* olduğunu, Oğuz Kağan destanındaki *korıgan* biçiminin en eski şekil olduğunu yazar.¹¹⁰

Ölmez destandaki “*takı taloy takı mörän kün tug bolgıl, kök korgan, tep dedi*” satırındaki *korıgan* sözünün herhalde *kori-* fiilinden “*koruyucu*” anlamında türediğini varsaymıştır. Bu kelime Arat yayınında *kurkan* “*çadır*” anlamında verilmiştir ve destanda 5 kez geçer.¹¹¹ Ergin yayınında da *kurkan* “*çadır*” olarak geçer.¹¹²

Destanda bağımsız *kori-* fiili yoktur. Bizce *kori-* fiili ve *kurkan* sözü arasında bağ kurmak doğru değildir. Aralarında anlam ilişkisi var gibi görünüyorsa da, her ikisi özge kavramlardır.

5.6. Korgan ~ Kurganın Anlamı Hakkında İlk Görüşümüz

Biz de Ögel’i onaylayarak **korı-** fiilinden *-gan* ekiyle **korıgan** “*korunmuş, korunan*” sözünün ortaya çıktığını, **korı-** fiilinden türeyen **korugan, korun-cak, korunak** kelimelerinin Türkiye Türkçesinde varlıklarını sürdürdüklerini,

¹⁰⁵ Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, *Vekayi Baburun Hatratı*, çev. ve notlayan R. R. Arat, c. II, TTK, Ankara 1946, s. 627 vd.

¹⁰⁶ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 1, s. 303 vd.

¹⁰⁷ Ögel, *a.g.e.*, c. 1, s. 303.

¹⁰⁸ Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 91.

¹⁰⁹ Ölmez, “Eski Uygurca *Basruk* ve Altayca *Pazırık* Hakkında”, s. 294 vd.

¹¹⁰ Ölmez, “a.g.m.”, s. 295-296.

¹¹¹ Reşid Rahmeti Arat, *Makaleler*, haz. Osman Fikri Sertkaya, TKAE y., Ankara 1987, s. 619, 663.

¹¹² *Oğuz Kağan Destanı*, Yay. Haz. M. Ergin, MEB, 1970, s. 20, 36.

-gan ekinin bir çok işleve *iye* (malik) olduğunu, çağdaş Türkiye Türkçesinde fiil ve isimden sözcük türeten işlek bir ek olduğunu belirtmiş;¹¹³ *alınan, çalışkan, savaşkan, kaygan* örneklerini vermiştik. Devamla kurgan kelimesinin *korıgandan* orta hece düşmesiyle oluştuğunu, Türkçede orta hecenin vurgusuz olduğunu, bu nedenle orta hece düşmesinin vakayı adiyeden sayıldığını, söz gelimi bugün tavşan dediğimiz hayvanın Göktürk devrinde *tabışgan*¹¹⁴, yaprak kelimesinin Eski Uygur çağında *yapırgak*¹¹⁵, yorgan kelimesinin Eski Uygur çağında *yogurkan* olduğunu,¹¹⁶ örnekleri çoğaltmanın mümkün bulunduğunu yazmıştık.

6. Korgan ~ Kurganın Kökeni ve Birincil Ünlüsü

Şimdi bu fikirlerimizden vazgeçiyoruz ve korgan ~ kurganın birincil anlamını *korumak* ediminden getirmiyoruz. Doğrudan doğruya korgan ~ kurgan “*müstahkem mevki, ordugâh*” kavramıyla ilgili görüyoruz.

Korgan ~ kurganın kökeni *go-rg+ ad köküdür. Eki *-ang’dır, sanılabileceği gibi -gan veya -an değildir. Yani sözü *korg-ang ~ *kurg-ang biçiminde düşünmeliyiz; kor-gan ~ kur-gan olarak değil. İlk biçimi *görgangdır. Gamar ündeşli bir sözdür.

Korgan ~ kurganın asıl ünlüsünü saptamak için Tatarca ve Başkurtçaya bakmamız gerekir. Çünkü Tatarca ve Başkurtçada -o- > -u- ve tersi, -ö- > -ü- ve tersi değişimlerin kurallı olduğunu biliyoruz. Dolayısıyla Tatarcadaki *kurgan* biçimi bize sözün asli ünlüsünün korgan (ilk hali *gorgang) olduğunu gösteriyor. R. R. Arat da ünlünün -o- olması gerektiğini yazar.¹¹⁷

Ünlü uzundur. Bunu Türkmence *gōra-mak* “*korumak*” biçiminden anlıyoruz. Bilge Kağan 40’daki kelimenin ilk hecesini T. Tekin *koorg[anka]*, yani uzun okumuştur. Sözlükte herhalde dizgi yanlış olarak *korg[anka?]* biçiminde gösterilmiştir. Yani tarihte ve günümüzdeki *korgan, korg, korgçı, koru* ve tabi *korı-mak* sözleri, birincil bir *gō-rg ad kökünden türemiştir.

Yazıtlar ve Eski Uygurcadaki *korgan*, Kaşgarlı’daki *korg, korgçı, koru* sözlerine baktığımızda ilk sözlerin ad olduğunu, *korı-mak* fiilinin sonradan oluştuğunu anlıyoruz.

Özetle *gō-rg kökü dilde ikili kök denilen işlevdedir. Bu kökten hem ad, hem de edim soylu sözler türemiştir. Ancak öncelikle olan ad soylu kelimelerdir. Kökün edim işlevi sonracıdır.

NOT : Çağdaş Tatarcada mezar höyüğü anlamına gelen **kurgan** sözünün ünlüsü -u-’dur. Tatarcada iki ayrı anlamlı sözün iki ayrı ünlülü olmasını anlam ayırtısı yaratmak çabasına bağlayabiliriz. Tahminimize göre “*mezar höyüğü, tümseği*” anlamındaki korgan ~ kurgan da Göktürklerdeki korganla ilintilidir. Zira mezar bütün toplumlarda kutsal ve korunması gerekli bir mekân olarak kabul edilmiştir. Aşağıda açıklanacaktır.

¹¹³ Vecihe Hatiboğlu, *Türkçenin Ekleri*, TDK, Ankara 1981, s. 64.

¹¹⁴ Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 114.

¹¹⁵ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 185.

¹¹⁶ Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 196.

¹¹⁷ Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, *Vekayi Baburun Hatıratı*, c. II, s. 626.

7. Korumak Edimi (Fiili)

M. Ergin, Göktürk yazıtlarında **korı-** şeklinde bir fiilin olduğunu yazar.¹¹⁸ Yazıtların yeni okuyuşları böyle bir fiili göstermez. Yalnız Eski Uygur Türkçesinde ve Kaşgarlı'da *korı-mak* "korumak" edimi (fiili) vardır.¹¹⁹

Korumakla korgan arasında bir ilinti vardır. Yalnız korgan ~ kurgan bu fiilden gelmez, söylediğimiz gibi ad kökünden gelir. *Koru-mak* fiiliyse -g'si düşmüş, *ko-r (< *go-rg) ögesinden gelir ve sonracıdır. Korgan ~ kurgan "müstahkem mevki, ordugâh" korunması gereken yer olduğu için *korumak* fiili ortaya çıkmıştır. Ayrıca kurganlar da "korunulan" yerlerdir. Arsal'ın "Kurganların vücudu ancak kurganların dört tarafında pek çok taşlar bulunmasından malumdur. Bu taşlar eskiden kurgan etrafında bir nevi hisar teşkil etmiştir." sözleri kurganın korunulan yerler olduğunu açık seçik gösteriyor.

Yani *korgan* öncel, birincil; *korumak* sonracıdır. İkisinde de dış etkiye karşı korunma söz konusudur. Ancak korgan ~ kurganda dış etkiye karşı duvar, set, çit vb. engellerle korunmak, *korumak* edimindeyse ek olarak silahla, yumrukla veya başka yollarla kendini korumak, savunmak kavramı vardır. *Korumakta* anlam genişlemiştir.

Özetle bugünkü **koru-mak** edimimiz de *gorg ad kökünden fiilleşmiş olup şu biçimde gelişmiştir: *görg- *korg- > *korig- > korı-mak (Kaşgarlı'da). Yani -rg yapışik ündeşinin arasına -ı- ünlüsü girmiş, sonra -g düşmüştür (*go-rg- > *go-rıg- > *ko-rıg- > ko-rı- ve bugünkü *koru-mak*).

7.1. Çağdaş Türk Dillerinde Korumak Edimi

1. Türkçe **korumak**, Azerice **gorumag**, Türkmençe **göramak**, Özbekçe **korimäk**, Kazakça **korğa-v**, Kırgızca **korğ-ö** "korumak"tır.¹²⁰ *Korumak* ediminin Tatarca ve Başkurtçada bu anlamda görülmemesi ilginçtir.

2. Yeni Uygurca **korğimak** "korumak, himaye etmek", **korğaş**, **korğudaş** "koruma, himaye etme"dir.¹²¹

3. Kırgız Türkçesinde ayrıca **korğon-uv** "korunmak, kendini müdafaa etmek, takibattan saklanmak", **korğonuu** "korunma", **korğoo** "koruma, müdafaa, savunma", **korğooçu** "müdafaaacı, koruyucu", **korğoncu** (tarihî) "şehir, kale kapısı yanındaki nöbetçi"dir.¹²²

7.2. Kaşgarlı'daki Diğer Veriler

Kaşgarlı'daki veriler görüşlerimizi doğrular. İlgili kelimeler şöyledir:

Korıdı : Korudu.

Korıştı : Koruştı.

Korig : Beylere ve benzerlerine ait korunaklı, özel olarak tahsis edilmiş yer.

Herkese açık olmayan, çevrilmiş bir yeri anlatmak için bu sözcük kullanılır.

¹¹⁸ Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 105.

¹¹⁹ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 120. / *Divanü Lügat'it - Türk Dizini*, TDK y., Ankara 1972, s. 70.

¹²⁰ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, s. 502-3.

¹²¹ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, s. 502. / Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 244.

¹²² Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*, s. 487 vd.

Korugçı : Beylerin özel olarak ayrılmış arazilerini koruyan kimse; korucu.

Korlamak : Korumak.

Koru : Dikenli çit.¹²³

Kaşgarlı'daki **korıg** ve üzerinde durduğumuz *korgan* birbirlerinin çatalıdır. Her ikisinin kök biçimi *gō-rgdur. İkisi de addır. Belirttiğimiz gibi *korgan -ang* > *-an* ekiyle *gō-rg kökünden türemiş ve anlam olarak farklılaşmış, genişlemiştir. Yani *korgan* “*çevresi çeşitli engellerle (duvar, set, çit, hendek, siper, mevzi vb.) berkitilmiş, tahkim edilmiş yer*”dir.

Kaşgarlı'daki *koru* “*dikenli çit*” hariç, hepsinde arada *-ı* ünlüsü türemiştir. Gerçekte bunların hepsi kökteştir. *Koru* sözünde ise sondaki *g* düşmüş (*koru* < *korıg*), sözcük küçük ünlü uyumuna uymuştur. Bunlar dilin cilveleridir.

Dar *-ı* ünlüsünün gamar ündeşli bir çok kökün arasına girme eğilimi gösterdiği anlaşılıyor. Gama düzleminde olan ve dar ünlü barındıran bu tür sözlerin yapışık ündeşli olabileceğini unutmamalı ve her an tetikte bulunmalıyız. Nitekim Orkun yazıtlarındaki **kurıgaru** “*geriye, batıya doğru*” böyledir.¹²⁴ Aslı *gurg veya *gurgardır. *-aru* yönelme ekidir. Yine yazıtlarda **Kurıkan** “*etnik ad*”dır.¹²⁵ Aslı *gurgangdır. Keza Eski Uygurca **kurıkan** “*çadır*”dır.¹²⁶ Bunun da aslı *gurgangdır (Kaşgarlı'daki **yorıga** “*yorga yürüyen -at için-*”, **yorıgu** “*yürünecek yer ve zaman*” sözleri de¹²⁷ araya dar ünlü almış sözlerdir. Yalnız bunlar deltar ündeşlidir).

8. Yer Adlarında Korgan ~ Kurgan

Zamanımızda Ordu ilimizin bir ilçesi **Korgan** adını taşır. Rusya Federasyonu'nda, Batı Sibirya'da, Tobul ırmağı kıyısında büyük bir şehrin adı **Kurgan**'dır. Tacikistan'ın güneybatısında **Kurgantepe**, Kaşgar'ın batısında **Taşkurgan** şehirleri vardır. Özbekistan'ın Fergana bölgesinde **Üçkurgan**, Semerkand'ın batısında **Kettekurgan** (Moğalca *kette* “*büyük*”tür), Özbekistan'ın güneyinde **Kumkurgan**, Kumkurgan'ın biraz daha güneyinde Afgan sınırına yakın **Carıkurgan** yerleşim birimleri görülür. Kazakistan'ın orta-kuzeyinde **Kurgan** adlı bölge ve şehir vardır. Kazakistan'ın büyük bir kenti **Taldı Kurgan**'dır (Kazakça *taldı* “*söğütlü*”dür). Güney Kazakistan'da **Çulak Kurgan** adında bir kent vardır (Bunların bazıları Korgan şeklinde telaffuz edilir).

Araştırılsa büyük küçük, bir çok Korgan ~ Kurgan yer adının olduğu ortaya çıkacaktır.

Bunların bazıları “*müstahkem mevki*”, bazıları “*mezar höyüğü, tümseği*” anlamındadır. İran'ın kuzeydoğusundaki Gorgân kentinin adını en başta incelemiştik.

9. İkinci (Bu) Kısımın Sonucu

Buraya kadar *korgan ~ kurgan* kelimesini ses, anlam ve köken yönünden inceledik; kelimenin doğru ses, anlam ve kökenini ortaya koyduk. Korgan ~

¹²³ *Divânü Lügâti't Türk*, Kabalıcı y., s. 441-443.

¹²⁴ Tekin, *Orhon Yazıtları*, Yıldız y., s. 106.

¹²⁵ Tekin, *a.g.e.*, s. 106.

¹²⁶ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 124.

¹²⁷ *Divanü Lügat'it - Türk Dizini*, TDK, s. 154.

kurganın sonraki biçimlerini, çağdaş biçimlerini, anlamlarını, gerçek anlamını, kökenini, ünlüsünü, ünlüsünün uzun olduğunu ve *korumak* fiilinin korgan ~ kurganla ilintisini açıkladık (*Korganın* Göktürk yazıtlarındaki anlamı “*etrafa duvar, set, dikenli tel, çit ve benzeri engeller çekerek; hendek, siper, mevzi kazarak bir yeri korumaya almak, çevirmek*”tir. Korganın daha sonraki anlamlarının en yaygın olanı “*kale, hisar*”dır).

Şimdi *korganın* “*mezar höyüğü, tümseği*” anlamını inceleyelim:

ÜÇÜNCÜ KISIM : Korgan ~ Kurganın “Mezar Höyüğü, Tümseği” Anlamı

1. Kurgan ~ Kurgan “Mezar Höyüğü, Tümseği” Hakkında Görüşler

Türklerde kurgan kelimesi “*müstahkem mevki; ordugâh*” dışında “*mezar, sin*” manasında da kullanılır. **Sin** Anadolu da ve öteki Türk ülkelerinde “*mezar, kabir*”dir ve Türkçe kökenlidir (Çince değil).

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi **kurganın** Türkçe kökenli olduğunu, “*toprak, ağaç veya taştan yapılan, genellikle yarım küre şeklinde kabir üstü abide, yapay tepe*” anlamına geldiğini yazar.¹²⁸ Ansiklopediye göre kurganlara kapacak, yemek, silah, süs eşyası konurdu. Bu, o zamanki insanların öbür dünyada bunlara gereksinim duyacaklarına olan inançlarından kaynaklanıyordu. Pazırık, Noyun Ula, Çertomlık, Kostromskaya Stanitsa, Katanda, Şibe, Esik kurganları zengin arkeolojik malzeme bulunduran ünlü kurganlardır.¹²⁹

Kafesoğlu, Türklerin Hindo - Germen ve Moğalların aksine mezarın yeri belli olsun diye kurgan (korugan) ve tümsek yaptıklarını veya daireler halinde taş yığdıklarını yazar.¹³⁰

Oğuzlar da Göktürkler gibi mezar üzerine kurgan yaparlardı.¹³¹ Kumanca da **kurgan** “*kurgan, mezar höyüğü*” kelimesinin olması,¹³² onların da aynı geleneği sürdürdüğünü gösterir. Demek ki Kumanlar da mezara çok değer veriyorlardı.

Bütün Türk kavimlerinin kurgan yaptığını söyleyemeyiz. Örneğin Çin kaynakları Hunlar için “*Ancak [mezarın üstüne] toprak yığıp tümsek yapmazlar*” der.¹³³ Attıla'nın gizlice gömüldüğünü ve mezarının bilinmediğini anımsatmak yerindedir.

Mezarlar Türklerde kutsaldı. Kafesoğlu, Türk mezarlarına yapılan saldırı ve soygunların şiddetle cezalandırıldığını aktarır.¹³⁴ Hunlar M.Ö. 78'de atalarına ait mezarları bozan Wu-huanları 20 bin kişilik bir orduyla cezalandırmışlardı.¹³⁵

¹²⁸ “Kurgan”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 6, s. 23 vd.

¹²⁹ “Kurgan”, *Büyük Larousse*, c. 12, s. 7173.

¹³⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 292 vd.

¹³¹ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK y., Ankara 1954, s. 10.

¹³² Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, s. 124.

¹³³ Ayşe Onat - Sema Orsoy - Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK, Ankara 2004, s. 9.

¹³⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 291.

¹³⁵ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, KB y., c. 2, Ankara 1981, s. 124.

Attila'nın 441'deki 1. Balkan seferinin nedeni Hun hükümdar *sinlerinin* (kabirlerinin) Margus piskoposu tarafından açılmasıydı.¹³⁶ (Mezarlara değerli eşyalar konulduğu için her çağda soyguncuların hedefi olmuşlardır).

Mezarlara saygı gösterilmesinin nedeni açıktır. Mezarlarda kavmin büyüklüğü, ataları yatar. Onlara saygı göstermek, onların mezarlarını korumak şarttır. Çünkü onlar evlatlarına, torunlarına yardım eder. Mezar korunmazsa azap çeken, rahatsız olan ruhlar gazaba gelir. Dolayısıyla kurgan **atalar kültüyle**, totemizmle ilgili bir inanış ve uygulamadır. Günümüzde bile bu dedenin, şu babanın, o ananın, bacının mezar, türbe ve makamlarının ziyaret edilmesi, dua okunması, onlardan medet umulması atalar kültüyle ilişiktir. Kısa ca Türklerde atalar kültüyle bağlantılı olan kurgan ve mezarlar çok önemliydi.

İslamıktan sonra özellikle Selçüklü Türkleri tarafından uygulanan kümbet tarzı türbe, kesinlikle kurganın bir devamıdır. İslamıktan sonra mezar sürekli kalacak şekilde kabul edilmemesine karşın, Türkler eski alışkanlıklarından vazgeçememiş, kurgan tarzını kümbete çevirerek kalıcı türbeler inşa etmişlerdir. Hatta çok daha koyu müslüman olan Osmanlılarda çok görülen türbe yaptırmada bilinçli veya bilinç dışı olarak kurgan, kümbet fikir ve eylemlerini görürüz.

Kurgan geleneği bir çok halkta vardır. İskitler, Tıraklar, Firigler ve Lidyalılar *tümülüs* denilen kurganlara sahiptiler. Türkiye'nin Tırakya bölgesinde bu tür tümülüsler çoktur. Anadolu'da bunlara *höyük* denir.

2. Kurgan Farsça Olabilir mi?

"*Mezar höyüğü, tümseği*" anlamındaki kurganın Farsça *gür* ~ *gor* "mezar" kelimesinden gelmesi düşünülemez. Çünkü Türkçe kurgandaki *-gan* ögesi (eki değil), *gor* sözünde yoktur. *-gan* ekinin *gor* sözüne bitiştirildiğini de düşünemeyiz. Çünkü ek *-gan* değil, **-ang* > *an'dır*. Ziya Şükün'ün Farsça sözlüğünde **gür** "mezar" ve bundan türeyen **gürâb**, **gürâbe** "türbe kubbesi", **güristân** "mezarlık", **gürken** "mezar kazıcı" kelimeleri yer almakta,¹³⁷ fakat **kurgan**, **gürgana** benzer bir kelime yer almamaktadır.

Türkçe kurgan ile Farsça *gor* benzerliğini Türkçe *kut*, Arapça *kuds* benzerliğiyle karşılaştırmak olanaklıdır. Dillerde böyle yakın hatta aynı sesli, yakın hatta aynı anlamlı sözlerin olması doğaldır, normaldir. *Dillerin Şifresi* yapıtımızda bu konuyu incelemiştik.

3. Pazırık Kurganları

Pazırık Dağlık Altay'ın Ulagan ilçesindeki kurgan topluluğunun adıdır. M.Ö. 5 - 3. asırlara tarihlenir. 1929 ve 1947 - 49'da yapılan kazılarda mezarlar, at cesetleri, ağaç, kumaş, yün, keçe, deri eşyalar, giyim ve günlük gereçler bulunmuştur. Önasya tipli en eski havlı halı, yün ve Çin'de üretilen ipek kumaşlar da buluntular arasındadır.¹³⁸

¹³⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 291.

¹³⁷ Ziya Şükün, *Farsça - Türkçe Lügat Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya*, MEB y., c. 3, İstanbul 1984, s. 1707-1709.

¹³⁸ "Pazırık Kurganları", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 7, s. 427.

3.1. Pazırık Kurgan Adının Köken ve Anlamı

M. Ölmez'e göre Pazırık kurgan adı Güney Sibiryaya Türkçesindeki *pazır*-ediminden *-ık* ekiyle türetilmiş bir addır; anlamı da "(belirli gereçlerle, ahşap, taş vb.) bastırılmış, sıkıştırılmış, kapatılmış, örtülmüş (yer) olmalıdır."¹³⁹ Ölmez yazısının devamında eski ve yeni bir çok Türk dilinden pek çok örnek verir ve görüşünü kanıtlamaya çalışır.

4. Pazırık Gerçekte Ne Anlamdadır?

Doğruyu söylemek gerekirse biz bu makalemizde *Pazırık* yer adı üzerinde durmayı düşünmüyorduk. Ölmez'in yazısını ilk okuduğumuzda vardığımız yargı da "*olabilir*" biçimindeydi. Üstelik Azerbaycan Türkçesinde *basdırmağ* ediminin "*gömmek*" anlamını da biliyorduk.

Türkçenin köken bilimi sözlüğü için çalışırken gözümüze Tuva Türkçesi sözlüğündeki **bazırık** "*tepe; höyük*" sözü ilişti.¹⁴⁰ Kurgan sözünün "*mezar, mezar höyüğü, tümseği*" anlamını bildiğimiz için konuya hemen intikal ettik ve **Pazırık** yer adının anlamının "*tepe; höyük*" olduğunu anladık. Demek ki Altay'ın yerli Türkleri "*tepe, höyük*" şeklinde kendilerini belli eden kurganlara "*tepe, höyük*" anlamında *bazırık* diyorlardı. Kelime söylene söylene yerin adı oldu ve özel ad sıtatüsü kazandı. Aynı mantıkla Anadolu'da da bu tür yükseltilere **höyük** "*tepe, yağma toprak*" denir ve insan eliyle yapılan tepelere *höyük* adı verilir. Alacahöyük, Çatalhöyük vb.

Demek ki *Pazırık* kurgan adı Ölmez'in yazdığı üzere *pazır + ık* "*bastırılmış yer vb.*" anlamında değildir. Doğrudan doğruya "*tepe, höyük*"tür. Tabi ki anlamı genişleterek "*kurgan; mezar höyüğü, tümseği*" de diyebiliriz. Özetle *Pazırık* kurgan adı Tuva Türkçesindeki *bazırık* "*tepe; höyük*"ten başka bir *nen* değildir. *Bazırık* ~ *pazırık*, başta Altay Türkçesi olmak üzere diğer Sibiryaya Türk dillerinde de olmalıdır.

Daha sonra başvurduğumuz başka bir sözlükte *bazırık* "*kurgan*", *horum* "*kurgan, höyük*" anlamlarını bulduk.¹⁴¹ Bu da yukarıdaki görüşlerimizi doğruladı (Önceleysin bu sözlüğe göz atmayı düşünmemiştik).

5. Üçüncü (Bu) Kısımın Sonucu

Sonuç olarak *korgan* ~ *kurgan* başlıca iki ana anlama gelmektedir: **1.** Müstahkem mevki, ordugâh **2.** Mezar, mezar höyüğü, tümseği.

Birinci anlam kelimenin asıl, esas, temel anlamıdır. "*Korunma amaçlı ve duvarla çevrili müstahkem mevki demek*"tir. Bu anlam genişleyerek "*kale, hisar, duvar vb.*" anlamları içermiştir. Türk dillerindeki *korumak* fiili bu, yani birinci anlamdan çıkmıştır.

İkinci anlam olan "*mezar höyüğü, tümseği*" birincisinden doğmuştur. Çünkü mezarlar da kutsal ve korunması gereken yerlerdir. Aksi takdirde ata ruhları gazaba gelir; çocuklarını, torunlarını korumaz.

¹³⁹ Ölmez, "Eski Uyurca *Basruk* ve Altayca *Pazırık* Hakkında", s. 297 vd.

¹⁴⁰ Ekrem Arıkoğlu - Klara Kuular, *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara 2003, s. 12.

¹⁴¹ D. A. Monguş, *Tuwaca - Türkçe Sözlük (Twa - Türk Slovar)*, Kızıl 2005, 31, 245.

Her iki anlamdaki **korgan** kelimesinin asli ünlüsü *-o-'dur*. Bu karara Tatarca ve Başkurtçada birincil *-o-'ların -u-*; birincil *-u-'ların -o-* olmasından varıyoruz. Bu konuda yukarıda geniş bilgi vermiştik.

DÖRDÜNCÜ KISIM : Tes, Şine Usu ve Tunyukuk Yazıtlarında Üç Sorunlu Kelime

Şimdi eski Türk yazıtlarında korganla doğrudan ilişkili olan **koorig** ve dolaylı olarak ilişkili olan **kordan** sözlerini inceleyeceğiz. Sağlıklı bir inceleme yapmak için sözünü ettiğimiz sorunlu yerleri ayrıntılı biçimde gözden geçirmemiz gerekir. Bu işte yukarıda verdiğimiz bilgiler ve sergilediğimiz görüşler bize yardımcı olacaktır. Ötügen Uygurlarına ait yazıtlarda ve Tunyukuk yazıtında yer alan korganın kökteşi *koorig* ve korganın ocaktaşı *kordan* sözleriyle ilişik bölümler şöyledir:

1. Tes Yazıtındaki Sorunlu Koorig Sözcüğü

750'de dikilen Tes yazıtında konumuzla ilgili sorunlu bir kelime vardır. Yazıtta güney 2'de geçen **K(a)s(a)r Koorig** yer adı tartışmalıdır.

Koorig Hakkında Görüşler

Tes yazıtındaki sorunlu ibareyi Klyaştorniy **koorig**, T. Tekin **kuorig**¹⁴², A. Berta **k.r.g**, O. Mert **kuorig**, E. Aydın **kur(ı)g**¹⁴³, H. Şirin **kur(ı)g** okumuştur.¹⁴⁴ Yazıt 1976'da gün ışığına çıktığı için doğallıkla H. N. Orkun'da yoktur.

Klyaştorniy ibareyi “*Böğü kağanın batıdaki ordugâhının adı*” olarak anlamlandırır.¹⁴⁵ T. Tekin, Tes yazıtında Klyaştorniy'in *Kasar Koorig* okuduğu ibarenin geçtiği cümleyi şöyle okur ve çevirir :

“*[t](e)z(i)g k(a)s(a)r kuorig koontı çıt tikdi örg(i)n y(a)r(a)tdı y(a)yl(a)di.*”

“...*Kasar'ın batısında, Tez ırmağında yerleşti, çıt dikti, taht kurdu ve yazı (orada) geçirdi.*”¹⁴⁶

T. Tekin K(a)s(a)r **kuorig** tamlamasına “*Kasar'ın batısında*” anlamını verir.¹⁴⁷

1.2. Bizim Görüşümüz

Bizce Tekin'in çevirisinin şöyle olması daha uygundur:

“*Tez (ırmağı)'e, Kasar Korgan'a kondu, çıt dikti, taht kurdu ve yayladı.*”

Açıkladığımız bilgi ve görüşler doğrultusunda bu ibaredeki sorunlu sözün doğru okunuşunun **koorig**, doğru anlamının “*korgan*”; sorunlu tamlamanın doğru okunuşunun **Kasar Koorig** ve doğru anlamının “*Kasar adlı berkitilmiş, müstahkem mevki, ordugâh*” olduğunu anlıyoruz. Ayrıca şunu da anlıyoruz:

¹⁴² Tekin, *Makaleler*, c. 2, s. 309, 310.

¹⁴³ Erhan Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen y., Konya 2011, s. 36.

¹⁴⁴ Hatice Şirin, *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 2016, s. 649.

¹⁴⁵ Tekin, *Makaleler*, c. 2, s. 310.

¹⁴⁶ Tekin, *a.g.e.*, s. 310.

¹⁴⁷ Tekin, *a.g.e.*, s. 310.

Koorg ~ **körg**, Orkun yazıtlarındaki Amga ~ Amgı Korgan ibaresindeki **korgan** ile aynı anlamdadır ve onunla kökteştir. Sadece kelime Tes yazıtında **koorg** ~ **körg**; Orkun yazıtlarında **korgan** biçimindedir. Yani Tes yazıtında tek heceli olan sözcük, daha önceki Orkun yazıtlarında genişlemiş olarak *korgan* şeklindedir. Dil açısından bunda şaşılacak bir şey yoktur.

Tes yazıtındaki **koorg**, Orkun yazıtlarındaki **korgan**; aşağıda göreceğimiz gibi Şine Usu ve Tunyukuk yazıtlarındaki **kord(a)n** ile aynı anlamdadır. Fakat *koorg* ve *korgan*; *kordan* ile kökteş değil, ocaktaştır. Yani *koorg* ~ *körg*, *korgan* ve *kordan* birbirlerinin anlamdaşı ve ocaktaşıdır (kökteşi değil).

Koorg sözünün Tes yazıtındaki orijinal yazımı *ka, o, r, g* imleri (harfleri)'yledir. **Koorg**, yani uzun okumak en doğru biçim olmalıdır. Yazıttaki *koorg* biçiminin *korgan* olduğu düşünülebilir. Fakat sözcükte aşınma olmadığı için okumamız kesindir.

Aynı şekilde Bilge Kağan D 40'taki sözcük de **koorg* olabilir. Tabi *korgan* da olabilir. Bunu aşınan harf boşluklarını göz önüne alarak tespitlemek kabildir.

2. Şine Usu Yazıtındaki Sorunlu Kordan Sözü

759 - 60'da dikilen Şine Usu yazıtında da konumuzla ilgili sorunlu bir kelime vardır. Bu sorunlu kelime (veya tamlama) Tes yazıtında geçen cümlelerin Şine Usu'nun D 8'deki paralel cümlesinde yer alır. Cümle paralel olduğu gibi, tamlama da paraleldir. Tes yazıtındaki tamlamanın doğrusunu **Kasar koorg** olarak tespitlemiştik. Şine Usu'daki paralel tamlamanın doğrusunu ise **K(a)s(a)r Kord(a)n'dır**. Ancak Tes'teki tamlama gibi bu da şu ana değin genellikle yanlış okunmuş ve tabi yanlış anlamlandırılmıştır. Şine Usu'daki sorunlu kelime olan *kordan*, Tunyukuk 1'in 14. (G 7) satırında da geçer. Özetle **kordan* sözünün her iki yazıtta da okunuşu ve anlamı şu ana değin sorunlu ve tartışmalı olagelmıştır.

2.1. Kordan Sözü Hakkında Görüşler

Şine Usu yazıtı D 8'de geçen ve bizim doğrusunu tespitlediğimiz *K(a)s(a)r Kord(a)n* ibaresini Ramstedt, H. N. Orkun, Malov, Aydarov **aksırak ordu**, A. Berta **Kasar kurδ.n** (yaklaşık yazım), O. Mert **Kasar kurid#ın**, E. Aydın **Kasar kur<ı>dın** okur.¹⁴⁸ Clauson ve T. Tekin **Kasar kuridin** = *K(a)s(a)r kur(i)d(in)* okur ve "*Kasar'ın batsında*" diye çevirirler.¹⁴⁹

Klyaştorniy, Tes yazıtındaki *Kasar Koorg* ile Şine Usu yazıtındaki *Kasar Kordan*'ın birbirine karşılık geldiğini ve *Kasar Koorg*'ün "*Böğü kağanın batıdaki ordugâhının adı*" olduğunu yazar.¹⁵⁰ T. Tekin bunu mümkün görür. Ancak *Kordan*'ın bir yer adı olduğunun şüpheli olduğunu, Clauson'un kelimeyi **kuridin** okuduğunu, *Kasar kur(i)d(i)n* ibaresini "*Kasar'ın batsında*" diye çevirdiğini belirtir ve bu okumayı Klyaştorniy'in *Kasar Kordan* okuyuşuna yeğler.¹⁵¹

¹⁴⁸ Aydın, *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, s. 74.

¹⁴⁹ Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, s. 229. / Aynı yazar, *Makaleler*, c. 2, s. 310.

¹⁵⁰ Tekin, *Makaleler*, c. 2, s. 310.

¹⁵¹ Tekin, *a.g.e.*, s. 310.

Tekin, Tes ve Şine Usu'daki ilgili cümlelerin aynı olayı anlattığını, dolayısıyla birbirleriyle ilişkili olduklarını, sadece Tes yazıtında **t(e)z(i)g** ve **kuur(ı)ğ**, Şine Usu yazıtında **t(e)z b(a)şı** ve **kur(ı)d(ı)n** sözlerinin farklı olduğunu söyler.¹⁵² Cümlelerin bütünü Talat Tekin şöyle okur ve anlamlandırır:

“*[t](e)z b(a)şı (a)nta k(a)s(a)r kur(ı)d(ı)n örg(i)n (a)nta it(i)td(i)m çit (a)nta tokıtd(i)m y(ay) (a)nta y(a)yl(a)d(i)m.*”

“...tahtımı orada, Kasar'ın batısında, Tez (ırmağı)'in başında kurdurdum ve orada çit yaptırdım ve yazı orada geçirdim.”¹⁵³

2.2. Bizim Görüşümüz

Bizce cümledeki **k(a)s(a)r kur(ı)d(ı)n** öbeğinin doğru okunuşu **k(a)s(a)r r kord(a)n**'dir; *kordan* sözünün asıl, doğru, gerçek anlamıysa “*müstahkem mevki, ordugâh*”tır; “*batısında*” değildir. Cümlelerin doğru çevrisi de şöyle olacaktır:

“*Tez başında Kasar kordanda tahtımı kurdurdum, çit diktirdim, yazı orada yayladım.*”

Kordan*, Tes yazıtında geçen **koorg ve Orkun yazıtlarında geçen **korgan** sözünün sesteşi değil, fakat anlamdaşı ve ocaktaşdır.

Klyâştornıy anlamını tam doğru veremese de (doğruya yakın vermiştir) sözcüğü doğru okumuştur.

3. Tunyukuk Yazıtındaki Sorunlu *Kordan* Kelimesi

Şine Usu'daki sorunlu kelime olan **kordan** sözünün Tunyukuk 1'in 14. (G 7.) satırında da geçtiğini belirtmiştik.

3.1. *Kordan* Hakkında Görüşler

1. H. Namık Orkun sorunlu ibareyi **kur(ı)ya kurd(a)nta** “*batıda batılılara*” olarak çevirmiş ve sözlükte **kurdan** “*geriden, garbdan, garblı*” anlamını vermiştir.¹⁵⁴

2. M. Ergin ibareyi **kuriya kurıdanta** okumuş ve “*batıda batılılardan*” diye çevirmiştir.¹⁵⁵ İlk baskısı 1970'te çıkan Ergin'in *bitiği* (kitabı) hem okuyuş, hem anlam yönünden kısmen eskimiştir.

3. Şükürlü, Tunyukuk 14'teki öbeği **kuruya kurdanta** okur ve “*garbda Kurdan eli*”, yani “*batıda Kurdan halkı (boyu)*” olarak çevirir.¹⁵⁶

4. Tunyukuk yazıtındaki bu durumun ayırdına varan Clauson, Tunyukuk 14'teki **Kurdin** sözünü **Kordanta** okumuş ve “*Hotan (Khotan)'dan*” diye çevirmiştir. T. Tekin bunu kabul etmemiştir.¹⁵⁷

5. Talat Tekin, Tunyukuk yazıtının 14. satırının ilgili tümcesini şöyle okur ve çevirir:

¹⁵² Tekin, *a.g.e.*, s. 310.

¹⁵³ Tekin, *a.g.e.*, s. 310.

¹⁵⁴ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 104, s. 845.

¹⁵⁵ Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 100-101.

¹⁵⁶ Şükürlü, *Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, s. 246, 250.

¹⁵⁷ Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994, s. 34.

“Önrä kut(a)nyda b(i)ryä t(a)bg(a)çda kurya kur(i)d(i)nta yurya og(u)zda (e)ki üç biñ süm(ü)z k(ä)lt(ä)çim(i)z b(a)r mu nâ.”

“Doğuda Kitay’dan, güneyde Çin’den, batıda batıdan, kuzeyde de Oğuzlar’dan gelecek iki üç bin (kadar) askerimiz var mı ne?”¹⁵⁸

6. M. Ölmez ilgili sözleri **kuriya korıdında** okumuş, “batıda Korılardan” olarak çevirmiştir.¹⁵⁹

7. E. Aydın sorunlu öbeği **kuriya kordanta** okumuş, “batıda Hoten’den” biçiminde çevirmiştir.¹⁶⁰

8. Ahmet Bican Ercilasun aynı öbeği **kuriya Kordanta** okumuş ve “batıda Hotan’dan” olarak çevirmiştir; Ercilasun, T. Tekin’in “Doğu Türk kaçanlığı batı sınırlarının devletin ilk yıllarında Hotan’a kadar uzandığı düşünülemez” itirazını “metin, sınır içi yerlerden değil sınır dışındaki yerlerden bahsetmektedir” diyerek “yersiz” bulur. Ercilasun, Kordan okuyuşu ve “Hotan” anlamının Bailey ve Clauson’a ait olduğunu da belirtir.¹⁶¹

Verdiğimiz örnekleri yeterli görüyor, her okuyuşu ve her çeviriyi vermeye gerek duymuyoruz.

3.2. Bizim Görüşümüz

Tekin, Clauson’un *Kordanta* okuyuşunu ve *Hotan* anlamlandırmasını eleştirir. Tekin’in *Hotan* eleştirisi haklıdır. Çünkü *Hotan* gerçekten de Ötüken’den yaklaşık iki bin kilometre uzakta ve hepsinden önemlisi de batıda değil, güneydedir. Ayrıca Göktürklerin buraya indiğini gösteren her hangi bir tarih kaydına *iye* (sahip) değiliz.

Clauson’un **Kordanta** okuyuşu doğrudur, “*Hotan’dan*” çevirisi yanlıştır.

Tümcede doğudan güneyden, batıdan, kuzeyden gelmesi umut edilen askerlerden söz ediliyor. Ancak her yerde bir coğrafya ve kavim adı söylenirken çevirideki “batıda **batıdan**” ifadesi mantıksız kalıyor. Dolayısıyla bize göre burada bir yer zarfı olmalıdır. O da ancak şu ana değin okunduğu gibi **kur(ı) d(i)nta** veya **kurd(a)nta** değil, **kord(a)nta** olabilir. Özetle öbeğin doğru okunuşu **Kasar Kordanta’dır**; *kordan* sözünün asıl, doğru, gerçek anlamıysa Şine Usu yazıtında gördüğümüz üzere “*berkitilmiş, müstahkem mevki; ordugâh*”tır. Anlamı genişletirsek, *kordan* askerlerin depolandığı, kamp kurduğu, kışladığı müstahkem mevkiyledir.

Aslında bütün sorun *kordan* sözünün ve anlamının bilinmemesinden kaynaklanmıştır. Ne yazık ki bütün kelimeler veya yer adları tarih sayfalarına düşmüyor.

İlginç bir tesadüf eseri olarak *kurya* ile *kordan* sözünün söyleyiş açısından birbirine yakın olmaları durumun bugüne değin fark edilememesine ve işin daha da güçleşmesine yol açmıştır.

¹⁵⁸ Tekin, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁵⁹ Ölmez, *Orhon - Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistanında Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*, s. 164, 171.

¹⁶⁰ Aydın, *Orhon Yazıtları* (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küliçor), s. 110.

¹⁶¹ Ercilasun, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, s. 600, 601, 643, 691.

4. Dördüncü (Bu) Kısımın Sonucu : *Korgan*, *Koorğ* Sözlerinin Birbirlerinin Kökteşi, *Kordan* Sözü'nün Bunların Ocaktaşı Oluşu

En baştan itibaren önce Hunsuların *Gorgân*'i, sonra yazıtlardaki *korgan* üzerinde durduk. Sonra Tes yazıtında geçen *Kasar koorğ* ibaresindeki *koorğ* sözünü inceledik ve doğruladık. Sonra Şine Usu ve Tunyukuk yazıtlarındaki *kordan* üstünde görüş belirttik ve onu da doğruladık. Bunlardan *korgan* ile *koorğ* sözünün kökteş, *kordan* sözünün bunlarla ocaktaş olduğunu söyledik. Şimdi bu kökteşlik ve ocaktaşlıkları ocak yasasına göre şema halinde gösterelim:

4.1. Berkitilmiş, müstahkem mevkiyle, ordugâhla ilgili *gō+ ocağı (*gō-rb, *gō-rd, *gō-rg (*gōrb, *gōrd, *gōrg). Birincil ünlü -o-'dur ve uzundur.

1. *gō-rb kökünden şu ana değin her hangi bir veriye raslanmamıştır. Ancak bu kökten bir kelime mutlaka vardır, olmalıdır.

2.1. *gō-rd kökünden biten **kordan** Tunyukuk yazıtının 14. satırında **kordanta** olarak geçer. Şimdiye değin doğru açıklanamayan bu sözün doğru okunuşu *kordanta*, anlamı "*korganda, ordugâh*"tır. Clauson'un *kordanta* okuyuşu doğrudur; H. N. Orkun'un *kurdanta* okuyuşu doğruya yakındır.

2.2. Şine Usu yazıtında geçen **Kasar kordan** "*Kasar adlı berkitilmiş mevki, müstahkem yer; ordugâh*"tır. Doğru okunuşu böyledir. Doğru anlamı "*Kasar adlı berkitilmiş mevki, müstahkem yer, ordugâh*"tır. Klyastorniy doğru okumuştur. Krş. Aşağıda 3.2.'deki *Amga ~ Amğı korgan* ile.

Kordan ve aşağıdaki *Gorgân, korgan, koorğ* birbirlerinin ocaktaşıdır.

3.1. *gō-rg kökünden gelen ve Priskos tarafından 460'ların başlarında ve Prokopyus tarafından 6. yüzyılın ilk yarısında kayda alınan Hazar'ın güneydoğusundaki (bugün İran Türkmenistanı'ndaki) *Gorgân* yer adı Hunsu Türklerinde kalmış olup anlamı "*berkitilmiş yer, müstahkem mevki; ordugâh*"tır.

3.2. Orkun yazıtlarında geçen **Amga ~ Amğı korgan** tamlamasının doğru anlamı "*Amga ~ Amga adlı berkitilmiş mevki, müstahkem yer; ordugâh, kışlak, yani kış ikametgâhu*"dır. Krş. 2.2.'deki *Kasar kordan* ile.

3.3. Tes yazıtında geçen sorunlu tamlamanın doğru okunuşu **Kasar koorğ**, doğru anlamı "*Kasar adlı berkitilmiş mevki, müstahkem yer, ordugâh*"tır.

3.4. Tuvaca **horum** "*kurgan*" da bu köktendir. Gelişimi şöyle olmalıdır: *go-rg > *korg > *korng > *korung > *korun > *korum > *horum. Sondaki -g sonrakil olarak *ng*'leşmiş, sözcük araya ünlü almış, *korung biçimine bürünmüştür. Sonra -ung ögesindeki -g düşmüş, -un ögesi kalmıştır. *Korum biçimine geçen sözcük, başta k > h ~ h değişimiyle *horum ~ horum* biçimini almıştır.

Gorgân, korgan, koorğ, horum ~ horum birbirleriyle kökteş ve bu anlamdaki ocağın ikinci kökünden çıkan *kordan* ile ocaktaşırlar. Anlamaları aynıdır.

5. Genel Sonuç

Makalemizin birinci kısmında 460'lı yıllarda kayıtlara düşen Hunsu Türklerinin **Gorgân** kent adını inceledik ve anlamının "*müstahkem mevki, ordugâh*" olduğunu söyledik. *Gorgân* kent adı İslam çağında Arapçalaştırılarak Cürcân yapılmıştır. 1930'da ise Esterabad şehrinin adı *Gorgân* olarak değiştirilmiştir.

İkinci kısımda Gorgân “*müstahkem mevki, ordugâh*” anlamından yola çıkarak **korganı** anlam, ses ve köken bakımından inceledik. Kelimenin anlamını, çeşitlemelerini, anlam ayırtılarını, kaymalarını, genişlemelerini ortaya koyduk; *korganın* *go-rg kökeninden geldiğini, Tatarca ve Başkurtça biçimlerine bakarak asıl ünlüsünün -ō- olduğunu belirttik. *Korumak* fiilinin de buradan geliştiğini söyledik.

Üçüncü kısımda korganın “*mezar höyüğü, tümseği*” anlamını irdeledik. Bu anlamın korganın birincil anlamından doğduğunu, “*mezarların da kutsal, korunması gereken yerler olduğunu*”, aksi halde ata ruhlarının gazaba geleceğini, çocuklarını, torunlarını korumayacaklarını meydana koyduk.

Dördüncü (sonuncu) kısımda ise Tes yazıtındaki sorunlu **Kasar koorg** tamlamasının okunuşunu, anlamını, kökenini, Şine Usu ve Tunyukuk yazıtlarındaki **kordan** sözünün okunuşunu, anlamını, kökenini tespitledik. *Korgan* ve *koorg* sözlerinin kökteş olduğunu, *kordan* sözünün bunlarla kökteş değil, ocaktaş olduğunu, her üç kelimenin “*müstahkem mevki, ordugâh*” anlamına geldiğini belirttik. Böylece bir kaç sorunu çözdük ve bir kaç sorunsalı sona erdirdik (16 Eylül 2018).

Kaynaklar

- Abuşka Lügati Veya Çağatay Sözlüğü*, haz. Besim Atalay, Ayyıldız m., Ankara 1970.
Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, yay. haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat y., İstanbul 2011.
- ARAT, Reşid Rahmeti: *Makaleler*, haz. Osman Fikri Sertkaya, TKAE y., Ankara 1987.
ARIKOĞLU, Ekrem - KUULAR, Klara: *Tuva Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara 2003.
[ARSAL], Sadri Maksudi: *Türk Hukuk Tarihi* (1925 - 26 Yılına Ait Ders Notları), yayına haz. lar Fethi Gedikli - Ali Adem Yörük - Mahmud Esad Kalıpcı, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası - Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal Armağan Özel Sayısı*, c. LXXV, İstanbul 2017.
ARTAMONOV, M.İ.: *Hazar Tarihi*, Selenge y., İstanbul 2004.
AYDIN, Erhan: *Uygur Kağanlığı Yazıtları*, Kömen y., Konya 2011.
_____ : *Orhon Yazıtları (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küliçor)*, 1. b., Kömen y., Konya 2012.
- AYTMATOV, Cengiz: *Toprak Ana*, çev. Halit Aliosmanoğlu, Hür y., İstanbul 1975.
BAYSUN, Abdullah Recep: *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul 1943.
CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993.
“Cürcân”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 11, s. 299.
“Cürcân”, *Büyük Larousse*, c. 4, s. 2523.
CZEGLEDY, Karoly: *Turan Kavimlerinin Göçü*, Turan Kültür Vakfı y., İstanbul 1999.
Derleme Sözlüğü, c. 12.
Divanü Lügat’it - Türk Dizini, TDK y., Ankara 1972.
ECKMANN, Janos: *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İÜEF y., İstanbul 1988.
ERCİLASUN, Ahmet Bican: *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, 1. b., Dergâh y., İstanbul 2016.
- ERGIN, Muharrem: *Orhun Abideleri*, 52. b., Boğaziçi y., İstanbul 2018.
EŞİN, Emel: “Süller İslam İle Karşılaşan İlk Türklere Sül (Çöl? Çor?) Boylarından, Selçuklulara Kadar, Hazar Denizi Kıyılarındaki Oğuzlara Dâir”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. VII, cüz 3-4, 1979.
_____ : “Hicretin Onbeşinci Asrı Münasebeti İle İlk Müslüman Olan Oğuzlardan ‘Sül (Çöl) Tigin’e Dâir Bir Not”, *Türk Kültürü*, Sayı: 205-206, Kasım-Aralık 1979.
Et Tuhfetüz Zekiyye fil Lügatit Türkiyye [Türk Dilinde Temiz Armağan], çev. Besim Atalay, TDK, İstanbul 1945.
Gazi Zahirüddin Muhammed Babur: *Vekayi Baburun Hatıratı*, çev. ve notlayan R. R. Arat, TTK, c. II, Ankara 1946.
GEDİKLİ, Yusuf: “Türkçenin *ga+ Ocağından Türeyen Unvanların Köken ve Anlamları (Kapgan, Kabaç, Kadır, Katun (>> Hatun, Kadın), *Kagadun, Kagan (>> Hakan), Kagitlaş, Kagitlan, Kagitlay)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 222, Mayıs-Haziran 2016.

- Greک Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, çev. A. Ahmetbeyoğlu, TDAV y., İstanbul 1995.
- GRÖNBECH, K.: *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, KB y., Ankara 1992.
- "Gürgen", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 6, s. 126.
- "Gürgen Denizi", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 6, s. 126.
- HALAÇOĞLU, Yusuf: "Kaşgar'a Dair Bir Eser", *Tarih Enstitüsü Dergisi 1983-1987*, Sayı: 13, İstanbul 1987.
- HARTMANN, R.: "Cürcân", *İA*, c. 2, s. 245-46.
- HATİBOĞLU, Vecihe: *Türkçenin Ekleri*, TDK, Ankara 1981.
- İBN FAZLAN: *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, 2. b., Bedir y., İstanbul 1995.
- İNAN, Abdülkadir: *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK y., Ankara 1954.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, 5. b., Boğaziçi y., İstanbul 1988.
- KALAY, Emin: "Edirne İli Ağızlarından Derleme Sözlüğüne Katkılar", *Türk Dili*, Sayı: 547, Temmuz 1997.
- KARAİN, A.K.: "İç Asyada Hint - Avrupalılar", *Erken İç Asya Tarihi*, çev. Levent Köker, 3. b., İletişim y., İstanbul 2002.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB y., Ankara 1991.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin: "16. - 18. Yüzyıllarda İnan Devlet Dilindeki Türkçe Sözlere Bir Kaç", *Türk Dili*, Sayı: 137, Şubat 1963.
- "Kurgan", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 6, s. 23-24.
- "Kurgan", *Büyük Larousse*, c. 12, s. 7173.
- KURTULUŞ, Rıza: "Cürcân", *DİA*, c. 8, s. 131.
- MAC KENZİE, D. N.: *A Concise Pahlavi Dictionary*, Londra 1971.
- Mahmüd el-Kâşgari: *Divânü Lügati't Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayımından çev. ler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yürteser, 2. b., Kabcacı y., İstanbul 2007.
- MONGUŞ, D. A.: *Tuvaca - Türkçe Sözlük (Twa - Türk Slovar)*, Kızıl 2005.
- Muhiddin Bey: *Bekirağa Bölüğünden Türkistana*, haz. Yusuf Gedikli, Ufuk Ötesi y., İstanbul 2003.
- NECİP, Emir N.: *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev. İklil Kurban, TDK y., Ankara 1995.
- ONAT, Ayşe - ORSOY, Sema - ERCİLASUN, Konuralp: *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung - nu (Hun) Monografisi*, TTK, Ankara 2004.
- ORKUN, Hüseyin Namık: *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 1994.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, KB y., c. 2, Ankara 1981.
- _____ : *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 4. b., c. 1, KB y., Ankara 2000.
- ÖLMEZ, Mehmet: "Eski Uygurca Basruk ve Altayca Pazırık Hakkında", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2011.
- _____ : *Orhon - Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin - Çeviri - Sözlük*, BilgeSu y., Ankara 2012.
- ÖNER, Mustafa: *Kazan - Tatar Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara 2009.
- "Pazırık Kurganları", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 7, s. 427.
- ŞEMSEDDİN SAMİ: *Kamus-ı Türkî*, haz. Paşa Yavuzarslan, TDK, Ankara 2010.
- ŞEŞEN, Ramazan: *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. b., TKAE y., Ankara 1998.
- Şeyh Süleyman Efendi: *Lügat-i Çağatayî ve Türkî-yi Osmanî*, İstanbul 1298 [1880-81].
- ŞİRİN, Hatice: *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara 2016.
- ŞÜKÜN, Ziya: *Farsça-Türkçe Lügat Gencine-i Güftar Ferheng-i Ziya*, c. 3, MEB y., İstanbul 1984.
- ŞÜKÜRLÜ, Elisa: *Kadim Türk Yazılı Abidelerinin Dili*, Bakü 1993.
- TANIŞ, Asım: *Giovanni Molino'nun İtalyanca - Türkçe Sözlüğü ve Halk Türkçesi*, Ankara 1989.
- Tatar Tilinin Anlatmalı Sözlüğü*, c. 2, Tatarstan Kitap neşriyatı, Kazan 1979.
- TEKİN, Talat: *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg, Ankara 1994.
- _____ : *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara 2000.
- _____ : *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003.
- _____ : *Orhon Yazıtları*, 3. b., TDK, Ankara 2008.
- _____ : *Makaleler*, yay. haz. lar Emine Yılmaz - Nurettin Demir, 3 c., TDK, Ankara 2013.
- TEZCAN, Mehmet: "Hunların Anadoludaki İlk Görünüşleri: 359 Tarihinde Amida Kuşatmasında Kionitler", *1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, İzmir 2004.
- TOPARLI, Recep - VURAL, Hanifi - KARAATLI, Recep: *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK, Ankara 2003.
- Türkçe Sözlük*, 11. b., TDK, Ankara 2011.
- "Ürgenc", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, c. 9, s. 462.
- "Ürgenc, Gürgenc, Gurgenc, Curcan", *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, 9. c., s. 461-462.
- "Ürgenc ya da Ürgenc", *Büyük Larousse*, c. 19, s. 11960.
- YUDAHİN, K. K.: *Kırgız Sözlüğü*, çev. Abdullah Taymas, MEB, Ankara 1945.

RUS'DA VE UGRİYA'DA PEÇENEKLER, TORKLAR VE BERENDİLER*

D.A. RASOVSKIY - Rusçadan Çeviren: Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM*****

Öz

D.A. Rasovskiy, bugünkü Rusya, Ukrayna, Slovakya, Macaristan gibi ülkelerin topraklarında yayılmış olan Türk boy ve topluluklarından Peçenekleri, Torkları ve Berendileri ana kaynaklara dayanarak incelemiştir. Bu boy ve topluluklar, X. - XI. yüzyıllarda bu memleketlerde yayılmışlar, Rus ve Ugriya'da bu devletler için savunma düzeni kurmuşlar ve bu savunma sistemleri etrafında yerleşmişlerdir. Bu Türkler tamamıyla bu memleketlerin iç topraklarına sızıp kurulmamışlar, diğer Türk boyları gibi dolaşıp durmuşlar, her iki yerde de sınır bölgelerine ya da mühim stratejik bölgelere yerleştirmişlerdir. Yazar uzun makalesinde bölgedeki Türk varlığını ve bunun tarihi seyrini hemen her bakımdan incelemiştir.

Anahtar kelimeler: Peçenekler, Torklar, Berendiler, Rus, Ugriya, Türk Boyları.

Pechenegs, Torks And Beredis In Rus And Ugria

Abstract

D.A. Rasovskiy has examined the Pechenegs, Torks and Berendis which are Turkic tribes and groups and spread in the territory of countries such as Russia, Ukraine, Slovakia, Hungary based on the main sources. Turkic tribes and groups spread in these countries in tenth and eleventh centuries, they established a defense system for these states and settled around these systems. The Turks have not been completely settled into the inner territory of these countries, they have wandered like other Turkic tribes, and they have been placed in the border regions or important strategic regions. In his long article, the author examined the Turkic presence in the region and its historical process in almost every way.

Keywords: Pechenegs, Torks, Berendis, Rus, Ugria, Turkic Tribes.

* D.A. Rasovskiy (Д.А. Расовский), "Peçeneği, Torki i Berendei na Rusi i v Ugrii" (Печенеги, Торки и Берендеи на Руси и в Угрии), *Seminarium Kondakovianum*, VI, Praha 1933, s. 1-66.

** Dmitriy Aleksandroviç, 1902 yılında Moskova'da doğmuştur. Prag Üniversitesi profesörlerinden olan yazarın tarih, arkeoloji, etnografi gibi alanlarda çalışmaları bulunmakta, özellikle Güney Rusya'da ve buradan batıya doğru uzanan alanda yayılan Türk boyları üzerine çalışmalarıyla bilinmektedir. 1941'de Belgrad'da hayatını kaybetmiştir.

*** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Kıpçakların ortaya çıkışından sonra Peçeneklerin ve Uz-Türklerin alın yazısı değişmiş ve bozkır taraflarından komşuları olan yerleşik devletlerin topraklarına yayılmışlardı. Bu halklar şimdiye kadar, bu devletlerin hudutlarına yayılmaları hasebiyle herhangi bir yerleşik devletin tarihi çerçevesinde ele alınmış; fakat bir bütün olarak bu halkların tarihi incelenmemiştir.

Rus tarihçiliğinde de Peçenekler ve Türkler, en başta Kiev Knezliği olmak üzere Rus knezliklerinin tarihleri¹ çerçevesinde işlenmiş; Macaristan'da ise esasen Macar tarihi kapsamına² alınmıştır. V.G. Vasilyevkiy, Peçeneklerin izini Bizans sınırlarından içeri sızdıkları ilk zamanlar için sürmekte,³ C. Jirecek ise Peçenekleri ve Uzları Balkanlarda ve Tuna'da aramaktadır.⁴ Bunun dışında Peçeneklerin, Torkların ve Berendilerin (bu sonuncular epey tetkik ettim; örneğin bunların Ugriya'daki izleri hakkında hemen hiçbir çalışma bulunmamaktadır) Suzdal ve Ryazan Knezliklerinin sınırlarından Layt, Rab ve Vag nehirlerinin olduğu Ugriya'nın doğu sınırına İdil ve Oka'nın üst akımlarına ve Bizans İmparatorluğu'nun Balkanlardaki sınırına kadar olan tam ve genel bir tarihine biz henüz vakıf değiliz. Bu Türk kavimleri hakkında daha geniş bir çalışmaya girişen sadece Macar ilim adamı István Gyárfás'dır;⁵ ancak eserinin ikinci cildi olan "Peçenekler-Kunlar"⁶ bağımsız ve eleştirel bir mahiyete sahip değildir ve Peçeneklerin ve Torkların bağımsızlık dönemlerini çok üstün körü bir biçimde sadece Bizans topraklarındaki Peçenekler ile sınırlamakta, onların Ugriya'daki durumları hakkında çok az ayrıntıyla yetinmekte ve Rus'daki Peçenekleri tamamıyla kesip atmaktadır.⁷

Türk kavimlerinin komşuları olan yerleşik devletlerin topraklarına yerleşme tarihi, gerçekte bu devletlerin sınırlarına yayılma meselesinden ibarettir

¹ İ. Camçevskiy, *Torki, Berendei i Çerniye Klobuki*, Arxiv İst.-Yuridic. Svedeniy Pod Red. Kalaçeva, cilt 2, bölüm 1, 1855, s. 83-106; M. Pogodin, *İzsledovaniya, Zameçaniya i Lektzii o Ruskoy İstorii*, cilt V., M., 1857, s. 181-208; kısmen şu kaynakta P. Galubovskiy, *Peçeneği, Torki, Polovtsi do Naşestviya Tatar*, Kievsk. Universit., 1883 ve 1884 yılları ve diğer baskılar.

² Jerney János, "Keleti utazása a' magyarok' öshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845", *Föld és Ember*, no. 2, 1929, s. 65-90; Gombocz Z., és Melich J., *Lexion critico-etymologicum linguae hungaricae*, Budapest 1914, s. 379-380. Bunun dışında Macar dergilerinde yayınlanan Macaristan'daki Peçeneklere ait özel adlar ve yer adları hakkında yazılan küçük çaplı makale ve incelemeler arasında bkz. *Föld és Ember*'de Kunik'in Macar kaynaklarına göre Türk-Peçenekler ve Kıpçaklar hakkındaki *Magyar Nyelv* (Macar Dili) ve diğer makaleleri, 1. ve 3. sayıda, cilt III'de, baskı 5, 1855. Jerney'in bu konuda yazdıkları bana pek makul gelmedi. Slovak ilim adamı Fr. V. Sasinek, ("Pecenci (Dejepiské záhady, X) v Slovenské Pohlady roc. XXIII", *Turciansky Sv. Martin*, 1903, s. 541-547) ise Macar tarihinin dışına çıkamıyor. Bu çalışmada kullanılan kaynakları termin ettiği için Budapeşte Üniversitesi profesörlerinden Dr. Gyula Moravskiy'e ve Macar Bilimler Akademisi kütüphanecisi Dr. Laszlo Rásonyi Nagy'ye bana Macarca kitaplar konusunda yaptığı olumlu yönlendirmeler için ve ayrıca D.O. Cemanuka'ya Macarca'dan yapılan çevirilerde yaptığı yardımlar için müteşekkirim.

³ "Vizantiya i Peçeneği", *Trudi*, cilt 1, SPB., 1908, s. 1-175.

⁴ C. Jirecek, "Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Kumanen, sowie über die Völkerschaften der sogenannten Gagauzi und Surguci im heutigen Bulgarien", *Sitzungsber. D.K. Bömischen Gesellschaft d. Wissenschaften, Classe f. Philos., Gesch. u. Philol.*, 1889, s. 3-30.

⁵ Gyárfás István, *A Jász-Kúnok Története*, I-IV, Kecskemét-Szolnok-Budapest, 1870-1885.

⁶ s. 41-102. 1873 yılında çıkarılan II. cilt 884-1301 yıllarını kapsamaktadır.

⁷ C.A. Macartney ("The Petchenegs", *The Slavonic Review*, vol. VIII, 1929, s. 342-355) ise Peçeneklerin bağımsızlık dönemleriyle ilgili daha üstün körü bir üslup ortaya koymuştur.

ve haklı olarak spesifik bir konudur. Bu mesele, Uzak Doğu'dan Merkezi Avrupa'ya kadar olan akıl almaz genişlikteki coğrafyanın, tüm geçiş yollarının ve Türklerin yerleşik kültürlerle sınırdaşlığının tetkikini gerektirmektedir.⁸ O zamana doğru bir bakış, toplumsal biçimlenişi ve yerleşiklerle olan bağları göz önüne almalıdır. Bunun gibi Rus yıllıkları terminolojisiyle "Çernoklobutsı" (Karakalpaklar) olarak bilinen halk VII. yüzyılda Çin'de Sarı Nehir kıyısında yaşıyordu.⁹ X. yüzyılda Orta Asya'da Farsların Sasani devletiyle sınırdaştı¹⁰ ve nihayetinde X. - XIII. yüzyıllarda Rus, Ugriya ve Bizans topraklarında yayıldı. Bu nüfusun yapısını açıklamada bize yardımcı olan şey işte bu yer değiştirmelerdir; ancak eğer her bir devlet ayrı ayrı ele alınırsa mesele aydınlatıcı olmaktan uzaklaşır. Neticede bu kavimler yerleşik devletlerin tarihini anlamak ve karşılaştırmak için çok ilginç bir konuma gelmektedir; bu devletlerden her biri ayrı ve yabancı bir halkın varlığının ve kültürünün kendi hususi devlet yapılarındaki yansımalarını bulmuşlardır. Özellikle Rus ve Ugriya'daki Türk yerleşiminin doğurduğu sonuçlar mühimdir (birbirine komşu olan Peçenekler ve Torklar devlet düzeni kurmaya ve ülkelerini güçlendirmeye başlamışlardı). Ortaya koyduğumuz bu çalışma Rus ve Ugriya ile sınırlandırılmış ve Bizans topraklarındaki Peçenekler ve Torklar hesaba katılmamıştır.

I.

Bilindiği gibi IX. yüzyılın sonunda Peçenekler, Karadeniz kıyısındaki tüm bozkırlara, Don'dan Dnyester yakınlarındaki Etelközü'ne kadar hâkim olmuştu. Doğusunda Don'un aşağı akımlarında Hazar Kağanlığı, kuzeyinde ve doğusunda Rus yıllıklarında Tork olarak geçen Uz göçerleri,¹¹ batıda bu sırada Macarlarla sınırdaş olan ve Etelközü'de yerleşen Peçenekler vardı. Bizanslılar ve Bulgarlar arasında Tuna'da devam eden yıkıcı savaş neticesinde Peçenekler daha batıya uzanma imkanı bulmuş, X. yüzyılın başlarında Etelközü'den bugünkü Macaristan'a gitmiş bundan sonra Pannoniya'ya girmiş, burası gö-

⁸ Bu tür bir çabaya girişen sadece V.V. Grigorev'dir ("Ob Otnoşenii mejdu Koçevimi Narodami i Osedlimi Gosudarstvami", *Jurn. Min. Har. Prosv.*, Mart 1875, s. 1-27). Fakat vardığı neticeleri kabul etmek mümkün değildir.

⁹ 640 dolaylarında Sarı Nehir olarak çizilen Türk-Çin sınırında 100 bin insan göçer tarafından gelebilecek saldırılara karşı Çin'i koruyordu. Bkz. Stanislas Julien, "Documents historiques sur les Tou-kioue (Turcs), extraits du Pien-i-tien", *Journal Asiatique*, 6 série, t. IV (1864), s. 234-240.

¹⁰ Bu yayılma Sır-derya'da Guz yerleşimi olarak görünmüştü ve Sasaniler sınırları atlı Türklerle karşı korumak çabasındaydılar. Bkz. V.V. Bartold, *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana*, 1927, s. 71; *Turkestan v Epohu Mongolskogo Naşestviya*, II, SPB. 1900, s. 179, 269.

¹¹ Bunun Bizans yazarlarındaki Uzlar ile aynı olduğunu Karamzin ortaya koymuştu (*İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo*, I, 90) ki F. Brun *Çernomorje* (Zapiski İmper. Novorossiysk. Univers., 1879, cilt 28, s. 97) adlı eserinde buna vakıfı ve nihayetinde P. Galubovskiy (*Peçenegi, Torki, Polovtsı do Naşestviya Tatar*, Kievsk. Universit., 1883, no. 3, s. 131-154; "Ob Uzah i Torkah", *Jurn. Min. Har. Prosv.*, 1883, no. 7) da bu ayniyeti vurgulamıştı. Bu ayniyet şimdi Macar tarihçiler tarafından da belirtiliyor. Bkz. Kossányi Béla, "Az úzok és Kománok történetéhez a XI-XII. Században" (XI-XII. yüzyıllarda Uzların ve Kumanların Tarihi), *Századok*, 1924. X. yüzyılın ilk çeyreğinde Hazarya'nın kuzeyinde ve Don orta akımlarında göçer Torklar hakkında karşı görüşler bkz. J. Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, 1903, s. 33; *Über das Volkstum der Komanen*, Abhandl. d. K. Gesellschaft. d. Wiss. zu Göttingen, Phil.-his., Kl., N.F., cilt XIII, no. 1, Berlin 1914, s. 25; Fr. Vestberg, "Analizu Vostočnıh İstocnikov o Vostočnoy Yevrope", *Jurn. Min. Narod. Prosv.*, XIII, 1908, Febral, s. 383-384.

çerler tarafından ele geçirilmişti; Karpatlar üzerinden kesintisiz bir biçimde batıya doğru Tuna bozkırlarına ve Pannoniya'ya¹² akmayı sürdürmüşlerdi. 917 yılında ilk defa Tuna'nın sağ kıyısına geçme başarısı göstermişler ve bu Bizanslılar tarafından Bulgaristan'a karşı bir harekât olarak görülmüştü.¹³ X. yüzyıl Peçeneklerin en güçlü zamanıydı. X. yüzyılın ortalarında Bizans imparatoru, zamanında Peçenekler hakkında bilinmesi ve yapılması gerekenleri oğluna söylüyordu.¹⁴ İlk Kiev knezleri İgor, Svyatoslav, Vladimir "*Be (Peçeneklerle)... aralıksız büyük savaşlar yaptılar.*"¹⁵ Vladimir ile beraber Peçenekler artık Kiev'den iki günlük yol kadar uzaktaydı¹⁶ ve Kiev knezliğine gelindiğinde "*şehirleri Desna, Vostri, Trubesevi, Sula, Stugna'ya kuruldu... Peçeneklerden darbe yedi.*"¹⁷ Vladimir'in çağdaşı ve komşusu olan Ugor Stefan da genç devletin güney ve doğu sınırlarına Peçeneklere karşı ağaç kazıklar dikmişti.¹⁸

Şimdi adım adım Peçenek yayılmasına ve ardından Torkların Rus ve Ugriya sınırlarından içeri girişine bir göz atalım ve Türk kavimlerinin Rus'dan daha önceki devirlerde nüfuz ettiği Ugriya'yı tahlile başlayalım.

Peçenekler Ugriya'ya üç yoldan girmişlerdir: Kuzeyden ya da daha kesin olarak kuzeydoğudan, doğudan ve güneyden. Peçenekler güneyden Pannoniya'ya ve Demir Kapı'dan geçerek Tuna'ya akmışlar; doğudan Karpatların güneyinden yürüyerek Olta'nın üst kesimlerine, Marosa'ya ve Samosa'ya varmışlar oradan da batıya ya da aşağılara Marosa'ya sızmışlar; Transilvanya'dan Sebes-Körös yaylasına ve Samos'a gitmişler; nihayetinde Seret ve Prut'un üst kısımlarından Karpatları aşır Tissa'nın üst kısımlarına gelmişler ve böylece Ugriya'ya kuzeydoğudan ulaşmışlardır. Daha aşağıda göreceğimiz gibi Peçeneklerin (bir dereceye kadar da Berendilerin) gittiği bütün bu yollar, bölük pörçük ya da toplu halinde göçen Türk kavimlerinin vadileri ve ırmakları izlemesi sonucu şekillenmiştir. Bu göç bize aynı zamanda Peçenek ve Berendi halklarının yerleşme sürecini anlamamıza yardım etmektedir ki özellikle Berendiler bu meselede önem arz etmektedir. Çünkü Berendilerin bu göçleri hakkında doğrudan hiçbir tarihi kayıt yoktur.

İlk olarak henüz yarı efsanevi bir biçimde, Peçeneklerin güneyde ortaya çıkışı Macar kaynaklarında prens Arpad'ın zamanıyla birlikte ki bu sırada yani IX. yüzyılın tam başlarında Macaristan'da Pannoniya'da genişlemekteydiler. Bu sırada Macarlar Tissa, Karpatlar ve Transilvanya dağları arasındaki "*Zatisem*"e henüz sahip değildiler; burada kendi prenslerinin buyruğu altında müstakil topluluklar halinde Bolgarlar yaşıyordu. Bu idarecilerden biri Glad

¹² Constantinus Porphyrogenetus, *De Administrando Imperio*, bölüm 38-40. Krş. V.N. Zlatarski, *İstoriya na Blgarskata Drjava*, I, bölüm 2, Sofiya 1927, s. 312 ve devamı.

¹³ V. Zlatarski, *aynu eser*, s. 385.

¹⁴ Constantinus Porphyrogenetus, *De Administrando Imperio*, bölüm I.

¹⁵ Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey, cilt I, I, 2. baskı, 1926, sütun 127, 997 yılı.

¹⁶ Bruno'nun imparator Henri'ye gönderilişi (Rusça Çev. A. Gilferdinga, *V Russkoy Besede 1856*, I, M., 1856, s. 12).

¹⁷ P.S.R.L. (Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey), I, 1, s. 121, 988 yılı.

¹⁸ Macarlar ve diktikleri ağaç kazıklar (*zasek*) hakkında yeni kaynakça için bkz. A. Petrov, *Drevneyşiya Gramoti po İstorii Karpatorusskoy Tserkvi i İyerarhii*, Praga 1930, s. 15.

adını taşıyordu, Marosa'ya hükmediyordu ve Macarlarla savaşmaya başladı; Peçenekler de ona yardım etti.¹⁹ Öte yandan Temes ırmağı kenarında Glad'ın askerleri kılıçtan geçirildi, kendisi ise kaçtı ve iki Peçenek hanı Macarlarla yapılan bu savaşta öldü.²⁰ Tüm bunlara bakarak biz Peçeneklerin Ugriya'ya girdikleri, güneyden ise Tuna'ya uzandıkları hükmüne varabiliriz. Fakat Peçeneklerin ana kütlesi kuzeydoğu yolunu kullanmışlardır ki biz Ugriya'nın kuzeyinde ve kuzey doğusunda abideler olarak günümüze gelen yerel Macar kaynaklarında Peçeneklerin kadim izlerine rastlayabiliriz.

X. yüzyılın ortalarına doğru Pannoniya'nın kuzeyi ve kuzeydoğusuna hatırı sayılır derecede Peçenek aktı ki bunu Constantinus Porphyrogenetus da teyit etmektedir; *De Administrando Imperio*'da 945 yılı için Ugriya'nın kuzeyden Peçeneklerle sınırdaş olduğunu belirtmektedir.²¹

Bu zamanda Peçeneklerin Ugriya'daki ilk yerleşimlerine dair Macar kayıtları bilgi vermektedir.

X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Macar prensi Zoltan ile birlikte yarı efsanevi kaynaklara ve *Anonim*'de aktarılanlara göre bu prensle birlikte ilk defa olarak Ugriya'nın kuzeybatısında ve Fertö Gölü çevresinde Germen kabilelerinin saldırılarına karşı koymak üzere duran "az olmayan" Peçenekler işitilmişti.²² Bu mesele hakkında Zoltan bahsinde açıklamalar yapılacağı gibi,

¹⁹ Macarca Peçenek, Besenyö adı ile karşılır. Bu ad için bkz. Zoltan Gombocz, "Über den Volkstamen "Besenyö", *Turan*, III, 1918, s. 211. Buna göre Macarlar Peçenekleri Bulgarlar aracılığı ile tanıdı; görüldüğü kadarıyla Bulgarlarla ilk kez Pannoniya'da karşılaştı.

²⁰ *Anonymi Belae Regis Notarii de Gestis Hungarorum*, cap. 44, ed. Endlicher, Reg. Hung. Monum. Arpad., Sang., 1849, s. 38-41. Peçenekler burada Kuman olarak adlandırılmıştır ("*adiutorio Cumanorum et Bulgarorum atque Blacorum...; et in eodem bello mortui sunt duo duces Cumanorum.*") Geleneksel olarak Macar kaynakları bunları Kıpçaklarla (Kumanlarla) karışmış bir halk olarak kaydetmektedir. Valahi- bu da bir tıpkı Polovtsı (Kıpçaklar) gibi bir anakronizmdir. XI. yüzyılın 60'larına kadar Kıpçaklar hala Tuna'ya ilerleyememişlerdi ve galip bir ihtimalle bu sırada bunu başaran Peçeneklerdi. Krş. Gyárfás, *aynu eser.*, I., bölüm II, s. 53. Bu yollar hakkında Macar kaynaklarındaki terminoloji için bkz. Kossányi Béla, *aynu eser.*, s. 532. Bu dönemde Pannoniya'daki Bulgarlar hakkında bkz. V. Chaloupecky, "Dve Studie k dejinám Podkarpatska", *II. Kdy bylo Horni Potisi pripojeno k Uhrám*, Sbornik Filos. Fak. University Komenského v Bratislave, roc. III, c. 30, V Bratislave, 1925, s. 12-52.

²¹ *De Administrando Imperio*, bölüm 40. Krş. V. Chaloupecky, *Staré Slovensko*, V Bratislave, 1923, s. 31-32, 94.

²² *Anonymus*, bölüm 57 (Endlicher, s. 53): "*ultra lutum Musun, collocavit (dux Zulta) eciam Bissenos non paucos habitare pro defensione renge sui, ut ne aliquando in posterum furibundi Teothonic, propter iniuriam sibi illatam fines Hungarorum inuadere possent.*" *Anonim*'in bu kaydı çağdaş Macar tarihçiliğinde ret edilmekte ve anakronizm olarak kabul edilmekte, Peçeneklerin buraya daha sonraları 1072 yılında (ya da 1068'de) geldiği varsayılmaktadır. Daha aşağıda değineceğimiz gibi Sopron *jupani* Yan, büyük miktarda Peçenek'i öldürmüştü ve esir almıştır (1072 yılındaki bu *Thwrocza* atfedilen hadise için bkz. M.J. de Thwroc, *Chronica Hungarorum*, II, cap. 50, ed. I.G. Schwandtneri, *Scriptores Rerum Hungaricarum* içinde, cilt I, Vindebon 1746, s. 117-120); bkz. Szokolay M., *aynu eser.*, s. 66; Erdélyi Lászlo, *A tizenkét legkritikusabb kéréds*, Kolozsvár 1917, s. 114. Krş. P. Hunfalvy, *Ethnographie von Ungarn*, B., 1877, S. 231). Güya Peçeneklerin esir alınıp Sopron-Moson sınırına yerleştirilmesi ile ilgili bu Thwroc hikâyesinde hemen hiçbir gösterge yoktur. Bu çıkarımlar daha sonraki dönemlerde Thwroc'un yeri ile ilgili yorumlardan kaynaklanmıştır. Bkz. J. Jerney, *aynu eser.*, I, s. 229; Gyárfás J., *aynu eser.*, II, s. 74-75. Henüz 1068 yılında (ya da 1072) Peçenekler artık Macar ordusundaki askerler olarak zikrediliyordu; özellikle Sopron-Moson sınırına 1052 yılında (*Thwroc*, II, cap. 43, s. 109-110) yerleştirilmesi pek mümkün görünmüyor; kral Stefan'ın tüm Ugriya sınırına ağaç kazıklar dikirmesi ve onları buraya yerleştirmesi de güç bir ihtimaldir; Peçeneklerin daha çok Slovakya'nın kuzeybatısına ve Moravya sınırına yerleştiği anlaşılıyor (bu yerleşmeler için bkz. V. Chaloupecky, *Staré Slovensko*, s. 34, 102,

“Zoltan oğlu Tokson’un hanımını Kuman (Peçenek sayılabilir) ülkesinden almıştı.”²³

Zoltan’ın (yaklaşık 943-972) halefi Tokson, anlaşıldığı kadarıyla büyük Peçenek kütlerini Ugriya’ya yerleştirmişti. Kralı Bela’nın Anonim’i bu hadise hakkında bilgiler vermekte, Peçeneklerin merkezleri olan Tonuzoba’dan Tokson’a gittiklerini, Macar prensinin göçüp gelenleri Kuzey Ugriya’ya ve Tissa’daki Kemey bölgesine yerleştirdiğini bildirmektedir.²⁴ Tokson ile beraber kaynaklardan anlaşıldığına göre Ugriya’dan başka ayrıca Bila ve Baksa’ya gelindi ki bunlar Pest hükümlanlığına dâhildi.²⁵ Bunların adı da Peçenek olarak görünüyor.²⁶ Nihayetinde Anonim ve Simonis de Keza bir hikaye aktarmaktadır (bu devirden daha eski devirlere ait, Arpad idaresi zamanında geçen) ki bu hikaye Çaba’nın oğlu ve Pata’nın (ki bu selefinden sonra Ugor kralı Samuila-Aba olacaktı) selefi olan Edemena’nın İskitya’dan çıkışını ve sonra Ketelya’nın Tolma’nın oğlundan çıkışını ve nihayetinde Botonda’nın babası olan Kulpuna’nın gelişini anlatmaktadır. Edemena Tuna’daki ve Vag’in alt kesimlerini Matroya ve Ketelya’nın hükümlanlığına verdi.²⁷

Yakınlarda Macar âlim Geza Fehér, *Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensaga* adlı eserinde tüm bu türlü hikâyelerin ve haberlerin Ugriya’daki birçok Peçenek kabilesinin çok geniş alanlara yayılmasını yansıttığını öne sürmekte ve bunun dışında Dnyeper önlerinde hareket ettiklerini ve buradan da doğudan gelen Tork taziyiyle Tokson’un idaresi altında çıkmak zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Bu göç hakkında Constantinus Porphurogenetus Dnyeper önlerindeki Peçenekler babında kabile adlarıyla beraber bilgi vermekte ve G. Fehér ise göç eden bu Peçenekleri Dnyeper önlerindeki üç kabile altında toplamaya çalışmaktadır: Çoban, Külbey ve Tolmaç.²⁸

301, 398). Stefan devrinde bazı Peçenek toplulukları Sopron-Moson sınırına yerleştirildi, örneğin Katayskiya’ya; bkz. J. Karácsonyi, “Halavány vonások hazánk Szent István korabeli határoiroi”, *Századok*, XXXV, 1901, s. 1046. Zoltan’dan sonraki Peçenekler için bkz. Géza Fehér, “Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen”, *Körösi Csoma-Archivum*, I, köt. 2, szám, 1921, s. 131. B. Kossányi’nin (*aynu yerde*) 1072 (1068) yılında esir alınanların Peçenekler değil Torklar olduğu tezi bana kabul edilebilir gelmiyor.

²³ *Anonymus*, bölüm 57: “*tunc dux Zulta duxit filio Tocsun uxorem de terra Cumanorum...*” (Endlicher, s. 53). Krş. G. Feher, *aynu eser.*, s. 129.

²⁴ *Anonymus*, bölüm 57: “*et in eodem tempore de terra Bissenorum (Macarca besenyó) venit quidam miles de ducali progenie, cuius nomen fuit Thonuzoba pater Urcund, a quo descendit genus Thomoy, cui dux Tocsun dedit terram habitandi in partibus Kemey, usque ad Thisciam, ubi nunc est portus Obad*”, (Endlicher, s. 54).

²⁵ *Anonymus*, bölüm 57: “*multi hospites confluebant ad eum (Tokson’a) ex diueris nationibus, nam de terra Bular (daha aşağıda Peçenekler ve Bulgarlarla ilgili bahse bakınız) venerunt quidam nobilissimi domini, cum magna multitudinē Hismahelitarum, quorum nomina fuerunt: Bila et Bocsu, quibus dux per diuersa loca Hungarorum condonavit terras et insuper castrum, quod dicitur Pest in perpetuum consessit*”, (Endlicher, s. 53).

²⁶ G. Fehér, *aynu eser.*, s. 131, 136.

²⁷ *Anonymus*, bölüm 15 (Endlicher, s. 17-18) bölüm 32 (*aynu yazar*, s. 29) ve bölüm 57 (*aynu yazar*, s. 53); Simonis de Keza, I, 4 (Endlicher, s. 100-101). Krş. Anonim (s. 12): “*De septem ducibus Cumanorum.*”

²⁸ Macar kaynaklarında Chaba (Caban); Bila; Pota (Pahta); Culpun; Tulma. Constantinus’daki adları bu şekilde uyumlaştırma çabaları sert eleştirilerle karşılaşmaktadır. Bkz. Gyula Czebe, “Turco-byzantinische Miscellen”, I, *Körösi Csoma-Archivum*, I, 3, 1922, s. 209-219. Buna göre Constantinus Porphurogenetus’da geçen Peçeneklere ait kabile adları genel bir ayırt etmeyi sağlamak

Peçeneklerin göçü hakkında tarihi Fehér'in varsayımı doğrultusunda yaklaşık olarak 968'lere oturtmak mümkündür. Kiev knezi Svyatoslav ile Hazarların dağılması,²⁹ Don ardının bozkırlarının Dnyeper'e doğru Torklar tarafından göçerlere açılması, Dnyeper dolaylarında Torkların Peçeneklere tazyik ederek onları batıya püskürtmesi hadiseleri birbiriyle bağlantılıdır.

Peçeneklerin Ugriya'ya girişinin sessiz akisleri Birinci Arpad döneminde görülmüştür ki bu Simonis de Keza³⁰ ve Thwroc'za³¹ çeşitli yerli toplulukların ve bunlar içinde Peçeneklerin adı geçmektedir.

Peçeneklerin Ugriya'ya girişinin daha az olmayan bir yankısı da Kral Stefan (Macarca'da Istvan'dır; 997-1037) zamanında duyulmuştur. Geleneksel olarak Macar kaynakları Stefan'ın Peçeneklere karşı üç savaşa girdiğini yazmaktadır.³² Fakat ayrı ve sarıh olarak bunlar tek bir yerde Transilvanya'da görünmektedir;³³ öte yandan 60 kişilik Peçenek topluluğu barışçı yollardan Ugriya'ya girip kendilerine yerleşim yeri aramayı denemişlerdi, ancak Macarlar bu topluluğu kılıçtan geçirdiler.³⁴ Son aktarılan bilgilerden de anlaşıldığı gibi Peçenekler Ugriya'ya güneyden değil, Tuna'dan ve Tokson döneminden sonra kuzeyden Tissa'nın üst taraflarından ve Samos'tan girmişlerdir.³⁵

Bu sırada Ugriya'ya giren Peçenek kabileleri artık yerleşmişler, ana Peçenek ordası Dnyeper önlerinde kurulmuş, bu topraklarda gitgide güçlenmeye başlamışlar, son yüzyıllarını burada geçirmişlerdi. Artık 985 yılına gelinmişti; Kiev knezi Vladimir İdil kıyılarındaki savaşçılara baş kurmuş ve Bolgarlarla olan savaşında Peçenekleri Karadeniz kıyılarından süren Torkların yardımını almıştı;³⁶ Dnyeper önlerine kaçan Peçenekler ise Kiev Ruslarına hücum

için kullanılan takma adlardır (caban=çoban gibi); ya da yüksek orun adlarıdır; ya da nihayetinde kabilelerin atlarının renginden ibarettir. Bu nedenle Macar kaynaklarında Peçeneklerin adları kendine özgü kayda geçmiştir ve Dnyeper önündeki Peçeneklerle alakalıdır. Ben şahsen Fehér'in büyük ölçüde haklılığına inananlardanım, öbür türlü kabile beylerinin ya da yaşlılarının adlarıyla uygun düşmesini ummak güçtür. Constantinus Porphurogenetus'taki kabile ve bey adlarının çözümlemesi için bkz. J. Nemeth, "Zur Kenntnis der Petschenegen", *Körös Csoma Archivum*, I, 1922, s. 219-225; "Die petschenegen Stammesnamen", *Ungarische Jahrbücher*, X, 1930, s. 27-34; *A honfoglalo Magyarág kialakulása*, Bud., 1930, s. 45 ve devamı.

²⁹ P.S.R.L., I, 1, s. 65, 6473 altında 965 yılında. Krş. E.A. Zagorovskiy, *Očerık İstorii Severnogo Priçernomor'ya*, I, Odessa 1922, s. 49.

³⁰ Simonis de Keza, *De Nobilibus advenis*, 18 (Endlicher, s. 127): "Intraverunt quoque temporibus tam ducis Geiche, quam regum Boemi, Poloni, Greci, Bessi, Armeni..."

³¹ *Thwroc*, II, bölüm XXII, s. 90. Krş. J. Jerney, *aynı eser.*, I, s. 228-229.

³² Örneğin bkz. J. Karácsonyi, "Halaványi...", s. 1054. Burada Peçeneklerin tıpkı Ahtum'da olduğu gibi (örneğin bkz. L. Szalay, *Geschicgte Ungarns*, I, Budapest 1866, s. 98-99) Keana olarak varsayılmıştır (Karaçoni'den başka ayrıca bkz. Ladislaus v. Szalay, *aynı eser.*, s. 96-97; Gyárfás, *aynı eser.*, II, s. 64; Csuday, *Geschichte d. Ungarn*, 112) ve bunun dışındaki adları Bulgar idarecilerin verdiği yer adları olarak algılamak gerekir (bu konuda bkz. V. Chaloupecky, *Dve studie...*, s. 25).

³³ Vita S. Stephani, *Regis, Legenda minor*, cap. 14 (Ed. Endlicher, s. 149-150), *Legenda minor*, cap. 7 (*aynı yazar*, s. 158-159, Hartvici, *episcopi Vita S. Stephani regis*, cap. 15 (*aynı yazar*, s. 179-180); Gyárfás, *aynı eser.*, II, s. 66.

³⁴ Vita S. Stephani, *Legenda minor*, cap. 8 (Endlicher, s. 159-160): "LX uiri Byssenorum... cum universo apparatu suo, uidelicet auri et argenti copiositate, multaui uirietate ornamentorum, curribus onustis partibus Bulgarorum egressi ut terminos Pannoniorum apprehenderunt." Ayrıca krş. Hartvici *episcopi Vita S. Stephani regis*, cap. 17 (Endlicher, s. 181-182).

³⁵ V. Chaloupecky, *Dve Studie...*, s. 24. Krş. V. Chaloupecky, *Staré...*, s. 32.

³⁶ P.S.R.L., I, 1, s. 84, 985 yılı.

etmeye başlamış, Kiev'in hükümrânlığı altındaki Rusların güney sınırındaki Stugna, İrpen ve Trubej'i silkelemişti. XI. yüzyılın ilk otuz yılında Kiev Rusları için Peçenekler artık en dehşetli tehlike haline gelmişlerdi; 1036 yılında Yaroslav'ın Kiev'i güçlenince bölgede hâkim konuma geldi, Peçenekler artık Rus sınırlarından uzak durdular.³⁷ Onlar için artık Dnyeper'in sol kıyısı kaybedilmişti³⁸ ve doğudan gelen ve Güney Rus bozkırlarına hâkim olan bu yeni efendileri -ki bu oldukça kısa sürmüştü- Torklardı. Peçeneklere aralıksız hücum ettiler. Peçenekler üzerinde savaştıkları toprakları yitirdi, içten parçalanmaya başladı, ordaları çöktü. Yaşlı Peçenek hanı Tirah, uğradığı başarısızlık nedeniyle otoritesini kaybetti. Torklarla savaşta büyük şöhret kazanıp güçlenen Kegen, han oldu. Kegen 11 Peçenek uruğundan iki uruğu ile ayrıldı, diğer uruklar Tirah'i takip ettiler. Kegen 20 bin adamla Tuna'ya gelerek Bizans'ın hizmetine girdi. Ordası Tuna'nın sağ kıyısında ayrı bir toprak üzerine kuruldu ki Peçenekler bu sınır kalesini elde tutmak mecburiyetindeydiler.³⁹ Ancak Kegen bu mevkiye durmayıp Tirah'ın göçer ordasının böğrüne yaklaştı ki burası, Bizans'ın Peçeneklerle olan Tuna sınırı olarak adlandırıldı. 1048 yılında Tirah Bizans kroniklerinin aktardığına göre 800 bin adamla donmuş halde olan Tuna Nehri'ni geçti, maksadı Kegen'i ezmekti, ancak bütün halkı vahamete uğradı; önce salgın hastalık baş gösterdi, sonra Bizanslılar ve Kegen ile yapılan savaşta ordası dağıldı. Tirah esir düştü, geride sağ kalan Peçenekler Batı Bulgaristan'a yerleştirildi.⁴⁰

Şimdi Torklara bakalım. Güney Rusya bozkırlarındaki (tam olarak Dnyeper kıyıları) efendilikleri pek uzun sürmedi, bu yüzden kısa süre Ruslarla sınırdaş oldular. Peçeneklerin ana kütlesi bozkırdan sürüldükten sonra Bizans'a ve Ugriya'ya dalması gibi Torkların ana kütlesi de aynı akıbete uğramıştı, Rus toprakları Rus knezleri tarafından ele geçirilmişti.

18 yıl geçtikten sonra, Rus yıllıklarının kaydettiği gibi Peçenekler son kez Kiev'e hücum etmiş ve onların Yaroslav'ını ortadan kaldırmışlardı, işte bu sırada ilk kez Dnyeper kıyılarındaki Torklar hakkında bilgi verilmektedir; ancak bu artık güçlü bir orda değildi ki Peçenekler tarafından dağıtılmıştı, onun da ardılı yok edici Kıpçaklardı, Peçenekler İdil ardından Torkların yerine hareket ettiler. 1054 yılında "Vsevolod (o sırada knez Pereyaslav idi) kışın Torklarla savaşa girişti ve onları yendi."⁴¹ Bu, anlaşıldığı kadarıyla büyük olmayan bir Tork birliğiydi, nitekim Pereyaslav Knezliği hassa birlikleriyle onları yok edebilirdi. Beş Tork'a göre Kıpçaklar artık gelmişti: "Yedinci yıl - 1054 yılı arifesi-

³⁷ P.S.R.L., I, 1, s. 150-151, 1036 yılı. Bu sırada Peçenekler Bizans'a saldırmaya başladı. Tuna'yı geçti ve imparatorluğun sınırlarından içeri girip derinlere daldı (1026, 1032, 1035 yılları. Bkz. G. Cedrenus, ed. Bonn, II, s. 483-484; 499, 512). Peçeneklerin Rus sınırına son saldırısı 1036 yılında oldu, bu yıl üç kez Bizans'a hücum ettiler (Cedrenus, II, s. 514-515. Krş. M. Gruşevskiy, *Istoriya Ukraini-Rusi*, II, s. 25).

³⁸ G. Cedrenus, II, 582; 1048-1049 yılları için anlatılanlara göre Peçenekler göçerler önünde Dnyeper-Pannoniya arasında tutunamamışlardı, öte yandan bu sırada Dnyeper ardının çoğu ellerinden çıkmıştı.

³⁹ V.G. Vasilyevskiy, *Vizantiya i Peçenegi*, Trudi, I, CPB, 1908, s. 10-11.

⁴⁰ Aynı eser., s. 12-14.

⁴¹ P.S.R.L., I, 1, s. 162.

*Boluş Kıpçaklarla geldi ve ardından Vsevolod onlarla barış yaptı ve Kıpçakları geri gönderdi, onlar da hiç gelmediler.*⁴²

1060 yılındaki (Golubovskiy'e göre 1062)⁴³ Rus yıllıklarına göre Rus knezleri artık Torklarla büyük meydan savaşlarına girişiyorlardı; tüm bunlar Dnyeper'in alt akımlarına yöneliyorlardı⁴⁴ ve nihayetinde bu Torklar Dnyeper kıyılarında karar kıldılar: Torklar, Rus ordularının yaklaştığını haber aldılar ve savaşa girmediler, ancak "korktular, kaçıp uzaklaştılar, sönükçe dağıldılar, Tanrı'nın gazabıyla, topraktan ve dosttan oldular ve Tanrı'nın adaletiyle ezildiler. İşte o Tanrı, Hristiyanları paganlardan korudu."⁴⁵ Bozkır sonunda Kıpçakların eline geçmişti,⁴⁶ Torklar ise Rusların hâkimiyeti altındaki Dnyeper'den uzak durmuş ve zorunlu olarak 1064'de Tuna'ya hareket etmişlerdi. Bunların (Bizans yazarlarında Uz adıyla görünür) hepsi görünüşe göre 600 bin kişiydi, Bizans içlerine girdiler ve onun Balkanlardaki şehirlerini tahrip ettiler. Torklar arasında açlık ve salgın hastalık başladı, ordaları büyük güç kaybetti. Bu sırada Bolgarlar da Torkların ve Bizans topraklarında yerleşik olan Peçeneklerin can düşmanıydı ve yeni gelen bu çok sayıda kabileyi ezebildi. Torkları kıydıktan sonra ele geçirdiklerini Makedonya'ya yerleştirdi. Bu hadiseden sonra Bizans ordusunda Tork birlikleri hâsıl oldu ve bu birliklerin başları imparatorlukta saraya ve yüksek memurluklara yerleşti.⁴⁷

Bir kısım Tork ise kuzeye Tuna'ya çıkmayı başardı. Michael Attaliota'ya göre bu "Uzlar" "Knez Mirmidonov" tarafından kendi şehrinde dağıtıldı.⁴⁸ Ayrıca V. Vasilyevskiy'in doğru olarak tespit ettiği gibi, Rus knezlerinden başka hiç kimse ülkeye bu adı vermeyi akıl edemezdi,⁴⁹ P. Golubovskiy de aynı fikirdedir.⁵⁰ Torkların 1060 yılında knez Mirmidonov'un şehrinde (burası doğal olarak Kiev knezliğine bağlıydı) dağıtılmasından sonra Rus'daki Tork yerleş-

⁴² P.S.R.L., I, 1, s. 162. Krş. V. Lyaskoronskiy, *İstoriya Pereyaslavskoy Zemli s Drevneyşih Vremen do pol. XIII st.*, Kiev 1897, s. 192; "K Vaprosu o Pereyaslavskih Torkah", *Jurn. Min. Nar. Prosv.*, IV, 1905, s. 287. Haklı olarak Tork-Rus çatışmasıyla bağlantılı olarak Kıpçakların Rus sınırına ilk akını açıklanmaktadır. Fakat şunu göz önünde bulundurmak gerekir ki merkez orda hükümrânlığı altında bulunan tabileri ve diğer kabileleri üzerindeki hâkimiyetinin parçalanmaması konusunda oldukça hassastı. Bu konuda Rus bozkırlarının sınırlarında birçok örneği görebiliriz. Bunun gibi zikri geçen Tork birliğinin knez Vsevolod ile barış görüşmeleri yapmak üzere Kıpçak Hanı olan Boluş ile birlikte gittiği düşünülebilir. 1060-1061 yılında meydana gelen hadiseler düşüncemizi doğrulamaktadır.

⁴³ P. Golubovskiy, *Peçenegi, Torki, Polovtsi*, Kievsk. Un. İzv., 1883, No. 3, s. 138-139; "Ob Uzah i Torkah", *J.M.N. Pr.*, No. 7, 1884, s. 13.

⁴⁴ P.S.R.L., I, 1, s. 163.

⁴⁵ Aynı yerde.

⁴⁶ Kıpçakların neşet etmesi ve kaçan Torkların peşine düşmeleri hakkında şu tespiti yapmak gerekir: Rus knezlikleri kaçan bu Torklardan bir kısmını esir almıştı. Doğal olarak tüm bunlar takip eden 1061 yılında Kıpçaklarla yapılan savaşta asker oldu. Rusları bunları içlerine almak hoşnutsuzdu, onları köle olarak görüyordu (P.S.R.L., I, 1, s. 163, 1061 yılı). Tatişçev (*İstoriya Rossiyskaya*, II, s. 116) ise knezliklerin 1060 yılında çokça esir ele geçirdiğini ve bunları şehirlere yerleştirdiğini belirtiyor.

⁴⁷ V.G. Vasilyevskiy, *aynu eser.*, s. 26-29.

⁴⁸ Michael Attaliota, ed., Bonn, s. 87.

⁴⁹ V.G. Vasilyevskiy, *aynu eser.*, s. 29.

⁵⁰ P. Golubovskiy, *Peçenegi, Torki...*, s. 138; "Ob Uzah...", s. 13.

mesinin başladığını varsaymak gerekir. Rus yıllıklarında bunlar hakkındaki haberlere ancak XI. yüzyılın 80. ve 90. yıllarından sonra rastlanmaktadır; fakat bu yerleşimin ortaya çıkışı 1065'lerdeki kütleli yerleşmeler bir yana kuşkusuz daha erken devirlerdedir. Torklar Rus'da 1068 yılında Kıpçakların karşısına çıkmış ve bu savaş da Kiev Knezi İzyaslav'ın ilk büyük yenilgisi ile neticelenmiş, Kiev ve Çernigov yıkılmıştı.⁵¹ Son hadiseden biz anlıyoruz ki acımasızlık Kıpçaklarla alakalı olarak felaketin Rus'a bozkırdan gelen göçlerle geldiği kabul ediliyor.

Rus'daki ilk Tork yerleşimi hakkındaki ilk haberin 1080 yılında verildiği tartışmasıdır: "6588'in yazında, Pereyaslav'ın Torkları Rus'a geldi, Vsevolod ise onlara oğlu Volodimer'i gönderdi, Volodimer ise geldi, Torkları yendi."⁵² Burada Pereyaslav'ın knezliğinde yaşayan Torkların isyanından ve oğlu olan Ulu Kiev knezinin isyanı bastırmasından bahsedilmektedir. Bu Torkların Dnyeper'in sağ kıyısında Kiev Knezliği'nde yerleşimi konusundaki ilk bahistir; bu noktanın güney sınırında 1084 yılında ilk defa "Tork Şehri" zikredilmekte⁵³ ki burası Rus sürgünlerin baltaya vurulduğu yerdir, bozkırdan hücumlar vukua geldiğinde Torkların göçer dairesi açılırdı. XI. yüzyılın sonlarına doğru -1097'ye doğru Torklar ilk kez Galiçya Knezliği'nde zikredilmektedir.⁵⁴ Bozkırdan kaçışlar oldukça Ruslar bu kaçınları sınır boylarına yerleştirip şehirler kurmuşlardı.

Öte yandan her ne kadar elimizde bu yerleşimin tarihine dair doğrudan bir veri olmasa da Rus'daki en eski Tork yerleşim yerini Rostov-Suzdal olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak onların evveliyatı babında yani Güney Rus'un Torkları ne zaman gördüğünü, Dnyeper kıyılarında Peçeneklerin ne zaman yayıldıklarını, Rus'un kuzeydoğusunda doğudan kendi göç yollarından gelen Torklarla davaya düştüğünü, Torkların Rus'dan Povolje'ye indiğini ve sadece 70 yılda Dnyeper kıyılarına geldiklerini konuşmak bir keyfiyettir. 985 yılı arifesinde yıllıklarda "Volodimer Bolgarlara (Voljskiye) karşı Dobrinoya'dan ordusuyla kayıklara bindi, Torklar ise kıyıda atlarına atlayıp hücum ettiler ve Bolgarları yendiler."⁵⁵ Bundan başka sonuçlar çıkarmak olmayacak bir şeydir ki bunlar Torklardır, Rus'da göçer ya da yerleşik haldedirler⁵⁶ fakat şüphesiz Rostov-Suzdal'daki Tork yerleşiminin izleri Eski Torklara ve Torçinlere aittir;⁵⁷ Suzdal üzerinden görüldüğü kadarıyla ayrı ayrı Tork toplulukları zuhur etmiş ki buna dair ilk kayıtlar Kiev Ruslarının henüz onlarla sınırdaş olmadığı 1015 yılına aittir.⁵⁸

⁵¹ P.S.R.L., I, 1, s. 167, 1067 yılı.

⁵² P.S.R.L., I, 1, s. 204.

⁵³ Vladimir Monomah'ın öğüdünde şöyle bir ibare vardır: "и потомъ на Святославль по Половцих и потомъ на Торческыи городъ и потомъ на Гюргевь по Половцих...", (P.S.R.L., I, 1, s. 249).

⁵⁴ P.S.R.L., I, 1, s. 226.

⁵⁵ P.S.R.L., I, 1, s. 84.

⁵⁶ Torkların henüz IX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Orta İdil'e gelişleri hakkında bkz. Fr. Vestberg, "Analizu...", s. 17.

⁵⁷ Aşağıda ayrıntısıyla anlatılmıştır.

⁵⁸ 1015 yılında Knez Gleb Vladimiroviç açısını kesmiş ve ona "Torçin adı verilmiş". P.S.R.L., I, 1, s. 136 (Torçin "tüyleri diken diken eden" anlamına gelir - Çev.).

Rus'daki Torklar geri kalan bütün Türklerdir. Bu konuda nicelik bakımından en çokları Rus'un güneyinde yer alır ve onların adları (Torçin, Torkin, Torkskoye, Torçitsı) nedeniyle yıllıklarda daha sık geçmektedir⁵⁹ ve nihayetinde yıllıklar onların 600'lük ve 6000'lik askeri birlikleri hakkında bilgi vermektedir.⁶⁰

1097 yılında Rus'daki yerleşimlerde Torklarla beraber ilk defa Peçenekler ve Berendiler zikredilmektedir.

Berendiler (Berendiçler idi), kuşkusuz bunlar da Torklar ve Peçenekler gibi Türk'tü,⁶¹ kendileri ne bağımsız hareket eden bir kabile ne de sadece Torkların bir kabilesi oldu.⁶² Yıllıkların bir yerinde daha sonraları bir açıklama ortaya konmaktadır, buna göre: "Torçin'e hücum edenler, adları Berendi idi, koyun postu giymiş kutsal bir ordu, hançerlerin ülkesi..."⁶³; fakat bu açıklamayla beraber Berendilerin sayısı hakkında Kiev Knezliği'nde onların askeri birliği 1500 kişi,⁶⁴ 2100 kişi⁶⁵ ve 30.000 kişi⁶⁶ olarak bu halkı Rus'un kuzeydoğusun-

⁵⁹ Yıllıklarda Torklarla ilgili hadiselerin bir derlemesi için bkz. M. Pogodina, *İzsledovaniya Zameçaniya i Letsii*, V, s. 193.

⁶⁰ P.S.R.L., II, (*İpatevskaya Letopis*), 1908, s. 505, 1160 yılı. 600'lük birlikler hakkından bkz. s. 636, 1185 yılı. Burada Kiev kneziyle beraber Tork prensi Kuntugdey'in idaresi altındaki 6000'lik birlikten bahsediliyor. Bu birlik elbetteki Torklardan teşekkül etmişti.

⁶¹ N.A. Aristov, Türk halklarının etnik bileşimi ve milletleşmesi, yayımları ve sayıları üzerine çalışmıştır (*Jwaja Starina*, 1986, III. - IV. baskı, s. 277-456). Buna göre "beş bören" adından hareket ederek bu adın Kara Kırgızlarda "kök börön" kabilesi olarak görüldüğünü ve Kıpçaklarda yıllıklarda geçtiği gibi "berendi" olduğunu öne sürmektedir (s. 310-311). Berendilerin kati Türklüğü hakkında yakınlarda A.İ. Sobolevskiy (*Russko-Skifskih Etyudah*, İzb. Otd. Russk. Yaz. İ Slov. Akad. Nauk, 1921, XVI, s. 10) bazı itirazlar ortaya koymuştur. Buna göre Berendiler İran kavmidir ve Meotis İskitlerin torunlarıdır: "Berendi adı ilk ortaya çıktığında Berendiç idi ki bunu İran diliyle açıklamak mümkündür. Farna yani sulh, dirlük, saadet sıklıkla özel adların bileşimine katılır; İskit kralı Sayta-Farn idi, Rusçadaki b ile f bir arada bulunmaz. Strabon ise bir İskit kabilesinin adını Parvoi Daev olarak verir ki anlama "Daev'in bölgesinden gelen, Meotid toprağında yaşayan"dır. V. Parhomenko ise (*Shidniy Sbit*, No. 5, Harkov 1928, s. 244-245) "Çorni Klobukiler"ın (Karakalpakların) Berendiler ile alakalı olması hakkında "Kafkasyalılarla-Yafetlerle" bir bağ kurmakta fakat bir ancak bir ümit olan kendi varsayımını güçlendirme yoluna gitmekte ki bu baği sadece Yafetoloji kurabilir. Berendilerin Türklüğü hakkında akıcı tahliller için bkz. J. Marquart, *Ueber das Volkstum der Komanen*, s. 157; Ladislaus Rásonyi-Nagy, *Valacho-Turcica*, Forschungs-arbeiten d. Mitglieder d. Ungarischen Instituts und d. Collegium Hungaricum in Berlin, Berlin 1927, s. 3.

⁶² P. Golubovskiy, *Peçenegi, Torki, Polovtsi*, Kievsk. Un. İzv., No. 9, s. 431-432; N.P. Barsov, *Oçerki Russkoy İstoriçeskoj Geografii*, 2. basım, Varş., 1885, s. 136; Balaley, "Berendi", *Hov. Ents. Slovar Brokgauz-Yefrona*, VI. Bu son çalışmada yazar Berendileri Torklara ya da Peçeneklere bağlamaktadır. C. Jirecek ise (*aynu eser.*, s. 6) Berendileri Peçeneklerin bir kolu olarak görmektedir.

⁶³ P.S.R.L., I, 1, s. 261, 1097 yılı.

⁶⁴ P.S.R.L., II, s. 557, 1172 yılı.

⁶⁵ P.S.R.L., II, s. 631, 1183 yılı.

⁶⁶ Lavrentev (*P.S.R.L.*, I, 1, s. 290, 1138 yılı), İpatev (*P.S.R.L.*, II, s. 301, 1139 yılı), Novgorod IV (*P.S.R.L.*, IV, s. 5) ve Sofiy I (*P.S.R.L.*, V, s. 157) yıllığında bu rakam verilmektedir. Ancak Voskresen (*P.S.R.L.*, VII, s. 31), Novgorod IV'ün kronografik listesinde ve Sofi I yıllığının ikili listesinde (Karamzin ve Obolensk) rakam 1000 olarak görünmektedir. Novgorod IV yıllığının kronografik listesinde başlarda 1000 olan rakam sonraları 40.000 olarak düzeltilmiştir. Berendiler Nikonov'da da yer almaktadırlar (*P.S.R.L.*, IX, s. 162). Bu yer İpatev yıllığında tahrip olmuştur "Ярополкъ же съзвася съ братею своею и съ сыновцы своими събрася и съ Соуждалци и Ростовчи с Полочанъ и Смоленяне, Угры, Галичане и Беренеевъ ... тысящъ и Тоуровцы и собра вои многы и поиде Черновоу...". Bazı tarihçiler verilerden hareket ederek Berendilerin Ugor kralı tarafından gönderildiğini öne sürmektedirler (örneğin Tatişçev, II, s. 256). Buna göre 10.000 Berendi vardır. Jitetskiy (*Kievskaya Starina*, s. 1883, s. 440) ise Güney Rusya'daki halkları birbirine karıştırmaktadır. N.A. Aristov (*aynu eser.*, s. 310-311) buradaki Türk halklarının etnik bileşimini incelemekte ve V. Parhomenko (*aynu eser.*, s. 243) Karakalpaklara değinmektedir.

dan Ugriya ve Bolgariya'ya kadar olan engin topraklara serpiştirmekte,⁶⁷ onlar Rus'da Torklarla ve Peçeneklerle aynı anda anılmasına rağmen hiçbir zaman onlarla karışmamış ve hep müstakil olarak bahis konusu edilmişlerdir.⁶⁸ Ancak tarihi bağlar göz önüne alındığında Peçeneklerle Torklarla olduğundan daha yakın münasebet içinde olduğu gözlenebilir; yine de bu çıkarım bize bu iki halkın etnik birliği konusunda hüküm vermemize olanak sağlamaz.

Berendi yerleşimi Torklarda olduğu gibi Galiçya'da ve Kiev Knezliği'nde olmuş ve bunun dışında Peçeneklerden hiçbir iz bulunmayan Rostov-Suzdal arasına da yerleşmişlerdir. Nihayetinde Berendilerin ve Torkların doğudan batıya izledikleri göç yolunun aynı olduğu sonucuna varılabilir.⁶⁹

Peçeneklerin hepsi uzaklara Tuna'ya akmadı, önemli bir kısmı Karadeniz kıyılarında kalarak önce Torkların ve ardından Kıpçakların hâkimiyetinde yaşadı,⁷⁰ buradan bir kısmı kendiliğinden Rus'a kaçmış veya Kıpçaklarla yapılan savaşlar esnasında Ruslar arasında eriyip gitmişlerdi. Kıpçaklara karşı yürütülen büyük savaşlarda bu ilişkide özellikle dikkati çeken XII. yüzyılın başlarında Türk kabilelerinin Rus knezliklerine tabi olmaları ve knezliklerin Kıpçaklara tabi olan ve Kıpçak olmayan Türk kabilelerine yardım ederek onları özgürleştirmesidir. 1103 yılında zaferle sonuçlanan savaşın ardından Ruslar sadece akıl almaz ganimetler elde etmekle kalmadılar, aynı zamanda "Peçenekleri ve Torkları kaçırmaktan kurtardılar",⁷¹ "Monomah'ın Öğüdü"nden öğreniyoruz ki birkaç yıl önce 1096 yılında Sula'ya onlara Monomah'ın karşılaşmaktan kaçındığı Çiteyeviç'in "Kıpçak'tan olma" Tork kabilesi gelmişti.⁷² Rusların gelip geldiği 1103, 1108 ve 1111 savaşları sonucunda Kıpçakların bozkırlardaki hâkimiyeti sarsılmış, henüz Kıpçaklara tabi olmayı kabullenmemiş olan Türk ordaları hür kılınmıştı. 1116 yılında elde edilen galibiyetin ardından knez Yropolk Viladimiroviç Don'a ulaşmış ve Don kıyılarında Torklar ve Peçenekler isyan etmiş, böylece görüldüğü kadarıyla çoğu bozkırlarda bırakılmıştı. Dehşetli çarpışma iki gün iki gece sürmüştü, neticede isyan bir fayda

⁶⁷ B. Kossanyi ("Az üzok...", s. 529) Rus Berendilerle Macar kaynaklarındaki *Berend*'in aynılığı üzerinde durmaktadır. Ugriya'daki Berendiler aşağıda incelenecektir. Bolgariya'daki Berendiler için bkz. C. Jirecek, *aynu eser.*, s. 6-7. Buna göre Bulgaristan'da Niş ve Sofya arasındaki Tsaribroda ve Breznika bölgelerinde Berendilere ait iki köy vardı. 1438-1442 yılları arasında Moldavya'ya hükmeden kişi Berindey (Beryndej) idi.

⁶⁸ Rus yıllıklarında Berendiler için bkz. Pogodina, *aynu eser.*, V, s. 193.

⁶⁹ Berendilerin ve Torkların Kiev'e varmaları ve birlikte yurt tutmaları hakkında yıllıkların 1105 yılına ait geliş kaydına bakınız. Kıpçaklar Zaruba'ya Torklara ve Berendilere hücum eder (*P.S.R.L.*, II, s. 257). Bu ilişkide ilginç olan ayrıntılar ise Tatişçev'in (*aynu eser.*, II, s. 79) 993 yılına ait Pereyaslav Ruslarının Peçeneklerle teke tek boy ölçüşmesi hakkında verdiği bilgilere yıllıklarda rastlanmamasıdır: "Vladimir atlı kızığın bini, tüm savaşçıları kışlarında olan Berendilere ve Torklara gönderdi, sordu: Savaşta Peçeneklerle dövüşüp onları alt edebilecek bir insan var mı?". Berendilerin ve Peçeneklerin Rus'a girmesi Vladimir ile başlamıştır ki görüldüğü kadarıyla anlatılanlar gerçeğe çok yakındır. Ugriya'da ise tam tersine Berendileri çoğu kez Torklarla değil Peçenekler ile birlikte görüyoruz ki Berendilerin Ugriya'ya nüfuzları sınırlı kalmıştır. Öte yandan Berendilerin Ugriya'ya girişi Peçeneklerden bağımsız ve onlardan daha erken olmuştur.

⁷⁰ *De Administrando Imperio*, bölüm 37, bu hadiseden bahsetmektedir. Buna göre bu Peçenekler kendi evlerinde kalmış ve Torklar arasında yaşamışlardır.

⁷¹ *P.S.R.L.*, I, 1, s. 279.

⁷² *P.S.R.L.*, I, 1, s. 249.

sağlamamış; Torklar ve Peçenekler bozkırda kalmışlar, Kiev Knezi Vladimir Monomah'a gelmişlerdi.⁷³

Bu Torkların ve Peçeneklerin (ve onlarla beraber galiba Berendilerin) Rus sınırlarından içeri yaptıkları son büyük kitlesel göçtür. 1116 yılından sonra bozkırdan böylesine bir giriş bir daha hiç duyulmadı. Rus'a göçlerin böylesine gelişinin bir sürtüşme doğurmadığı da görülmemiş bir şeydi; nitekim bizzat Vladimir Berendileri Rus'tan sürdü, Peçenekler ve Torklar ise "kendileri kaçtı."⁷⁴ Fakat tüm bunlar bir epizot olarak görünmektedir: Dört yıl sonra Pereyaslav'ın knezliğinde tekrar Torkların adı duyulacaktı.

Kıpçaklar bozkırdan kaçan kendi köleleriyle hiçbir zaman barış içinde olamazlardı. Bu nedenle Kıpçak birlikleri Rus topraklarında olmalarına bakmayarak özellikle Torkların, Peçeneklerin ve Berendilerin üzerine yürümüşlerdi. Eğer 1061 ve 1067 yıllarındaki ilk Kıpçak hücumlarının sebeplerini tahmin edebilirsek sonraki seferleri kolayca tasvip edebiliriz. 1093 yılında Kiev knezliğine saldırdılar ve birkaç kez Rus knezlerini ortadan kaldırdılar. Kıpçaklar bundan başka Torkların sığındığı Torçevska şehrini aldılar. Dokuz haftalık bir kuşatmanın ardından nihayetinde şehre girip her yeri yaktılar, Torklar esir alındı ve kışlaya geri döndüler.⁷⁵ 1105 yılında Kıpçaklar artık hususi olarak Kiev knezliğindeki Türk yerleşimcilere saldırıyordu: "Böylece yazın Bonyak'a vardılar, kışın ise Zaruba'da Torkları ve Berendileri yendiler."⁷⁶ 1125 yılında Kıpçaklar Pereyaslav'ın bölgesine saldırdı. O dönemi anlatan yıllıklar bu saldırının maksadını ortaya koymaktadır, o dönemin havasına uygun olarak Kıpçakların edindiği dil şöyle bir hal almıştı: "...onların (yani Rusların) Torklarını alalım." Ancak Pereyaslav knezi Yaropolk telaşa kapılmadı ve "Baruç ve diğer şehirlerde kaçak insanları ve Torkları yendi"; bundan sonra Kıpçakları başıyla püskürttü.⁷⁷

⁷³ P.S.R.L., II, s. 284. Krş. M. Gruşevskiy, *aynu eser.*, II, s. 535. Bir kısım Peçenek bozkırda daimi olarak kalmıştı; Moğol istilası döneminde bozkırda *Bäsänä* (Becene) adına rastlanılmaktadır. Bkz. J. Marquart, *Ueber...*, s. 157. Krş. Zoltan Gombocz, *aynu eser.*, s. 213. Plano Carpini ve Rubruk'ta (çev. Maleina, SPB, 1911, s. 50, 95, 101, 102) Peçeneklerin Kangitler-Kanglılar adlı hiç duyulmamış kabileleri sayılmaktadır (bu mesele hakkında bkz. Marquart, *Ueber...*, s. 163 ve özellikle 172). Rus'da Peçenekler, Torklara ve Berendilere bakışla nispet edilemeyecek kadar azdır, yıllıklarda sadece Kiev Knezliği ile ilgili bahislerde görünmektedir. Yıllıklarda Peçenekler için bkz. Pogodina, *aynu eser.*, V, s. 193.

⁷⁴ P.S.R.L., II, s. 286, 1121 yılı.

⁷⁵ P.S.R.L., I, 1, s. 218-225, 1093 yılı. Krş. M. Gruşevskiy, *aynu eser.*, II, s. 530.

⁷⁶ P.S.R.L., II, s. 257. Kıpçaklar Karakalpaklara saldırmışlar mıydı? 1071 yılına dair şöyle bir kayıt vardır: "боеваша... оу Ростовьця и оу Неятина" (P.S.R.L., I, 1, s. 174). Bilahare daima Kiev'in göçer Türklerini mi göreceğiz?

⁷⁷ Bu hadise Lavrentev yıllığında (3. baskı, CPB., 1897, s. 280-281) 1125, İpatiev yıllığında (P.S.R.L., II, s. 289-290) ise 1126 yılında gösterilmektedir; İpatyev yıllığının tespiti bana daha oturaklı gibi gelmektedir. Ayrıca krş. V. Lyaskoronskiy, "K Vaprosu o Pereyaslavskih Torkah", *J.M.N.P.*, 1905, April, s. 288. Kıpçakların Ruslarla ilk vuruşması bize öyle geliyor ki bozkırdan kaçan Torkları Rusların içlerine almalarından kaynaklanmıştır, daha sonraki büyük çatışması ise bozkırlı düşmanları Moğollarla oldu. Eğer Troits yıllığı doğruyu yazıyorsa Rusların ikincisiyle yürüttükleri düşmanlık ilişkisi sadece Moğollara boyun eğen Kıpçaklardan kaynaklanmıştır; nitekim Rus knezleri Kıpçaklar ile anlaşır onların korumasına girmişti. "...Уведавше Татарое, что идуть князи Рустии противу имъ и прислаша послы къ княземъ Русскимъ: се слышимъ, оже противу намъ идете, послушавше Половецъ, а мы вашей земли не заяхомъ, ни городовъ вашихъ, ни сель, не на

Öte yandan Torklar, Berendiler ve Peçenekler dışında yıllıklarda Rus'da yerleşen üç kabilesinin adı daha geçmektedir: Кауериç'ler (Каепичи), Кову'lar (Ковуи) ve Турпи'ler veya Турпе'ler (Турпей).

İlk iki ad Türk halkları hakkında belli başlı kaynaklardaki kabilelerden herhangi birisiyle bize malum olmuyorsa da Turpi'ler, öyle anlaşılıyor ki Peçenek kabilelerinden biridir. Bunlar yıllıklarda sadece 1150 yılına ait kayıtlarda görülmekte ve Dnyeper'in sol tarafındaki Sakov şehri topraklarındaki göçer askeri birlikler olarak Dnyeper'in sol kıyısında yer alan Kiev knezliğinin sınırlarında⁷⁸ devriye geziyorlardı.⁷⁹ Bu bilgiden başka Turpi'lerin aidiyetini açıklamak için 1142 yılına ait bir başka kayda bakalım; vakanüvis, Çernigov knezi ile Pereyaslav knezi Vyaçeslav arasındaki savaştan bahsediyor ve sonra şöyle diyor: “бьющимъ же ся имъ оу Переяславля и посла Всеволодъ оу Переславля Лазоря Саковскаго с Печенеги и с вои Вячьславо в помощь.”⁸⁰ Görüldüğü gibi Ulu Kiev Knezi Vsevolod, Pereyaslav knezine Pereyaslav knezliğinin olduğu yere yardıma gönderiliyor ve sol kıyıdan Lazorya Sakov adı zikrediliyor; Peçenekler ise görüldüğü kadarıyla Sakov bölgesindedir; bu yüzden sekiz yıl geçtikten sonra adı geçen bu yere zımni olarak Turpi'leri yerleştirmemiz mümkündür ki bunların kabile adının böylece daha anlaşılabilir mahiyeti olduğu ve Sakov Peçeneklerinin bir kabilesi olarak zikredildiği anlaşılıyor.⁸¹

вас приидохомъ, но приидохомъ, Богомъ попушени, на холопи наши и на конюси свои, на поганья Половници, а возмите съ нами миръ, а намъ съ вами рати нету; оже бежать къ вамъ Половци, и вы бейте оттоле, а товаръ емлите себе, занеже слышахомъ, яко и вамъ многа зла творятъ, тово же ради мы ихъ отселеъ бьемъ. Князи же Руссии тово не послушаша, и послы Татарския избиша, а сами поидоша противу имъ” (P.S.R.L., I, s. 217, bkz. *Laurentesk. Leto.*, 1897 baskısı, s. 479). Metinden de anlaşılacağı gibi Moğollar, Ruslara elçi gönderip eğer Kıpçakları Moğollar ile barış içinde tutarlarsa kendilerine karşı hücum etmeyeceklerini ve eğer kendilerinden kaçan Kıpçakları Ruslar içlerine alırlarsa kendilerine büyük kötülükler yapacaklarını bildirmektedir. Öte yandan Kalka'da cephe önünde Ruslar bekliyordu. Rus tarihinin temel kaynaklarında bu epizot üzerinde durulmamakta (sadece geçiştirilmektedir) ve Troits yıllığında bu yer tahlil edilmemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla vakanüvislerin bizatihi kendisi Moğol elçisini içtenlikle tasdik ediyorlar ve Moğolları dinlemediği için knezlerini suçluyorlardı. Daha sonraki yıllıklarda, örneğin Nikonov yıllığında (P.S.R.L., X, s. 90) Moğolların sözüne inanç ve kendi knezlerini suçlama daha da belirgindir (krş. G.V. Vernadskiy, “K Voprosu o Vereispovedanii Mongolskih Poslov 1223 g.”, *Seminarium Kondakovianum*, I, Praga, 1927, s. 145). Bununla beraber yıllıklardaki tavrı Moğolların tüm sözüne itina göstermeden bütünüyle inanma doğrultusundadır: Onların elçisine inanma ve barış anlaşması yapmanın önemi akis ettirilmiştir. İ. Berezin (“Pervoye Naşestviye Mongolov na Rossiyu”, *Jur. Min. Har. Pros.*, 1853, sayı LXXIX, II, s. 247) ve daha sarahatle D. İlovayskiy (*İstoriya Rossii*, II, M., 1880, s. 358) Moğolları bu kabul edişin olağan olduğunu; Moğolların Deşt-i Kıpçak'da Kıpçaklara ve Alanlara karşı izlediği siyasetin bir araya gelip birleşmelerini engellemek şeklinde görüldüğünü belirtmektedirler. Galiba en dikkat çekici şey ise Rus'a gelen Kıpçakların burada Kıpçak hanları için “dua etmeleri” idi (“помолися Котянь зятю своему-Мстиславу Удалому-о пособьи”) ve Moğolların bu Ruslardan öç almayı isteyecekleri durumu ortaya çıkarıyorlardı. Bu epizodu Moğolların Ugriya'yı işgal ettikleri durum ile karşılaştırmak ilginç olacaktır ki Moğollar oraya da Kıpçakların izini sürerek gitmişti. Bu hadiseler için bkz. Kunik, *O Sobitiyah 1123-4 g.g.*, II cilt, Uçen. Zapiskah Akad. Nauk, No. 1 ve 3, 1854. Yine de bu çalışma bana pek tatmin edici gelmedi.

⁷⁸ P.S.R.L., II, s. 398.

⁷⁹ M. Gruşevskiy, *Oçerk İstorii Kiyevskoy Zemli ot Smerti Yaroslava do Kontsa XIV stol.*, Kiev 1891, s. 9.

⁸⁰ P.S.R.L., II, s. 311.

⁸¹ P. Golubovskiy, *Peçenegi, Torki, Polovtsi*, Kievsk. Un. İzv., No. 9, s. 432-433. Buna göre Turpi'ler Torklardır ve bu temelde 1125 yılında Sakov'un olduğu yerde, Pereyaslav'ın kuzyebatısında olan

Kayepiç'ler ise bir kez daha 1160 yılında Çernigov knezliğindeki iç savaşta Çernigov, Kiev ve Galiçya savaşçılarının müttefiki olan bir askeri birlik olarak anılmıştır.⁸² Kovu'lar ise Kiev ve Çrnigov bölgelerinde biliniyor ve ilk knezlikte 1151, 1162 ve 1170 yılında; ikincisinde ise 1185 yılında adı geçiyor. Bunun dışında "İgor Alayı Destanı"nda rastlanıyor.⁸³ Mamafih bu iki Türk kabilesi hakkında katıyetle konuşamayız; onlar aynı zamanda XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus'a yerleşen Kıpçaklar da olabilir.⁸⁴

Tüm bunlarla beraber, Rus'taki bu nüfus yani Türkler için birleştirici ad Karakalpak idi.⁸⁵

Baruç'taki Torklar babında zikredilmektedir (*Lavrentev Let.*, 1897, s. 280-281; *P.S.R.L.*, II, s. 289-290). Fakat Baruç görüldüğü kadarıyla bu yerden uzakta, Osetra ve Udaya'nın üst kısımlarında konumlanmaktadır. Bkz. V. Lyaskoronskago, *İstoriya Pereyaslavskoy Zemli c Drevneyşih Vremen*, s. 175; "K Voprosu o Pereyaslavskih Torkah", *Jurn. Min. Har. Pros.*, 1905, IV, s. 295; Barsov, *Çerki Russkoy İstor. Geografii*, 2. baskı, s. 161-162. Samçevskiy (*aynu eser.*, s. 83), Pogodin (*aynu eser.*, s. 202) ve Lyackoronskiy (*K Voprosu o Pereyaslavskih Torkah*, s. 286) de Turpi'leri Tork olarak addedmektedir. A.İ. Sobolevskiy azimle Rus'un güneyinde İran izleri peşinde gitmekte ve bunu Turpi'lerde bulmaktadır: "Turpilerin ikinci bir adlandırılması Herodot'un ikinci bölümünde yapılmakta ki bu Strabon'da Pliniye'nin İnapaei bölgesindeki *Zapatoı*'dur. Son iki adı kolaylıkla suyla alakalı bir biçimde "*Jaz-apaya*" olarak bulabiliriz; ses olarak uyumlu bir biçimde çıkan "*Anapaya*", "*susuz*" demektir (*aynu eser.*, s. 10-11).

⁸² *P.S.R.L.*, II, s. 507. Metinden anlaşılıyor ki Kayepiçler Berendilerle beraber anılıyor ve Ulu Kiev knezinin Çernigov knezi Svyatoslav'a gönderilen Vladimir Andreyeviç ve Yaroslav İzyaslaviç'in komutasındaki Kiev ordusuna yardım eden askeri birlikler arasında sayılıyor. Çernigov knezliğinde ne Kapepiçlerin ne de Berendilerin adı geçiyor ki bu sırada Berendiler Kiev yakınlarında bilinmektedir (Kırş. D. Rasovskiy, "O Roli Çernih Klobukov v İstorii Drevney Rusi", *Seminarium Kondakovianum*, I, Praga, 1927, s. 108). Ayrıca knez Vladimir Andreyeviç'in 1160 yılında Kiev'in Berendi askeri birliklerinin komutanlarından biriyle karşılaştığı kaydedilmekte (*P.S.R.L.*, II, s. 505) ve daha önceleri henüz 1153'te (*P.S.R.L.*, II, s. 465) onun Berendiler ile Ulu Kiev knezi tarafından Oleşya'ya gönderildiği anlaşılıyor.

⁸³ *P.S.R.L.*, II, s. 427, 428 (1151 yılı), 517 (1162 yılı), 544 (1170) Kiev knezliğinde; *P.S.R.L.*, II, s. 638, 639, 642, 644 (1185 yılı) Çernigov knezliğinde. İgor Alayı Destanı'nda (yay. Sabaşnikova, M., 1920, s. 26-27) Kovu'lar doğrudan zikredilmemekle birlikte Knez İgor'un bahtsız savaşında yer alan Çernigov savaşçıları içindeki Türk reisleri arasında sayılıyor; metin onun "*Çernigov'un Kou'ları*" ile geldiğini yazmaktadır: "*а уже не вижду власти сильного и богато и многовои брата моего Ярослава съ Черниговскими былями (bilya), съ Могуты (Mogut) и съ Татраны (Tatran) и съ шельбиры (Şelbir) и съ Топчакы (Torçak) и съ Ревуги (Revug) и съ Ольберы (Olber). Тш бо бес щитовъ съ засапожники кликомъ пълкы побуждають, звонячи въ прадедную славу.*" P.M. Melioranskiy'e ("Turetskiye Elementi v Yazıkiye Slova o Polku İgoreve", *İzv. Otd. Russk. Yaz. i Slov. Akad. Nauk*, 1902, II) göre durum şudur: Bu sayılanlar "*kabilelerin tasnifi*" ya da "*güçlü ve kalabalık uruklar*" içinde Kovu; "*были*" yani "*bili*" (Türkçe *bojla*, *buila*'dan) asil, boyar anlamına gelir ve Türk beyleri Türkçe unvan olarak "*bilya*" kullanmışlardı. N.A. Aristov (*Ob Etničeskiy Sostav Tyurksk. Plemen.*, s. 310-313) ise Radloff'un *Aus Sibiren*, s. 208-214'de "*kıy*" ve "*kobyı*" Şor ve Şagay kabilelerinde göstermesine dayanarak yıllıklarda geçen Kovu ile bunu bağlamaktadır. A.İ. Sobolevskiy (*aynu eser.*, s. 10-11) Kovu'ları İranlıların ardılı olarak saymakta (bu adı Baktriya'daki *kaoya* ile karşılaştırıp bunun İskit dilinde *kauya* olması gerektiğini belirtmiş ve bunun anlamını da "*Kavi kabilesine ait olan*" olarak açıklamıştır) ve destanda adı geçen Kovu'ların ve Şelbirlerin, Priskos ve diğer Grek yazarlarda adı geçen Sabirlere yakın olduğunu öne sürmektedir. Kovu'lar kabilesi ve destanda geçen diğer bir kabile olan "*Tatranlar*" şüpheye mahal bırakmayacak şekilde Türk kökenli olarak görünmektedir; Annae Comnenae'de (*Alexias*, ed. Reifferscheidii, Lipsiae, 1884, I, 257) adı geçen Peçenek adı Tatran ile karşılaştırmız. Bu adın Türk esaslı "*tat-*" kökü üzere bkz. P. Mutafiev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des Pays Danubiens*, Sofia 1932, s. 252-254. Olberler için knez Mistislav İzyaslaviç'in 1159 yılında meclisindeki adlarla karşılaştırma yapınız: "*Olbr Şeroşeviç'i gönderdi (Mistislav tarafından Berendilere)*" (*P.S.R.L.*, II, s. 501); bu da Türk olarak görünmektedir. Olber adı için ayrıca bkz. M. Gruşevskiy, *aynu eser.*, II, s. 534.

⁸⁴ Kırş. M. Gruşevskiy, *aynu eser.*, II, s. 534.

⁸⁵ Karakalpak adı Peçenekler, Torklar, Berendiler ve diğer irili ufaklı Türk kabileleri için ortak ya da takma ad idi. Karamzin'in (*aynu eser.*, II, s. 218) görüşü de bu doğrultudadır. İ. Samçevskiy'e

Şimdi Tuna önlerindeki Peçeneklere ve Torklara bakalım. Buraya aşama aşama göçmüşlerdir: Peçenekler Torkların, Torklar ise Kıpçakların püskürtmesi ve diğerleri XI. yüzyılın 40-60'lı yıllarında birkaç on yıl süren yıkım neticesinde fokurdayarak Bizans ve Ugriya topraklarına girip Kıpçaklar tarafından Tuna'nın alt kısımlarına itilmiştir. Bu on yılları kesin olarak tasnif etmek zordur, o ya da bu göçer topluluk düşmanın dehşetinden sakınmak için Ugriya ve Bizans'ın derinliklerine dalmıştır. Macar kaynakları bunları karıştırmış ve Kun, Bessi olarak adlandırmış, Bizans kaynakları ise tüm bunları klasik bir tasnif olarak İskit adı altında toplamıştır. Bazen de çeşitli göçer kabileler birleşmişler, birlikte akınlara çıkmışlar ve bu ise terminolojiye daha büyük düzensizlikler getirmiştir.⁸⁶

Bu nedenle hangi göçer topluluklarının hanları Ozul idaresinde 1070'de Ugriya'ya hücum ettiklerini tespit etmek güçtür; bunlar Karpatların güneyine gelmişler, Mezösek'ten geçerek Pannoniya'yı yağmalamışlar ve Bigar'a kadar her yeri harap etmişlerdi. Bunun yanında Kral Solomon bu topluluklara yetmiş ve onun kardeşleri Geza ve Ladislava (Macarca Lászlo, Láslo) Çergalom meydan savaşında hemen hepsini kılıçtan getirmişti.⁸⁷ Macarlarla meydana

(aynı eser., s. 84-88) ve M. Pogodin'e (aynı eser., V, s. 194-196) göre ise son tahlilde yıllıklarda Karakalpakların anılması Peçenekler, Torklar ve diğerlerinin adı geçtiğinde görülmektedir (ayrıca krsş. Golubovskiy, *Peçeneği, Torki, Polovtsi*, Kievsk. Un. İzv., No. 9, s. 433). Kendi adları olan "Kara Kalpak", taktıkları kara başlıklardan ya da başkaları tarafından kendilerine verilen aşağılayıcı bir addan kaynaklanıyor olabilir, Kıpçaklarda ve genel olarak Türk halklarında "kara", "tabiliğe alınmış" ve "bağımsız olmayan" topluluklara verilen bir adlandırmadır. Karakalpak adı yıllıklarda ilk defa, bozkırdan kaçanların Rus'a gelmelerinden 70-80 yıl sonra 1146 yılından itibaren Ruslar tarafından kabile ya da uruk adı olarak verilmiştir. Bu ad önce Kıpçaklar tarafından aşağılayıcı mahiyette verilmiş daha sonra onlardan Ruslara tercüme ederek geçmiştir (Karakalpak=Kara başlıklılar). Türkçe "kalpak", Rusçadaki "başlık"tır. Ayrıca bkz. P. Melioranskiy, "Zaimstvovaniya Vostocniya Slova v Russkoy Pismennosti Domongolskago Vremeni", *İzv. Otd. Russk. Yaz. i Slov. Ak. N.*, 1905, IV, *klobuk*. Yeni Türkoloji'de Karakalpak'ın birleştirici adlandırma olduğu ve ayırt edici anlamı hesaba katılmıyor; bu ad bir Türk kabile adı olarak anılmaya devam ediliyor. Böyle bir yaklaşım için bkz. J. Marquart, *Ueber...*, s. 158. Marquart, Karakalpak adını Kıpçaklar içinde bir kabile olan *Kara Böklü* (Marquart bunu *Börklü* olarak düzeltmiş) ile bir tutmuş ve V.V. Bartold ("V Svoey Prostrannoey Retsenzii na Upom. Rabotu Markvarta", *Russkiy. İstoriç. Jurnal*, 1921, VII, s. 150) da aynı görüşü benimsemiştir. Bize göre bu meseleyi çözmektedir, önemli olan Karakalpakların çağdaşı olan Türkistan'daki kabilelere ve Kiev'de bu adı yüz yıldan fazla taşıyan ve Kiev Ruslarının çöküşünden sonra bu adı devam ettiren Çornı Kulobuki'n (Karakalpakların) ardıllarına bakmaktır. V. Parhomenko tamamen kendine has bir görüşe sahiptir. Yazar benim yukarıda adı geçen "O Roli Çernuh Klobukov v İstorii Drevney Rusi" adlı makalemde 243. sayfadaki görüşlerime ve genel olarak bu makaledeki "Karakalpak"ın birleştirici ad olduğu yönündeki bakış açımına karşı çıkmakta ve Torkların, Peçeneklerin ve Berendilerin bir nece kabilesinde Karakalpak adının görülmesini hesaba katmamış ve Marquart ve Bartold'un Karakalpakların, Kıpçakların Kara Böklü kabilesi olduğu görüşünü benimsemiştir. Ancak sayfa 244'de yazar Karakalpakları Kafkas-Yafetler teorisi ile bağlamak zorunda kalınca daha önce dediklerinin hilafına yazıyor: "Eğer bu adı (Karakalpak), birleştirici ad olarak ele alırsak, tartışmasız bu ad sadece Türk unsurları ile alakalı doğmamış ilk önce Kafkas-Yafet mahiyete bürünmüştür." Parhomenko, Karakalpaklarda Yafetizmi ise bir sonraki tahlilinde keşfetmektedir: 1023-1024 yıllarında knez Mstislav, kendi kardeşi Kiev knezi Yaroslav, Hazar ve Kasoglarla savaşmak için Çernigov knezliğine geldi; "Yıllıklarda XII. yüzyılın kabile adlandırmalarında yer alanlardan Kasoglar, öyle düşünüyorum ki Kovu'lardır... bazı yıllık kayıtları bu sonuncuyu Çernigov topraklarıyla ilişkilendirmektedir." Kovu'lar ise bildiği gibi Karakalpaklardandır. 83. dipnotta bu Kovu'ların Türk olduğunu ortaya koymuştum.

⁸⁶ Örneğin Ugor kralı Solomon'un 1087 yılında Bizans'a saldırısına Kıpçaklar ve Peçenekler iştirak etmişlerdir. Bkz. V. Vasilevskiy, *Vizantiya i Peçeneği*, s. 48.

⁸⁷ *Thwroc*, II, bölüm 49, s. 116-117 ("pagani Cuni"); Simonis de Keza, II, 4, s. 118 ("Bessi"), *Legenda St. Ladislai*, (ed. Endlicher, s. 239-240, "Bisseni"); *Chronicon Posoniensis*, (ed. Endlicher, s. 56 "Besseni"). Gyárfás (aynı eser., II, s. 54, 178-181) bunu Kıpçakların saldırısı olarak değerlen-

gelen bir diğer çarpışma büyük dikkat çekmektedir ve bu seferkiler kesinlikle Peçeneklerdir; bozkırlıların dehşetli savaşları sonlandıran şey Ugriya'da yerleşen sayısız kabiledir. 1072 yılında Peçenekler görüldüğü kadarıyla Bizanslıların kışkırtmasıyla Ugriya'ya saldırmışlardır. Bu, Kral Solomon'un Bizans'ın Belgrat'taki kalesine saldırısı olarak adlandırılmış ve adı geçen göçerler önde olmak üzere Ugriya'ya hücum edilmiştir. Burada bu Türkler Belgrat valiliğine yardıma gelmişler, Sopron Jupan'ı Yanom'un kellesini almışlar ve onların hanı Hazar güçlkle kaçmaya muvaffak olmuş, geri kalanlar katledilmiş ya da esir alınmış ki bu sonuncular kroniklerin ifadesine göre "binlerce" idi.⁸⁸

Kral Ladislav'ın idaresi zamanında (1077-1095) Tuna kıyısındaki bozkırlarda Peçeneklerin ve Torkların üstünlüğü taçlandırılmış ve 1078'de artık Kıpçakların yerine geçmişlerdi. Kıpçaklar Tuna dolaylarında ilk olarak 1091 yılında görülmüşler ve Bizans'ın desteğiyle nihayetinde Bizans sınırlarında Peçenek yerleşmelerine rağmen barış yapmak isteyen herkesi kırıp geçirmişlerdi.⁸⁹ Yine de daha sonraları 1123 yılında Ugriya'ya kaçan Peçenekler kabul edilmişti.

1122 yılı için Bizans kaynakları İmparator İoannes Cinnamos'un Peçenekleri büyük bir mağlubiyete uğrattığını yazmaktadır. Büyük miktarda Peçenek Tuna'ya gelmiş ve Frakiya ve Makedonya'yı çignemişler, fakat Veroi'da imparator tarafından tamamıyla yok edilmişler, büyük çilelerle kazanılan bu zafer üzerine Peçeneklerden kurtulma gününü anmak için hususi bir "Peçenek Bayramı" kutlanmaya başlanmıştı.⁹⁰ Galiba bu mağlubiyetlerle alakalı

dirmiş, P. Golubovskiy (*Polovtsi v Vengrii*, Kievsk. Univer. İzvestiya, 1889, XII) ve Szokolay (*aynu eser.*, s. 66) ise Peçenek olarak değerlendirmiştir. L. Szalay (*aynu eser.*, I, s. 186-187) bu kıyımı Ugriya'ya yerleştirmekte ve Çernigov knezi Svyatoslav ile Kıpçaklarla 1067 yılında gerçekleştiğini belirtmektedir. 1070 yılında Ugriya'ya Kıpçak saldırısı pekâlâ akla yatkındır ki onların Dnyeper'in sağ tarafına derin akınlar düzenledikleri bilinmektedir.

⁸⁸ *Thwroc*, II, bölüm 50: "plurimis eorum (Bissenorum) in ore gladii prostratis, residuis autem eorum, in captivitate abactis"; daha aşağıda: "eo, quod ipse, mutla millia Bissenorum, tamquam lapis limpidissimus, vasa fictilia, contrivisset, priusquam rex et dux, cum exercitu suo, de ientaculis capita levassent. Regi autem, et ducibus Geyza et Ladislao, super rupem, quae eidem civitati proxima est, residentibus; coeperunt Hungari presentare captos Bissenos et capita interfectorum, ac equos, et supellectilia; quae in quarta feria, a mane, usque ad inclinationem meridiei, plene perficere non poterunt" (s. 117-118). L. Szalay (*aynu eser.*, I, s. 188-191), Jerney (*aynu eser.*, II, s. 229), Gyárfás, *aynu eser.*, II, s. 74-75), Szokolay (*aynu eser.*, s. 66) ve Erdélyi Lászlo (*A Tizenkét legkritikusabb Kérdés, Kolozsvar*, 1917, s. 114) bu göçerleri Peçenek olarak addetmektedirler. Yakınlarda Kossányi B. ("Az Úzok...") bunların Peçenek değil Tork olduğunu öne sürdü. Peçenekler 1068 yılına doğru artık Bizans topraklarına yerleşmişlerdi ve Kıpçaklar Tuna dolaylarında ilk defa 1078 yılında anılmaktadır. Fakat bu Peçenekler Tuna'nın Bizans'a ait olan sağ tarafına yerleşmiş ve buradan Ugriya'ya saldırmış olabilirler. V. Vasilevskiy (*aynu eser.*, s. 44) ise Peçeneklerin bu sırada Tuna'nın sol tarafına geçebileceği sonucunu çıkarmaktadır. Yukarıda ifade ettiğim gibi Macar tarihçiliğindeki yaygın görüşe göre çok sayıdaki esir Belgrat altında toplanmış ve Sopron-Moson sınırına yerleşmiştir ve onların galip olan tarafı Sopron jupan'ı olmuştur. Ancak unutmamak gerekir ki bu galibiyette Peçenekleri herhangi bir yere yerleştirme kudretine sahip olan kral da hazır bulunmuştu. Bu esirlerden hiçbiri Şarviza'ya yerleştirilmemişti; öte yandan krallığın başkenti olan Sekel-Feyervar'ın hükümranlığında olan ve daha erken dönemdeki kaynaklarda geçen Peçeneklerden teşkil edilmiş büyük askeri birlikler olduğunu bilmiyor muyuz?

⁸⁹ V.G. Vasilevskiy, *aynu eser.*, s. 96-107.

⁹⁰ *Nicetae Choniatae Historia*, ed. Bonn, s. 22-23. Bu kaynak kazanılan zafer dolayısıyla bir "Peçenek Bayramı" kutlanmaya başlandığını belirtmekte, ancak zaferi kazanan imparatora ait eserde (*Ioannes Cinnamos*, ed. Bonn, I, 3, s. 7-8) bu göçerler İskit olarak adlandırılmaktadır. Peçeneklerin

olarak Thwroc kroniğinde haberler yer almış ve buna göre “Kun” hanı Tatar ve imparatorun katliamından kurtulmayı başaran az sayıdaki kişi Ugor Kralı Stefan II’ye kaçmışlardı.⁹¹ Kaçıp gelenler bir anda saray çevresindeki köyleri işgal edip, her yeri kullanmaya başladılar ve hatta Macarları ezmeye başladılar. Tüm bunlar ancak Kral Stefan’ın Peçenek sevgisiyle açıklanabilirdi.⁹² Bu epizotlar Peçeneklerin Ugriya’yı işgal etmeleri ile son bulmaktadır ki bu yeni dönem X. yüzyılda Birinci Arpadoviç zamanından başladı ve aşağı yukarı iki yüzyıl sürdü. Ugriya’ya Peçeneklerle beraber Torklar ve Berendiler de girdi; fakat sayıları ilkiyle karşılaştırılmayacak kadar azdı. Bu barede tarihi hadiselerin bir kaydı yoktur; sadece bu iki Türk kabilesinin bir birlik olarak XII. yüzyılın ortalarında başlayan izleri bize ulaşmıştır. Onların girişleri görüldüğü kadarıyla bunlar, özellikle Berendiler, genel olarak doğudan ve kuzeyden, Karpatları geçerek olmuştur. Bilhassa Ugriya’nın doğusunda ve kuzeyinde yayılmışlardı.

II.

Şimdi Peçeneklerin, Torkların ve Berendilerin Rus’ta ve Ugriya’da nasıl yayıldıklarına bir göz atalım. Öncelikle Türk yerleşiminin daha eski olduğu ikincisiyle başlayalım.

Ugriya’da daha eski ve yaygın Peçenek yerleşimi bulunması nedeniyle önce bunları sonra Torkları ve Berendileri inceleyelim.

Ugriya’daki Peçenek yerleşimi ikili olmuştur: Sınırdaki ve iç topraklarda. Öncelikle sınır bölgelerindeki yerleşimlere bakalım.

Ugorların sınır boylarında yürüttüğü sistematik yapılaşma, etrafında muhafızların (speculatores, confinorum custodes ya da ewrii, eur- Macarca ör’dan gelir, стража, стражъ) dikildiği zasek’ler (гыерў-дъепу- ağaç kazık) olarak görünmektedir ki önemli bir settir ve Türklere ve özellikle Peçeneklere hastır; Kral Stefan I’in zamanında (997-1038) yapılmıştır. Yalnızca Sopron ve Moson bölgesindeki Layten sınırı gibi belirli yerlere dikilmiştir; bunların çevresindeki Peçenek nüfusu daha erken dönemlerde, Birinci Arpadoviç zamanından beri buralarda yerleşik durumdadırlar. Zasek’ler Ugriya’yı çeviriyordu, bu ise her yönüyle güçlü bir klasik devlet görüntüsü veriyordu; böylece Ugriya’nın her köşesinde Peçenek yerleşimlerinin izlerini bulabilmekteyiz.⁹³

İncelemeye batıdan Ugriya’nın Germen sınırından başlayalım. Kral Stefan zamanında etrafı zaseklerle çevrilmiş bu sınır Mura ve Drava’nın kesişme

Bizans’a bu saldırısı 1122 yılında olmalıdır ve bu hadiseyi Rus’taki hadiselerle bir arada değerlendirmek mümkündür. Viladimir Monomah 1121 yılında Berendileri Rus’tan sürmüş ve onlarla birlikte Peçenekler ve Torklar kaçmıştı. Bunlardan hiçbiri sonra Bizans’a kaçmadı mı? Bundan başka Peçeneklerin hepsinin artık Kıpçakların hâkimiyeti altındaki Tuna’nın sol kıyısında serbestçe hareket ettiğini varsaymak zorlama olacaktır. Bolgariya’daki iki Berendi köyü 1121 yılında Monomah’dan kaçan nüfusun buraya yerleşmesi sonucu kurulmamış mıydı?

⁹¹ Thwroc, II, bölüm 63, s. 141: “Rex autem Stephanus, dilligebat Cunos tunc temporis plus quam decebat: quorum dux, nomine Tatar, qui a caede imperatoris, cum paucis, ad regem fugerat, cum rege morabatur.”

⁹² Thwroc, II, bölüm 63, s. 141. Krş. L. Szalay, *aynu eser.*, I, s. 286.

⁹³ Macar çevri yazımı olarak verilen adlandırılmaları doğru olarak okumak için, kanımca cs ve ch Rusçadaki ч; c ve cz ise ц olarak.

yerinden kuzeybatıya Mura'nın Kerki'ye döküldüğü ve daha sonra bu nehrin üst akımlarından Nova'ya, Nova'dan kuzeye Raba'daki Zalalövő ve Csakány'e doğru uzanmaktadır.⁹⁴ Burada, bu sınır hattında Peçenek yerleşimini 1335 yılındaki idarede Bessenew, Beseneu yeri olan bilinen Nagy-Kanizsa yakınlarında bulabiliyoruz.⁹⁵ Daha kuzeyde ise Zalaegerszeg şehri yakınlarında 1381 yılından sonra bilinen Bessenew vardır.⁹⁶ Bunun dışında Nagy-Kanizsa da Orman (Türkçede orman'dır) adıyla bililen Peçenek yerleşimleri vardı.⁹⁷ Bu yerleşim yerlerinde besenyö adı taşıyan yerler: 1260 yılında idare kurulan Zalaegerseg yakınlarında (onun güney batısında) terra de Vrmand,⁹⁸ Nagy-Kanizsa'dan kuzeydoğuya doğru Komárváros yakınlarında 1412 yılında görünen possessio Ormandhyna,⁹⁹ nihayetinde henüz 1251 yılında kurulan Ormány-i-vizér ("*Vruhman aqua*"), Nagy-Kanizsa ve Somod-Kanizsa arasındadır.¹⁰⁰ Daha kuzeyde Csakány bölgesinde Vas-Kanizsa'nın güneybatısında, Raba önlerinde iki Peçenek yerleşimi daha vardı: Biri Hodász ("*Bisse de Hodoutz*")u hatırlatıyor), diğeri ise 1497 yılında bilinen Besenew'dir.¹⁰¹

Ugriya'nın Peçeneklere ait klasik eski yerleşim yerleri Vas'dan kuzeye Sopron ve Moson bölgelerindedir. Buralarda daha Stefan dönemi öncesine ait Ugriya-Germen sınırında en önemli stratejik noktalar olan Peçenek yerleşimleri vardır. Burada zaseklerin kıvrım noktaları çeşitli yönleredir ancak son tahlilde iki paralel hat biçimindedir;¹⁰² bu ise çok miktarda muhafız gerektirmektedir. Anonim, Sopron-Moson bölgesindeki Peçeneklerden bahsederken onların "*az olmayan sayıda*" olduğunu haber vermektedir.

Önceleri hat, Ugor-Germen sınırında Layta (Leyta, Slavcası Litava) Nehri boyunca gidiyordu; ama sonraları Germenlerin tazyiki nedeniyle hat doğuya Repça ve Raba Nehrine doğru uzatıldı ve yeniden kıvrılıp batıya Bratislava'ya (Macarcası Pojon) uzatıldı.¹⁰³ Layta bölgesinin Germenleştirilmesi tarihi olarak XIII. yüzyıl öngörülmektedir;¹⁰⁴ burada yaşayan Peçenekler savaşlarda ölmüşler ve sağ kalanları ise Germenleşmişlerdir ve Macarlar sınırı Raba kıyılarına çekmişti.

⁹⁴ J. Karácsonyi, "Halavány...", s. 1043-1046.

⁹⁵ Csánky Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, III, s. 36; M. Szokolay, *A Magyarországi Besseneyótelepkről*, s. 77.

⁹⁶ Csánki, *aynu eser.*, III, s. 36; Szokolay, *aynu eser.*, s. 77.

⁹⁷ Peçenek varlığı dolayısıyla ortaya çıkan bu tür Türkçe adların kökü eskiye dayanmaktadır: Aşağıda da göreceğimiz gibi Orman'ın nüfusu XII. yüzyılda şekillenmişti ve ayrıca Ugriya'daki Peçenekler de burada yayılmaktaydı. Krş. Rásonyi Nagy László, "Orman", *Magyar Nyelv*, XXIV, 1928, s. 14.

⁹⁸ Şimdiki Ormándlak, bkz. Csánki, *aynu eser.*, III, s. 88; Rásonyi Nagy, *aynu eser.*, s. 13; Szokolay, *aynu eser.*, s. 77. Harita üzerinde Peçeneklerin, Türklerin ve Berendilerin yeri işaretlenmekte fakat diğer Türk kabilelerinin yerleşim yerleri hakkında kesin bir şey söylemekten kendimizi alıkouyuyoruz.

⁹⁹ Şimdiki Ormándpuszta'dır. Bkz. Csánki, *aynu eser.*, III, s. 88; Rásonyi Nagy, *aynu eser.*, s. 13; Szokolay, *aynu eser.*, s. 77.

¹⁰⁰ Rásonyi Nagy, *aynu eser.*, s. 13.

¹⁰¹ Hodász, şimdiki Hegyháthodász'tır; Besenew ise Rohouc'dan doğuya doğru, şimdiki Seregélyesháza yakınlarındadır. Bkz. Csánki, *aynu eser.*, II, s. 737; Szokolay, *aynu eser.*, s. 77.

¹⁰² J. Karácsonyi, "Halavány...", s. 1054.

¹⁰³ J. Karácsonyi, *aynu eser.*, s. 1042, 1046; Gyárfás, *aynu eser.*, II, s. 58; Szokolay, *aynu eser.*, s. 79.

¹⁰⁴ Gyárfás, *aynu eser.*, II, s. 58.

Sopron-Moson bölgesinde Peçenek yerleşimine dair eski kayıtlar Anonim'de vardır; buna göre Prens Zoltan (907-943) "o (güneybatı) tarafta Moson Gölü (Fertö) yönünde az sayıda olmayan Peçenek bir araya getirdi", onlar devleti Germen tarafından koruyacaktı;¹⁰⁵ 1052 yılında Peçenekler Macarların askeri birlikleri yanında Germen imparatoru Henry III'e karşı yapılan savaşta bu bölgede zikredilmiştir,¹⁰⁶ ayrıca 1074 yılında Peçenekler Sopron-Moson sınırının korunmasında önemli rol üstlenmişlerdir.¹⁰⁷

Kralı Emerih'in 1203 yılına ait gramotunda verilen bilgiye göre, Fertö Gölü'nden kuzeye Layta Nehri'ne kadar olan alanda Peçenekler çok eski dönemlerden beri burada yaşıyorlardı ve yaşadıkları toprakta "Moson ordusunun sağ kanat görevlileri" adını almışlardı.¹⁰⁸ Bu terrae Bissenorum'un merkezi yeri Legento idi, gölden kuzeydoğuya doğruydu, burası hakkında Emerih 1203 yılından bilgi vermişti, buna göre "Peçenekler hiçbir zaman hükmetmediler"¹⁰⁹; bu ifadenin sebebini, bu krallığın şimdi Svätý Kriz'deki manastırı teslim ettiği ve bununla birlikte şimdi göçüp gelmiş olan Peçenekler tarafından korunmak zorunluluğu ortaya çıktığı toprakları üzerinde Peçeneklerin hiçbir zaman tam bir hakka ve ayrıcalığa sahip olmadığı düşüncesinde olmak gerekir. Öyle görünüyor ki bu dönemde sözü geçen Peçenek nüfusu devlet için daha önce sahip olduğu gibi önemli bir anlama sahip değildi.¹¹⁰ Layta ve Fertö Gölü'ndeki Peçenek yerleşimi hakkındaki hatıra 1265'de görünen Kismarton'dan (bugünkü Avusturya'da) güneybatıya gidildiğinde ulaşılan Besenyö yerleşimi

¹⁰⁵ *Anonymus*, bölüm 57 (Endlicher, s. 53). Metin için bkz. dipnot 22.

¹⁰⁶ *Thurocz*, II, bölüm 43, s. 109-110. Yukarıda dip yazı 22'de belirttiğim gibi 1072 yılına ait Peçeneklerin Sopron'daki Yan tarafından kıyılması ve onları Sopron sınırına yerleştirmesi hadisesi bana göre öyle sanıldığı gibi büyük bir anlam ifade etmiyor. Elbetteki bir kısım esir bu jupan'ın bölgesine alınmıştır; fakat son tahlilde bu esas kitle değildir, Peçeneklerin esas kütlesi daha 1072 (1068) yılında yerleştikleri bu topraklarda yaşıyordu.

¹⁰⁷ *Thurocz*, II, bölüm 53, s. 126.

¹⁰⁸ "de iure Musuniensis castris exceptum". Krş. Jerney, *aynu eser.*, I, s. 232; Krş. Szokolay, *aynu eser.*, s. 80.

¹⁰⁹ Peçenek yerleşiminin merkezi olarak Legento hakkında bkz. Kralı Bela IV'in 1230 yılına dair gramotu Svätý Kriz Manastırı için şöyle der: "terram, quae vocatur curia regis iuxta aquam Saar et medietatem terrae Byssenorum quae dicitur Legentou" (Jerney, *aynu eser.*, I, s. 233); Kral Emerih Legento hakkında şöyle der: "Praedium, quod Bysseni quondam possidebant" (s. 232); Legento'nun konumu hakkında 1217 yılında kral Andre şöyle der: "cuius terrae metae sic incipiunt: Prima meta incipit a metis villae Balus (Galus) iuxta Fertew locum sitae, et protenditur contra orientem iuxta possessionem Pelten vocatem, et transit ultra terram Bissenorum usque ad colliculum, Gesheleuhalm vocatum."

¹¹⁰ Kralı Andre 1217 yılına dair gramotunda ve Papa İnnokentis III 1210 yılındaki buyruğunda bu toprağın hiçbir zaman Peçeneklere ait olmadığı vurgulanıyordu: "terram quandam, nomine Legingthov, quam Bisseni prius incolebat" (Jerney, *aynu eser.*, I, s. 232), "quod Bisseni quondam possederant" (Szokolay, s. 80); Kral Andre II'nin gramotunda aktarılanlara göre Peçenekler için kardeşlerinin Svätý Kriz Manastırı'nın korunması söz konusuydu: "ut dicitur, res eorum indebite accipientes, praedium Byssenorum maiori ex parte ab eis tulistis fratribus, quibus praesidio esse debuistis. Vnde vobis-praecepimus, quatenus omnes terminos Byssenorum ipsis fratribus defendatis" (Jerney, *aynu eser.*, I, s. 233). Szokolay (*aynu eser.*, s. 80, şu esere atfen: K. Tagány, "Történelmi helnévmagyarázatok", *Föld és Ember*, 1922, s. 230) ise 1203 yılında bu toprağın, Svätý Kriz Manastırı'nın teslim edilmesinin ardından, Peçeneklerin "ödül olarak" başka bir hükümranlılık elde ettiklerini belirtmektedir. Andre II'nin düşüncesi ise böyle bir anlam çıkarmayı ret etmektedir. Legento hakkında bkz. Csánki, *aynu eser.*, III, s. 682.

olarak ortaya çıkmış,¹¹¹ bir bütün olarak bu dizideki diğer köyler Macar bilim adamları tarafından Peçenek yerleşimleri olarak kabul edilmiştir.¹¹²

Biraz daha doğuya gidildiğinde Raba'nın aşağı akımlarında, Sopron bölgesinin doğudaki en uç parçasında, Dör ile sınırdaş olan Arpas'da da yaşayanlar Peçeneklerdi.¹¹³

Ugrıya'nın batı sınırındaki Peçenek yerleşimleri hakkında bu doğrudan sayılan yerler dışında dolaylı olarak işaret edilebilecek yerler de vardır. Rus yıllıklarında nadiren de olsa bazı şeyler asla ayırt edilmemiş; mesela yıllıklarında birleştirici genel adlar altında görünen “лучниковъ”, “молоду” adları gibi Ugor sınırlarını koruyan Macar-Latin kronikleri ve gramotlarında da sıklıkla “confinorum custodes”, “speculatores”, “sagittarii” zikredilmektedir. Bu adlar altında gizli kalmış olan özellikle Macar sınır muhafızları, üstü örtülü olarak Sikullar olarak bilinen halk ve nihayetinde Peçenekler. Ottonis Frisingensis ve Thwroc'ın 1146 yılında Sopron sınırında vuku bulan Macar-Germen savaşı için yazdıkları karşılaştırılınca konu daha da aydınlanacaktır. Öncelikle Macar ordusundaki Sagitari'lerin Germenlere yenilmesinden,¹¹⁴ ikinci olarak Germenlerin önünden kaçan Peçenekler ve Sikullardan bahsedilmiştir.¹¹⁵ Bunlardan bir diğeri ise yukarıda anılan Moson bölgesinde Peçeneklere ait

¹¹¹ “Besenev” (1265), “Bechenev” ve “Beseneu” (1325), “Pechynd” (1437), şimdiki Pötsching. Bkz. Csánki, *aynu eser.*, III, s. 623; Szokolay, *aynu eser.*, s. 79. Jerney'de (*aynu eser.*, I, s. 235) bu yerin henüz 1223 ve 1232 yılları için zikri geçmektedir.

¹¹² Potli (Pöttelsdorf), Heron (Hirn), Moroc (Márc), Szerdahely (Stettera), Szemere (Cemendorf), Dorog (Trausdorf), Szánto (Antau), Mayad (Margaréta), Siklos (Szieglos), Suslan (Schattendorf), Dág (Agendorf), Zván (Wandorf), Gyula (Loipersbach), Meggyes (Mörbisch), Szaka (Okkan), Sár-fenek (Scharfenek), Cseken (Wienpassing), İki (два) Ikka, Ábrahám-Kéthida, Kóvesd (Millendorf), Kétsco, Perezén (Siegesdorf), Ravazd-puszt, Viz-puszt, Pagya-puszt, Ejcse (Balf), Pomogy, Márton-szallo (Kismarton), Tard, Örkény, Gyima, Szil (Ruszt), Csákan (Tundolskirchen). Ayrıca bu bölgelerdeki nehirler: Peçenek adı taşıyan ilk nehirler Layta, Vulka ve Spittelbah; Şar (Sár), Seleg (Selyeg) ve Merenye. Bkz. Gyárfás, *aynu eser.*, II, s. 58; Szokolay, *aynu eser.*, s. 79, şu esere atfen: I. Nagy, “A Lajta mint határfolyam”, *Századok*, 1871, s. 372. Sayılan yerler Sopron bölgesinde yer almaktadır; Moson'daki Peçenekler ise Kata köyü (şimdiki Gottendorf) etrafında yoğunlaşmışlardı, bkz. J. Németh, “Die Petschenegischen Stammesnamen”, *Ungarische Jahrbücher*, X, 1/2, 1930, s. 33; Csánki, *aynu eser.*, III, s. 680; Szokolay, *aynu eser.*, s. 80. Bir de Tétény köyü (şimdiki Tadyen) vardır. Bkz. Csánki, *aynu eser.*, III, s. 680; J. Melich, “Két álliotolagos honfoglaláselötti német helynévről”, *Magyar Nyelv*, XXVII, 1931, s. 221-226. Gyárfás (*aynu eser.*, II, s. 58) ve Szokolay (*aynu eser.*, s. 79) Sopron bölgesi için ayrıca Kovácsi-puszt köyünü de Peçenek yerleşimi olarak anmaktadırlar. Bu sakın ha Slavca olmasın? “ковачъ”, “ковъ” Slavcadır. Krş. L. Niederle, *Zivot starych Slovanu*, dil III, svazek I, v Praze, 1921, s. 232; Türk dillerindeki bu “kovaç” yoktur, sadece Osmanlıcadaki kova vardır kap gibi şeyleri ifade eder. Bkz. V.V. Radlov, *Opit Slovarja Tyurkskih Nareçij*, SPB, 1899, II, s. 664, “kova” maddesi.

¹¹³ “Bissenis de Arpas.” Sopron valisi Düla'nın 1222 yılına dair gramotunda bildirdiklerinden Peçeneklerin Arpas'ta özgürce “eski zamanlardan yerleşik” olduğunu öğreniyoruz (“quod eorum [Bissenorum] libertas ab antiquo instituta... fuisset in plurimis diminuta.”) Böylece Peçenekler 1222 yılında valiye sızlanarak malum olmuş, “onu bu kadar çok sayıda bir halk olarak sıkıntıya sokular”, böylece Peçeneklerin bu bölgede az sayıda olmadığı sonucuna varılabilir. 1222 yılına dair gramotlar bunu tam olarak ortaya koymaktadır. Bkz. Jerney, *aynu eser.*, I, s. 233. Özellikle bkz. *Endlicher, Rer. Hung. Monum. Arpad.*, s. 419-420: “lulae palatini libertas firmata Bissenis in Arpas.” Şimdi burası Kis-Árpást'tır. Bkz. Szokolay, *aynu eser.*, s. 79.

¹¹⁴ Ottonis Frisingensis, *De Gesta Friderici I Imperatoris*, L. I, cap. 33, ed. G. Waitz, Hannov, 1884, s. 41: “Positis, n capite duabus alis, in quibus sagittarii, quatenus vim hostium eminus repellerent, erant...”

¹¹⁵ *Thwroc*, II, bölüm 65, s. 145: “Bissenis vero pessimi et Siculi vilissimi, omnes pariter fugerunt sicut oves a lupis, qui more solito, praeibant agmina Hungarorum.” Krş. Jerney, *aynu eser.*, s. 260.

olduğunu kabul ettiğimiz Kata köyüdür; Kral Karl'ın 1339 yılına ait gramotunda bu yerde yaşayanlar “*speculatores*”ler olarak kaydedilmiştir: “*quod nos Laurentio, loanni et Nicolao, spiculatoribus nostri de Kahta de comitatu Mosoniensi.*” Bu gramottan anlıyoruz ki bu köyde yaşanan Speculator’ların tamamı aynı uruktandır (ipsorum et totius generationis eorundem de eodem) ve ilk Ugor krallığından beri Macar sınırını koruyorlardı;¹¹⁶ tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Kata’lıların çeşitli muhafız toplulukları arasına karışmış herhangi bir Peçenek uruğu olması büyük bir ihtimaldir. Bu barede daha sonraki dönemlere ait gramotlar bazı işaretler vermektedir; her şeyden önce bunlar göçer bir topluluktur, müstakil hareket etmektedir, bu Speculatorlar atlı ve buna uygun silahlar kullanan birlikler olarak Ugor kralına hizmet ediyordu ve onun ataları köklü bir geçmişe sahipti.¹¹⁷

Henüz 1044 yılında Layta-Raba sınırında Sagitarilerden bahsedildiği için çok büyük bir ihtimalle bunlar Peçeneklerdendir;¹¹⁸ 1047 yılında ise bu sınırda gaddarlıklarıyla nam salmışlar ve sadece Peçeneklerle özdeş kılınyordu.¹¹⁹

Doğuda, Raba’nın sağ kıyısında, artık Dör bölgesinde 1234’de kurulan Besenyótarlo bulunmaktadır;¹²⁰ burada ise Dör bölgesinin güneybatı tarafında XIII. yüzyılda ortaya çıkan ve hiçbir zaman büyük olmayan bir Peçenek topluluğu bulunuyordu; fakat sonraları silindiler.¹²¹ 1269 yılına ait bir gramotta bu yer hakkında bahis vardır fakat burada hiçbir zaman Peçenek adının telaffuz edilmemiş olduğu hakkında kayıt yer almaktadır.¹²² Tüm bu bölge Peçenekleri, Tet uruğunun hükümranlılığı altındaydı; bu ad sonraları (1251, 1269, 1270) Peçeneklerin yaşadığı yerler babında anılmıştır; “*Bisseni de Thet*” ve ayrıca köyler: Öreg-Téth, Bessenyó-Téth ve şimdiki Tétszentkut.¹²³ Daha kuzeyde Dör’e yakınlarındaki Toköz’de, Bezi köyü var, daha erken dönemlerde

¹¹⁶ “...quam in exercito seruitii speculationis in finibus Teutoniae continue residentes temporibus priorum regum, piorum pregenitorum nostrorum.” (Jerney, *aynu eser.*, s. 254).

¹¹⁷ “*ut quemadmodum eorum pragenitores antiquites exercebant*” (*aynu yerde*). Karácsony (*aynu eser.*, s. 1046) doğrudan doğruya Katalıların Peçenek kabilesi olduğunu söylemektedir. Sopron bölgesindeki Sagitariler için yine gramotlara başvurmak durumundayız: Kral Andre II, 1225 yılı (Jerney, *aynu eser.*, s. 257-258); Kral Stefan V, 1270 yılı (s. 258). Kral Vladislav Kuman’a ait 1277 yılında geçen gramot, Sopron’un en kilit noktasında yer alan Luer’li okçulardan (Sagittarii de villa Luer) bahsetmektedir ki bunların garnizon etrafında konuşlandığı anlaşılmaktadır; Sagitariler ise burada tüm haklara sahip vatandaşlardı (bkz. Jerney, *aynu eser.*, s. 258; Luer köyünün adı iki Macarca kelime olan lö ve ör bileşiminden ibarettir ve muhafız okçulara işaret etmektedir. Luer Sopron yakınlarında yer almaktaydı. Bkz. Gyárfás, *aynu eser.*, II, s. 57). Bunlar için daha fazla bilgi için gramotların 1282 ve 1339 yıllarına bakınız (Jerney, *aynu eser.*, s. 254-255). Sopron çevresindeki Sagitariler için gramotların 1269 ve 1317 yıllarına (s. 253-254), Nagy-Kanizsa’dakiler için 1392 yılına bakınız (253). Jerney (s. 252-261) Sikulları Peçeneklerden sayıyor; çünkü Sagitariler ve Speculatorların zikri geçen her yerde Peçenekler bahis konusu edilmektedir.

¹¹⁸ *Thurocz*, II, bölüm 37, s. 103.

¹¹⁹ *Thurocz*, II, bölüm 41, s. 107: “*Tandem milites eius (Kral Petr) omnes a sagittariis sunt interfecti; ipse vero vivus captus est, et obcoecatus.*” Bunu vahşi ve acımasız Rus Karakalpaklarıyla karşılaştırınız. D. Rasovskiy, “O Roli...”, s. 107-108.

¹²⁰ “*Itur ad rus Bissenorum, quod vulgo dicitur Beseneuthorlou.*” (Szokolay, *aynu eser.*, s. 78).

¹²¹ *aynu yerde*.

¹²² Kral Bela IV’e ait 1269 yılı gramotu (Jerney, *aynu eser.*, s. 235: “*ut quamdam terram, quae olim fuit Bissenorum Theth vocatam...*”).

¹²³ J. Melich, “Két...”, s. 221-226; Szokolay, *aynu eser.*, s. 78; Csánki, *aynu eser.*, III, s. 561.

daha çok tam ad olarak Bissenı deniyordu;¹²⁴ burada Réti ve Lébény arasında Thelukbarath köyü var ki adı Peçeneklere ait olduğunu göstermektedir.¹²⁵

Raba kıyılarındaki Peçenek yerleşiminin gerisinde, Tuna'da Komarn bölgesinde de hiçbir zaman çok sayıya ulaşmayan bir Peçenek kütlesi vardı; artık Tuna'nın sol tarafına daha fazla geçmediklerinde (Stefan zamanına doğru) muhtemelen burada Slovakya'da sınırı korumakla meşguldüler. Burada Peçeneklere ait 1129 ve 1297 yılında görünen Vas (Wes) vardır,¹²⁶ burada da şimdi var olan bir dizi köyün Peçeneklere ait olduğu anlaşılıyor.¹²⁷ Raba kıyıları yakınlarında, bu yerleşimlerin arka taraflarında, Nagy-Szöllőshöz yakınlarında, Vespren bölgesinin batısında şimdiye kadar yaşayan Bessenyő-major bulunmaktadır.¹²⁸

Şimdiye kuzeyde, Ugrıya'nın Slovakya sınırındaki Peçenek yerleşimlerine kuzeybatıdan başlayarak bir göz atalım. Stefan zamanına doğru Ugor sınırı burada Tuna'ya ulaşmıyordu;¹²⁹ ve sadece bu kral döneminde Macarlar Tuna'nın soluna Slovakya'ya sızmaya başlayabildiler.¹³⁰ Bu sızma muhtemelen Estergom üzerinden¹³¹ olmuştur ki XI. yüzyılda Macarlar bu nehir boylarına yerleştirilmiş ve kolonileştirilmişti: İpol, Gron, Jitav, Nitra ve Vag'ın aşağı ve orta akımları. Burada Çek devletine karşı güçlü bir yapı kurulmuştu ve Gron, Hitra ve Vag'ın üst taraflarında Polşalara karşı setler inşa edilmişti ve devriye postaları geziyordu. İşte bu sınır bölgesine de Peçenekler yerleşmişti.

Estergon'dan kuzeye doğru Sekenitsa Nehri'nin üst akımlarında, Gron'un kolu, Bátorce bölgesinde XIII. yüzyılda zikredilen Hontbesenyöd (Slovakçası Pecenice) vardır.¹³²

Gron'un orta akımlarında Svāti Kriz'de Felsőbesebyő (Slovakçası Dubrava) vardır.¹³³

Jitava Nehri havzasında, özellikle aşağı akımlarda çokça Türk kabilesi yerleşmişti. Burada Peçeneklerin ve Berendilerin izlerini bulabiliyoruz; XII. - XIII. yüzyılla ait gramotlarda Türk adları taşıyan müstakil atlı muhafız birlikleri zikredilmektedir.¹³⁴ Burada ayrı ayrı Peçenek toplulukları eski zamanlardan

¹²⁴ Szokolay, *aynu eser.*, s. 78-79.

¹²⁵ *aynu eser.*, s. 79.

¹²⁶ Komarno'nun (Macarcası Komarom) güneybatısında şimdiki Vas-pusztas kasabacığı ve Ács köyü'dür. *aynu eser.*, s. 78.

¹²⁷ Haláp, Ölbő, Baj, Tarján, Usztancs, Örs, Kajánd, Tárkány, Kocs, Tömözd, Igmánd, Csanak, Barancsháza, Tekevára, Gerebucs, Ladomé, Ete, Bolar. *aynu yerde.*

¹²⁸ *aynu eser.*, s. 77.

¹²⁹ B. Homan, *A honfoglalo törzsek megtelepedése*, Turul 1912, s. 103'dan akt. A. Petro, *Drevneyşiya Gramoti...*, s. 14.

¹³⁰ V. Chaloupecky, *Staré...*, s. 34. Yazar bu sırada Polyaklar tarafından işgal edilmiş olan Slovakya'nın güneyinin Stefan tarafından 1025-1039 yıllarında ele geçirildiğini belirtmektedir.

¹³¹ *aynu yerde.*

¹³² Szokolay, *aynu eser.*, s. 88; Soznam, miest na Slovensku dla popisu ludu z roku 1919, V Bratislave 1920, s. 29.

¹³³ Szokolay, *aynu eser.*, s. 87-88; Soznam, *aynu eser.*, s. 103.

¹³⁴ "Servientes in equo proprio, qui wigo Luosicsag (lovasság, Macarca atlı asker demektir) dicuntur". *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, ed. Ferd. Knauz, I, Strigonii 1874, s. 118-119 (1165 yılı), s. 364-365 (1247 yılı). Krş. Chaloupecky, *Staré...*, s. 286. Yazar bu nüfusun Peçenek olduğunu öne sürmektedir.

beri Udvard bölgesinde bilinmekteydi, tıpkı Jitava ile Nitra'nın keşiştiği yerdeki gibi; bunlar ilk defa 1075 yılında anılıyorlar;¹³⁵ 1209 yılından itibaren villa Beschene (şimdiki Zsitvabesenyo; Slovakçası Besenov) anılmaktadır, Vrablev çevresinde, Tekov jupasında;¹³⁶ bazıları yukarıda Jitava'da bulunan Peçenek bölgesi Tasar'da (Tazzar),¹³⁷ 1075 yılında geçiyor.¹³⁸ Ayrıca Bessne 1298 yılından beri bilinmektedir, şimdiki Barsbese'dir (Slovakçası Besa).¹³⁹

Nitra Nehri havzasında ayrıca 1217 ve 1272 yılında görünen "villa Beseneu" var.¹⁴⁰ Bu nehirden biraz daha batıya doğru kayınca Peçeneklere ait 1316'da çıkan Récsény görülür,¹⁴¹ şimdiki Slovakya'daki Risnovce Dolné'dir (Macarcası Alsorécsény), kendine has bir nüfus yapısı vardır, şimdiye kadar Besenyó olarak adlandırılmıştır.¹⁴²

Vag Nehri'ndeki Peçenek nüfusu hakkında Prens Arpad dönemiyle alakalı efsanevi bilgiler vardır, Ketelya'nın paganlarına ait Tuna'da, Vag çıkıntısında çokça toprak var imiş, bu havadis bir bakıma Anonim'in yazıldığı XIII. yüzyılın başları için mühimdir ki bu paganlar-yabancıları eserde kayda alınmış ve buradaki yerleşimler hakkında bilgiler verilmiştir. Bu münasebetle doğal olarak

¹³⁵ Kral Geza I'in gramotunda: "Insuper uero dedi aliam uillam hudwordiensium bissonorum, ad arandum super eandem aquqm Sitoua (Jivata) cum terra septuaginta duorum aratorum" (Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, I, s. 54. Krş. Jerney, aynı eser., s. 247; Chaloupecky, Staré..., s. 89, 115, 263). Bu Peçeneklerden daha sonraları Stefan II'nin 1124 yılından sonraki gramotlarında bahsedilmektedir ki bunlar Moğol istilasına kadar buralarda yaşamışlardı. Udvarda'da yaşayanlar Kral Bela IV'ü öldürdüklerinde bu toprak Resselya'nın Germen şövalyelerine hediye edilmişti. Bkz. Szokolay, aynı eser., s. 77-78.

¹³⁶ Bu daha sonraları da geçiyordu, 1264, 1272 ve 1395 yıllarında zikredilmektedir. Nitra'nın önceki kavşak yerinde Komar ve Barsev bölgelerinde yer alıyordu (Szokolay, aynı eser., s. 87; V. Chaloupecky, Staré..., s. 15; bu sonuncusunda doğru olarak Besenov köyü olarak adlandırılıyor, ancak s. 263'de Pecencice adını zikrediyor, 3 numaralı haritada da aynı şekilde yer alıyor. Ayrıca bkz. Soznam, aynı eser., s. 105).

¹³⁷ Szokolay (aynı eser., s. 86-87) bu Tasar köyünden şimdiki Slovakya'da aynı adlı iki köy daha ortaya çıkarmaktadır: Tesäre (Macarcası Barstaszár), Jitava'daki Mlynany'nin (Macarcası Malonya) sırasında ve Nitra'daki Tesáry (Nutraeszér). Ancak Szokolay'ın kendisi de gördüğü gibi ikinci köy ayrıca "Tazzar, super Sitoua" olarak adlandırılıyor, tıpkı Jitava'da olduğu gibi; işte bu yüzden bu yerin şimdiki Nitra'daki Nitra-teszér ile özdeşleştirilmesi mümkün değildir." Ayrıca bkz. V. Chaloupecky, Staré..., s. 89; Soznam, aynı eser., s. 108.

¹³⁸ Kral Geza I'in gramotunda: "Dedi eciam uillam bissonorum ad arandum, nomine Tazzar, super Sitoua, cum terra XX aratorum et mangam siluam uersus orientalem et meridionalem plagam cum pratis et pascuis" (Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, I, s. 54). Daha sonraları 1209, 1352 ve 1565 yılında geçmektedir. Bkz. Jerney, aynı eser., s. 246; Szokolay, aynı eser., s. 87.

¹³⁹ 1359 yılına kadar idare olunmuştur. Bkz. Jerney, aynı eser., s. 246; Szokolay, aynı eser., s. 88; Soznam, aynı eser., s. 105. Szokolay (s. 87), Borovszky'ye (Bács vármegye monografiája, s. 48) dayanarak 1075 yılında görünen Kovácsi köyünü Peçenek köyü olarak saymaktadır. Bu ad hakkında aşağıda açıklama yapılacaktır. Bu adın Slav kökenli olduğu tezi hakkında bkz. V. Chaloupecky, Staré..., s. 270.

¹⁴⁰ "Item in Turmaskuz incipit meta a fluvio Nytra... et vadit versus Besseneu inter pratium et terram arabilem, et ad viam, quae ducit ad Besseneu." (Jerney, aynı eser., s. 247. Krş. Szokolay, aynı eser., s. 87).

¹⁴¹ 1565 yılında bu köy Kamocsa adı altında Reçen'in hâkimiyeti altına girdi. Bkz. Jerney, aynı eser., s. 248; Szokolay, aynı eser., s. 87.

¹⁴² V. Chaloupecky (Staré..., s. 231) ve Soznam'da (aynı eser., s. 46) bu yer Recenany'dir; Chaloupecky'nin 3. haritasında bu yer Pecenady olarak görünmektedir. Bu Nitra bölgesinde 1156 yılında çıkan Neuerici (Neverice) bölgesi bulunmaktadır. Bkz. V. Chaloupecky, Staré..., s. 231, 385. Yazara göre bu ad bölgedeki dinsiz Peçeneklerden kalmadır.

hepsinin Peçenek olarak görüldüğü aşikârdır.¹⁴³ Vag'daki Peçenek izleri Besné dolaylarında, Vag'ın üst akımlarında, Mariková köyünde,¹⁴⁴ daha güneyde ise, 1216 yılında görünen Dudvaga'daki villa Byssenorum¹⁴⁵ ki şimdiki Pecenady (ya da Pecnany) köyü, Macarcası Pecsényéd ya da Besenyőpetőfalva'dır.¹⁴⁶ Dil verilerine göre Kosztolány'de Peçeneklere aittir, şimdiki Dudvaga'dadır, Peçenyada köyüyle sınırdaştır.¹⁴⁷ Muhafız hatlarında görev yapan pagan-Peçenekler hakkında dolaylı işaretler vardır; “*sepulcra paganorum*” dolaylı olarak içlerinde Peçeneklerin de olduğu Türk paganlarını göstermektedir.¹⁴⁸ Bu Türkler de meslek adları altında gizli kalmışlardır, savaşçı okçu birlikleri Macar kaynaklarında “*sagittarii*”, “*sagittarii nostri de Wagh*” olarak geçmektedir.¹⁴⁹

Daha yukarıda Tuna'da, Jitn bataklığında (Macarcası Csallóköz), Pojon bölgesinin en güney ucunda, şimdiki Bratislav jupaları, Peçeneklerin hiçbir zaman yaşamadığı bir dizi yerleşim vardır; bunlardan biri olan 1265 yılından bildiğimiz Padan'da “*Saul et Saulum, filius Salomonis... de villa Padan, qui fillii Bissenorum dicuntur*”, Töbörete, Karcsa, Bós, Kis-Bodak, Nagy-Bodak, Várkony, Kotliba, pustza, Barsunos işte tüm bu yerler şimdiki Orta Tuna'da Bratislava jupalarıdır.¹⁵⁰

Vag'ın üst taraflarında, Rujomberok Dağı'ndaki şimdiki Besenova'dır (Macarcası Besenyőfalva'dır) bölük pörçük Peçenek yerleşimleri vardı ve Krakov'dan çıkan yolda galiba hiçbir zaman Polşalara karşı sınır muhafızlığı etmediler.¹⁵¹

Ugriya'nın bu kuzeybatı sınırında, şimdiki Slovakya'nın güneybatı topraklarında, Peçenek yerleşimleri tek örnek değildi: Burada Peçenekler sürekli hareket halindeydi ki Torklar ve Berendiler ve bir az sonra gelecek olan Kıpçaklar da aynı şekilde hareket ediyorlardı. Tüm bu Türk toplulukları burada aynı şekilde sınır muhafızlığı yapmışlardır.

Morava Nehri'nde Peçenek ve Berendilere ait hiçbir yerleşim izine rastlayamadım. Bu Türklerin Ugriya'nın en batı sınırında yokluklarında, sınırdaş olan Çek devleti ile ilgili Chaloupecky'nin vurguladığı düşünceyi¹⁵² kolayca anlaya-

¹⁴³ *Anonymus*, bölüm 15 (ed. Endlicher, s. 17-18). Krş. V. Chaloupecky, *Staré...*, s. 115, 262-263, 452; G. Fehér, “Die Pets...”, s. 139-140. Eğer Fehér'in Peçeneklerin Prens Tokson zamanından beri burada yerleştiği çıkarımı kabul edilirse bu yerleşim daha Stefan dönemi gelmemişken Slovakya'daki en eski yerleşim haline gelir.

¹⁴⁴ Soznam, *aynu eser.*, s. 117. Buna göre Marikova köyünde bugün dahi nüfus Paganovce olarak adlandırılmaktadır.

¹⁴⁵ “*Dicta tera incipit ab aqua Dwdwae, ibi tenet motam cum terra ville Byssenorum.*” 1379'da “*Beseneu*” olarak idare ediliyordu. Bkz. Szokolay, *aynu eser.*, s. 87.

¹⁴⁶ Chaloupecky, *Staré...*, s. 88; Soznam, *aynu eser.*, s. 55; Szokolay, *aynu eser.*, s. 87. İlkinde Pecenady olarak geçiyor ancak harita 3'de Pecenice'dir.

¹⁴⁷ Szokolay, *aynu eser.*, s. 87.

¹⁴⁸ Chaloupecky, *Staré...*, s. 85, 88; 1208 yılı.

¹⁴⁹ Örnek için Stefan V'in 1272'den 1279 yılına kadar geçen gramotlarına bkz. Jerney, *aynu eser.*, s. 258-259. Bu okçuları Peçenek olarak görmek gerekir. Bkz. Chaloupecky, *Staré...*, s. 83 ve özellikle 88.

¹⁵⁰ Soznam, *aynu eser.*, s. 6-8; Szokolay, *aynu eser.*, s. 88. Krş. Jerney, *aynu eser.*, s. 248.

¹⁵¹ Soznam, *aynu eser.*, s. 43; Szokolay, *aynu eser.*, s. 88; Jerney, *aynu eser.*, s. 247.

¹⁵² Chaloupecky, *Staré...*, s. 76-78.

biliriz ki Ugor-Çek sınırı XIII. yüzyılın başlarına kadar Karpat'ın ormanlarla kaplı dağlık-tepelikleriydi ve Morava ve Vag nehirleri tarafından ayrılıyordu; XIII. yüzyılın başlarında Ugor-Çek sınırı Morava idi. Ugriya'nın Peçenek (ve Berendi) birliklerinin Slovakya'ya yerleştirilmesi, Macarların bu ülkeyi eski zamanlardan beri kolonileştirme çabalarıyla alakalıydı; böylece XI. yüzyılın ilk yarısında Grona, Nitra ve Vag cepheleri güçlendirilmişti. XII. - XIII. yüzyıllarda kendi kolonizasyon amaçları için yeni Türk unsurları yani Kıpçakları yeni Ugor sınırlarındaki Morava'ya yerleştirmişti.¹⁵³ Vag'da ya da bunun kollarında da benzer görüntü vardı ki burası batı sınırlarıdaydı ve Slovakya'daki Peçenek ve Berendi yerleşimlerine kadar uzanıyordu. Maraviya'daki Ugor sınırının ardında, doğudaki Çek sınırında olduğu gibi bu Türkleri bulamıyoruz.¹⁵⁴ Burayı bir Türk dalgası alabora etmemişti ve Çek krallığı, aşağıda da göreceğimiz gibi, hafif atlı birliklere ihtiyaç duyduğunda çağdaşı olan Ugor krallarından bu birlikler için başvuruda bulunmuştu.

Ugorların kuzey sınırındaki ikinci büyük Peçenek topluluğu Matra Dağı eteklerinde ve Bukov Dağlarında Slana'nın (Macarcası Sayo) akımlarında yerleşmişti.

Bu en kuzeye yerleşmiş olan Peçenek topluluğunun şimdiye kadar Bado-va (Macarcası Bavda) vadilerinde olması gerekir, Slana'nın akımında, şimdiki Macaristan'ın Barşod bölgesinde Edelen çevresinde Besenyölád (ya da Lád-Bessenyo) köyü vardır.¹⁵⁵ Burada da Miskolts'tan kuzeye doğru, Slana'nın halicine yakın yerde şimdi de var olan Sajo-Besenyó ve Szirma-Besenyó köyleri vardır; bu Peçenek yerleşimlerinin eskiliği babında daha 1336 yılında burada Besseneu yerleşimi olduğunu görüyoruz.¹⁵⁶ Slana ve Yager (Macarcası Eger) nehirleri arasında daha 1067 yılında Peçenek atlıları, Peçeneklere ait su kuyuları ve mezarlar zikredilmektedir.¹⁵⁷ Slana'nın güney ağzında, Tissa yakınlarında, Bars bölgesinde, Mezeçat çevresinde Oszlár ya da Eslzár yerleşimi vardır ki Tisza-Oszlár vardır ve Peçeneklere ait idi.¹⁵⁸

Daha doğuda Hevec bölgesindeki Eger çevresinde Besenyó köyü vardır; 1278 yılında Tekme adındaki Peçenek'in idaresi altındaydı, bunun ölümünden sonra idare Tepel'in (Tepély) "Ulu Peçenek" (nagybesenyói Bessenyei) ailesine geçti.¹⁵⁹ XIII. yüzyılın sonlarından beri bu Eger bölgesinde, Lasko'nun akımın-

¹⁵³ *Aynı eser.*, s. 83-84 ve harita 3.

¹⁵⁴ Krş. Fr. Cerny, "Prispevky k historickému zemepisu Moravy", *Casopis Matice Moravské*, v Brne, 1917-1918, Cilt: 41-42, s. 1-68, özellikle 18-19 ki burada sohbet Moraviya'nın batı sınırından gidiyor.

¹⁵⁵ Szokolay, *aynı eser.*, s. 81; Jerney, *aynı eser.*, s. 246.

¹⁵⁶ Csánki, *aynı eser.*, I, s. 169; Szokolay, *aynı eser.*, s. 80. Szirma-Besenyó köyünde XIII. yüzyılda hala Peçenekler yaşıyordu. Krş. Chaloupecky, *Staré...*, s. 102.

¹⁵⁷ "Inde ad puteum Bissenorum ut tendit ad viam positam in transuersum, per quam venitur a sepulturos Bissenorum", "Suma totius numeri concluditur calculo, videlicet C. III. mansus seruorum; XXX equitus, XX Ungari et (X) Bissenii". Szokolay (*aynı eser.*, s. 80-81) ise buradaki su kuyularını ve mezarları Sajo-Besenyó kırsalında aramaktadır; Szirma-Besenyó'yü ise Mişkolts'dan kuzeye doğru yerleştirmekte, Chaloupecky (*Staré...*, s. 102) ise Mişkolts'un güneyinde Szihalom yakınlarına atfetmektedir.

¹⁵⁸ J. Karácsonyi, "Nehány besenyó és kún helynevünkröl", *Magyar Nyelv*, 1921, s. 211'den aktaran, Szokolay, *aynı eser.*, s. 80.

¹⁵⁹ Bu köy XVII. yüzyılın ilk yarısında boşaltıldı ve 1675'de yeniden kuruldu (Csánki, *aynı eser.*, I, s. 73; Szokolay, *aynı eser.*, s. 81).

da Burger (Buger) - Beseneu köyü hakkında havadisler vardır;¹⁶⁰ Eger yakınlarında bir başka Peçenek yerleşimleri olan Becsenek-földe,¹⁶¹ Tass,¹⁶² Szározkó¹⁶³ vardır. Heveş bölgesinde ise Besenyszög (Tizzaszög) yerleşimi var.¹⁶⁴

Daha batıda Matra'nın altında, Zadva ve Tarna nehirlerinde Hatvan bölgesinde Peçenek yığınları toplanmış. Anonim bu barede, henüz Prens Arpad'ın (Fehér'de Tokson) bu toprakları Matra'nın efsaneleri Edu ve Edumena'ya kattığını ve bundan Peçenek kanından Ugor Kralı Samuel-Aba'nın ortaya çıktığını yazmaktadır.¹⁶⁵ 1386 yılında Hatvan idare altına alındığında buradan yaşayan Peçeneklerden olan Stefan, Hort'dandı.¹⁶⁶ Tarna'nın sağ akımında, Heveş bölgesinin güney batı köşesinde, bir dizi yerleşim yer almaktadır ki Macar bilim adamları bunların adlarından yola çıkarak Peçeneklere ait saymaktadırlar.¹⁶⁷

Daha güneybatıda Tuna ve Galga arasında, Zadva'nın akımında, Novograd Dağı'nın güney tarafında da Peçenek yerleşimleri vardır; Batı Slovakya bağlantılıdır ve Tuna kıyılarındaki Peçenekler Matra-Bukov ile Ugorların eski kuzey sınır hattını kesintisiz tamamlamaktadırlar. Buradaki Gödöllő bölgesinin kuzey doğusunda Bessenew yeri vardır, daha sonraları Besnyő-puszta ya da Mária-Besnyő adını almıştır.¹⁶⁸ Burada çok uzak olmayan bir mesafede ve artık Tuna'nın sağ tarafında, Buda yakınlarında kadim devirlerden beri varolan ve 1214 yılında görünen Beseneu nomine vardır.¹⁶⁹ Eğer Fehér'in efsanevi Bila ve Baksa'nın Peçenek olduğu tezi kabul edilirse Pest'in çok eski dönemlerindeki en güçlü dönemlerinde Peçeneklerin elinde olduğu sonucu çıkar.¹⁷⁰

Ugorların kuzey sınırındaki üçüncü Peçenek kütlesi Treugolnik'te, Tissa'nın akımlarında belirlemektedir. Stefan ile birlikte Ugrıya sınırları artık bura-

¹⁶⁰ XV. yüzyıldan bu yana Dorman ya da Dormánháza adı altında görünmektedir; bugünkü adı Dormánd'dır. Bkz. Csánki, *aynu eser.*, I, s. 58; G. Fehér, "Die Pets...", s. 140; Szokolay, *aynu eser.*, s. 81.

¹⁶¹ Szokolay, *aynu eser.*, s. 81.

¹⁶² Z. Gombocz, "Árpádkori Török Személyneveink", *Magyar Nyelv*, X, s. 388 (aktaran, Szokolay, *aynu eser.*, s. 81).

¹⁶³ 1446 ve 1466 yıllarında idareye alınmış, Tepély yakınlarındadır. Bkz. Szokolay, *aynu eser.*, s. 81.

¹⁶⁴ *aynu yerde.*

¹⁶⁵ *Anonymus*, bölüm 32, s. 29: "Tunc dux Arpad in silva Matra debit terram magnam Edunec et Edumene, ubi postea Pota nepos eorum castrum construxit, et quorum etiam progenie longo post tempore rex Samuel descendit." Krş. G. Fehér, "Die Pets...", özellikle s. 140.

¹⁶⁶ "Ad supplicationem stephani Bisseni de Hord." Bkz. Jerney, *aynu eser.*, s. 246; Szokolay, *aynu eser.*, s. 81.

¹⁶⁷ Bu yerler: Ábony, Hanyi, Adács, Alatka, Atkár, Átány, Csány, Ecsed, Erk, Füged, Heves, Györk (ya da Vámosgyörk), Hatvan, Deménd, Karácsond, Kerecsend, Kömlöd, Nána, Maklar, Réde, Samd, Ugra, Vezekény ve Visonta. Bkz. Karácsonyi, "Nehány...", s. 211'den ve aynı yazarın "Magyarország vármegyéi és városai", s. 455'den akt. Szokolay, *aynu eser.*, s. 81-82. Maklar adı için bkz. J. Németh, "Maklar", *Magyar Nyelv*, 1931, XXVII, s. 145-147. Daha güneyde, Peşt-Piliş-Şolt-Kişkunsok bölgesindeki Zadva'da Káta adıyla anılan büyük bir topluluk vardı: Szent-Lörinc-Káta, Puszta-Boldog-Káta, Puszta-Egres-Káta, Puszta-Tamás-Káta, Nagy-Káta. Bunlar esasen Peçeneklerdi. Bkz. Szokolay, *aynu eser.*, s. 82; J. Németh, "Die Pets...", s. 33.

¹⁶⁸ Peşt-Piliş-Şolt-Kişkunsok bölgesinde 1387 ve 1492 yıllarında zikredilmektedir. XV. yüzyıldan sonra boşaltılmıştır. Bkz. Szokolay, *aynu eser.*, s. 82.

¹⁶⁹ "Praedium etiam contulit quod est circa Budam, Beseneu nomine." Bkz. Jerney, *aynu eser.*, s. 248; Szokolay, *aynu eser.*, s. 82.

¹⁷⁰ *Anonymus*, bölüm 57, s. 53. Ayrıca bkz. G. Fehér, *aynu eser.*, s. 131, 136.

ya Tissa'nın ardına Laborts ve Latoritsa'nın aşağı akımlarına ulaşmıştı; ancak daha doğuya doğru Tissa'ya, ardından Samoşa'ya varılıyordu¹⁷¹ ve bu Peçenek nüfusu hemen tamamen sınırda yayılmıştı. Burada 1455 yılı için possessio Besenywd anılmaktadır, eğer aynı ise bunun dışında aynı adla bir başka köy 1326 yılında zikredilmektedir.¹⁷² Peçenek kökeni bugünkü yerler masaya serilerek adlardan yola çıkarak aranıyor; bu gerçeklik bilhassa bu bölgenin batı tarafında, Tissa'daki yerler hakkında yürütülen varsayımlar için böyledir.¹⁷³

Ugorların doğu sınırına gidildiğinde sınır boylarında, vadilerde, yüksek nehirlerde yine Peçenek yerleşimleriyle karşılaşırız ki bunlar sınır muhafızları konumundaydı. Stefan döneminde Ugriya'nın doğu sınırı Samos'a ulaşmıştı, Transilvanya'nın batı kısmı işgal edilmiş, daha güneye Tarda'ya girilmişti. Arjanoş ve Maros'un Peçenek vadileri Transilvanya'nın Alpa ve Olta'sına uzanmıştı.¹⁷⁴

Peçenek yerleşimlerinin en kuzeydeki noktası Besenyó'dür, Saint Iobsis manastırına bağlıdır ve Beretö Nehri'nin orta akımları ve Körös Nehri'nin kollarında yayılmaktadırlar;¹⁷⁵ Bigar bölgesi (şimdi Romanya), Varad yakınları, Leles manastırının hâkimiyeti altındaydı, 1211 ve 1214'de geçmektedir ("Mich in Beseneu portus")¹⁷⁶; 1235'de zikri geçen Sebes-Körösa'nın akımındaki villa Besened,¹⁷⁷ Fekete-Körös'de ise bir başka Besenyó köyü vardır.¹⁷⁸ Daha güneyde Arad bölgesinde (şimdi Romanya) 1235'de görünen "terra castrî nomine Beseneu", Maros'un sağ kıyısında yer almaktadır, Karpat'ın eteklerindedir;¹⁷⁹ daha doğuya doğru, Maros'un üst akımlarına doğru Hunyadi bölgesinde (şimdiki Romanya) bugüne kadar ulaşmış Bessau (Bessendorf) köyü vardır;¹⁸⁰ daha güneyde önceki Kraso-Sören bölgesinde Karas Nehri'nde hiçbir zaman Kövespataka yerleşimi olmadı, hükümranı Erşoml kalesinin kumandanı Peçenek Ioannes oldu ki Peçenekler burada kendi hâkimiyetlerine sahipti.¹⁸¹ Nihayetinde Transilvanya'nın Alplerinde, eski Macar-Romen sınırında, Çernoy Nehri'nde Peçenekler (Pecsenecska) yayılmıştı, şimdiki Csernabesenyó'dür.¹⁸²

Transilvanya'da Ugriya'ya doğru bir birleşme sadece XI. yüzyılda baş gösterdi; burada da Peçenek izleri vardır. Fakat bu yerleşimler Ugor devletinin bir

¹⁷¹ J. Karácsonyi, "Halavány...", s. 1049-1053.

¹⁷² Szokolay (*aynu eser.*, s. 83) sadece 1455 yılına dair kaydı aktarmaktadır: "*possessionis Besenywd vocate in Comitatu de Zaboch.*" Ayrıca 1591 ve 1776 yıllarında bugünkü Levelex yakınlarında anılıyor. Krş. Csánki, *aynu eser.*, I, s. 511. Jerney ise (*aynu eser.*, s. 249) bu bölgedeki Peçenek nüfusunu şimdiki Besenyód ile özleştirmiş; ancak yazar Karl I'in 1326 yılına ait gramotunda geçen bu yeri çevirmemiş. Szokolay'da ise bu ikinci köy geçmemektedir.

¹⁷³ Laskod, Iklód, Örmözö, Ör-Ladány, Lövö, Tura, Varsány, Téth, Balsa, Eköcs (Szokolay, *aynu eser.*, s. 83).

¹⁷⁴ Karácsonyi, "Halavány...", s. 1055-1056.

¹⁷⁵ Csánki, *aynu eser.*, I, s. 604; Szokolay, *aynu eser.*, s. 84. Şimdi Romanya'dadır.

¹⁷⁶ Szokolay, *aynu eser.*, s. 84.

¹⁷⁷ Şimdiki Beznye köyü; Barákta-Nagybárod arasındadır (*aynu eser.*, s. 83-84).

¹⁷⁸ 1552 yılında kaydı geçer, Tenke yakınlarındadır (*aynu eser.*, s. 84).

¹⁷⁹ *aynu eser.*, s. 86, eserdeki harita.

¹⁸⁰ *aynu eser.*, s. 89.

¹⁸¹ "Ioannes Bissenus", *aynu eser.*, s. 86.

¹⁸² Herkül'ün yurdundan kuzeye doğrudur; *aynu yerde.*

kolonizasyon faaliyeti sonrası neşet etmedi; ayrıca Peçeneklerin Transilvanya'ya X. - XI. yüzyıllarda adım adım nüfuz ettiğini görüyoruz.

Buradaki Peçenekler, daha eski dönemlerde 1224'e zikredilmektedir ki Kral Andre II'nin gramotuna göre bu sırada Peçenekler ayrıcalıklar bakımından Saksonyalılarla aynı seviyeye gelmişlerdi.¹⁸³ Önceki Macar yönetim yapısındaki bölünmeye göre Peçeneklere ilk değil bir sonraki bölgelerde rastlanıyor: Haromsek'de (Besseny'nin akımında ve 1332 yılında geçen Besenczed ve Besendzd köylerinde), Besterts-Nasod'da (Besenyöt, Germenler villa Paganio, Heidendorf der), Kis-Kügaras'da (şimdiki Besse, Bessinbach), Çik (Lásárfalva),¹⁸⁴ Udvarhel (1421 yılında Peçeneklerin yaşadığı kaydedilen Felső ve Alsó Rákoson).¹⁸⁵

Güneyde, Ugriya'nın Bizans sınırında Sava ve Drava nehirleri arasında Peçenek yerleşimleri olmuştur. Önceki Sremsk (şimdiki Yugoslavya) bölgesinde, Mandelos'dan kuzeybatıya doğru olan yerde Beseneu adlı yer vardı; şimdi burada Besenvo Selo ve Besenovo manastır vardır.¹⁸⁶ Sremsk'teki villa Besenev hakkında Kral Bela'nın 1253 yılına ait gramotunda bahis vardır.¹⁸⁷ Tuna'nın bir kolu olan Vuk ırmağında 1396 yılında görülen Beseno, Bessenew vardır.¹⁸⁸ Önceden adı Vereçös olan Osek bölgesinde 1196 yılındaki kayda binaen Peçenek yerleşimlerine rastlıyoruz, yerel Tsikadar manastırına vergi veriyorlardı.¹⁸⁹ Eğer Ioannes Marot'un unvanı, Banus Machoviensis ise: "*Banus Machoviensis et Comes Bissenorum*", burada da Peçenekleri görmemiz mümkündür ki kayıtlar XV. yüzyılın başlarında Peçeneklerin Sava'nın sağ ve güney kıyısına yerleştiğini ortaya teyit etmektedir.¹⁹⁰

Peçenekler muhtemelen Baran ve Somod bölgelerinde Drava'nın sol tarafına ve Tuna'ya yerleşmişlerdi: Önceki Baç-Bodrog'un (şimdiki Yugoslavya) batı bölümünde, Toln bölgesinin güney parçasında, Drava ve Sava arasının Sirmiya Kralı Andre I (1047-1061) ile Horvatiya Kralı Vladislav (1077-1095) tarafından ilhakına doğru,¹⁹¹ sınır bölgelerinde yerleşiyorlar ve Ugriya için güneyden gelebilecek saldırılara karşı sınır muhafızlığı ediyorlardı ve sınırları henüz Drava ardına ulaşmamıştı. Ancak bu Peçeneklerin çok eskiden buralara yerleştiğini ortaya koymaktadır ki muhtemelen XI. yüzyılın başlarından sonra Baç-Bodrog bölgesinden akan Tuna'daki villa Beseneu daha 1093 yı-

¹⁸³ "*Silvam Blacorum et Bissenorum cum aquis, usus communes exercendo cum praedictis scilicet Blacis (Kıpçaklar) et Bissenis, eisdem contulimus ut prafata gaudentes libertà, nulli inde seruire teneantur.*" (Endlicher, s. 422. Krş. Jerney, *aynu eser.*, s. 250; Szokolay, *aynu eser.*, s. 88-89).

¹⁸⁴ "*Lazarfalva in Comitatu Albensi partium Trannylvanorum alias a Byssenis impopolata, multum tamen desolata.*" Bunun dışında 1365 yılında bu bölgede: "*vetaginta quinque mansiones liberorum Bicenorum.*" Bkz. Jerney, *aynu eser.*, s. 251; Szokolay, *aynu eser.*, s. 69.

¹⁸⁵ Csánki, *aynu eser.*, V, s. 869-870; Szokolay, *aynu eser.*, s. 89.

¹⁸⁶ Csánki, *aynu eser.*, II, s. 241; Szokolay, *aynu eser.*, s. 90.

¹⁸⁷ Jerney, *aynu eser.*, II, s. 250.

¹⁸⁸ Szokolay, s. 90.

¹⁸⁹ Gramot daha erken bir dönemi, Kral Geza II (1140-1160) zamanını göstermektedir. Bkz. Jerney, *aynu eser.*, s. 267; Szokolay, *aynu eser.*, s. 90.

¹⁹⁰ Jerney, *aynu eser.*, s. 263.

¹⁹¹ Karácsony, "Halavány...", s. 1057.

lına ait gramotta anılmaktadır,¹⁹² Tuna'nın diğer tarafında Baran bölgesinde Peç (Peçvarad) yakınlarında 1181 yılına ait bir kayıтта Besen köyü geçmektedir.¹⁹³ Peç'ten güneybatıya doğru 1168-1290 yılları için villa Vrmand(y) yer almaktadır; öyle görünüyor ki Peçeneklere aittir.¹⁹⁴ Bela IV'ün gramotu 1238 yılında Feyervar Haçlıları tarafından aktarıldığına göre, Mohaç çevresi ve Tuna'da hâkimiyetin hiçbir zaman Peçeneklere geçmediğini belirtmekte; daha önceki yerlerinde kaldıklarını ve Peçeneklerin toprağın yeni hâkimlerine boyun eğmek zorunda kaldıklarını yazmaktadır.¹⁹⁵ Galiba bu Peçeneklerden olsa gerek 1135-1467 yıllarında Mohaç'tan güneybatıya doğru poss. ya da terre Orman (d) ya da Vrmand zikredilmektedir.¹⁹⁶ Burada ise Baran bölgesinin güneybatı köşesinde, Drava Nehri yakınlarında Orman (ya da Urman) adını taşıyan bir bölge vardır ki burada hiçbir zaman orman olmamıştır (orman Türkçedeki anlamıyla aynıdır).¹⁹⁷ Tuna'dan daha yukarı gidildikçe, Baran bölgesinin kuzeydoğu köşesinde, Toln ile sınır olan yerde, Beseneu köyü vardır, 1346 yılında kayıtlara geçmiştir.¹⁹⁸ Toln bölgesinin güneydoğu köşesinde Tuna'da Bâta (Bâtaszek) bulunmaktadır, Peçenek nüfusu burada yoğunlaşmıştır, öyle anlaşılıyor ki eğer daha erken değilse Vladislav (1077-1095) zamanında yerleşmişlerdi.¹⁹⁹ Baran-Toln sınırında 1233 yılında zikredilen terra Bissenorum de Nadasth yer almaktadır.²⁰⁰ Baç-Bodrog bölgesinin kuzey batı tarafında (bu parça bugün Macaristan sınırları içindedir), Baya'dan kuzeye doğru gidildiğinde 1391'de kayda geçen Besene, Besenew'den gelirdi.²⁰¹

Drava'yı geçtikten sonra Fekete (Fekete viz) Nehri'nde, Baran bölgesinin yakınlarında Siklossk'da bugüne kadar gelen Besence ve Bisse (Bese) yer almaktadır.²⁰² Adlandırma esasında Peçenek kökenleri tespit edilen yerler: Kis Budmér, Nagy Budmér, Bélye, Kátoly, Vosian ve Fekete Nehri'nin önceki adı olan Okor.²⁰³ Daha batıda, Somod bölgesinde sınır boylarında Peçenek yerleşimleri hakkında 1091 yılına ait kayıтта Pincinaticorum villa görünmektedir;

¹⁹² Szokolay, *aynu eser.*, s. 82.

¹⁹³ 1266 yılında tekrar Bezen olarak geçmiştir. Bkz. Szokolay, *aynu eser.*, s. 76.

¹⁹⁴ Csánki, *aynu eser.*, II, s. 513; L. Rásonyi Nagy, "Orman", s. 13.

¹⁹⁵ "Item concessimus eidem Domini terram, quam habebant Bisseni in terra de Narad, ipsosque Bissenos, de beneplacito, et voluntate sua, eidem domui dimisimus, iuxta libertatem ipsorum seruituros." Jerney, *aynu eser.*, s. 245-246; Szokolay, *aynu eser.*, s. 76.

¹⁹⁶ Csánki, *aynu eser.*, II, s. 513; L. Rásonyi Nagy, "Orman", s. 13.

¹⁹⁷ 1257 yılı için şöyle yazılmaktadır: "possessionem Samud nomitanam, existentem inter Drawam et Vrman in Comitatu de Borona cum tredecim villis, que sub una meta includuntur." Bkz. L. Rásonyi Nagy, "Orman", s. 13.

¹⁹⁸ "Poss. Besseneu, quate est in Bata in comitatu de Barana." Bkz. Csánki, *aynu eser.*, II, s. 473; Szokolay, *aynu eser.*, s. 76.

¹⁹⁹ Szokolay, *aynu eser.*, s. 74.

²⁰⁰ Csánki, *aynu eser.*, II, s. 410; Szokolay, *aynu eser.*, s. 75.

²⁰¹ Şimdi, Kis-Besenyö pusztası ve Nagy-Besenyö pusztası. 1425 yılında burada yaşayan bir Peçenek ailesinin idaresine bırakılmıştır; fakat 1628 yılında boşaltılmıştır. Csánki, *aynu eser.*, II, s. 194; Szokolay, *aynu eser.*, s. 82-83.

²⁰² Jerney, *aynu eser.*, s. 245; Szokolay, *aynu eser.*, s. 76.

²⁰³ Jerney, *aynu eser.*, s. 246; Szokolay, *aynu eser.*, s. 76.

Drava-Rinya'nın akımında yer alır, Nagy-Atád'dan güneydoğuya doğru gidildiğinde şimdide var olan Rinyabessenyő'ye rast gelinir.²⁰⁴

Drava sınırının geri bölgesinde Balaton Gölü'nde, bu gölün güneyinde Somod bölgesinin sınırında çok büyük olmayan Peçenek toplulukları vardı. Burada 1298 yılına ait terra Besenew²⁰⁵ adı geçmekte ki şimdiki Lengyeltóti'deki Fehér (ak-) ve Fekete (kara-) Bézsény puszta'dır (Peçenekçe "boş yer" demektir).²⁰⁶ 1303 yılında Marczali'den kuzeybatıya doğru, şimdiki Balaton-Szent-György, Besenye Zent Gyerg (Besenye-Szent-György) olarak zikredilmiştir.²⁰⁷ Kapos Nehri'nde 1229 yılında Beseneumal (Besenyómál) ve 1279 yılında Beseneuvta (Besenyö-uta) adı geçmektedir.²⁰⁸ Ayrıca düşünceme göre Értemlak köyü de Peçeneklere ait bir yerleşim birimidir.²⁰⁹

Ugriya'daki Tork yerleşimine dikkate layık bir biçimde daha az rastlamak-tayız. Aşağı yukarı bundan sonraki ile denk olduğu söylenebilir.

Batı sınırında, Sopron bölgesinin Peçenek yerleşimleri arasında Torkosfer-tes'e (şimdiki Wörthenstein) görüyoruz.²¹⁰ 1309 yılına ait kayıтта Jitn bataklığında şimdiki Bratislav yakınlarında Samarin'deki Torcs köyü, possessione de Torch uocata²¹¹ olarak kaydedilmiştir.²¹² Slovakya'nın kuzeyinde, Tarts'ın üst taraflarında Ugriya'dan Polşa ve Galiçya'ya uzanan yolda 1248'de Torkow köyü görünmektedir.²¹³ Daha doğuya gidildiğinde şimdiki Seçev çevresinde, Zemlin'deki Trebişov'da şimdikiye kadar gelen Torkos köyü vardır.²¹⁴ Benzer şekilde Torklar hakkında bize ulaşan tüm bilgiler Ugorların kuzey sınırında yer almaktadır (tek istisnası Layta'dır). Torkların Ugriya'ya nasıl girdiklerine dair herhangi bir tarihi veri elimizde yoktur; sadece adları tahlil ederek elimizdeki topografik dizgeyle hareket ediyor ve kavimlerin büyük çözümler yaşadığı XI. yüzyılın ortalarında Torkların çok az sayıda insanla Karpatları aşarak Tissa'ya daldığını ve böylece Ugriya'ya girdiğini varsayabiliyoruz. Daha sonra burada Macarlarla birlikte yerleşmiş ve Rus, Polşa ve Çek taraflarından gelen yollar üzerinde muhafız görevlerinde bulunmuşlardır.²¹⁵

²⁰⁴ Orta Çağ Ugriya'sında 1091 yılına ait bu kayıтта Peçenek adının kullanılmaması Şomod manastırlığındaki Frank unsurlar ile açıklanabilir. Nitekim daha sonra 1193 yılında bu yer Macar terminolojisiyle "villa Bessenorum" olarak yazılmıştır. Bkz. Jerney, *aynu eser.*, s. 249; Szokolay, *aynu eser.*, s. 76-77; Csánki, *aynu eser.*, II, s. 593.

²⁰⁵ 1335 yılında "Possessio Beseneu iuxta Balatinum" olarak kaydedilmiştir.

²⁰⁶ Csánki, *aynu eser.*, II, s. 593; Szokolay, *aynu eser.*, s. 77.

²⁰⁷ Csánki, *aynu eser.*, II, s. 643-644; Szokolay, *aynu eser.*, s. 77.

²⁰⁸ Szokolay, *aynu eser.*, s. 77.

²⁰⁹ *aynu yerde.*

²¹⁰ Gyárfás, *aynu eser.*, II, s. 58; Szokolay, *aynu eser.*, s. 79.

²¹¹ *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, II, s. 598-599: 1299 yılında ise artık Marcellus de Torcha olarak kaydedilmişti.

²¹² Soznam, *aynu eser.*, s. 14.

²¹³ Macarca adı Tarkö'dür, şimdiki Kamenica'dır, Lipian yakınlarında, Şariş'tedir. Bkz. V. Chaloupecky, *Staré...*, s. 105; Perfecky, *Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatské Rusi ve století XIII-XV*, v Bratislave, 1924, s. 104; Soznam, *aynu eser.*, s. 92.

²¹⁴ Soznam, *aynu eser.*, s. 141.

²¹⁵ Slovakya'da olduğu gibi, özellikle Macarlara ait topraklarda yerleşim yerlerinde Torklar için Bizanslıların verdiği Uz adına rastlamamız çok dikkat çekicidir. Úszfalva (Slovakçası Usovec'sir,

Ugriya'da Berendilere dair daha çok ize rastlanıyor.²¹⁶ Bunların çoğu Slovakya'da ve ardından Ugriya'nın doğu sınırındadır. Bunların yerleşimlerinin izleri hakkında hüküm verilirken onların Ugriya'ya Karpatların güneyini aşarak girdikleri ve Ugriya'nın kuzey ve doğu sınırına yerleştikleri sonucuna varılabilir.²¹⁷

Slovakya'da Berendiler Vag ve Morava arasına yerleşmişlerdi (ancak Morava değil Vag'ın savunma sistemine dâhildiler); Mıyava bölgesinde günümüze kadar gelen Berencsbukócz (Slovakça Bukovec) ve Brezová'ya doğru yaklaştıkça Mıyavsk bölgesindeki Nitransk köylerinden Berencsváralja (Slovakça Podbranc) vardır. Bunları geçtikten sonra Senitsk bölgesinde Berencsróna (Slovakça Rovensko) vardır.²¹⁸ Burada hiçbir zaman kale olmadı- castrum Berench (adı geçen Berencsváralja-Podbranc'ı geçtikten sonra) ise daha 1297 yılında biliniyordu; 1401 yılında krallığa ait şatolar-castrum regalis dikilmiş ve XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir.²¹⁹

Sabinovsk bölgesi, Şariş'de, Velky Saris ve Sabinov'dan 7 kilometre uzaklıktadır. Bkz. Soznam, *aynu eser.*, s. 97. Krş. J.M. Korabinsky, *Geographisch-Historisches und Produkten Lexion von Ungarn*, Pressburg 1786, s. 800. Bu sonuncu eserde Ussfalwa, Codex Diplomat yönetimi altında adlandırılmamış. G. Fejér, M. Czinár'ın Index'inde bu yerin 1383'de zikri geçen köy olduğunu söyleyememiştir. s. 470); Uzlar, Buda yakınlarındaki topraklarda 1259 yılında zikredilmektedir ve Uzların Şomod bölgesindeki yerleri 1279 yılında Uzahazhegye adıyla geçmektedir, Buda yakınlarında ise bu yer 1212 yılında anılmaktadır (bu üç yer hakkında bkz. M. Czinár, *Index Alphabeticus*, s. 470. Krş. Géza Kun, *Codex Cumanicus*, Prolegomena, s. LXXXIII). 1289 yılında Peşt-Piliş-Şolt-Kişkunk bölgesinde Uzh bataklığı anılmaktadır (Ortvay, *Magyarország régi vizrajaza*, II, s. 304). 1261 yılı için Solnok-Doboksk bölgesinde portus Uz (Ortvay, *aynu eser.*, II, s. 304); 1400 yılında Temesvar'dan güneybatıya gidildiğinde Ozlar (Huzlar) köyü (Csánki, II, *aynu eser.*, s. 55); Temesşk bölgesinde Uzar deresi ve Uzman köyü (A. Pesty, *Magyarország várispánságok története*, s. 501); Transilvanya'da Úzpaták, Uzon, Uzonka adlı bir dizi yer (Orbán, *Székelyföld*, I, s. 214. Bu son sekiz ad hakkında Dr. László (Rásonyi Nagy) doyurucu tahliller yapmaktadır) zikredilmektedir. Bunun dışında Ugor gramotlarında Uz adı taşıyan bir dizi yere rastlamaktayız: 1223'de Uz, villanus de Doragh; 1299'da Uz, pater de Uza, 1371'de familiae de Uz compositionales ve çok sayıda nobiles de Uz, Uza adını görüyoruz (M. Czinár, *aynu eser.*, s. 469-470). Hiç şüphe yok ki bu yer adları Rus'da Tork, Bizans'ta Uzlar adıyla bilinen Türkçe Uz adından ve Uz kabilesinden gelmektedir.

²¹⁶ Çağdaş harita çalışmalarında aşağıda sunulan Berendi yerleşimlerini aktarılamıyordu; ancak artık tespit edilen Berendi yerleşimleri haritalarda yer almaya başlamıştır.

²¹⁷ Z. Gombocz - J. Melich, *Lexion critico-etymologicum linguae Hungaricae*, s. 368-369. Buna göre Berény, Macar sınırlarındaki Macar toponimleri için üstü örtülü bir veri sunmaktadır ki bunun iki varyantı ile karşılaşılıyor: Berencs ve Berend. Sözlük yazarları bir nece Berény yer adının daha yaygın olması münasebetiyle son adların kökenleri bilinmez addedmiştir. İlki ise yukarıda ifade ettiğim gibi Macarca Berend adının Rus yıllıklarındaki Berendi adıyla özdeş olduğunu göstermektedir (bkz. Bela Kossányi, "Az úzok..."). Fakat Kossányi sadece Berend adına işaret etmekte, Berény adına değinmemektedir; Macar filologlar Berény adının Rus yıllıklarındaki Berendi adından türemiş olabileceğini belirtmişlerdir. Daha az ilginç olmayan bir başka şey ise Ugriya'da Rus'da olduğu gibi bu kabile iki türlü adlandırılmaktadır: Berendiler ve Berendiçler, Berénd ve Beréncs. Aşağıda Macar kaynaklarında bu son iki biçimden çokça çıkarımlar yapılacak ve görülecektir ki Berény ile Berencs ve Berend kuvvetli bir tayin ediciliği yoktur.

²¹⁸ Bu üçü şu eserde: Soznam, *aynu eser.*, s. 47, 59.

²¹⁹ Slovakya'nın Nové Mesto nad Váhom ve Mıyav'daki Skalica nehirleri arasındadır. Bu yer hakkında bkz. G. Fejér, *Codex Diplomaticus Hungariae*, X, bölüm VIII, s. 142-149; V. Chaloupecky, *Staré Slovensko*, s. 81, 237; J. Korabinsky, *aynu eser.*, s. 50; F.V. Sasinek, *Bránecky hrad v Slovensky letepis pre historiu, topografu, archaeologiu a ethnografu*, III, v Skalici, 1879, s. 286-290; Ladislav Pauliny, "Dáta k dejepisnu hradu bráneckého", *Slovenské Pohľady*, 1888, s. 63-70, 76-79; *Revai Nagy Lexikona*, 1911, III, s. 143'de Berencsváralja'dır. Şimdi bu kale harabe olmuştur. Slovak bilim adamları L. Pauliny ve F.V. Sasinek ve onların ardından Chaloupecky zikredilen geçitlerin kökenini Slovakçada aramış ve bunun Slavca kelime olan "brana" yani "kapı"dan gel-

Nitra Nehri'nde 1283 yılında "possesione Berench" zikredilmektedir.²²⁰ Görüldüğü kadarıyla bugünkü Berenc köyü Nitra şehrinin önlerinde ve Nitra Nehri'nin kıyısındadır.²²¹ Burada da Berenç'in sırasında 1435 yılında görünen Büyük, Küçük, Aşağı adları altında üç Berenç vardır: Nagy-Berench, Kis-Berench²²² ve Also (Aşağı) Berencs.²²³ Nitra'daki Berendi yerleşimlerinin eskiliği konusunda "in parrochia nitriensi" Brencu yeri için 1156 yılına ait gramot bize fikir vermektedir.²²⁴

diğini öne sürmüştür; Chaloupecky Branç kalesi gibi benzer yerler savunma maksadını ortaya koyacak bir biçimde kapı adı altında ifade edilmekte ve böylece Macarca Berend, Berenc adları sadece Slavcadaki Branc kelimesinde aranmalıdır. Herhangi bir ad ile ilgili sorun üzerinde filolojik yönden yetersizlik varsa hüküm yürütmek mümkün değildir. Benzer biçimde Nitra'daki Berenc gibi kalabalık yerleşimlerin adıyla alakalı Chaloupecky'nin brana-kapı'dan türediği tezi stratejik noktaların ve geçitlerin esasen kapı ile ilgili adları yansıttığı neticesi çıkar ki bu benzer kapıları asgariye indirmek anlamına gelir (Staré Slovensko, s. 72) ve Şomod ve Toln bölgelerinde Slovak savunma sisteminden uzaktaki yer adlarını açıklamayı imkânsız kılar. Nihayetinde doğrudan Türk kabile adı olarak Karanç (Karancs) adını taşıyan Berendiler de göz önünde bulundurulmalıdır. Macar alimlerden Tagányi'nin *Magyar Nyelv*, IX, s. 259'da ve Nagy Géza'nın *Turul*, IX, s. 115'de bu iki ad üzerine yaptıkları tahliller bana pek doyurucu gelmedi; János Melich, "A Honfoglalás-kori Magyarországnak", *A Magyar Nyelvtudomány Közleménye*, I, 6, 1926, s. 82-83 ve 202-203'de eski Slavca brana kelimesinin Macarcaya borona olarak geçtiğini, Slovakça Branc kelimesinin ise Macarca Barancs kelimesine dönüştüğünü (Melich kelimesinin Türk kökenli olabileceği konusunda bir açıklama yapmıyor) ve nihayetinde Slovakça Berenc'in Macarca Berencs haline dönüştüğünü ileri sürmektedir. Bunların ardından ben nispeden çağdaş bir çalışma olan L. Rásonyi Nagy "Török eredetű helynevek" (*Nyelvtudományi Közlemények*, XLVI, 1923-27) adlı makalesini inceleme imkânı buldum. Buna göre diğer adlandırmalar içinde yazar Feyervar ve Baran bölgelerinde ayrıca Börgönd, Bergengye (s. 3-4) adlı iki Macar köyünden bahsetmekte ve bunların Türkçe kişi adı olan Bergen'den türetmekte ve böylece Macaristan'da kişi adı olarak Beren'in yayıldığını belirtmektedir. Beren'den ise Berény, Berencs ve Berend adlarını türetmektedir. Bergen ile ilgili bu ilgi çekici makalesinde yazar Rusçadaki Berendi ile Berény arasında bir bağ kurmamıştır. Berény kişi adının katıyetle Türk olduğu hakkındaki yüzeysel yorumlar için ayrıca bkz. Gy. Németh, "Maklar", s. 147. Kara-Kırgızca beş-bören adıyla yıllıklarda geçen Berendi adını uyumlaştırma çabaları için Aristov'un dip yazı 61'deki açıklamalarına bakınız.

²²⁰ "Ad vniuersorum noticiam tenore presencium volumus peruenire, quod Nicolaus, filius Johannis, de genere Lupolnuk, ad presenciam nostram accendens, terram trium aratronum de possessione sua, Berench uocata, in comitatu Nitriensi existente, pro decem marcis argenti sibi ad plenum sulutis se confessus est uenditisse Bathur, filio Mathou de Zeleus, coram nobis personaliter constituto, et eius posteritatibus, perpetualliter et pacifice possidentam, in vicinitate et commeta neitate terrarum Cethen et Taran dictarum..." (*Mon. Eccl. Strigo.*, II, s. 171, 1283 yılında Cethen ve Taran-şimdiki Cityn (Macarçası Cséteny) ve Taran da Nitra'nın aşağı akımlarında yer alıyordu. Bkz. Soznam, *aynu eser.*, s. 49, 51). İlginç olan şey ise Berenç hakimiyetinin kuşkusuz Türklere olan Baturlara teslim edilmemesidir (bu adın Türk kökeni hakkında bkz. Z. Gombocz, "Árpádokori...", s. 435).

²²¹ Soznam, *aynu eser.*, s. 49. Krş. Korabinsky, *aynu eser.*, s. 50. Berencsch adı *Révai Nagy Lexiona*, III, s. 143'de Berencs olarak geçmektedir.

²²² *Codex Diplomaticus Hungariae*, ed. G. Fejér, X, 7, 687, 1435 yılı: "ac primo et principaliter metas dictae possessionis Cethen, adiocentes includendo a partibus possessionis dicti Magistri Stephani Syluestri et Vitti, filiorum eiusdem Stephani, Livveky Arkos, Berench, alio nomine Nagyfalú, nec noc Nagy-Berench et Kis-Berench, alio nomine Kisfalú vocatarum..." Burada Magistr Stefan'ın Berendi olduğu kaydedilmiştir: "Magistro Stephano filio Gregory de Berench" (*aynu eser.*, s. 687). Bu Stefan Berençlerden Grigori'nin oğluydu. Ayrıca daha sonraya bkz. 1393 ve 1409 yılı, *aynu eser.*, X, 2, s. 121 ve X, 4, s. 721.

²²³ "Gerolth [de Kurus] quosdam possessiones suas, vnam scilicet inferiorem Berench vocatam ab utraque parte fluvij Nitrie sita..." Bkz. *Mon. Eccl. Strigo.*, II, s. 226, 1287 yılı. Krş. *Cod. Dip. Hung.*, VII, 2, s. 116-117. Bu yer için ayrıca şuraya bakınız: *Mon. Eccl. Strigo.*, II, s. 454, 1298 yılı ve s. 465, 1299 yılı.

²²⁴ *Mon. Eccl. Strigo.*, I, s. 108: "brencu ultra aquam." Chaloupecky (Staré..., s. 231) de bu bilgiyi aktarmaktadır. Berençler için yukarıda sayılan adlardan hangisinin en eski olduğu bilinmemektedir. Son tahlilde sayılan adlarından bir grubu Molenta (şimdiki Donlá ve Horna Malanta) ile

Nitra şehri, Bebrava ve Nitritsa bölgelerinin kesiştiği Topločan'dan çok uzak olmayan bir yerde yine Berenc köyü vardır, 1244'de zikri geçmektedir.²²⁵

Daha doğuya doğru Rudn Dağları eteklerinde, İpol'un sağ kolunun kaynağında, Krupina şehri yakınlarında Prencov köyü vardır, Macarca adı Berencsfalu (falu=köy), Krupina çevresinde, Hontiansk köyüdür (Çekoslovakya'da).²²⁶ İpol'un sol kollarından birinde Macaristan'daki Nogradsk'da Novograd (Nóhrád) bölgesinde, Hontiansk çevresinde Berenta ya da Birincsof (Borsos-Berente, Borsos-Berente ya da sadece Bereny, Berin) vardır, 1282 yılında anılır.²²⁷ Biraz doğuya kayıldığında Hogradsk'dan akan İpol üzerinde, Szécsény bölgesinde 1335 yılı için Berendefelde ya da Berendfeulde yeri zikredilmektedir.²²⁸

Bukov Dağları bölgesinde diğer Peçenek yerleşimleri arasında, Slan (Şayo) Nehri'nde, Barsod bölgesinde Berente köyü vardır, 1454 yılında geçmektedir;²²⁹ bunun yakınlarında Slana Nehri ve Borsokyos bataklıkları arasında, Mişkolts yakınlarında, Abay-Torn bölgesinde bir başka Berens şehri daha vardır.²³⁰

Daha doğuda, üçüncü Peçenek topluluğunun yaşadığı Ugorların kuzey sınırında, Tissa'nın dirseğinde, Sobolç bölgesinde, Kisvárdá yakınlarında da Berenc köyü vardır.²³¹

Ugriya'nın doğu sınırında, Samoš'un akımında, Szatmár-Németi şehri yakınlarında şimdiye kadar gelen Berencze (aynı zamanda Babosesty);²³² gramotlarda 1430 yılında geçmektedir.²³³ Nagy-Bánya çevresinde, Satmarsk bölgesinde, Szinyér-Váralja'dan (şimdi Romanya'da) batıya gidildiğinde varılan Satmar bölgesinde 1463 yılında zikri geçen Berend köyü;²³⁴ bunun yakınında Berendmező (mezó- Macarca tarla) 1490 yılında, şimdiki Berencze (Berenczét) köyü, Nagy-Bánya'dan güneye, Kóvárkölcse çevresinde, eski Satmar bölgesinde (şimdiki Romanya'da);²³⁵ daha doğuda Besterts-Nasod'da Berendest ya da Berenfalya vardır.²³⁶ Buradan güneybatıya gidildiğinde Koloşvar yakınlarında

Nitra şehrinde 4 kilometre uzaklıkta yerleşiyordu ki bu Berenclerin Nitra şehrine yakın yerlerde yayıldıklarını ortaya koymaktadır.

²²⁵ *Codex Diplomat*, IV, 1, a. 348'den akt. Chaloupecky, *Staré...*, s. 91. Codex'in bu cildi elime geçmedi.

²²⁶ Soznam, *aynu eser.*, s. 31; *Révai Nagy Lexiona*, III, s. 143'de Berencsfalu'dur.

²²⁷ Chaloupecky, *Staré...*, s. 96; 1291 yılında Berenche adı altında görünüyor bkz. *Mon. Eccl. Strigo.*, II, s. 301. Csánki (*aynu eser.*, I, s. 95) ise bu yerin ilk olarak 1393 yılında geçtiğini ve daha eski kayıtlarda geçen bir başka aynı adlı köyün ise şimdiki Karancs-Berény olduğunu belirtmektedir.

²²⁸ Csánki, *aynu eser.*, I, s. 95.

²²⁹ Csánki, *aynu eser.*, I, s. 169; Korabinsky, *aynu eser.*, s. 50.

²³⁰ Korabinsky, *aynu eser.*, s. 49; Csánki, *aynu eser.*, I, s. 204'de bu yer 1427-1490'da Forró'dan güneybatıya doğru uzanan bir toprak olarak tasvir edilmiştir.

²³¹ 1430 yılında geçmektedir. Bkz. Csánki, *aynu eser.*, I, s. 511; Korabinsky, *aynu eser.*, s. 50.

²³² Korabinsky, *aynu eser.*, s. 49; *Révai Nagy Lexiona*, III, s. 143'de Berend.

²³³ *Codex Diplomat*, X, 7, s. 307.

²³⁴ Csánki, *aynu eser.*, I, s. 471; Korabinsky, *aynu eser.*, s. 49. Burada bir Berendi ailesi de aynı yıl anılmaktadır. Csánki, s. 491.

²³⁵ Csánki, *aynu eser.*, I, s. 471; Korabinsky, *aynu eser.*, s. 49: "im Kówarer Distrinkt an den Marmaruscher Gränzen 2 M. von Nagybánien O. So 1 M. von Rapnik-Bánya, W. An Gebirge Rapnik."

²³⁶ J. Jerney, *Keleti utazása*, I, s. 164.

1423-1501 yılları için Berend köyü anılmaktadır.²³⁷ Arad bölgesinde, Borosjenő çevresinde, Feher-Körösa'da bugüne kadar gelen Valaş köylerinden Berendia'ya rastlıyoruz.²³⁸ Daha güneyde, Temeş ve Krasov bölgelerindeki Hodos kalesinde 1471 yılı için Berendefalva köyü zikredilmektedir.²³⁹

Ugriya'nın güney sınırında Drava kıyılarındaki Peçenek kabilelerinin yakınlıklarında Berendi yerleşimlerinin izlerine rastlanıyor: 1347-1493 yıllarında zikri geçen poss. Berench, bu sırada Dombalar kabilesine aitti. Bugün burası Szigetvar'dan kuzeybatıya doğru boşaltılmıştır.²⁴⁰

Batı sınırında, Zalalövő yakınlıklarında (bunun kuzeydoğusunda), sınır boylarında, 1332-1513 yıllarında Berend yerleşimi vardı. Bu yer hakkında 1513 yılında Balaja ve Petra Berendilerinden zengin toprak sahiplerinin iyisi olduğu doğrultusunda doğrudan kayıtlar vardır.²⁴¹ Bugün bu nüfus Börönd olarak adlandırılmaktadır. Biraz daha batıya Balaton Gölü'nden kuzeye kayıldığında, Devescer şehri yakınlıklarında (bunun güneybatısında), buradaki Peçenek yerleşimi olan Bessenyő-major yakınlıklarında, 1256 yılında adı geçen Beren (d) "ad Balatinum" vardı.²⁴²

Nihayetinde Dör bölgesinde 1500 yılında bahsi geçen Berenth yerleşimi bulunuyordu.²⁴³

Ugorların sınır bölgelerindeki çok karmaşık etnografik harita için Moğol istilasına kadar sadece Peçenekler, Torklar, Berendiler yoktu, aynı zamanda Kıpçaklar, Ruslar, Sikullar ve Almanlar da buralarda yayılmışlardı.

Kıpçaklar buraya göç eden bir halk olarak Ugriya'da ilk kez 1232 yılında Matra'nın alt taraflarında zikredilmektedir.²⁴⁴ Eski Kıpçak yerleşimi Ugriya'nın kuzeyindeydi, fakat Macarların onları XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kunlar ya da Kumanlar olarak adlandırdığı görülüyor; Palócz demeyi tercih etmişlerdi. Ugriya'ya giren ilk Kıpçak akınları Rus üzerinden olmuştu ve böylece Macarlar Kıpçakların Rusça adını kullanmışlardı.²⁴⁵ Kıpçakların Ugriya'ya girişi XII. yüzyılın ilk yarısına ve hatta daha önce XI. - XII. yüzyıl sınırına denk düşmektedir.²⁴⁶ Tüm bunların yanında Matra Dağları'nın

²³⁷ Csánki, *aynu eser.*, V, s. 334.

²³⁸ Korabinsky, *aynu eser.*, s. 49.

²³⁹ Csánki, *aynu eser.*, II, s. 27.

²⁴⁰ Csánki, *aynu eser.*, II, s. 591.

²⁴¹ Berendi Balázs ve Berendi Péter. Bkz. Csánki, *aynu eser.*, III, s. 35.

²⁴² Fejér, *Cod. Dip. Hun.*, IV, 2, s. 403 (M. Czinár'a (*aynu eser.*, s. 42) dayanarak Beren demektedir); Csánki, *aynu eser.*, III, s. 471; Korabinsky, *aynu eser.*, s. 49.

²⁴³ Heder sarayına (Héder-várâ) aitti, Csánki, *aynu eser.*, III, s. 546.

²⁴⁴ "Abbatia de Beel Trium fontium B. Mariae Virginis Assumptae (alios Trium fontium de Beel Cumanorum) Agriensis Diocesis, fundata 1232", "Abbatia B. M. V. in coleos Assumptae trium fontium de Beel seu Apalfalya" (J. Jerney, "A' palócz nemzet és Palócz-krónika", *Magyar Történelmi Tár.*, I, Pesten 1856, s. 26-27.

²⁴⁵ J. Melich, "Половецъ (Polovets)" - "Palócz" dönüşümünün sadece Slovakçadaki "Plavec" üzerinden olabileceği görüşündedir. Bkz. J. Melich, *Szláv jövevény-szavaink*, I, 1, 1903, s. 156-162'dan akt. Josef Skultely, "Plavecky Zámek", *Slovenské Pohlady*, roc. XXXIV, 1914, s. 253.

²⁴⁶ Krş. P. Hunfalvy, *Etnographie von Ungarn*, Bud., 1877, s. 236-237; V. Chaloupecky, *Staré Slovensko*, s. 103, 252.

alt taraflarında,²⁴⁷ aynı zamanda Ugriya'nın Slovakya sınırındaki diğer yerlerde yayıldılar.²⁴⁸ 1132 yılında Kıpçak birlikleri Çek ordusuyla karşılaştı,²⁴⁹ tahmin edilebileceği gibi Çek tarihçiler Çeklerin Macarlar tarafından ezildiğini yazacaklardı.²⁵⁰

Rus yerleşimlerinin izlerine Ugriya'nın tüm sınırlarında rastlıyoruz.²⁵¹ Kuzyeide ise, Matra yakınlarında, batıda, Moson bölgesiydi ki burada "Palots'lar"²⁵² yaşıyordu ve Peçeneklerle komşuydular,²⁵³ doğuda yerleşmiş durumda olan Berendilerden uzakta değildiler.²⁵⁴ Nihayetinde güneyde Drava'daydılar.²⁵⁵ A.L. Petrov'un ölümünden önceki son çalışmasında makul gerekçelerle ortaya koyduğu gibi,²⁵⁶ bu Ruslar kolonistlerdi, Rus'daki kölelerden ya da sürgünlerdendi; bunlar yerli ya da Karpatlardan çıkan tipler değildi. Üstelik bu sırada yani XI. - XIII. yüzyılda ayrıca bir boşluk vardı ve topraklar hemen hemen insansızdı.

²⁴⁷ Matra bölgesindeki Kıpçak yerleşimleri için bkz. J. Jerney, "A' pal...", s. 67-68.

²⁴⁸ V. Chaloupecky, *Staré Slovensko*, s. 83-85, 106, 252; J.M. Korabinsky, *Geographisch...*, s. 510; Soznam, *aynu eser.*, 92. Krş. P. Golubovskiy, *Polovtsi v Vengrii*, Kievsk. Universit. İzv., 1889, Dekabr, s. 50-52.

²⁴⁹ "homines inhumanos et paganos, Boemos videlicet ac Flavos, qui vulgari nomine Valwen (Kıpçakların Almanca adı) dicuntur." *Bibliotheca Rerum Germanicarum*, ed. Ph. Jaffé, V, 1869, s. 446-447.

²⁵⁰ V. Novotny, *Ceské Dejiny*, d. I, sv. II, 1913, s. 621.

²⁵¹ Genel olarak Ugriya'daki Rus yerleşimleri için bkz. *Anonymus*, bölüm 10. Bu yerlerin bir listesi için bkz. Petrov, *aynu eser.*, s. 24-26. Rusların sınırdaki askeri görevlere Kıpçaklarla aynı konumda girmeleri hakkında Kral Vladislav II'nin 1428 yılında verdiği buyruk için bkz. *aynu eser.*, s. 66.

²⁵² Burada bugüne kadar ulaşan Nagy Oroszi (Slovakçası Velky Oros) Hograd bölgesinin doğu parçasındadır. Macar tarihçi N. Istvánffi (1538-1615), bunların ortaya çıkışı hakkında "oppidum Ruthenorum, quod Orasfalvam (falu, Macarca köy demektir), vocant", şöyle yazıyor: "ante quadringentos annos Colomanus rex Pannoniae deductus e Ladomeria et Galicia, Russorum provincia, colonis, considerat lege lata." N. Istvánffi, *Historiarum Rengi Hungarie*'ye atf yaparak aktaran V. Chaloupecky, "Dve Studie...", s. 35. Krş. A. Petrov, *aynu eser.*, s. 62-63. Matra Dağı eteklerinde bu Palotslar Ruslarla birlikte yaşamıyorlar mıydı, bu Polovetslerin (Kıpçakların) adının Ruslar nerden çok net biliyorlardı? Ruslar XI. yüzyılın başları ve XIII. yüzyıl arasında Polşa ve Ugriya'ya karşı Kıpçaklarla beraber savaşa girişmişlerdi ki bunlardan birinde Istvánffi'nin aktardığı gibi Kral Koloman'a (1095-1116) mağlup olmuşlar ve kral Rusları Ugriya'da esir almıştı. Bu hadiselerden bugün ne Macar ne de Rus tarihçiler bahsetmektedir.

²⁵³ "Dux vero Zulta... in eisdem partibus dedit castrum construere Ruthenis, qui cum Almo duce auro suo in Pannoniam uenerant, et in eodem confinio ultra lutum Musun collocavit eciam Bissenos..." *Anonymus*, bölüm 57 (Endlicher, s. 53). Gramotlarda 1208 yılı için Oroszvár ya da Orosfalva (orosz-Macarca ve Rusçadır, vár-kale, falu-köy) adı geçmektedir. Bu Tuna'nın sağ kıyısında, Bratislava'nın aşağısında, Moson bölgesindeydi. Bkz. Petrov, *aynu eser.*, s. 64; V. Chaloupecky, "Dve Studie...", s. 35. Petrov, XI. yüzyılın ortalarında Kral Andre'nin (1046-1061) Yaroslav'ın kızı Mudrago ile izdivaçı ile buraya Rus nüfusunun yerleştirilmesi arasında bir alakanın olup olmadığını sorgulamaktadır. Doğru bir hükme varmak için Andre'nin kiminle evlendiğine dikkat etmek gerekir. Andre'nin karısı daha sonra tahlil edilecektir.

²⁵⁴ 1217 yılında Satmar bölgesinde Kraszna kalesi, kolonist hür Ruslardan savaşçılarla donatılmıştı: "Castrenses de Carasna... dixerunt se esse liberos et genere Ruthenos." 1220 yılında Bihar bölgesinde villa Uruz vardı (şimdiki Oroszi köyü). Bkz. Petrov, *aynu eser.*, s. 65-67; V. Chaloupecky, "Dve Studie...", s. 38; *Staré Slovensko*, s. 223, 274-275. Her iki yazar da Rus kolonistlerin savaşçı-muhafız yönlerine dikkat çekmektedir.

²⁵⁵ 1267 yılındaki bir gramotta, Drava'da "meta separat Ruthenis existentibus iuxta aquam Ozna." Petrov, *aynu eser.*, s. 67. Bu nüfusun XIII. yüzyılın 40-50'li yıllarında Rus'da Çernigov'un Mihail'inin oğlu knez Rostislav'ın Slovenya'ya yerleşmesi ile ortaya çıktığı varsayılabilir ya da daha erken tarihlerde ortaya çıkmıştır.

²⁵⁶ Petrov, *aynu eser.*, özellikle s. 6, 60 ve devamı.

Sayılan Türk nüfusları dışında sınır içlerinde, Ugriya'da, Peçenek yerleşimlerinin kapsamlı dizgesinde ve bazı Berendi yerleşimlerinde (Torklar hakkında bilgi yoktur), ülkenin iç kesimlerinde ilk sayılanlar dışında nüfuslar vardır. Bunlar birkaç gruba ayrılmışlardı: Feyervar-Toln ya da Sarviza, Kemey, Batı Körös, Chanad (ya da daha kesin olarak Arank).

Bu iç topluluklardan en büyüğü elbette ki Ugriya'daki Peçeneklerdi ve Feyervar-Toln'da Tuna ve Balaton Gölü arasında, Sarviza Nehri'nin akımlarında, Feyervar'ın güney yarısında ve Toln'un kuzeyinde meskündü. Bu nüfus Arpad döneminde Ugriya'nın başkenti olan Székes-Fejévár'ı koruyordu. Buldukları yerden kuzeye doğru serpilmişlerdi, bunun gibi esas kütle Rus'dan gelen Karakalpaklardı ve güneyden Kiev'e ve bozkıra doğru olan tarafları koruyorlardı. Gramotları Sarviza'daki Peçeneklerin ulaştığı büyük sayılar hakkında bilgi vermekte, diğer nüfusla beraber doğrudan buradaki Peçeneklerden ve bu toplulukların Peçenek kökenlerinden bahsedilmektedir.

Mesela şunlar: Feyervar bölgesinde: Alap (1352 yılında geçiyor), Bacs (1258), Bessenew, Czece (1339), Fancs (1269), Gerény (1343), Nagyhalom (1218), Örs, Rekesztó (1352), Besenyö-Sag (1345), Szent Ágata (1342), Besenyö-Szent-Miklós (1342), Szent-Martón (1399), Töbörzsök (1269), Zedereg (1337), Egres (1338), Tas, Sárbogárd (1323), Tinód, Hörcsök (1383). Toln bölgesinde: Dorog (1399), Hodos (1320), Kajdacs (1399), Kaptár (1399), Középfalu (1329), Tökösszeg (1399), Varsánd (1305), Végfalu (1399), Besenyörév ve Besenyótó (1211) ve diğerleri. Her iki yerdeki tüm köyler doğrudan Peçenek esasını yansıtmaktadır ("*bissenus nobilis de Boch*"; "*nobiles bissemi de Kwzefolu*"). Peçenek kökeni Tonla (1055) şehrinde ve bir dizi yerde gözlenebilir: Ava Vajta, Kanacspuzsta ve diğerleri;²⁵⁷ bunun yanında Toln bölgesindeki Kapos'un kolu olan Orman ırmağı ("*fluvius Vrman*", 1230).²⁵⁸

XIII. - XV. gramotlarına bir bütün olarak bakıldığında Sarviza'daki Peçeneklerin kendi özerk idarelerinde ve çeşitli muafiyetler içinde, Ugor krallığına hizmet ettiği ve soylularına gümrük muafiyetleri sağlandığı görülecektir. Peçenekler kendi topraklarında devlete hizmet ediyorlardı. Jerney bu Peçenekleri "*büyük savaşçı kütlesi*" olarak adlandırmaktadır.²⁵⁹

Bu esası oluşturan Sarviza'daki çekirdek dışında, bu bölgeden dört yöne 20-60 kilometre uzaklıkta irili ufaklı topluluklar serpilmişti tıpkı Toln bölgesinde Érteny ve Tamási'deki gibi gayrı muntazam Peçenek birlikleri gibi. Bu yerlerden bazıları; Lepsény yakınlarındaki Besenyö-puszta, Feyervar ile kuzeyden sınırdaş olan Vespremsk bölgesindeki Balaton Gölü'nün kuzeydoğusunda; Igar (1348), Budajk'ın güneydoğusunda, Feyervar bölgesinin batı bölümü; Besenyö, bu bölgenin kuzey bölümünde; esas kütleinin kuzeydoğusunda, Tuna'nın sağ kıyısında, Çepel bataklığının karşısında "*Bessenew*" köyü (Adony ve

²⁵⁷ Bu Peçenek yerleşimleri için bkz. Szokolay, *aynu eser.*, s. 71-76; Csánki, *aynu eser.*, III, s. 316, 317, 319, 324, 327, 329, 344, 349, 350, 354, 358, 374-5, 423, 429, 432, 433, 438, 455, 457; Jerney, *Keleti utazása*, I, s. 236-237.

²⁵⁸ Rásonyi Nagy László, "Orman", s. 12.

²⁵⁹ Jerney, *aynu eser.*, s. 236.

Ercsi bölgesinde, şimdiki Alsó-, Felső-, Kis Besenyö); daha kuzeyde Pest bölgesinin Feyervar ile olan sınırında şimdiye dek gelen Kis-Tétény ve Nagy-Tétény ki adlarından Peçeneklere ait olduğu bellidir (Teten köyü 1405’de kayıtlarda görünüyor); Çepel bataklığında Peçenek yerleşimi 1306 yılında bahis konusu edilmiş: “*possessiones in magna insula existens, videlicet Besseneö et Eorsziget vocatas*” doğrudan Peçeneklerin muhafazlık göreviyle yakın münasebetini ortaya koymaktadır (ör- Macarca muhafız demektir) ve şu ya da bu koruma yükümlülüklerini üstlendikleri anlaşılmaktadır. Çepel’in daha doğusunda Pest-Piliş-Solt-Kişkun bölgesinin sınırlarında, 1374 yılından beri Besenyö-pusztta bilinmektedir, şimdiki Kis- ve Nagy Besenyö pusztta köyüdür, Sáros ve Ócsa köyleri arasındadır; bu iki köyden güneydoğuya gidildiğinde karşımıza çıkan şimdiki Örkény köyü de adından anlaşılacağı gibi Peçeneklere aitti.²⁶⁰

Ugriya’nın iç topraklarındaki ikinci büyük Peçenek topluluğu Tissa’nın sol kıyısında kalan Kemey bölgesindedir. Burada görüldüğü kadarıyla ve yukarıda belirttiğimiz gibi daha X. yüzyılda yerleşmeler başlamıştı; bu Peçenekler genel olarak Çaban uruğundandı ve buraya başlarındaki Tonuz-Aba (Thonuzoba) Han yönetiminde gelmişlerdi.²⁶¹ Peçenekler Pritis’te uçsuz bucaksız toprakları kapatmışlardı. Bunların han ve uruk adı Çaba (1255) ve Çaban-ka (1267) ile;²⁶² Tissa üzerinden Anonim’de anılan “*portus Obad*” adıyla;²⁶³ Tisza-Abád, Abád-Szalók,²⁶⁴ Csaba, Csabamező, Csobánka, Csobád, Csobaj, Csoboló²⁶⁵ gibi yer adlarıyla; Tomaj (Tonuz-Aba’dan türeyen Toma’lar uruğu) ile yadigâr kalmıştır. Öte yandan Besenyetelek (1347) ise muhtemelen Besemihálszállása’dır.²⁶⁶ Tüm Orta Çağ boyunca çok sayıda gramot bu bölgede Peçeneklerin halefleri hakkında bilgiler vermektedir.²⁶⁷

Ancak çok az sayıda kayıt Körös Nehri’nin aşağı akımlarında Yas-Nadkun-Solnok sınırlarında ve Bekes bölgesinde yaşayan iç topraklardaki büyük olmayan Peçenek topluluğu hakkında bilgi vermektedir. “*Bikis-besenyö Peçenekleri*” adlı monografisinde P. Vadász,²⁶⁸ Peçeneklerin Bekes bölgesinde asla yaygın olarak yaşamadıklarını öne sürmektedir. Bugün onların izini yalnızca Dom yakınlarındaki Bessenszög yakınlarında, Feher ve Fekete-Körösa’nın keşiştiği yerde (Bekes bölgesinde), Besenyóhalom (Ködmönös’te) ve Atyaszeg’deki Besenyö’de bulabiliyoruz.²⁶⁹ Tissa’nın diğer tarafındaki Nagykörös’de şimdi bu şehirle beraber anılan Besenyőpusztta hiçbir zaman var olmamıştı.²⁷⁰

²⁶⁰ Szokolay, *aynu eser.*, s. 72, 75, 77, 82; Csánki, *aynu eser.*, I, s. 25, 36; III, s. 319, 332; Jerney, *aynu eser.*, s. 248; Melich, “*Két álliotolagos...*”, 221-226.

²⁶¹ *Anonymus*, bölüm 57 (Endlicher, s. 54); G. Fehér, *Die Pets...*, özellikle s. 129.

²⁶² G. Fehér, *Die Pets...*, s. 134.

²⁶³ *Anonymus*, bölüm 57 (Endlicher, s. 54).

²⁶⁴ Szokolay, *aynu eser.*, s. 83.

²⁶⁵ G. Fehér, *Die Pets...*, s. 134.

²⁶⁶ Szokolay, *aynu eser.*, s. 83.

²⁶⁷ Gyárfás, *aynu eser.*, II, s. 51.

²⁶⁸ Pál Vadász, *Bikis-besenyö megye*, Turkeve, 1925.

²⁶⁹ Szokolay, *aynu eser.*, s. 84.

²⁷⁰ *aynu eser.*, s. 82.

Nihayetinde iç topraklardaki son topluluk, eski Torontal bölgesinde Tissa'nın sol kolu olan Arank'taki Çanad'dadır ki şimdi bir kısmı Romanya, bir kısmı ise Yugoslavya sınırları içinde kalmaktadır. Burada anılan en eski yer adı Bessenta, Besseneu (ya da Kis-Besenyö) köyüdür, 1230 yılında bilinmekteydi; 1232 yılından itibaren şimdiki Ó-Besenyö'nün (şimdiki Romanya'nın Yugoslavya ile olan sınırındadır) olduğu yerde Nagy-Besenyö'nün varlığı görülmüştü; bu köylerin sırasında Harangod'daki Sáp ("Saap", 1369); Arank'ın aşağı taraflarında Dömevar ve Kocsa'ya uzanan Ó-Besenyö (1345), daha aşağıda Valkány (Yugoslavya'da); bu sonuncusunun yakınlarında Veresdop köyü (ilk kez 1256 yılında bahsedilmiş, XVI. yüzyılda lağvedilmiş) anılmaktadır.²⁷¹ Arank'daki yerleşimlerden biraz kuzeydoğuya gidilince, önceki Arad bölgesindeki (şimdiki Romanya'da) Maros'un sağ kıyısında, Pécska ve Szemlak yakınlarında, 1232 yılından sonra "terra Beu", "meta Bissenorum"²⁷², daha güneyde ise önceki Temes bölgesinde (bunun eski sınırı Torontal ileydi, şimdiki Romanya'dadır) 1332 yılında adı geçen Bessenew, şimdiki Új-besenyö görülür.²⁷³ Kral Lyudovik'in 1369 yılına ait gramotunda Arank'ta sıraladığı nüfuslardan Peçeneklerin çokluğunu ve bunların devlet hizmetinde (göründüğü kadar askeri işlerde) işletildiğini kaydetmektedir, "fideles... Bisseni nobiles": "et conservarunt (onlar), servitia que debita".²⁷⁴

Arank'daki topluluklardan daha güneyde inildiğinde, önceki Baç-Bodrog bölgesinde (şimdiki Yugoslavya), Tissa'nın sağ kıyısında, Ó-Becse ve Becseháza yerleşimleri vardır ve bunları da Peçenek yerleşimlerinin izleri olarak değerlendirebiliriz.²⁷⁵

Körös ve Çanad grubunun ortaya çıkışını, herhalde Peçeneklerin X. yüzyılda Karpatlar yoluyla Pannoniya'ya girip Körös ve Maros nehirlerinin akımlarına yerleştikleri zamanla alakalandırmak doğru olacaktır.

Ugriya'nın içlerinde Peçeneklerin Sarviza'da yerleştiği yerlerde Berendilerin izlerine de rastlamaktayız. Toln bölgesinde, Högyéciz yakınlarında adı geçen terra Berencz (1305; 1344'de ise possessio Berench olarak kaydedilmiştir),²⁷⁶ Berend (1439) aynı kökten gelmişlerdir.²⁷⁷ Feyervar bölgesinin kuzey kısmında, Al- ve Fel-Csut bölgelerinde 1325-1487 yıllarında kaydedilen poss. Berenthe vardır.²⁷⁸ Bu bölgelerde büyük aileler Berencze, Berentei adlarını taşıyordu.²⁷⁹

Ayrıca bu adı taşıyan kişileri de ilave edelim: Marton'un oğlu Berend, 1330'da Kral Karl I'i²⁸⁰ kurtardı, Thoma de Berench (1287), Demetrius niger de

²⁷¹ Szokolay, *aynu eser.*, s. 85-86; Csánki, *aynu eser.*, I, s. 694, 706.

²⁷² *aynu eser.*, s. 86.

²⁷³ *aynu yerde.*

²⁷⁴ Jerney, *aynu eser.*, s. 237. Bu gramotun daha sonraki, 1390, 1392, 1405 ve 1494 yıllarına dair kayıtlarına bakınız (s. 238-243).

²⁷⁵ Szokolay, *aynu eser.*, s. 83.

²⁷⁶ Csánki, *aynu eser.*, III, s. 417.

²⁷⁷ *aynu eser.*, III, s. 417, 461.

²⁷⁸ *aynu eser.*, III, s. 319.

²⁷⁹ *aynu eser.*, III, s. 362. İlki 1502, ikincisi ise 1487 tarihlidir.

²⁸⁰ Révai Nagy Lexiona, III, s. 143.

Berench ve Erdeus de Berench (1298), Laurentius de Berench (1244), Bened. Berenche (1337), Cyriae, filia Moyus de Berench (1331), Stefanus, filius Gregory de Berench, de Berencze (1393, 1409, 1435, 1436), Magister Paulus filius Joannis nobiles de Berend (1414), Gallus de Berend (1429) ve diğerleri.²⁸¹

Ugriya'daki Peçenek, Tork ve Berendi yerleşimleri ile ilgili yaklaşık veriler bu şekildedir. Yaklaşık diyorum çünkü bunların yerleşimleri muhtemelen daha geniş sahalardaydı; özellikle X. - XII. yüzyıldaki eski devirlerde bu tür bilgilere ulaşmak sonraki dönemlerle karşılaştırıldığında oldukça zordur. Artık görmüş olduğumuz gibi bu üç Türk kabilesinin yerleşimleri daima kabile adlarıyla adlandırılmamış (Besenyö, Berencz, Torcz gibi); genelde müstakilen urukların, ailelerin ve hatta kişilerin adları verilmiştir. Böylece çok sayıda ve kuşkusuz Türk yerleşimi olan yerler açıklığa kavuşmamakta, veriler ise XIV. yüzyıldan başlayarak sıralanmaktadır: Bunların Peçeneklere, Torklara ve Berendilere mi yoksa daha sonraları buralara gelip yerleşen Kıpçaklara mı ait olduğu sorusu mevcuttur ki bu Kıpçakların dillerinin sayılan Türk kardeşleriyle hemen hemen aynı olduğu bilinmektedir.

Bu Türk yerleşimlerinin Ugriya'da ortaya çıkışına gelince; görüldüğü kadarıyla iki biçimde olmuştur: İlk biçimde Türkler, Kemei, Körös ve muhtemelen Aran gibi yerlere büyük Peçenek kütlesi peşine takılıp Karpatların kuzeyini ve güneyini aşarak gelmişler ve yerleşmişlerdi. Ugor devletinin sınırlarına yerleşmişler ve ilelebet burada kalmışlardı. Ancak adım adım bu yerleşimciler Ugriya tarafından bahsi geçen hizmetlere alınmıştır.

Türk yerleşimlerinin Ugriya'da ortaya çıkışı bizatihi Ugor devletinin inisiyatif ile olmuştur. Bu ise muhtemelen Macarlar tarafından esir alınan ve kendi devletleri için stratejik çıkarları doğrultusunda yerleştirilen nüfustan ibarettir. Bu ise kuzeyde Slovakya; batıda Layta-Raba ve Drava; güneyde Tuna kıyıları sınır olmak üzere Türk yerleşimleri biçiminde ortaya çıkmıştır. Ayrıca iç topraklarda Sarviza (Sekes-Feyervar) toplulukları vardı.

Özellikle bu göçerlerin zorunlu iskânları yönüyle bakıldığında, ülkenin bu coğrafi şartlarında göçerler için bu yerlere gönüllü bir sığınma söz konusu olamazdı: Slovakya'nın dağlık ve ormanlık batı tarafı bir yandan, nehir akımlarındaki bataklık bölgeler diğer yandan bu topraklar göçer hayat tarzı için hiç uygun değildi. Slovakya'daki nehirlerde, derin ormanlık bölgelerde tek tür Peçenek-Berendi yerleşim-karakollarını bulabiliyoruz.

III.

Şimdi Ugriya'da bu Türk yerleşimcilerin nasıl bir rol oynadıklarına dair Macar kaynaklarında çok fazla olmayan kayıtlara bakalım. Rus yıllıklarından ayrı bir biçimde, Ugor kronikleri sadece Peçeneklerden bahsetmekte, aynı za-

²⁸¹ *Index Alphabeticus Codicis Diplomatici Hungariae*, ed. G. Fejér, concinnavit Maurus Czinár, P., 1866, s. 42-43. Fejér'in Codex'inin çoğu yerinde sayılan bir dizi ad bana pek kabul edilebilir gelmedi. Paulus Berend, Csánki, *aynu eser.*, III, s. 134'de de geçiyor; 1437'de geçen Berendi Pál; Csánki'de Bigar bölgesindeki Berencsi (I, s. 630, 1440 yılı), Borsod'daki Berentei (I, s. 184, 1440-1489 yılları), Abay-Torn bölgesindeki Berencsi (I, s. 244, 1409-1436) ve Berentei (I, s. 222) gibi. 1409 yılında zikredilen bir gramotta Berendiler ve Peçeneklerin toprağa hâkim olanlar olarak birlikte anılması ilginçtir (Csánki, *aynu eser.*, I, s. 244).

manda Ugriya'da olan Berendiler ve Torklar hakkında hiçbir bilgi vermemektedir.

Türklerin büyük savaş akınları neticesinde kalabalık küteller Ugriya'nın çeşitli yerlerine yerleşmişlerdi. Peçenek uruk aristokrasinin Arpadoviç'e olan yakınlığı ve bu aristokratlardan bir kısmının Ugor sarayında yer edinmesi, Peçenekleri sağlam bir konuma yerleştirmesi ve onların yeniden yapılanması-tüm bunlar Macar devletinin teşekkülünde eklenmesi gereken unsurlardır. X. yüzyılın ikinci yarısı ve XI. yüzyılın ikinci yarısı az bir anlam ifade etmiyordu ve hatta Peçenek-Türk yığınlarının Svyatopolk II ve Vladimir Monomah zamanında (XI. yüzyılın ilk çeyreği) Rus'a akmalarından daha mühimdi.

XII. - XIII. yüzyıllarda Ugor devletinin güçlenmesi ve Ugriya'daki Türk nüfusunun doğrudan kendi hanlarıyla idare edilmesiyle bir yandan, bu Türk yerleşimcilerin sayısının aşama aşama azaltılması ve milli kimlikten uzaklaştırılması ve han uruklarının Macarlaştırılmasıyla diğer yandan, Türkler daha az ama daha teşkilatlı vazgeçilmez askeri güç haline gelmişti.

Peçeneklere dair akis eden bazı sedalar, Stefan II'nin (1115-1131) hakimiyete geçmesinden sonra, eğer Thwrocza inanırsak Peçenek sevgisiyle böyle uzak bir bu halka karşı zaafı olması durumu ölen bir Peçenek'e karşılık on Macarı idam ettiği gerçeğiyle berraklaşır. Bu kraldan sonra salnamelerde belirtildiği gibi "suç işlemeyi adet edinmiş" Peçenek halkı kendi hanları Tatar'ın önderliğinde Bizans imparatorunun kılıcından kurtulmayı becermiş, Ugriya'yı istila etmiş ve Macarları gaddarca kıymışlardı.²⁸² Ugor sarayında Peçeneklerin ehemmiyeti Stefan'ın ölümünün ardından sona ermiş, bir başka deyişle bundan sonra Peçenekler duyulmayacaktı.

XIII. yüzyılın sonundan itibaren Ugriya'daki Peçenek halkı hakkında kayıtlar daha da seyrekleşmekte, havadisler sadece devletin içindeki gruplarla sınırlıdır. Bu yerleşimlerin azaltılmasının daha az önemli olmayan sonuçları Moğol istilası döneminde görülmüştü. XV. yüzyılda bu Peçenekler hakkında kayıtlar kesilmişti.

Sınır boylarındaki yerleşimlerde olduğu gibi iç topraklarda da Peçenekler atlı birlik askeri olarak görev yapmışlardı. Ugor devletinin hafif atlı birliklerini kurmuşlar ve keşif ve okçu birliklerin de çoğunu teşkil etmişlerdi.²⁸³ Stefan

²⁸² "Cuni vero (Kunlar burada Peçenekler olarak görülmelidir) qui permissionibus regis, fuerant assueti sceleribus, nec tunc minus saeviebant in Hungaros. Hungari vero, cum audissent, quod rex in motris esset articulo, interfecerunt Cunos, qui eorum bona diripiebant. Tatar autem, dux Cunorum, conquestus est regi, de nece suorum. Rex autem putabat, se aliquantum alleviatum esse ab aegritudine. Cumque vidisset Tatar lachrymantem, caeterosque Cunos circumfusos lamentantes, quia supra modum diligebat eos, infremuit et dixit: 'Si santitati restitutus fuero, pro unoquoque, quem ex vobis interfecerunt, decem interficiam...'" (Thwrocza, II, bölüm 63, s. 141-142).

²⁸³ Bunların atik atları için bkz. Ant. Bonfinius, *Rerum Hungaricarum Decadis*, Hanoviae 1606, II, L. IV, s. 220: "equorum pernicitate admodum delectari." Krş. Jerney, *aynu eser.*, s. 265. 1339 yılına ait gramotlar Kata speculaturları hakkında: "equis bonis velocibus" der. Jerney, *aynu eser.*, s. 254-255. Bukov Dağları'ndaki "equitus Bisseni" ayrıca 1067 yılına ait gramotta zikredilmiştir. Savaşa gitmeyen Peçenekler kendi özel mülkiyetlerinde olan atlar için vergi ödemek zorundaydı. Vali Düla'nın Arpas Peçeneklerine dair 1222 yılı için kaydı: "quod reuoluto semper tercio anno comiti eorum (Peçenekler) debent dare pro nouitate sex pensas denariorum de montua, de duobus equis. Qui vero in expeditionem ire non potuerint, de quolibet equo sex pensas persoluent." Endlicher, s. 419-420; Jerney, *aynu eser.*, s. 234, 262. Krş. Szokolay, *aynu eser.*, s. 70.

öncesi dönem için Peçeneklerin rolü için hiçbir haber yoktur. Peçeneklerin Macar ordusunda adı ilk kez 1052 yılında geçmiştir. Macarlar bu yıl Layta sınırında Germen imparatoru Henri ile savaşmışlar, Peçenekler bu savaşa ilk kez askeri güç olarak iştirak etmişlerdi ve bu iştirak aktarıldığına göre tam bir Asyalı mahareti ve yiğitliği idi. Macarlarla beraber gece Germen imparatorunun çadırına saldırmışlar, kementlerle nöbetçileri avlamışlar; gün ağarınca ise Henri'ye kendi idareleri altındaki okçularla nefes aldirmamışlardı.²⁸⁴

Peçeneklerin daha tipik görünüşü 1047 yılında, Layta sınırındadır. Ugrıya Kralı Geza tarafından sürülen önceki kral Solomon Almanların yardımıyla Ugor sınırına vardı; Peçenekler bu durumu kendi çıkarları için kullanmakta gecikmediler, bu iç savaşa dâhil oldular ve Geza tarafında yer aldılar. Solomon tarafından boşaltılmayan Sopron sınırını korumaya gittiler ki bunu kralın kendilerine “*özgürlük*” ve diğer ayrıcalıkları vermesi şartıyla yapacaklardı. Geza bu konuda söz verdi. Peçenekler hanları Soltan komutasında savaştilar. Öte yandan Almanlar “*gördükleri dehşetten korku içine düştüler*” ve Solomon'a yardım edemediler. Solomon kendi ordusuyla Peçenekleri dağıttı; büyük bir bölümü Fertö Gölü kıyılarında öldü ve sadece bir kısmı Han Soltan ile birlikte kaçmaya muvaffak oldu.²⁸⁵ Peçeneklerin bu fırsatçı tutumu onları kardeşleri Kiev'deki Karakalpakları anımsatıyor; Kiev için herhangi knezler arasında çarpışmalar olduğunda: “*аже ны хоцеши любити... и по городу ны дасти по лепшему, то мы на том отступимъ*”.²⁸⁶

1116 yılında Peçenekleri, Sikullar olduğu örtülü olarak bilinen halkla orduda müttefiklik eder halde buluyoruz; Stefan II'nin Çek kralı Vladislav ile olan görüşmesinde ona refakat ediyorlardı. Her iki kralın görüşmesi sınırdağı Olsava Nehri'nde gerçekleşti²⁸⁷ ve neticede iki devlet arasında sağlam bir barış anlaşması imzalandı. Ancak yine de bu buluşmada kan dökülen çarpışmalar da olmadı değil. Kral Vladislav, Stefan'ın ordu düzenini görmüş, Macarlardan erken davranmaya karar verip saldırmıştı. Ancak püskürtülmüş, Peçenekler ve Sikullar ise boş bulunmuş ve kaçmıştı. Bununla beraber Çeklerin yeni hücumu neticesinde Peçenekler ve Sikullar ezilmiş ve kaçmaktan vazgeçmişler, toparlanıp durmuşlardı. Kralın görüşmesi Ugor ordusunun beklenmedik bir yenilgisiyle sonuçlanmıştı.²⁸⁸ Burada zikri geçen Peçenekler

²⁸⁴ “Insuper etiam Hungari et Bisseni, singulis noctibus, acriter eos infestabant, toxicatis sagittis eos interficiendo et funes extendentes tiner papiliones eorum, quamplures, aliqua seruitia facientes, rapiebant”, *Thwroc*, II, bölüm 43, s. 109-110. Krş. Jerney, *aynu eser.*, s. 230-231; Gyárfás, *aynu eser.*, II, s. 96.

²⁸⁵ “eo tempore, Bisseni, vnanimiter rogauerunt regem Geysam, ut, si eos libertate donaret, ipsi insultus regis Salomonis, omnino coercent; ita, quod, nec auderet exire Moson et Poson, ad tentandam Hungariam. Rex autem Geysa, se petitioni eorum condensurum promisit, si ipsi hoc, quod promiserant, adimplerent”, *Thwroc*, II, bölüm 53, s. 126.

²⁸⁶ *P.S.R.L.*, II, s. 501, 1159 yılı.

²⁸⁷ Çek tarihçiler bir alışkanlık olarak bu suyu Morava'nın kolu olan Olsava olarak kabul etmektedirler. Ancak yakınlarda V. Chaloupecky (*Staré Slovensko*, s. 79-82) bu suyun Vaga'nın kolu olan Holeska olduğunu öne sürmüştür.

²⁸⁸ *Thwroc*, II, bölüm 63, s. 139. Burada aşağılanarak Peçenekler ve Sikullar şöyle adlandırılmaktadır: “*Besseni atque Siculi vilissimi.*” Ayrıca bkz. *Cosmae Chronicon Bohemorum*, bölüm 48; *Fontes Rerum Bohemicarum*, II, s. 178-179. Krş. L.V. Szalay, *Geschichte Ungarns*, B I, s. 278-279; Fr.

muhtemelen yukarıda gördüğümüz gibi yoğun oldukları sınırdaki muhafızlık yapanlardandı.

1146 yılında Peçeneklere Geza II'nin Avusturya-Hersek kralı Henri Yazomirgot'un ordusunda rastlanıyor. Layta Nehri havzasında ve Moson kalesi önlerinde savaş oldu, bunlar Sikullarla beraber atlı birlik askeri olarak okçu nizamında cephenin önündeydiler. Burasının doğrudan Layta sınırı olduğu bildirilmektedir. Macarların savaşta başarıya ulaşmasını Peçeneklerin kendiliğinden harekete geçip savaşa başlaması ve Almanları yenmesi sağlamıştır; bir kaynağa göre hemen hemen hepsi iki "kont" olan kumandanı ile birlikte ölmüş bir diğer kaynağa göre ise kaçmayı başarmışlardır.²⁸⁹

1150 yılında Peçenekler Halezlerle²⁹⁰ beraber Serblerin Bizans ile olan savaşında Macar yardımcı birliklerini teşkil ettiler.²⁹¹

Ugriya'daki Peçenek birlikleri hakkında daha fazla doğrudan bilgiye rastlayamıyoruz.²⁹² Bunların Stefan IV'ün Stefan'ın kabileleriyle olan savaşta başarısız olmasından sonra Yunanistan'a kaçmak zorunda kaldığı 1162 yılına ait hadiselerin kayda geçirilmesinde nazarı itibara alındığı varsayılabilir. Müglen'e göre bu hadiselerden sonra kaçması, "paganlarla" olan eski ilişkilerini değiştirmesi olarak görülebilirdi.²⁹³

Ne yazık ki Ugor ordusunda yer alan Peçenekler hakkında bilgiler çok az, kısa ve bölük pörçüktür; dolayısıyla Ugor harp hayatında Peçeneklerin önemini ortaya koyacak bir çalışmanın yapılması zor gibi görünmektedir.

Ugor sınırlarının çoğunda Peçenek yerleşimleri sadece sınır savunma sistemi çerçevesinde dağılmıştır. Bu sınır boylarındaki yerleşimlerin ötesinde çokça bölgede, ülkenin derinliklerinde büyük olmayan cephe gerisi topluluklara rastlayabiliriz. Bu tür bir tespit güney ve batı sınırlarına, Baran ve Toln

Palacky, *Dejiny národu českého*, I, v Praze, 1906, s. 209-210; V. Novotny, *Ceské Dejiny*, d. I, c. II, v Praze, 1913, s. 521-523. Ayrıca bkz. Jerney, *aynu eser.*, s. 231, 259; Gyárfás, *aynu eser.*, II, s. 97.

²⁸⁹ Thwroc, II, bölüm 65, s. 145: "Bisseni vero pessimi et Siculi villissimi omnes parites fugerent, sicut oves a lupis." Bu tarihle ilgili Ottonis Frisingensis, *De Gesta Friderici I Imperatoris*, L. I, s. 33: "ac illas cum duobus comitibus, qui eisdem praerant, ferme funditus delevit." Krş. Grot, *Ugriya i Slavyanstvo*, s. 87; Gyárfás, *aynu eser.*, II, s. 99-100.

²⁹⁰ XI. yüzyılın sonlarından itibaren Ugor devletinde Kalizya'dan gelen Müslüman Harezmi birlikleri yer aldı; bu Türkler başlarda Arap ordusundaki görevlerinden çıkıp Bizans'a kaçırlar ve oradan da Ugriya'ya vardılar. Bunlar hakkında bkz. Karácsonyi, "Kik voltak s mikor jötték hazánkba a böszörmények vagy ismaeliták" dan akt. K. Kadlec, *Prúdy*, 1925, s. 80-81.

²⁹¹ Joannis Cinnami, III, 8 (ed. Bonn, s. 107). Krş. Grot, *Ugriya i Slavyanstvo*, s. 163; V. Vasilevskiy, "İz İstorii Vizantin v XII v.", *Slavyanskiy Sbornik*, II, SPB, 1877, s. 247.

²⁹² Jerney, *aynu eser.*, s. 231. Bu Ugriya'daki Peçenek birlikleri 1260 yılında görünmektedir ki bu sırada Bela IV, Çek Otokar ile Kressenbrun meydan savaşını yapmıştı. Bela'nın ordusunda zikredilenler şunlardı: "innumeram multitudinam inhumanorum hominum Comonorum et Ungarorum et diversorum Sclavorum, Sculorum quoque et Walachorum, Bezzeminatorum et Hysmahelitarum, Scismaticorum etiam, ut pote Graecorum, Bulgarorum, Rusciensium et Bosnensium haereticorum." (Kral Otokar'ın Papa'ya mektubu, *Font. Rer. Bohem.*, II, s. 315). Jerney, Bezzeminatorum'u Bezzenninorum yani Peçenek yapmaktadır; tıpkı o sıralarda galiba Harezmi'deki Peçenekler için Müslüman adını Busurman yaptığı gibi. Müslüman için iki adın ortaya çıkmasına şaşmaya gerek yoktur ve burada iki ayrı halk olarak görmek gerekir. Bunların böyle anılması İncil'in paralelizminin etkisindeki bir üslubun yansımasıdır. A. Petrov Anonim'de de bu üslubun varlığına dikkat çekmektedir (*Drev. Gramoti*, s. 76).

²⁹³ Grot, *Ugriya i Slavyanstvo*, s. 282-283. Buna göre savaşın Sekes-Feyervar yakınlarında olması Stefan IV için bir talihsizlikti; çünkü bu bölgede her yerden daha çok Peçenek vardı.

bölgelerine, Balaton Gölü'ne, Dör bölgesine, hatta kuzeye Slovakya sınırındaki Türk yığınına ve Jitava'nın aşağılarına göz atarak teyit edilebilir. Türkler sınırlarda sadece savunma hizmetleri görüyorlardı, zasek ve kalelerin ardında dikiliyorlardı ve hatta bu işi Rusi'deki Galiçya, Volinsk, Pereyaslav knezliklerinden gelen kardeşlerine karşı yapmaktan da geri durmuyorlardı; ancak Moson-Sopron sınırlarında ya da Sarviza'da, Sekes-Feyervar'ın alt taraflarında bu Türklerin sayısı önemli bir rakama çıkmış ve kendileri burada ciddi bir güç olarak zuhur etmişlerdi, tıpkı Kiev'in Karakalpakları gibi özgürce sınırları kolağan ediyor ya da istediklerinde başkente kadar girebiliyorlardı. Nihayetinde geri kalan iç topraklardaki Peçenekler, Arank ya da Kemey bölgesindekiler gibi, Ugor ordusunda hafif atlı birlikleriyle önemli bir sayıya ve güce sahiptiler. Ugor ordusundaki Macar-Peçenek oranına sayısal olarak bakmak istediğimizde bir veriye ulaşamayız; sadece mukayese suretiyle XII. - XIII. yüzyıllarda Ugriya'daki bu Türklerin aynı devirlerde Rus'daki Türklerden daha az olduğunu söyleyebiliriz ki Rus'daki Karakalpak unsurları ulaştığı sayı bakımından Rus knezliklerindeki družinaların nüfuslarının üstündeydi.

Olağanüstü hareketliliği ve kendine has göçer savaş taktiği Ugor ordusunun hususiyetlerindendi; diğer benzer Türk birlikleri Kıpçaklar, Harezmliler ile Orta Çağ Avrupa'sında nam salmış, Ugor kralları bu Türkleri sınırlarına müttefiklerine yardım ya da komşularını himaye maksadıyla göndermişlerdi. Maalesef vakanüvisler bu birliklerdeki kavimleri saymamışlar ve "okçular" gibi ortak adlar altında kaydetmişlerdi; bu yüzden gönderilen bu Ugor birliklerindeki Türkleri tespit etmek mümkün değildir.²⁹⁴

Peçenekler Ugriya'ya kendi hanlarıyla gelmişlerdi (Latin terminolojisinde "duci") ve Ugriya'daki varlığının erken dönemleri X. yüzyılın ikinci yarısı ile XI. yüzyılın ikinci yarısı arasındadır. Bu Peçenek hanları çok büyük önemi haizdir;²⁹⁵ onlara güçlü şehirlerin yönetimleri bırakılmıştı. Örneğin Tokson yarı efsanevi kardeşler Bila ve Baksa prenslere Pest'i vermiş;²⁹⁶ Pota ise bizatihi Matra'nın alt tarafında bir kale inşa etmiş;²⁹⁷ Arpadoviç, Tokson²⁹⁸ ve Kral Stefan²⁹⁹ ile akrabalık kurmuşlar; bu güçlü akrabalık ilişkileri hasebiyle Peçenek hanlarından biri Samuel-Aba 1041-1047 yıllarında Ugor tahtına oturmuştu.³⁰⁰

²⁹⁴ Örneğin 1158 yılında Geza II tarafından İtalya'ya İmparator Frederik ile gönderilen 500'lük ve 600'lük birlikler (Rahewini, *Gesta Frid. I*, Imper. Libr. III, cap. 26, ed. Waitz, s. 158: "600 sagittorii electi"; *Fontes Rerum Bohemicarum*, II, s. 425: "quingentis Sarracenis." Krş. Grot, *Ugriya i Slavyanstvo*, s. 234). 1132 yılında Germen İmparatoru ile İtalya'ya, 1203'de Çek Otokar I ile Türingiya'ya gönderilen birliklerin Kıpçaklardan oluşturulduğu haber verilmektedir (Jaffé, *Biblioteca Rerum Germanicarum*, V, s. 446-447; Arnoldi, *Chronica Slavorum*, VI, 5, M.G. SS. XXI, s. 216. Ayrıca bkz. V. Nonotry, *aynu eser.*, I, 2, s. 621).

²⁹⁵ Abai Potai Tomai, Kemei, Boton, Kulpun ve diğerleri Anonim'de doğrudan gösterilmiştir. Bunların Peçenek kökeni konusundaki tahliller için bkz. G. Fehér, *aynu eser.*, 129, 140. Ayrıca Thwroc'za (II, bölüm 53) "Zultan, princeps Bissenorum" ve 1123 yılı için (II, bölüm 63) "dux nomine Tatar" ifadeleri geçmektedir.

²⁹⁶ *Anonymus*, bölüm 57, s. 53. Krş. G. Fehér, *aynu eser.*, 131, 136. Metin, dip yazı 25'de verilmiştir.

²⁹⁷ *Anonymus*, bölüm 32, s. 29. Krş. G. Fehér, *aynu eser.*, 125. Metin, dip yazı 162'de verilmiştir.

²⁹⁸ *Anonymus*, bölüm 57, s. 53. Krş. G. Fehér, *aynu eser.*, s. 129.

²⁹⁹ Szalay, *aynu eser.*, I, s. 263.

³⁰⁰ Samuel-Aba'nın kökeni için Anonim'de (bölüm 32, s. 29) yer almaktadır. Bunun uruğunun Peçenek oluşu hakkında bkz. Fehér, *aynu eser.*, s. 125-129, 134, 137.

Bu hanlar hakkında kalan anılar paganların Ugriya'ya gelişi şeklindedir. Anonim'in yazıldığı sıralar henüz tazeydi ve XII. - XIII. yüzyıllarda kayda geçti.³⁰¹

Hacim ve güç olarak Ugor devletinin büyümesiyle Peçenekleri idare eden bu Türk hanlarının urukları Ugor sarayında kontlarla (comes) ağırlıklarının koymuşlar ve Peçenekler iktidarda söz sahibi olmuştur. Şöyle ki: "*Ochus, curialis comes et comes Bissenorum*" (1216); Magistr Mikch, Slavonya hâkimi "*et comes Bissenorum*" (1329); Maróthi János, Machva hâkimi, "*Banus Machoviensis et comes Bissenorum*" (1406);³⁰² Arpas Peçeneklerinin tabi olduğu Sopron valisi Döla, comes Suproniensis,³⁰³ Sopron'un batı tarafında yaşıyordu ve 1222 yılına ait gramotta telaffuz ediliyor, askeri hizmetlerde bulunuyorlarmış. Bu gramotlardan gördüğümüz gibi valinin sarayı dışında Peçenekler bazı kesimlerle de tabilik ilişkisi yürütüyorlardı, İobadionam'a ve seyrek olarak da münferiden "*comes*" ve "*iudices*" gibi kesimlere idare olarak bağlıydı. Bu kontların çoğu anlaşıldığı kadarıyla Peçeneklerdendi³⁰⁴ ve muhtemelen uruğun yaşlılarından müteşekkildi. Bunlar sadece idari ve adli işlerle uğraşmıyorlardı; aynı zamanda savaşta Peçeneklere kumandanlık ediyorlardı;³⁰⁵ mamafih, 1222 yılı gramotunda Arpas Peçeneklerinde onların "*comes*"i hâkimiyete geldikten sonra sadece ilk savaşa gitmek mecburiyetindeydi, idaresini tesis ettikten sonra gitmesi şart değildi.³⁰⁶

Peçenekler savaşa kendi silahlarıyla katılmak zorundaydı. 1339 yılı gramotunda Kata Speculatur'larından bunun talep edildiği görülmektedir.³⁰⁷

Özerkliğin bu seviyede oluşu uruk yaşlılarının yargılama durumlarında hâkimlik yaptıklarını göstermektedir; kendi iç işleri tahlil edildiğinde savaşlara kendi ayrı birlikleriyle katılmaları, geçtikleri herhangi bir toprakta gümrük vergisinden muaf tutulmaları, devlet görevlisi gibi haklara sahip olmaları gibi Macar gramotlarında sayılan bir dizi ayrıcalıkları vardı.³⁰⁸ Bu Peçeneklerin harbi vazifelere alınması; benzer biçimde sınırlara³⁰⁹ ve ülkenin iç kesimlerindeki çeşitli topraklara yerleştirme olarak ortaya çıkıyordu.³¹⁰

³⁰¹ Örneğin Kemei, Ketel, Opultulna ve diğerleri hakkında.

³⁰² Jerney, *aynu eser.*, s. 263.

³⁰³ "Bisseni de Arpas, ad nos uidelicet Palatinum pertinentes." Bkz. Jerney, *aynu eser.*, s. 233. Krş. Endlicher, s. 419.

³⁰⁴ Bu comes Byssenorum kesinlikle Peçenek kökenlidir, muhtemelen Peçenek Gregorius'ye hizmet ediyorlardı: "*Magister Gregorius Byssenus, comes Byssenorum*" 1351, Toln bölgesi. 1346 yılında bu artık "*Rector Bissenorum*" idi. Bkz. Jerney, *aynu eser.*, s. 236, 263.

³⁰⁵ Arpas Peçeneklerine dair 1222 yılına ait gramot, Ottonis Frisingensis'de vardır. Bkz. dip yazı 285'deki metin.

³⁰⁶ "Comes eorum non debet ire inter eos, nisi semel, quando fit de nouo". Jerney, *aynu eser.*, s. 234; Endlicher, s. 420.

³⁰⁷ "armati decenter incendentis". Jerney, *aynu eser.*, s. 255.

³⁰⁸ Jerney, *aynu eser.*, s. 233: "*Quod eorum libertas ab antiquo instituta.*" 1222 yılı. "*in libertate Bissenorum possidendam*" (1269 yılı, s. 236). Jerney, Peçeneklerin tam müstakillüğünün baş nişanesi olarak kendi yargı hukuklarını göstermektedir (s. 267). Bela IV'ün 1230 yılına ait gramotunda Baran Peçenekleri hakkında: "*iuxta libestatem ipsorem servituros*" (s. 245).

³⁰⁹ Moson sınır hattında: "*predium, quod Bysseni qondam possidebant, de iure Musuniensis castri exceptum.*" 1203 yılı, *aynu eser.*, s. 232.

³¹⁰ Aran Peçenekleri, "servita que debita". 1369 yılı, *aynu eser.*, s. 237.

Bununla beraber bu özerk yapıları Peçenekleri hızla milli kimliğini kaybetmekten kurtaramayacaktı. Peçeneklerin daha ayrı olarak yaşadığı yerlerde küçük sınır birlikleri esas olarak yarı göçer hayatlarında kendi yerel adetlerini devam ettiremiyorlar, hayvancılık ve at yetiştiriciliği ile uğraşamıyorlardı. Zorunlu olarak toprağa yerleşiyorlar veya şehirlerde yaşıyorlardı ki böylece milli kimliklerini hızla kaybediyorlardı.

Dağlık ve ormanlık alanların esas olduğu Slovakya'da göçer hayat tarzı için imkânlar kısıtlıydı. Aslında Peçeneklerin milli kimliklerinden uzaklaşması süreci daha önceleri başlamıştır. Daha 1075 yılında burada "(h)ortum bese-nendi"ye rastlanılmakta³¹¹ ki Peçeneklerin artık toprağa yerleşmiş olduğunu ortaya koymaktadır. 1218-1229 yılı gramotundan ise Somod bölgesindeki Peçeneklerin bağcılıkla uğraştığını öğreniyoruz.³¹²

Slovakya'daki Türklerin Slavlaşmasına örnek olarak bunların kişi adları verilebilir. "servientes in equo proprio, qui vulgo luosicsag (lovasság, Macarca-da atlı demektir) dicuntur"; Jitava'da yayılan nüfus bu iki gramotta -1165 ve 1247- anılıyor. Anlaşıldığına göre 1165 yılında bunlar "jobagiones equites", hâlâ kendi Türk adlarını taşıyorlardı; ancak 1247 yılında bu adların çoğu Slovaklaştı.³¹³

Peçeneklerin Hıristiyanlaşması ise bunların kendi Türk özlerini yitirmeleri neticesinde olmuştur. Ugriya'ya gelen Peçenekler hâlâ pagan idiler ki Ugriya'da paganlık böylece ilk defa görüldü.³¹⁴ Ancak XIII. yüzyılın ortalarında Varad kütüğünde görünen ve XIII. yüzyılın ilk yarısında çıktığı sanılan Bigar bölgesindeki "ecclesia de Besseneu" ve "abbatia de Besseneu" ile karşılaşıyoruz.³¹⁵

Peçeneklerin büyük yığınlar halinde yaşadığı yerlerde Peçenek unsurlarının devamlılığına şahit oluyoruz ki Ugriya'da üç yerde büyük Peçenek kütlesi vardı: Sopron-Moson sınırı, Sarviza ve Chanad (Arank). Buralarda Peçenekler yoğun, vadilerde ve su kenarlarında (Layta, Raba, Sarviza, Arank) yarı göçer hayat tarzlarını sürdürüyorlardı.³¹⁶ XIV. yüzyılda Sarviza'daki

³¹¹ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, ed. Knauz, I, s. 56.

³¹² "Item confirmamus (Kral Andre II) etiam sententiam definitivam nostri Palatini Nicolai, fili Borz, quam fecit contra Byssenos de Nagyhalom et Albenses Latinos; ita quidem, ut cum dicti Bysseni de patrimoniabus suis decimam dare non repudient, imo inuiti compellantur, multo magis de vineis suis in Comitatu Simeghiensis emittit acqisitis, vel vinis emittit congregatis dare teneantur." Bkz. Jerney, aynı eser., s. 249. Krş. Szokolay, aynı eser., s. 72.

³¹³ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, I, s. 118-119, 364-365; V. Chaloupecky, Staré Slovensko, s. 286.

³¹⁴ Örneğin yarı efsanevi Ketel Han hakkında Anonim şöyle yazar: "ipse Ketel et filius suus Tulma more paganismo sepulti sunt" (bölüm 15, s. 18). Han Tonuz-Aba ise "in fide uanus noluit esse Christianus, sed cum uxore uiuus ad portum Oba dest sepultus, ut ne baptizando ipse et uxor sua uiuerent cum Christo in eternum. Sed Urcund filius suus Christianus factus, uiuit cum Christo in perpetuum" (bölüm 57, s. 54). 1067 yılında Slana-Yager arasında "sepulturae Bissenorum", muhtemelen kurganlar hayret verici bir şekilde Hıristiyanlarınkı gibiydi (V. Chaloupecky, Staré Slovensko, s. 85; Szokolay, aynı eser., 80-81). Transilvanya'daki Almanlaşmış Peçenek nüfusu Heidendorf olarak adlandırılmıştır (P. Hunfalvy, Ethnographie von Ungarn, Pest 1877, s. 231-232. Ayrıca bkz. V. Chaloupecky, Staré Slovensko, s. 85).

³¹⁵ Jerney, aynı eser., s. 246; Szokolay, aynı eser., s. 84.

³¹⁶ Layta'nın havzasındaki tarlalar hakkında Ottonis Frisingensis (De Gesta Friderici I Imperatoris, L. I, bölüm 33, 1146 yılı) bilgi vermektedir; Peçeneklerin hayvancılığı ve at yetiştiriciliği hakkında

gruplarda Peçeneklerden “*comiti Bissenorum*”a rastlanıyordu³¹⁷ ki kendi kardeşleriyle beraber yönetiyorlardı.³¹⁸ Sağ Chanad Peçenekleri Arank Nehri’nde 1369-1405 yıllarında yaşamış görünmektedir ve Ugor krallarının gramotları da bunu doğrulamaktadır.³¹⁹

Layta sınırı için 1339 yılı gramotu göçer çizgileriyle karakterize edilen Katta’nın speculatur kalesinin tasvirini çizmektedir: Atlılar hızlı atlarıyla gezip dolaşır, uruklarıyla yurt tutar.³²⁰ Bu geç dönemdeki Peçeneklerin daha berrak bir tasvirini Bonfinus XV. yüzyıl sonunda yapmıştır: “*O diyor ki onların gelenekleri: Mızrak kullanırlar, uzun sakal-büyük bırakırlar, şapka takarlar, Fars tarzında bol ipek elbiseler giyerler.*”³²¹ XV. yüzyılın sonlarında bu tür Peçenekler muhtemelen çok fazla değildi; onlar hakkında aktarılan tasvirlerden bu tür bilgiler sonuncuları teşkil etmekteydi.³²²

Hanların ve Peçenek aristokrasisinden daha küçük urukların varisleri, Ugor gramotlarında “*comes*” ve “*nobiles bissenorum*” adı altında görünmektedir (Kiev Rus’undaki “*Karakalpkların aristokrat urukları*” ile tam bir analoji teşkil ediyor).³²³ Bunlar Ugriya’nın çeşitli devlet ve saray görevlerine girmişler, oldukça yüksek mevkilere ulaşmışlardı. 1342 yılında Beke Bissenus Chepel

Kral Vladislav’ın (1077-1095) emirnamesinden dolayı bilgi edinebiliyoruz (ed. Endlicher, *Lib*, II, cap. 15, s. 338) ki bu sınır boylarındaki muhafızların ve onların kontlarının sınır ötesine at ve öküz satmasını yasaklıyordu: “*comites confiniorum, si eques vel boues ultra fines huius patriae, sine licentia regis, uendi permiserint, comitatus honore priuentur. Custodes ergo confiniorum, qui uulgo Ewri uocantur, si absque sciencia comitum tale quid consenserint, libertatem amittant, si pauperes fuerint. Illis uero custodibus, qui presunt, si in culpa eadem rei inuenti fuerint, cum omnibus quae habuerint, pereant, soli filii et filiae in libertate, permaneant*” (*Ladislai Regis Decretum*, II, 15, ed. Endlicher, s. 338-339. Krş. Jerney, *aynu eser.*, 252).

³¹⁷ Misal olarak yukarıda zikredilen Magister Gregorius Byssenus, comes Byssenorum, 1352 yılı. Bkz. *aynu eser.*, 47.

³¹⁸ 1383 yılında Kórosök köyü zikrediliyordu ki “*inter bissenos*” olarak konumlandırılabilir. 1399 yılında geçen “*nobiles Bissenii*”: “*de Belch*”, “*de Parthas-Dorag*”, “*de Kuzepfalü*”, “*de Thukusszeyh*” (Szokolay, *aynu eser.*, s. 74-75).

³¹⁹ Bu gramotlar için bkz. Jerney, *aynu eser.*, s. 237-243. Jerney’e göre (s. 237) bu Peçenek yerleşimleri Türklerin (Osmanlı Türkleri demek istiyor-çev.) yıkıcılığında yok olmuştur. 1435 yılında hâlâ zengin Peçenekleri duyabiliyorduk; bunlar kral tarafından yargılanmışlardı (Szokolay, *aynu eser.*, s. 85). Bununla beraber Arank Peçeneklerinin milli kimliklerini kaybetmesi Türklerin yıkıma başlamasından önce epey mesafe kat etmişti. 1405 yılında kralın gramotunda geçen Peçenek yerleşimi Nagy-Besenyó, “*fideles nostri Bessenii nobiles de Nagy Bessenew*”; 1495 yılındaki gramot bu Nagy-Besenyó halkı için sadece “*nobiles de Nagy Bessenew*” demekte ve onların kimliği olan Peçenek söylenmemektedir. Bu gramotlar Jerney’de s. 240 ve 242’de; Szokolay ise s. 86’da Borovsky, *A honfoglalás története*, s. 144’e dayanmaktadır.

³²⁰ “*Nos Laurentio, Ioanni et Nicolao, Spiculatoribus nostri de kahta de comitatu Mosoniensi ipsorum et totius generationis eorumdem de eodem.*” İleride bu Moson speculaturları hakkında daha fazlasını yazmaktadır: “*ita tamen, quod idem nostri Spiculatores eorum seruitia et officia spiculationis, ut quemadmodum eorum progenitores antiquitus exercebant, facere et exercere teneantur, more consueto absque cuiusuis temporis intervallo, equis bonis, velocibus, sepe conservatis, armati decenter, incedentes.*” Jerney, *aynu eser.*, 254-255.

³²¹ Bonfinus, *Rerum Hungaricarum*, Dec. II, Lib., IV, Hanoviae 1606, s. 220: “*Illis mos est vexillationibus uti, demissas ferre barbas et labri vel maxime superioris nutrire pilos caudata cristatave secum fere pilea, fluitantibus quoque vestibibus indui, iisdemque sericeis, in Persarum morem et equorum pernecitate admodum delectari.*”

³²² 1406 yılında, Ioannes de Maroth, Banus Machoviensis et comes Bissenorum (Jerney, *aynu eser.*, s. 263). Buna göre Peçenekler XV. yüzyılın başında Machva’da görünmektedir.

³²³ “*Лепшии моужи в Черныхъ Клобуцехъ*”, *P.S.R.L.*, II, s. 676.

hâkimi olmuş; Peçenek Benedicht 1329 yılında Baran bölgesi üst jupanını yönetiyordu; 1404-1406'da Magnificus Paulus Bysseenus de Eorghede, Dalmaçya, Hırvatistan ve Slovenya ban'ından sorumluydu; Peçenek Mag (Magh, Moch) Ugriya'daki en yüksek mevkilerden birinde vali ve Bach yüksek jupanı idi.³²⁴

Peçenekler tek tek Ugor sarayında yükseliyorlardı. 1225 yılı civarında Aba Bissenus (muhtemelen Kemei Aba'larından) Kral Andre II'nin "homo regius"u oldu; 1381'de Matfei, 1386 yılında Stefan, bu iki Peçenek, Kraliçe Maria'nın saray sorumlusu oldular.³²⁵ Fakat doğrudan Peçenek olduğu belirtilen bu kişilerin dışında çok fazla sayıda Peçenek (Aba, Çaba ve diğer uruklardan) devlette görev almıştır.³²⁶

IV.

Şimdi de Rus'daki Peçeneklere, Torklara ve Berendilere bir göz atalım; her şeyden önce bu halklar hakkında Ugriya ve Rus bahsi için farklı kaynaklar olduğunu belirtelim. Ugriya'daki Türk nüfusu için ana bilgiyi gramotlardan edinmekteyiz, özellikle Kral Andre II zamanında (1205-1235) bu fazlalaşmaktadır. Bu gramotlardan Ugriya'da Türk kabilelerinin yayıldıkları yerlerin bir haritasını çizebiliyoruz; yıllıklarda ise mukayese edilemeyecek kadar az bilgi edinmekteyiz. Hilafına olarak, Rus için özel hukukun girdiği bir hayat XI. - XIII. yüzyıllarda henüz biçimlenmemişti. Ugriya'nın Türk yerleşimlerinin izini nasıl sürdüğüne, buna nasıl ulaştığına dair elimizde bir gramot yoktur; buna mukabil Karakalpaklar hakkında tam bir kayıt tutma çabasında, tıpkı buradaki yerleşimcileri tespit etmek gibi, Rus yıllıklarında Kiev Rus'unun fonksiyonu farklı olmuştur; bize sadece yerleşimlerin coğrafi konumlarını vermekle kalmamış, Peçeneklerin, Torkların ve Berendilerin Kiev yaşamındaki siyasi önemini bildirmiştir.³²⁷

Eğer Rus'daki Karakalpak yerleşimlerine göz atmaya batıdan başlarsak; Ugriya ile Rus knezliklerinin ilk sınırı Galiçya olmuştur. Bunun gibi Ugriya'da da kuzeydoğu sınırında Galiçya'dan yola çıktığımızda Peçenek, Tork ve Berendi yerleşimlerine rastlarız. Rus'da ise Galiçya'da, batı sınırında, Ugriya tarafına karşı Rus sınırını koruyan Peçenekler, Torklar ve Berendiler vardır. Yıllıklarda Galiçya Knezliğinde Karakalpakların varlığına dair sadece bir kayıt 1097 yılı için tutulmuştur. Terebovlsk knezi Vasilko³²⁸ kendi askeri planlarını şöyle açıklıyor: "яко приде ми вестъ яко идут Берендици и Печенези и Торци и се рекох въ оуме своемъ: оже ми будут Берендици и Печенези и Торци, реку брату своему Володаореви и Давыдови: даита ми дружину

³²⁴ Jerney, *aynu eser.*, s. 263-264.

³²⁵ Jerney, *aynu eser.*, s. 264.

³²⁶ G. Fehér, *aynu eser.*, s. 134-140; Abalar hakkında bkz. Z. Gombocz, "Árpádkori...", s. 342 ve devamı.

³²⁷ Çağdaş çalışmalarda bu Türklerin Rus için önemini ortaya koyacak bir hükme ulaşamıyoruz. Bu konuda şu makaleme bakınız: "O Roli Černh Klobukov v Īstorii Drevney Rusi", *Seminarium Kondakovianum*, I, Praga 1927, s. 93-109.

³²⁸ Terebovlsk Knezliği Galiçya'nın güneydoğu köşesinde yer alıyordu.

свою молотьюю а сама пиита и веселитяся и помыслих на землю Лядьскую наступлю на зиму і на лета и возму землю Лядьскую и мьюцю Русьскую землю.³²⁹ Vasilko'nun sözlerinden Karakalpaklardan her neredelerdeyse, uzak olduğu sonucu çıkmaktadır; muhtemelen Galiçya'nın güney ucundaydılar. Rus sınırlarındaki yerleşimcilere ne olduğu -ki bunlar bozkır Türkleri değildi- Vasilko'nun sonraki sözlerinden aydınlığa kavuşmaktadır; sonra Berendiler, Peçenekler ve Torklarla toplanıp Kıpçaklara gitmişlerdi.³³⁰ Galiçya'da, Prut'un üst taraflarında, eski Poniziya'daki Kolomiya'da, bu güne dek gelen Pecenejin köyü vardır.³³¹ Burada Terebovlsk Knezinin sözlerinden de çıkarılacağı gibi, Karakalpak yerleşimlerinin izlerini sürmek de mümkündür.

Peremislya bölgesinde şimdiye dek varlığını koruyan Berendi ve Tork köyleri vardır,³³² bu ve benzeri varsayımlar, Türk nüfusunun Galiçya Knezliği'nde, Lupkov ve Ujok geçitleri yakınlarından aşarak Macar saldırıları gerçekleştiren Ugriya'ya karşı ordu birlikleri hazırlama gibi bir heves içinde hiçbir zaman olmadıklarını ortaya koymaktadır.

Güneydoğuda, Dnyester'in üst taraflarında Szambor'dan batıya doğru 10 kilometre uzaklıkta Torçinoviçi köyü vardır.³³³ Karpat'dan Dnyester ovasına doğru çıkışta eğer Verets geçitlerinden geçiliyorsa bu Tork yerleşimi muhakkak Ugriya'dan gelen bu yolları korumak için konumlanmıştır.

Nihayetinde, Kolomiya'da zikredilen Peçenekler bozkıra karşı bir kalkan gibiydi; tıpkı Yablons (Tatar) geçidine karşı olduğu gibi.

Zvenigorod yakınlarındaki Volınya sınırında "Peçenek mezarları" vardır.³³⁴ Önceki dönemlere ait bir Türk yerleşimi olduğu kanaati tamdır. Zvenigorod, Kiev'den Ugriya'ya giden büyük yollar üzerinde kurulmuştu ve Volınya tarafından Galiçya'nın iç bölgelerine doğru bir kalkan vazifesi görüyordu. Buradan çok uzak olmayan bir yerde, Peremislyan bölgesinin böğürlerinde Peçenek yerleşimleri bulunuyordu.³³⁵ Sonra Volın Knezliği'ne geçmişler ki bilahare Karakalpakları Galiçya'dan Vladimir Volın'ın knezliğinin başkentine giden yollarla buluyoruz; bunun güneyinde, Galiçya'nın Sokal bölgesindeki Buga'da bugün de mevcut olan Tork köyleri vardır.³³⁶ Alınan bilgiler daha da derinleştikçe Karakalpakların izlerini Vladimir Volın'dan doğuya doğru uzanan hatta bulacağız ki bunlar mütevali setlerdi ve Kiev ve Volınya tarafından göçüp gelenlerle birbirlerine karşı oluşturulmuştu.³³⁷

³²⁹ P.S.R.L., I, 1, s. 266.

³³⁰ "И посем хотях проситя оу Святополка и оу Володимера ити на Половци, да любо налезу себе славу а любо голову свою сложию за Русскую земаю", P.S.R.L., I, 1, s. 266.

³³¹ M. Gruşevskiy, *Istoriya Ukraini-Rusi*, II, s. 585.

³³² aynı eser., s. 585.

³³³ aynı yerde.

³³⁴ aynı yerde.

³³⁵ aynı yerde.

³³⁶ aynı yerde; Molčanovskiy, *Oçerk İzvestiy o Podolskoy Zemle do 1434 goda*, Kievsk. Universit. İzvestiya, 1883, s. 68.

³³⁷ Çok büyük bir ihtimalle Volınya'nın bu Türk nüfusu Kiev Knezliği ile sınır olan yerdeydi ve XI. yüzyılın 80'li yıllarında, David İğoreviç'in döneminde esasen Volınya'nın doğu yakasındaki Pogo-

Vladimir ve Lutsk arasındaki yolun yarısının yakınlarındaki Torchev şehrinde Volin Knezliği'nin merkezi bulunuyordu, yıllıklarda 1231 yılından itibaren görülmektedir.³³⁸ Daha doğuya doğru gidildiğinde artık Kiev Knezliği'nin sınırına varılıyordu. Dorogobuj'dan birkaç kilometre güneybatıya gidildiğinde yine Tork köyleri görüldü, şimdiki Torçin mahalidir.³³⁹

Kiev Knezliği'nin yanı başından batıdan doğuya geçen yollarda eski Korchesk (şimdiki Korets) bölgesinde ve eski Novogradvolin ilçesinde Torçitsa köylerine rastlıyoruz.³⁴⁰ Daha batıda ise Kiev guberniyasındaki Radomişlsk ilçesinde Torçin köyü;³⁴¹ burada ise Uşi'nin bir kolu olan Torçanka (Turçanka) ırmağı vardır.³⁴²

Volin'dan Kiev'e giden yollardaki kuzey Karakalpak yerleşimleri dışında güney tarafında da yerleşimler vardır ki bunlar Volinya sınırlarında bozkır göçerlerine yani Kıpçaklara karşı set teşkil ediyorlardı. Muhtemelen Bug'un kolu olan Snivod ırmağında Tork yerleşimleri vardı. Hmelnik şehriden 15 verst kuzeye gidildiğinde, Podol guberniyasındaki Litin ilçesinde şimdi Torçin yerleşimi vardır.³⁴³

Daha güneyde, Bug'un sağ kolu olan Şpakovka Nehri'nde, Bratslav'dan (Podol guberniyası) batıya 18 verst gidildiğinde -ki Gruşevskiy burayı Galiçya'daki Poniz ve Kiev mülkü arasındaki sınırın yakınlarında varsaymaktadır-³⁴⁴ bugün de var olan Tork köyleri bulunmaktadır;³⁴⁵ kayıtlar önceleri Tork yerleşimlerinin Kiev Knezliği'nin güneybatısında olduğunu ortaya koymaktadır.³⁴⁶ Burada Peçeneklerle beraber yaşayan Torklar vardı: 1084 yılı için burada ilk kez "Torçskii Gorod" zikredilmektedir.³⁴⁷ Ancak Kıpçak tazyikinin en üst düzeye çıktığı XI. yüzyılın kargaşalı 90'lı yıllarında bu sınır yeniden silindi; 1093 yılında Torçevsk ortaya çıktı ki sakinleri esir edildiler, 1095 yılında Yurev'e yerleştiler. Kıpçaklar Kiev'in hükmü altında göçerliklerini sürdürdüler. Rus sınırı yeniden Stugna'ya ulaştı.³⁴⁸

rin'de yerleşiyorlardı. Rus'daki ilk Tork yerleşimleri ne XI. yüzyılın 60-70'li yıllarından önce ne de 80 yıllarından sonradır. Anlaşıldığı kadarıyla Pogorin doğrudan Kiev Knezliği'ne bağlıydı (bu konu hakkında bkz. M. Gruşevskiy, *aynu eser.*, II, s. 73-74, 363-364) ki enerjik knez David İgoreviç'ten bahsetmiyordu, onun yakınlarında Türkler vardı.

³³⁸ P.S.R.L., I, 1, s. 767. Şimdi eski Lutsk ilçesi kırsalındaki Volin guberniyasıdır.

³³⁹ Önceki Ostroj ve Roven ilçelerinin sınırında Volin guberniyası vardı. Bkz. *Spetsialnaya Karta Yevropeyskoy Rossii*, İzd. Voenn. - Topografiç. Otdela Glavnago Ştaba. Bu harita Türk yerleşimleri hakkında hüküm vermeye yetmemektedir.

³⁴⁰ M. Gruşevskiy, *aynu eser.*, II, s. 585.

³⁴¹ Molçanovskiy, *aynu eser.*, 67; M. Gruşevskiy, *aynu eser.*, II, s. 585.

³⁴² M. Gruşevskiy, *aynu eser.*, II, s. 585. P. Golubovskiy (*Peçenegi*, s. 430, 434) hataya düşerek Kiev Knezliği'ndeki Karakalpak nüfusunu batıya bu kadar uzanmadıklarını ve Guyva ırmağından geçmediklerini ileri sürmektedir. Mamafih Gruşevskiy (*İstoriya Kievskoy Zemli*, s. 32-38) Kiev'in Karakalpaklarını incelemiş ve sadece Poros ile sınırlandırmış ve Kiev-Volin sınırındaki nüfustan hiç bahsetmemiştir.

³⁴³ *Spetsialnaya Karta Yevropeyskoy Rossii*; Molçanovskiy, *aynu eser.*, 67; M. Gruşevskiy, *İstoriya Kievskoy*, II, s. 585.

³⁴⁴ *İstoriya Ukraini-Rusi*, II'deki Volin ve Galiçya Knezlikleri haritasına bakınız.

³⁴⁵ *Spetsialnaya Karta Yevropeyskoy Rossii*; Molçanovskiy, *aynu eser.*, 68; M. Gruşevskiy, *İstoriya Kievskoy*, II, s. 585.

³⁴⁶ P.S.R.L., I, 1, s. 150, 1031 yılı; Gruşevskiy, *İstoriya Kievskoy*, s. 13, 30.

³⁴⁷ P.S.R.L., I, 1, s. 249 (*"Monomah'ın Öğüdü"*nde).

³⁴⁸ P.S.R.L., I, 1, s. 225, 229. Krş. Gruşevskiy, *İstoriya Kievskoy*, s. 31.

XII. yüzyılın başlarından itibaren Rus yeniden bozkıra iştirak edip Yurev'e vardı. Karakalpakların boşalttığı yerleşimlere bozkırdan çıkıp gelen yeni yerleşimciler dolduruldu; ancak bu dönemden sonra Ruslar artık Rus'dan çekilmeyeceklerdi. XII. yüzyılın sonlarında Rus sınırı sınır boylarında Karakalpak yerleşimleri olmak üzere daha güneye uzanmış, bir yandan Ros'un ötesine, Dneper'in kolu olan Tyacmin halicine, Visa ve Tyasmin'in su çizgisine; diğer yandan Rosi'ye ve Bug'un orta akımlarına uzanmıştır.³⁴⁹ Burada, Ros'un ötesi, Torkların izleri olarak Torça Nehri, Tikiça Nehri, Torçesk tepeleri (Bogatır ve Litvink arasında),³⁵⁰ bu civarlarda Karakalpak şehirleri olan Çurnaev, Kulderev ve Kunil (Takunil) vardı.³⁵¹ Bununla beraber XII. yüzyılın sonlarında olduğu gibi Rosi'nin güneyindeki Karakalpak yerleşimleri nadir olmuştur; bu dönemde Kıpçaklar saldırılarını esasen Poros'un kuzeyindeki topraklarda devam ettiriyordu.³⁵²

Bozkırla savaşa uygun olarak meydana gelen değişmelerden biri de Karakalpak yerleşimlerinin kuzey sınırının değişmesiydi; bunların en kuzeyindeki noktası Stugna'daki Torç idi, St. Bezradic'teki Tripol'e yakındı.³⁵³ XII. yüzyılın başlarından itibaren Rosi'nin güney sınırlarına konuşlanmışlardı, kuzey sınırını ise Krasnoy Nehri (Dneper'in kolu), Unovi'nin (İrpen'nin kolu) ve Kamenki (Rosi'nin kolu) olarak görmek gerekir.³⁵⁴

Kiev Knezliği'ndeki Karakalpakların merkezi, XII. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyılın ortalarına kadar Rosi Nehri'nin sol akımlarında yer almıştır. Bu Rosi Nehri'nde Poros'un Karakalpaklarının merkezi ve kalesi olan Torçevsk şehri zikredilmektedir.³⁵⁵ Burada yaşayan Türklerden kalan izler Rosi'nin bir kolu olan Torç Nehri'nde, Torçitsa köyünde,³⁵⁶ Torçev kırsalı,³⁵⁷ Rosava'nın

³⁴⁹ P.S.R.L., I, 1, s. 280. Krş. Gruşevskiy, *İstoriya Kievskoy*, s. 13-14, 38.

³⁵⁰ Gruşevskiy, *İstoriya Kievskoy*, s. 385.

³⁵¹ P.S.R.L., I, 1, s. 669, 1190 yılı, Çurnaev; s. 672, 1190 yılı, Kulderev; s. 396, 1150 yılı, Kunil. Bu yerlerin konumu hakkında bkz. Gruşevskiy, *İstoriya Kievskoy*, s. 13, 36, 38; N.P. Barsov, *Oçerki*, s. 139.

³⁵² P.S.R.L., I, 1, s. 679. 1193 yılında: Половцы воюють "на Оубережу" где они "поимаша Торкы."

³⁵³ Gruşevskiy, *İstoriya Kievskoy*, s. 27; *İstoriya Ukraini*, s. 585.

³⁵⁴ 1172 yılında Mstislav Güney Tripol'un Karakalpaklarıyla Krasnoy halicinde birleşmişti (P.S.R.L., I, 1, s. 548); 1150 yılında ise Karakalpaklar Stugna'nın kuzeyindeki Tumaşça'ya geldiklerinde muhtemelen kendi otağlarından ayrılıp birkaç parça haline gelmişlerdi ki Poros'un şehirlerinde "inzivaya çekilmiş" kendi kadın ve çocuklarının güvenliğini sağlamak zorunluluğunu yerine getirebilsinler (P.S.R.L., I, 1, s. 400). Nihayetinde eğer Gruşevskiy'nin (*İstoriya Kievskoy*, s. 33) önerdiği gibi yıllıklarda 1146 yılında kaydedilen "saha", Perepetovo sahası ise Dernoviy şehrinin yakınlarındadır (P.S.R.L., I, 1, s. 323) ve burası göçer Karakalpakların İzyaslav Mstislaviç'in ordusuyla birleştiği yer olan kuzey ucundaki sahası olur. Bu nedenle Golubovskiy'nin (*Peçenegi*, s. 434) kuzeyde Karakalpak yerleşiminin XII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIII. yüzyılın ikinci yarısı Stugna'ya uzandığı şeklindeki varsayımı ile asla örtüşmez.

³⁵⁵ Bu yerin konumu tartışmalıdır, 1093 yılında Kıpçaklar tarafından yakılan Torçevsk midir? Bu hadiseden sonra tekrar 1161 yılında zikredilmektedir. Bazıları bu şehri Stugna'da Starih Bezradic'deki şimdiki Torç'da; bazıları Torç Nehri'ndeki şimdiki Torçitsa'da; üçüncü kesim birkaç Torçevsk olduğunu; dördüncü kesim ise Poros'un merkezinde, Rosi'nin sol kıyısında olduğunu öne sürmektedir. Son görüş daha gerçekçidir. Bu mesele hakkında bkz. *İstoriya Kievskoy*, s. 27-29; *İstoriya Ukraini-Rusi*, II'deki harita.

³⁵⁶ Kiev guberniyasındaki Taraşçin ilçesindedir. Bkz. Gruşevskiy, *İstoriya Kievskoy*, s. 28; *İstoriya Ukraini-Rusi*, II, s. 585.

³⁵⁷ Bu da Taraşçin ilçesindedir. Bkz. Gruşevskiy, *İstoriya Ukraini-Rusi*, II, s. 585.

sol akımında, Ros'a dökülen Kagarlık Nehri, bu nehir kıyısında yer alan Karapışi köyü, Rosi'deki Teptievk ve bir dizi yerde görülmektedir. Yıllıklardan biz Poros'un merkezinde bir yerlerde altı Berendi şehrini ("б городов Берендьдиць")³⁵⁸ ve ayrıca Berendi çadırlarının Rosi'nin sol akımlarından olan Ruta Nehri'nde konuşlandığını tespit edebiliyoruz.³⁵⁹

Buradan yapılan arkeolojik kazılarla tipik göçer mezarları (at ile beraber gömme) ortaya çıkarılmıştır.³⁶⁰ Bununla beraber A.A. Spitsın makalesinde bu buluntuların umumi yekunde su yüzüne çıkmadığını³⁶¹ ve burada, Poros'da bu üç büyük Türk grubuna uygun düşecek biçimde üç tür gömü³⁶² olduğunu belirtmektedir: Peçeneklere, Torklara ve Berendilere.³⁶³

Karakalpakların şehirlerine ne oldu? Anlaşıldığı kadarıyla Ruslar tarafından Karakalpakları bozkırdan gelen Kıpçaklara karşı korumak için inşa edilen çok büyük olmayan kazıklarla çevrilmiş kasabalardı ki bu şehirciklerde Karakalpaklar ailelerine "muhafaza" sağlayabiliyorlardı. Sonra Poros'tan Rus'un iç topraklarından herhangi bir knezin yardımıyla çıktılar ve büyük kısmı Kiev'e vardılar. Bu şehirciklerden bazıları ayrı ayrı Karakalpak hanlarının hâkimiyeti altına girdi, onların adıyla anılmaya başlandı.³⁶⁴ Bu han şehirciklerinden biri (Çürnayev) hakkında doğrudan etrafı kazıklarla çevrilmiş kasabaya sahip olduğu kaydedilmektedir.³⁶⁵

Poros'da Karakalpak şehircikleri dışında biz dizi Rus şehri vardı: Zarub, İvan, Kanev, Rodnya, Tovarov, Korsun, Boguslavl, Mihaylov, Yurev, Volodarev, Rastovets, Neyatin, Munarev, Dernov, Svyatoslavl.³⁶⁶ Poros Rusları Karakalpaklara karşı bir konum almıştı, yıllıklar ne zaman bu bölgenin nüfusun-

³⁵⁸ P.S.R.L., II, s. 603, 1177 yılı. Bu şehirler hakkında ayrıca bkz. V.B. Antonoviç, *Çteniyah v İst. Obşç. Nestora Let.*, 1889, III, s. 10 ve devamı.

³⁵⁹ P.S.R.L., II, s. 521, 1162 yılı.

³⁶⁰ E.K. Vitkovskiy, "Raskopki Kurganov i Arheologičeskiya Nahodki v Vasilkovskom Uyezde", *Trudi III Arh. Sezda*, II, 1878, s. 23-30; N. Ye. Brandenburg, "Kakomu Plemeni Moguy Bit Pripisanı te iz Yazıçeskih Mogil Kievskoy Gub., v Kotorih Vmeste s Pokoynikami Pogrebenu Ostovtı Ubıthı Loşadey?", *Trudi X Arh. Sezda*, I, 1899, s. 1-13 ve aynı eser *Jurnal Raskopok 1888-1902 gg.*, SPB., 1899'da; A. Spitsın, "Kurganı Kievskih Torkov i Berendeyev", *Zap. Otd. Russk. i Slavyansk. Arh. İmp. Russk. Arh. Obşç.*, XI, SPB., 1899; A. Spitsın, "Koçevniçeskiy Kurgan Bliz s. Draçey, Kanevskago", *Zap. Otd. Russk. i Slavyansk. Arh. İmp. Russk. Arh. Obşç.*, 1905, VII, 1, s. 151-153; D. Samokvasov, *Mogili Russkoy Zemli*, M., 1908, s. 222-225, 237-238; *Otçeti İmp. Arxeol. Komissiya za 1898 g.*, s. 71; za 1904, s. 119; za 1904, s. 119; V. Danileviç, *Arheologična Minuvşina Kiuvsçini*, 1925, 127-129 ve harita IX; A.A. Spitsın, "Tatarskiye Kurganı", *İzv. Tavriçesk. Obşç. İst., Arheol. i Etnograf.*, I, (58), Simferopol 1927, s. 149. Ayrıca krş. Dm. Anyçin, "Sani, Lodya i Koni, Kak Prinadlejnost Pohoronnago Obryada, Drevnosti", *Trudi İmp. Mosk. Arh. Obşç.*, XIV, M., 1890'da yine de bu gömülerin Slavlara ait olduğu ileri sürülmektedir.

³⁶¹ A. Spitsın, "Kurganı Kievskih."

³⁶² Bunlardan biri duvarları kütüksüz, ikincisi duvarları kütüklü ve sonuncusu ise diğerlerinden bariz bir biçimde ayrı keyfiyette taş yığılmak suretiyle yapılan gömülerdir.

³⁶³ Yıllıklardaki bilgilerle her bir kabilenin yaşadığı yerde bu ayrımı yapabilmek imkânsızdır; her şeyden önce yıllıklarda tüm bunlar Karakalpak genel adı ile anılmaktadır.

³⁶⁴ Örneğin, "Koulderev", "Çürnayev". Bkz. P.S.R.L., II, s. 669, 672, 1190 yılı.

³⁶⁵ "Половцы... вседоша на коня и ехавше изъехана городъ Чюрнаевъ и острогъ взяша и дворъ зажгоша и статокъ его весь поимаша и две жены его яша и челяди много яша". P.S.R.L., II, s. 669, 1190 yılı.

³⁶⁶ Bkz. Gruşevskiy, *İstoriya Kievskoy*, s. 33-38.

dan bahsetmek istese şöyle tasvir eder: “*Kalpakkular ve Poroslular*.”³⁶⁷ Yurev’de Poros piskoposluğu vardı, Yurev ve Kanev piskoposu adını taşıyordu. Nihayetinde Torçevck, Poros Karakalpaklarının baş kalesi olmasına rağmen sadece savaş zamanı Karakalpak şehri görüntüsü veriyordu, barış zamanı ise doğal olarak Rus şehriydi; nitekim Karakalpaklar burada daimi olarak kalmamışlar, buranın daimi sakinleri Rus knezlikleri ya da onların valilikleri olmuştur.³⁶⁸

Eğer Torçevsk daimi olarak knezlerin ya da valilerinin yönetiminde olarak görülürse, bunu diğerleri için, mesela daha küçük olan ve daima Karakalpak hanları ya da Karakalpak aristokrat urukları tarafından yönetildiği şeklinde değerlendirilen Poros için de söylemek mümkündür. Dernov şehrinin 1192 yılında Tork hanı Kuntuvdey’e bırakıldığı yönünde doğrudan kayıt vardır.³⁶⁹ 1159 yılında ise Berendiler Knez Mstislav’a şöyle der: “*аже ны хошеици любити яко же ны есть любилъ отецъ твои и по городу ны даси по лепшему, то мы на том отступимъ отъ Изяслава.*” Mstislav ise onların önerisini pekala kabul edilebilir bulur: “*радъ бьвъ речи тои и посла к нимъ с тем же отрокомъ тои же noci Олбыря Шерошевича и яса имъ по всю волю ихъ и роте к нимъ ходи.*”³⁷⁰ Araştırmacılar herhangi bir Rus şehrinin bir pagan Karakalpak hanı tarafından yurt tutulmasına çok az ihtimal vermektedirler.³⁷¹ Bununla beraber eğer Karakalpak adının atfedildiği

³⁶⁷ P.S.R.L., II, s. 323, 1146 yılı.

³⁶⁸ 1174 yılında Torçevsk’de Knez Mihail Yureviç (P.S.R.L., II, s. 570-571), 1188’de Roman Mstislav’ıç (s. 662), 1190’da Rostislav Ryurikoviç (s. 669, 670, 672; 1193 yılı, s. 677-678; 1195 yılı, s. 685), XIII. yüzyılın başında Mstislav Udaly (1207 yılı, Lavrentevsk. Let., s. 408; 1227 yılı, P.S.R.L., II, s. 750) görünmektedir; Torçevsk Udaly’nin çocuklarının yurt tuttuğu yerdedir (II, s. 766); knezliklerin valileri hakkında bahis 1162 yılında görünmektedir (II, s. 519). Biz bir defa bile buranın herhangi bir Karakalpak hanı tarafından yönetildiği duruma rastlamıyoruz. Bkz. Golubovskiy, *Peçenegi*, s. 434, 438; Gruşevskiy, *İstoriya Kievskoy*, s. 340. Gerçekten de yıllıklarda Kuntuvdey’in hadisinde geçtiği gibi “*Torçevsk knezleri*” (Торцькимъ князем) demektir (II, s. 668, 1190 yılı), fakat bu sadece Tork kabilelerine aidiyetini ortaya koymaktadır. Bu yıl Kuntuvdey yıllıklarda adlandırdığı gibi Torçevsk’de Knez Rostislav Ryurikoviç oturuyordu. Nihayetinde Kuntuvdey’e ülkenin şehirlerinden biri verildiğinde, “*роуское земле деля*”, bu Dernov olmaktadır. Torçevsk muhtemelen idaresi Karakalpaklara bırakılan çok önemli bir mevkiydi. Ne bir Karakalpak ne onun ataları Torçevsk’de yaşamıştır, bunu yıllıkların ifadesinden de anlayabiliriz. “*Тое же зимы (1190) сдоумаша лепшии моужии в Черныхъ Клубучехъ и приехаша в Торцькьи к Ростиславоу Рюриковично*” (P.S.R.L., II, s. 670); buna göre 1190 kışında Karakalpaklar Ryurikoviç’in Torçevsk şehrine gelmişlerdir. Yıllıklarda ayrıca şöyle deniyor: “*Mstislav Volodimir’den kendi birlikleriyle, Galiçya’dan takviye birlikleri olarak Ryurik komutasında Torçevsk’den Volodimer, Andreyeviç, Vasil, Gyurgeviç, Berendiler, Kii, Torklar ve Peçenekler ile Kotelnitsa’da Mstislav ile birleşti.*” (P.S.R.L., II, s. 517, 1162 yılı). Görüldüğü gibi sadece Karakalpakların orduya katıldığı yer kaydedilmektedir, Torçevsk’de yaşadığı yer değil. Yıllıklardaki bir başka kayıta ise sadece Torçevsk’deki Karakalpak varlığına karşı meydana gelen müferit karşı duruşlardan haber verilmektedir: “*Andreyeviç Torçevsk’e, Berendilere ve Torklara karşı yürüdü.*” (P.S.R.L., II, s. 516, 1161 yılı).

³⁶⁹ “*А Коунтоувдея остави оу себе и да емоу городъ на Рси Дверень Роуское земле деля.*” (P.S.R.L., II, s. 674).

³⁷⁰ P.S.R.L., II, s. 501.

³⁷¹ Golubovskiy, *Peçenegi*, s. 435, 438. Yazar bu çıkarımı, şehirlerin Rus ve Türk nüfusunun karışması ile ortaya çıktığı varsayımından hareketle yapmaktadır. Türk unsurların Ruslara baskın olduğu şehirlerde knezlikler oluşturulmuş ve han unvanı görüntüden ibaret kalmıştı. Ancak Gruşevskiy (*İstoriya Kievskoy*, s. 341) bu oluşumu doğal bir süreç olarak kabul etmiştir: “*Bu yurt tutmanın neleri ihtiva ettiğini açıklamak کافی derecede zor görünmektedir. Birincisi, hanların Ruslardan ya da muhtelif halklardan mütekepp şehirleri idare ettiğini (bana öyle geliyor ki muhtelif halklardan müteşekkil şehirleri hanların idare etmesi daha da az bir ihtimaldir) ileri sürmek çok iddialı bir*

manayı göz önünde bulundurursak onların en güçlü knezlik olarak anılan Kiev'deki "aristokratları" ve hanları pek inandırıcı bir mahiyette görünmemektedir. Daha sonraları XVI. yüzyılda Rus şehirlerinin Moskova devletine boyun eğdiğini ve ülkede çok kudretli olmayan Tatar hanlıklarının varlığını gözlemliyoruz.³⁷² Ugriya'da (ancak burada sadece bizatihi Macar paganları çağı hakkında bilgiye sahibiz) görüldüğü kadarıyla bazı şehirler Peçenek hanlarının idaresine verilmişti.³⁷³

Öte yandan yıllıklarda Karakalpaklarla barış içinde geçinildiği ve aralarında herhangi bir çarpışmanın kaydedilmediği görülmektedir.³⁷⁴

Karakalpak yerleşimlerinin Rus şehirlerini ve Karakalpak müstahkemlerini koruması bir yana, Kalpaklılar XII. yüzyıl boyunca Kıpçaklardan gelen saldırılar karşısında hiç kaybetmediler.³⁷⁵ Hakikatte XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başlangıcı yıkıcı bir Kıpçak dalgası geldi, Kıpçaklar şimdi daha büyük tahribatlar yapıyorlardı; ancak onların yarısı esas itibarıyla Poros'u yağmalamaya muvaffak oldu, Torçevsk'e girdiler ve bu havaliyi darmadağın ettiler.³⁷⁶ Kıpçaklar hiçbir zaman hususi olarak Karakalpakların şehirciklerine ve müstahkemlerine saldırmadılar, idare altına aldıkları tutsaklarıyla onların çıkarları doğrultusunda hareket ettiler.³⁷⁷

Bu tür oluşumları sadece Kıpçakların gücüyle açıklamamak gerekir; sınır muhafazasının temel teşkilatı da göz önünde bulundurulmalıdır. Anlaşıldığı kadarıyla Kiev'in bozkır sınırlarında hiçbir zaman daimi "muhafız" olmamıştı; son tahlilde tüm sınırların korunması için düğüm noktası Poros'taki göçer Karakalpaklar olmuştu. Bu nedenle Karakalpaklar buradan Rus'un dâhili harbine iştirak ettiğinde Poros tamamen savunmasız kalmış, Kalpaklılar zorunlu olarak Kıpçakların saldırısıyla yüz yüze gelmişler ve sadece ailelerini müstahkemlere kapatmışlardı. Eğer düzenli bir sınır muhafaza işlevi görseydi buna hiç de gerek kalmazdı.

Bununla beraber Karakalpak kolonileri olarak ortaya çıkan ve kendilerinin dışarı oldukları bu tür bir ilkel savunma Kiev'i Kıpçak yıkımından tamamıyla

varsayım olacaktır. İkincisi, eğer hanlar ülkede şehirciklerde yurt tutmuşlar ise fevkalade bir Karakalpak nüfusunu arkalarından sürüklemişler demektir ve bir diğer soru bu hâkimiyet kudretini Rus knezliklerinden onlara tabi olmaları karşılığında alıp almadıklarıdır. Bize öyle geliyor ki bu tür şehirlerin muhtelif halklardan mürekkep nüfusa sahip olduğunu söylemek için bizi zorlayacak hiçbir şey yoktur.

³⁷² "...ve eylül ayında bütün Rusya hakimi Knez Büyük Vasili İvanoviç iyi bir muamele ile karşılayıp ihsan etti; önceki Kazanlı hakimi Şigale, ona Koşira ve Serpohov'u tüm gümrük vergileri ile verdi, onu ayın 21'inde Moskova'dan gönderdi." P.S.R.L., XIII, s. 66, 1533 yılı). Ayrıca Kazan hâkimi Abdel-Leti Yurev şehrinin "bütünüyle" ihsan edilmesi hakkında bkz. aynı eser., s. 11, 1509 yılı.

³⁷³ Bkz. *Anonymus*, bölüm 57 (Endlicher, s. 53). Burada, Bila ve Baksa'nın Prens Tokson'dan Pest şehrini alması anlatılmaktadır. Bunların Peçenek kökenleri hakkında bkz. G. Fehér, aynı eser., s. 131, 135-6.

³⁷⁴ Krş. Gruşevskiy, *İstoriya Kievskoy*, s. 32.

³⁷⁵ P.S.R.L., II, s. 479, 1155 yılı; s. 520-521, 1162 yılı; s. 525, 1165 yılı; s. 568, 1174 yılı; s. 603, 1177 yılı; s. 653, 1187 yılı; s. 668-669, 672-673, 1190 yılı.

³⁷⁶ P.S.R.L., II, s. 605, 1177 yılı.

³⁷⁷ P.S.R.L., II, s. 679, 1193 yılı. Ayrıca 1155 yılı (s. 479) ve 1162 yılı (s. 520-521) saldırıları zikredilmektedir.

koruyabilmiştir. Ele geçirdiği Kıpçakları kendi topraklarında yerleştirmiş ve Ruslara göre burası Poros'un Türk nüfusu haline gelmiştir.³⁷⁸

Kiev Knezliği'ndeki Karakalpak birliklerinin sayısı hakkında yukarıda açıklamalar yapmıştık; Poros'daki Karakalpakları bütün köyleriyle birkaç on bin ile ifade etmek mümkündür ki buralarda sadece aileler değil sayıları muhtemelen yüzlere-binlere varan köleler de vardı.³⁷⁹

Poros Karakalpaklarının kendi hanları, Rus yıllıklarındaki terminolojiyle knezleri yönetiyordu.³⁸⁰ Kuntuvdey, Kulder, Çürnay da bu şekilde zikredilmektedir.³⁸¹ Nadiren bu hanların uruklarıyla anıldığına şahit oluyoruz: "İçiteviçler", "Çagroviçler", "Basteyeva Çad."³⁸² Bunlar dışında sıklıkla Karakalpak aristokrat uruklarını işitebiliyoruz;³⁸³ bunlar Karakalpakları idare ediyordular: "Karakalpaklardaki aristokrat urukları Tortskiya'da Rostislav Ryurikoviç'e geldiler", onların maksadı Kıpçaklarla savaşa girmek için teşkilatlanmaktı.³⁸⁴

Kiev Rus'unda XI. - XIII. yüzyıllarda Poros'un Karakalpakları göçer olarak, kendine has bozkır yaşamı ve kültürüyle daima bulundular. Bunların köyleri, Poros'un çayırlarında yulkıları, sürüleri -"sürüleri ve yulkıları çoktu"- yıllıklarda çokça anılmaktadır;³⁸⁵ yıllıkların bu yerlerinde onların epitetleri Karakalpak "paganlar" olarak çokça ifade edilmektedir.³⁸⁶ Poros'taki mezarlardan onların pagan kültürü hakkında bilgi edinmek mümkündür. Burada Hristiyanlığa dair hiçbir iz yoktur ve şaşmaz bir biçimde atla birlikte gömülen insanların mezarlarına rastlamaktayız.

Karakalpakların Kiev'deki varlığı hakkında ayrı bir bahis açmamız gerekir. Burada Karakalpakların "aristokrat urukları" (дешние мужи) yaşıyordu ve burada genel olarak Türk birlikleri yerleştirilmişti ki bunların başlıcası Berendilerdi.³⁸⁷ Bu Karakalpak ve özel olarak Berendi aristokrasisi Kiev'in siyasi karmaşık hayatında hiç de azımsanmayacak bir öneme sahipti. Daha somut

³⁷⁸ Gruşevskiy, *İstoriya Kievskoy*, s. 301.

³⁷⁹ Bunlar esasen esir alınmış Kıpçaklardı. Örneğin 1162 yılında Karakalpaklar 500 Kıpçak'ı esir almıştı (P.S.R.L., II, s. 521); 1193'de esir alınan Kıpçaklar "sayısız" idi (II, s. 678); 1155 yılında Kıpçaklar Kanev'e geldiler ve Büyük Kiev Knezi'ne Berendiler tarafından esir alınan Kıpçakların iade edilip edilmeyeceğini sordular. Ancak Berendiler onlara tutsak Kıpçakların iadesi için hayır cevabı verdi, knez gelip bundan geri durdu: "Dürgler bir düzen içinde durmuyorlar ve aynı zamanda Kıpçaklar (bozkırlılar) hediyeler veriyor, serbest bırakmam için." (P.S.R.L., II, s. 479-480). 1190 yılında Karakalpak hanı Çürnay'a ait şehri ele geçirdiklerinde orada çok sayıda "hizmetçi" vardı (P.S.R.L., II, s. 669).

³⁸⁰ Yıllıklar Kıpçak hanlarını knez olarak adlandırıyor: "бысть же князь ихъ Искаль" (P.S.R.L., I, 1, s. 163, 1161 yılı); "Осень оумре Половечьскый князь" (P.S.R.L., II, s. 669).

³⁸¹ P.S.R.L., II, s. 629, 1183 yılı; s. 636, 1185 yılı; s. 668-673, 1190 yılı; s. 674, 1192 yılı (Kuntuvdey); s. 629, 1183 yılı; s. 672, 1190 yılı (Kulder); s. 669, 1190 yılı (Çürnay).

³⁸² P.S.R.L., II, s. 249, 1096 yılı (İçiteviçler); s. 536, 1169 yılı (Çagroviçler); s. 540, 544, 1170-1171 yılı (Basteyeva).

³⁸³ P.S.R.L., II, s. 670, 1190 yılı; s. 673, 1192 yılı; s. 676, 1193 yılı. Berendilerde ise s. 534, 1169 yılı.

³⁸⁴ P.S.R.L., II, s. 670, 1190 yılı.

³⁸⁵ P.S.R.L., II, s. 401, 1150 yılı; s. 427-428, 1151 yılı; s. 521, 1162 yılı.

³⁸⁶ P.S.R.L., II, s. 323, 1146 yılı; s. 373, 1149 yılı.

³⁸⁷ Kiev'deki Karakalpaklar için geniş bilgiye "O Rolı Çernih Klobukov v İstori Drevney Rusi" adlı makalemde özellikle sayfa 108, dipnot 6 ve 7'de ulaşabilirsiniz. Berendiç adı altında toplanan yıllıklarda 1149 yılında görülmektedir; tıpkı Knez Rostislav Yureviç'de Büyük Kiev Knezi Izyaslav için telaffuz edilen bühtanlardaki gibi: "много зла бяхе замыслыль (Ростиславъ), подьмолвилъ на тя люди Берендиче и Кианы." (P.S.R.L., II, s. 372).

olarak Ruslarla komşu olanlar, onların içinde yaşayan Türkler daha başka bir Rus etkisi altına girmişlerdi ve sadece Berendi “*aristokrat urukları*” arasında Hristiyan olduğu kaydedilen bir Kuzma adına rastlıyoruz.³⁸⁸

Şimdi Dnyeper’in sol tarafındaki Türklerle bir göz atalım. Her şeyden önce burada Kiev Knezliği’ne bağlı Dnyeper ve Korani ve Alta’nın üst tarafları arasındaki şerit halindeki sınırlı bir bölgedeydiler, Sakov bölgesinde 1142 yılında Peçenekler, 1150 yılında büyük ihtimalle bir Peçenek uruğu olması gereken Turpiller zikredilmektedir.³⁸⁹

Pereyaslav Knezliği’nde Tork yerleşimlerine dair birçok kayıt bulunmaktadır. Pereyaslav’ın kendisinde Vladimir Monomah’ın hüküm sürdüğü 1095 yılında anılmaktadırlar.³⁹⁰ Bununla beraber bu Torklar Pereyaslav’ın yerleşimcileri arasında değil, Vladimir’in drujinaları arasında sayılmış olmalıdır. Pereyaslav’ın biraz güneyinde, setin iç tarafında, knezliğin merkezinden güneye doğru geniş bir düzlükte, şimdiye dek gelen iki köy vardır: Küçük ve Büyük Karatul (kara- Türkçedeki “*kara*”dır, tul- başlık; böylece = Karakalpak?) muhtemelen Karakalpaklardan kalmadır.³⁹¹ Bu surette Torklar ilk defa 1055 yılında Rus’un dağlık bölgelerinde, Voinya’da görülmektedir. Buraya sonraları Kıpçaklar geldiler. Bu bilgileri Pereyaslav Knezliği tarihçisi V. Lyaskoronskiy’de bulabiliyoruz. Buna göre ilk Tork yerleşimi Torklar bozkırdan knezliğin sınırlarından içeri girdiklerinde burada ortaya çıkmıştı. Yazara göre Tork yerleşimleri Voinya ve Zarub arasında, herhangi bir yerden daha tehlikeli olan Sula, Supoy ve Trubej’in aşağı taraflarında ortaya çıkmış ve Kıpçaklar buraya XI. yüzyılın ikinci yarısında saldırmışlardı.³⁹² Vladimir Monomah ile beraber kayıtlarda Pereyaslav Knezliği’ndeki Torklar iki kez daha anılmaktadır: 1080 yılında bunlar Rus’a ve Vladimir’e karşı ayaklanırlar, “*Torklara karşı galip gelir*”; diğerinde ise 1096 yılında İçiteyeviçey uruğundan yeni bir Tork grubu bozkırdan Monomah’a gelir ve Monomah onları karşılaştığı Sula’dan çıkarır.³⁹³ Lyaskoronskiy, bu Torkların Romna Nehri’nin üst akımlarında, Osetr ve Uday’daki su akımının ayrıldığı yerde, Pereyaslav sınırının bir diğer zayıf yerinde, Pereyaslav ve Kiev’e giden yolda yerleşmiş olduklarını belirtmektedir.³⁹⁴ Burada ise 1125 yılında Knez Yaropolk’ın Kıpçakların önlerinden kaçan Torkları gizlediği Baruç şehrini aramak gerekir.³⁹⁵

Çernigov Knezliği’ndeki Karakalpaklar hakkında yıllıklarda sadece bir yerde 1185 yılında, İgor Alay Destanı’nda da geçen, “*Çernigov Kovu’ları*” zikredilmektedir.³⁹⁶

³⁸⁸ P.S.R.L., II, s. 501, 1159 yılı.

³⁸⁹ Bu konuda yukarıda açıklama yapılmıştır.

³⁹⁰ P.S.R.L., I, 1, s. 227.

³⁹¹ A. Storojenko, *Gde Jili Pereyaslavskiye Torki, Kievskaya Starina*, II, 1899.

³⁹² V. Lyaskoronskiy, *İstoriya Pereyaslavskoy Zemli*, s. 192, 193; aynı yazarın, *K Voprosu o Pereyaslavskih Torkah*, s. 286-288.

³⁹³ P.S.R.L., I, 1, s. 204, 1080 yılı ve s. 249, 1096 yılı.

³⁹⁴ Lyaskoronskiy, *İstoriya*, s. 193-194, 299.

³⁹⁵ Lavrentev yıllığında s. 280-281’de, P.S.R.L., II, s. 289-290’daki İpatev yıllığında yer almaktadır. Ayrıca bkz. Lyaskoronskiy, *İstoriya*, s. 193; Barsov, *Oçerki*, s. 161-162.

³⁹⁶ P.S.R.L., II, s. 638, 639, 642, 644. Krş. dipnot 83.

Novgorod-Sever Knezliği'nde, Starodub ilçesinde bugün de varlığını sürdüren Torkin; Novgorod-Sever yakınlarında Peçenyuga köyü vardır;³⁹⁷ ancak yıllıklarda bu yer için Karakalpak adı geçmemektedir.

Daha kalabalık bir topluluk Ryazan Knezliği'nde görülmektedir. Burada sayılan Rus şehirleri arasında sadece bir Torçesk şehri Voskresen yıllığında geçmektedir.³⁹⁸

Ancak Suzdal-Rostov topraklarında gene burada hiçbir zaman Karakalpakların, somut olarak Torkların ve Berendilerin yaşamadığına dair birçok kayıt buluyoruz. Yıllıklarda tahrif edilmiş bir yer vardır; buna göre Suzdal knezi Yuriy 1146 yılında Koltesk'deki Novgorod-Sever knezi Svyatoslav'a "yardım için bin Brenidets³⁹⁹ gönderdi, Belozer droujinasındandı. Svyatoslav ise droujina ile birleşti, Belozerlilerle Dvdoviçya'ya, Dedoslavlya'ya gitti..."⁴⁰⁰ Tartışmalı kelime olan Brenidets (Бренидъецъ) araştırmacılar tarafından "Beren-diç" olarak algılanmıştır.⁴⁰¹ Ancak bu biraz risk içeren özdeşleştirme yıllıkların tanımlarını tartışmalı hale sokmakta ve Suzdal Knezliği'nde bin Berendi askeri ortaya çıkarmaktadır.⁴⁰² Bununla beraber Suzdal'da Berendilerin ve Torkların hiçbir zaman yaşamadığı yıllıklardan anlaşılmaktadır, topografik veriler ise burada Berendilerin ve Torkların yaşamış olduğunu göstermemektedir.

Türklerin üç kısmını işaretlemek mümkündür. İlki- Klyazma ve İstra'nın üst taraflarında, Moskova ve Dmitrov arasındaki yolun ortalarında, bu yoldan biraz daha batıya kayıldığında varılacak yerde kadim devirlerden beri Berendeyeva köyüne, Berendeyeva nahiyesi ya da ordugâhı merkezine rast gelinirdi.⁴⁰³ Berendeyeva nahiyesi XIV. yüzyılın 80'lerinden sonra görülmeye başlandı.⁴⁰⁴ İkinci kısım- ilk yerden kuzeydoğuya doğru, Pleşçeyev Gölü havzasında, Pereyaslavl Zalesskagıy'dan güneydoğuya doğru 15 kilometre gidildiğinde Berendeyevo demir yolu istasyonu vardır, buradan kuzeye gidildiğinde Berendeyevo bataklığı uzanır (10 km uzunluğunda, 4-5 km genişliğinde);

³⁹⁷ Gruşevskiy, *Istoriya Ukraini*, II, s. 584.

³⁹⁸ P.S.R.L., VII, s. 241. Nikonov yıllığında (P.S.R.L., IX, s. 160) 1136 yılı için şöyle bir kayıt yer almaktadır: "Ryazan'de yaz mevsiminde Bogatır Peçenek Temirhozya av esnasında öldü." Golubovskiy (Peçenegi, s. 435) bu kayıttan yola çıkarak "eğer Nikonov yıllığı doğru ise Peçenekler Ryazan Knezi'ne hizmet ediyordu." sonucunu çıkarmaktadır. Ancak daha geç döneme ait yıllığın burada Peçenekleri Kıpçaklar ile karıştırması büyük bir ihtimaldir. 1148 yılında ait analogik kayıtlarla karşılaştırmız: "Rezan'da yaz mevsiminde Tısyatskiy Konstantin, çok sayıda Kıpçak av esnasında yaralandı." (P.S.R.L., IX, s. 178).

³⁹⁹ Бъ harfi kazanarak см olarak yazılmış, daha ilerde ise e bir başka harften türetilmiş, bendeki metinde öyle görünüyor ki o'dur (*İpatevskoy Letopisi*, 2. baskı, 1908, s. 337-8).

⁴⁰⁰ P.S.R.L., II, s. 338.

⁴⁰¹ Golubovskiy, *Peçenegi*, s. 435. Bir başka açıklama için bkz. Karamzin, *İst. Gos. Ross.*, I, 1842, s. 129; İ. Creznevskiy, *Materiyalı dlya Slovarıya Drevnye-Russkago Yazıka*, I, CPB., 1893, s. 177, 182-183'de bu kelime "bronistets" (бронистецъ) ile özdeş kılınıyor ki bunun anlamı "zırhlı asker" demektir.

⁴⁰² 1927 yılında yayınladığım "O Rolı Çernih Klobukov v İstori Drevney Rusi" adlı makalemden (s. 100) topografik malzemeyi henüz mülâhaza etmemiştim ve yıllıklarda sadece yer olarak zikredilen Suzdal'daki münferit Karakalpak izlerini tanımlamak babında bir meselenin haline çaba harcamamıştım.

⁴⁰³ M.K. Lyubavskiy, *Obrazovaniye Osnovnoy Gosudarstvennoy Territorii Velikorusskoy Narosnosti*, 1929, s. 15, 63-65. XIV. yüzyılda bu nahiye Dmitrov Knezliği'ne dahil oldu.

⁴⁰⁴ Bkz. Dimitriy Ivanoviç, *Sostavlenom Mejdu 1377-1389 gg. Sobraniye Gosudarstvennih Gramot i Dogovorov*, M., 1813, No. 34, I, s. 59.

bataklıkın yakınlarında tepelik var, bu tepelikle bağlantılı olarak anlatılan hikayede burada hiçbir zaman Berendeyev adlı şehrin olmadığı, olağanüstü masalsi Hükümdar Berendey'in yaşadığı anlaşılmaktadır.⁴⁰⁵ Bu bataklık yakınlarında şimdiki yerleşim açıkça Türk adı taşımaktadır: Abaşevo, Bakşeyevo, Balakirevo, İtlar. Nihayetinde üçüncü kesim- daha doğuda Yuryev, Polskagiy ve Suzdal bölgesindedir. Nerla Nehri (Klyazma'nın kolu) yakınlarında, Suzdal'dan kuzeydoğuya doğru 15 km gidildiğinde şimdi de var olan Torçino köyü, Suldal'dan 15 km kuzeybatıya gidildiğinde ise İrmiz Nehri'nde Torki kırsalı (1462) görülür.⁴⁰⁶ Aktarılan yer adlarının arkeolojik verilerle uyuşması oldukça dikkat çekicidir. Yurev Dağı'nda ve Yurev şehrinde Polonyalılar içinde at olan göçer mezarları ortaya çıkarmışlardır. Gömülerin tarzı ve çıkan malzeme A.A. Spitsın tarafından sınıflandırılmış ve Kiev Karakalpaklarının ya da Kafkasya'nın kuzeyindeki Abhazyalıların mezarlarıyla benzerlik arz ettiğini ve XII. - XIII. yüzyıllara ait olduğunu ortaya koymuştur.⁴⁰⁷ Yazar başta bu mezarları "Suzdal'da görünen ve ticaretle iştilen eden Kuzey Kafkasya'nın sükunetli yerlerine" atfetme eğilimindeyken,⁴⁰⁸ sonraları düşüncesini değiştirerek bunları "kuşkusuz Kıpçak özellikli kurganlar" şeklinde değerlendirmiştir.⁴⁰⁹ Arkeolojik verilerde Rostov-Suzdal bölgesinde Karakalpaklara ait hiçbir ize rastlanmamıştır; bize öyle geliyor ki Yurev mezarları Berendilere ya da Torklara aittir.

Vladimir'in Torklarla 985 yılında İdil Bolgar'nda savaşa giriştiğini hatırlayalım⁴¹⁰ ki bu Bolgar'da Torçskiy şehri vardı.⁴¹¹ Muhtemelen Torklar Berendilerle beraber daha X. yüzyılda Orta İdil'de Bolgar ve Rus siyasetine müdahil olmuştu;⁴¹² neticede Rus'un Rostov-Suzdal nüfusu zuhur etti.

Konuyu bağlarken ayrıca münferiden knezliklere hizmet eden ve çeşitli mevkilere yükselen Türklerden de bahsetmek gerekir. Yıllıklardan öğreniyoruz ki Büyük Knez Svyatopolk II'nin Snovid İzeçeviç,⁴¹³ "Ovçüh" (Ovçar)- "Torçin, Berendi adlı" atlıları;⁴¹⁴ Svyatopolk'un çağdaşı olan Volin knezi David İgoreviç'in Turyak beyleri,⁴¹⁵ yeni yetme oğlanları arasında Ulan ve Kolçko;⁴¹⁶ Terebovls knezi Vasilk Rostislaviç'in Kulmey adlı beyi⁴¹⁷ vardı. Çernigov knez-

⁴⁰⁵ Rossiya, ed. Semenov-Tyan-Şanskagiy, SPB., 1899, I, s. 271.

⁴⁰⁶ Aktı İstoriçeskiye, SPB., 1841, no. 71, I, s. 122. Krş. Lyubavskiy, aynı eser., s. 107 (Aktı İstoriçeskiye'ye dayanarak I, s. 122 ile birlikte I, s. 171).

⁴⁰⁷ A.A. Spitsın, "Koçevniçeskiy Kurgan Bliz Gor. Yureva Polskago", İzvestiya İmp. Arheoloğiç. Komissii, 15, 1905, s. 78-83.

⁴⁰⁸ aynı eser., s. 83.

⁴⁰⁹ A.A. Spitsın, "Tatarskiye Kurgan", s. 149.

⁴¹⁰ P.S.R.L., I, 1, s. 84.

⁴¹¹ Lavrentevsk. Let., s. 370, 1184 yılı. Krş. P.S.R.L., II, s. 626, 1182 yılı.

⁴¹² Göçer Torkların henüz IX. yüzyılın ikinci çeyreğinde Orta İdil'e Slav Ruslarla bitişik yaşaması hadisesi için bkz. Fr. Vestberg, "K Analizu Vostoçnih İstoçnikov o Vostoçnoy Yevrope", J.M.N.P., Mart 1908, s. 16-20, 28.

⁴¹³ P.S.R.L., II, s. 260, 1097 yılı.

⁴¹⁴ aynı eser., s. 260.

⁴¹⁵ aynı eser., s. 268.

⁴¹⁶ aynı eser., s. 262.

⁴¹⁷ aynı eser., s. 265.

leri David ve Oleg Svyatoslaviç'in Torçinleri, drujinniklerinden daha yakını ve Uvetiçev'deki kurultaylara knezleriyle beraber katılıyorlardı.⁴¹⁸ XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başındaki hadiselerin geçtiği kronolojik çizelgede Rus toprağı Peçenekler, Torklar ve Berendiler tarafından kaplanmıştı. Bu nedenle akıp giden olaylar arasında birçok Türk kabilesinin adı kaydedilememişti; bunları da Tork, Berendi ya da Peçenek adı altında saymak zorundayız.

Yıllıklarda Rus'daki Karakalpaklar için XII. - XIII. yüzyıl sınırında bol malzeme vardır; en son kez kabileler için kullanılan bu ortak ad 1202 yılında kaydedilmiştir.⁴¹⁹ Yıllıklarda Torklar 1235,⁴²⁰ Berendiler 1206 yılında⁴²¹ en son kez zikredilmektedir. Peçenekler hakkında ise 1169 yılına kadar bilgi edinebiliyoruz.⁴²² Tüm bunlar Kiev Knezliği çerçevesindedir; diğer yerlerdeki yerleşimleri için elimizde sadece XI. - XII. yüzyıla ait kayıtlar vardır, bu zamandan sonra oralardaki Karakalpaklar hakkında hiçbir bilgimiz yoktur.

Kiev tarihinde Karakalpakların son kez anılması Moğol istilası döneminin başlangıcı sırasındadır ve Rus kaynağında değil, Türk kaynağı olan Reşidüddin'de yer alır. Reşidüddin Moğolların 1240'da Rus'un güneyini yakıp yıkmasını şöyle aktarmaktadır: *"Kulkiye yılının güzü ki bu yıl fare yılıydı... Batu Han kardeşleri Kodan, Buru ve Bujik ile Rus ülkesine ve Karakalpak kabilesine saldırdı ve dokuz günde önce Minker-Faan'ı (Kiev) sonra Uladmur'un (Vladimir) bütün büyük Rus şehirlerini ele geçirdi"*.⁴²³

Gruşevskiy'in belirttiği gibi,⁴²⁴ Moğollar bozkırda Karakalpak sınırından içeri girdikten sonra onları ele geçirip köle yapmışlardı.⁴²⁵ Kiev'in Moğollar tarafından alınmasından altı yıl sonra Poros'dan geçen Plano Karpini buralarda herhangi bir yerleşime rastlamamıştır.⁴²⁶ Günümüzdeki Türkistan Karakalpakları bazıları tarafından Kiev Karakalpaklarının devamı olarak görülmektedir.⁴²⁷

⁴¹⁸ *aynu eser.*, s. 274, 1100 yılı.

⁴¹⁹ *Lavrentevsk. Let.*, s. 396.

⁴²⁰ *P.S.R.L.*, II, s. 775.

⁴²¹ *Lavrentevsk. Let.*, s. 405.

⁴²² *P.S.R.L.*, II, s. 533.

⁴²³ İ. Berezin, "Naşestviye Batıya na Rossiyu", *J.M.N.P.*, 1855, Aprel, 86, II, s. 105-106.

⁴²⁴ Gruşevskiy, *Istoriya Ukraini*, II, s. 551.

⁴²⁵ Yakınlarda O. Andriyaşev ("Naris İstorii Kolonizatsii Kiivskoi Zemli do kintsya XV viku", *Kiiv ta Yogo Okolitsya v İstorii i Pam'yatkax* içinde, Kiev 1926, s. 48) Karakalpaklar için *"Kıpçak ordasının peşine takılıp daha batıya kaçtılar"* (Ugriya'ya?) tezini ortaya atmıştır. Bu pek mümkün görünmemektedir; nitekim Reşidüddin'de Batu'nun 1240'daki harekâtı ve *"Karakalpak kabilesini"* esir aldığı açıkça yazılmaktadır.

⁴²⁶ Plano Karpini, Çev. A. Maleina, s. 25, 45.

⁴²⁷ Karamzin, *İst. Gos. Rossiysk.*, II, dipnot 218; İ. Berezin, *aynu eser.*, s. 101; Brun, *Çerno-morye*, Zap. İ. Novorossiysk. Universit., 1879, 28, s. 190-191; V.İ. Masalskiy, *Turkestanskiy Kray*, Rossiya dizisi içinde, 1913, 19, s. 390-391; B.A. Zagorovskiy, *Çerç İstorii Severnogo Priçernomorya*, Odesa 1922, I, s. 53. Bilindiği gibi Moğolların gelişinden sonra uzun süre yerlerinden yurtlarından olmuşlar ve millî birlikleri dağılmıştı. Karakalpakların uğradığı akibete dair N. Kostomarov (*İstoriçeskiya Monografi i İzsledovaniya*, SPB, 1872, I, s. 189) ve A. Jablonowski ("Etniczna postac Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Korona", *Kwartalnik Historyczny*, 1893, s. 408-435) gibi tarihçilerin savunduğu bir diğer görüşe göre Moğol istilasından sonra eski yerlerinde kalmaya devam etmişler, oradaki Ruslar arasında eriyip kaybolmuşlar ve Kazak halkı şekillenmeye başlamıştı. Öte yandan Jablonovskiy'in (*aynu eser.*, s. 412) Moğol istilasından sonra Karakalpaklara dair doğrudan bilgi

* * *

Torkların ve Peçeneklerin Ugriya ve Rus'a yerleşme tarihinin mukayeseli olarak incelenmesi neticesinde; bu bozkırlıların esaslı bir güce sahip oldukları, bu sayede X. - XI. yüzyıllarda her iki memleketin sınırlarını delip içlerine daldıkları, Rus ve Ugriya'da bu devletler için savunma düzeni olarak set ve zasek sistemi kurdukları ve bu savunma sistemleri etrafında yerleşip nöbet tuttıkları anlaşılmaktadır. Bu Türkler tamamıyla bu memleketlerin iç topraklarına sızıp kurulmamışlar, diğer göçerler gibi dolaşip durmuşlardı; her iki devlet de bu göçerleri alıp kendi sınır bölgelerine ya da mühim stratejik bölgelere yerleştirmişti. Ugriya ve Rus'a giren ve güneyden bunların başkentleri olan Feyervar ve Kiev'e doğru kuzeye uzanan yollarda yerleşen Türklerden başlıcaları Torklar, Peçenekler ve Berendilerdi. XIII. yüzyılın ortalarına Kiev Rus'unun yok olduğu tarihe kadar bu Türkler Ruslarla karışip onların içinde erimemişlerdi (bu elbette bir varsayımdır; yoksa Kiev Knezliği'nin rakamlarından çıkarılmış değildir. Karakalpaklar orada kıymet verilen atlı-okçu, kendine has yaşamı ve bozkıra özgü savaş teknikleri olan askeri bir kesimdi). Kiev Rusyası yıkılana kadar onların Poros'ta hayvanlarını otlattıklarını, sonraları "akla zarar sayıda kadınları, çocukları, yulkuları ve hayvanlarıyla" kaçtıklarını görüyoruz. Ugriya'da hiçbir şey eskisi gibi olmamıştı; orada Peçenekler XIII. yüzyılın sonlarına kadar daha da azalıp eriyip gittiler. Hayvancılık ve at ile uğraşıyorlardı, atlı-okçu askerler oluyorlardı; XV. yüzyılın sonunda hâlâ cüpler giyinmiş, başlarında kendine has şapkaları ve hızlı atlarıyla Ugriya'da gezinen Peçenekler görülebilirdi. Ne yazık ki ortaya çıkan çok sayıda Ugor gramotlarındaki ifade ile villae Bissenorum hakkında elimize hiçbir kayıt geçmemiştir; Poros'un Karakalpak ordugâhlarından kaçını biliyoruz ki?

Peçeneklerin, Torkların, Berendilerin adı bu iki devletin siyasi kaderinde tayin ettiği yön Ugriya ve Rus'da benzer durumları doğurmuştur. Her iki devlet de başlarda bu Türkler tarafından istila edilmişti. X. - XI. yüzyıldaki Peçenek akınları Ugriya'yı sel gibi silip süpürüyordu; artık sayıları XI. yüzyılın ilk çeyreğinde Rus'a gelip yerleşen Peçenek nüfusundan daha fazlaydı. Ancak Ugriya'daki Peçenekler Kiev'de olduğundan daha güçlü bir devlet mengenesine sıkıştırılmışlardı; bu nedenle Ugriya'nın iç sınırlarındaki rolleri Rus'da olduğundan daha mütevazı oldu. Rus'taki Kalpaklılar o dönemdeki Kiev siyasetinin kendine has bir sinir ucuydu. XII. yüzyılın 30'lu yıllarından itibaren knezler arası taht kavgalarında knezlerin askeri güçleri olarak bu ya

veren hiçbir kaynağın olmadığı şeklindeki tespitini bence dikkate almak mecburiyetindeyiz. M. Gruşevskiy (*Istoriya Ukraini*, II, s. 584-585) ise bu bakış açısının temelsiz olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Yalnızca XVI. - XVII. yüzyılda Ukrayna'da Karakalpakların devamı olduğu sanılan ve Berendi adını taşıyan birkaç kişiye rastlıyoruz: Kiev'de toprak sahibi Berendey Pimenoviç (1500), Çerkas eşrafından Mişko Berendeyeviç (1552), Jdan Berendeyeviç (1582) (Bkz. N.M. Tupikov, *Slovar Drevne-Russkih Liçnih Sobstvennih İmen*, SPB, 1903, s. 47, 477) ve XVII. yüzyılda görünen Berendey yani Kazak yüzbaşısı (*Akti, Otnosyaşçiyesya k İstorii Yujnoy i Zapadnoy Rossii*, XIII, SPB, 1885, s. 751, 754). XVII. yüzyılda Moskova Rusları'nda Berendi adı özel bir şapka için kullanılıyordu ve buna berendeyka diyorlardı (V. Dal, *Slovar Jivago Velikorusskago Yazıka*, "berendeyka" maddesi). Dal, "berendeyka" kelimesinin ayrıca ateşli olup taşınabilen, mermi ya da barut kakmalı, kayış ile tutturulup kılıfa konulabilen silah için kullanıldığını belirtmektedir.

da o knezin yanında yer almış ve böylece Güney Rus'un siyasi kaderinde baş rol oynamıştı. Ugriya'da Sarviz, Sekel-Feyervar ya da herhengi bir başka yerdeki Peçeneklerin Ugor tahtı için mücadele eden farklı eğilimlerin birbirleriyle çarpışmalarında benzer bir rol oynadıklarını hiç işitmedik. Görebildiğimiz kadarıyla Ugor Peçeneklerinin sadece tek bir müphem iştirakleri vardır: Müglen bu hadiseyi aktarmaktadır; buna göre Kral Stefan IV kendi kabiledaşı Stefan ile giriştiği mücadelede tayin edici bir rol üstlenmiş olan "paganlara" oynamadaki başarısızlığı nedeniyle tahttan uzak düşmüştü ki bu kinayeli ifade ile kastedilenler muhtemelen Peçeneklerdi.

Bu anlatılanlar bir yana, Ugriya'daki Peçeneklerin siyasi rolü Rus'da olduğundan daha az önemli olmuştu. XIII. yüzyıl ortalarında Ugriya'yı yeni bir Türk göçü dalgası vurdu. Kıpçaklar en etkili Asyalı unsur haline geldi ve Ugriya'dan istediklerini bol bol aldılar ki bu münasebet Kiev'den sonra tekrar eden bir analogi haline geldi. Moğol istilasına kadar Peçenek-Tork (bunlarla beraber Berendi) unsurları doğudaki diğerleriyle mukayese edildiğinde Ugriya'dan daha az önemi haiz değildi ve hatta Rus, bu unsurlar için daha fazlasını ifade ediyordu.

AVRUPA İLE YAPILAN İTTİFAKIN İLHANLI HÜKÜMDARLARININ DİNİ TERCİHİ VE DÂHİLİ SİYASETİ ÜZERİNDEKİ TESİRİ

Dr. Erol KELEŞ*

Öz

Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıkıp, kısa süre içerisinde önce tüm Asya'yı çığneyip akabinde Avrupa kapılarını zorlamaya başlaması, Avrupa'da dini ve siyasi çevreleri harekete geçirdi. Avrupa her ne kadar başlangıçta bu tehlikenin farkına varamamışsa da Moğol ordularının Macaristan ovalarında görünmesiyle harekete geçerek hem İslam dünyasına karşı bir müttefik edinmek, hem de misyonerleri vasıtasıyla Moğolları Hristiyan yapabilmek maksadıyla faaliyetler içerisine girmiştir.

Tebriz merkezli İlhanlı devletinin kurulması tüm dikkatleri bölgeye çekme konusunda gecikmedi. Çünkü Büyük Moğol devletinin bu şubesi İslam dünyasının ortasında, azımsanmayacak bir Hristiyan azınlığın da bulunduğu bölgede hâkimiyet kurma iddiasındaydı. O yüzden İlhanlı hükümdarı dengeli bir politika takip ederek, bir yandan çoğunluğu oluşturan Müslüman halkı gözetip, öte yandan Hristiyan grupların haklarını korumalıydı. Esasında Cengiz Yasası da bunu gerektiriyordu. Ancak Bağdat'ın istilasıyla başlayan süreçte devletin Hristiyan kesimi ön plana çıkarışı ve bu arada Memluk-Altınorda ittifakı İlhanlı devletini Avrupa ile iyi ilişkiler geliştirmeye zorladı.

Hülegü'yle başlayan Hristiyan toplulukların siyasi ve sosyal hayattaki ayrıcalığı, Abaka döneminde de devam etmiştir. Hiçbir zaman filiyata dönüştürülen Avrupa ittifakı daha da canlanmıştır. Ahmet Tekudar ile başlayıp kesintiye uğrayan, ancak Gazan Han'ın İslam'ın resmi din ilan edilişiyle devam eden süreçte ise devlet Müslümanların sahiplendiği ve bu arada adil yönetiminin gayrimüslimlerce de takdir edildiği bir konuma yükselmiştir. Ancak Avrupa'nın İlhanlıları Hristiyanlaştırma düşüncesi gerçekleşmediği gibi Moğolların İran şubesi İlhanlı devleti hızlı bir şekilde Türk-İslam devleti kimliğine bürünmüştür.

Anahtar kelimeler: Moğol, Hristiyan, İlhanlı, Hülegü, Ermeni.

* İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı.

The Influence Of The Alliance With Europe On The Religious Reference And Internal Politics Of The Ilkhanid Rulers

Abstract

When Cingis Khan appeared conquering the whole Asia to force the European gates, mobilized religious and political circles in Europe. Even though they didn't aware of this danger at the beginning with the appearance of Mongolian armies in the Hungarian plains, Europeans entered the activities both find alliance against Islamic World to Christianize the Mongolians with the help of their missionaries.

Establishment of Ilkhanid State in Tabriz all attention was takes to this area. Because this part of Great Mongolian States wanted to establish dominance between the Islamic World and the Christian minority. That's why Ilkhanid Khan had to protected balanced policy, both overseeing Muslim people and the right of Christians. Indeed, Cingis Khan law required it. But with the period of conquering Baghdad, Ilkhanid stated fore fronted the Christians this forced them to had a good relationship with Europeans.

Social and political privilege of Christian and continued during the period of Abaka Khan. Never became real alliance with Europeans came to life. The beginning with Ahmed Takudar and interrupted for a while but during the period of Gazan Khan the Islam became a formal religion and the state became a fair status with the help of Muslim and this was also appreciated by the Christian Communities. But because of Christianization of Ilkhanid State didn't became real, Mongolian's Persia State converted Turkish-Islamic States identification quickly.

Keywords: *Mongol, Christian, Ilkhanid, Hulaqu, Armenian.*

Moğollar, Cengiz Han'ın ortaya çıkmasıyla beraber Orta Asya'dan başlatıkları istila hareketiyle dünya tarihinde büyük önem kazandılar. Bölgenin göçebe kabilelerinden güçlü bir askeri birlik teşkil eden Cengiz Han ve hanedanı Macaristan'dan Büyük Okyanus'a kadar uzanan sahada büyük bir imparatorluk kurdu. Bu Moğol istila hareketi Müslüman doğu dünyasını olduğu kadar, Hristiyan batı dünyasını da korku içinde bırakmıştı. Moğol orduları Macaristan'ı geçip, Adriyatik kıyılarına dayandıkları vakit, başta Papa olmak üzere batı dünyası bu sel gibi ilerleyen müthiş istila karşısında tedbirler düşünmeye başladı.¹ Aslında bu istila hareketinden çok önce başlamış olan Haçlı seferleri sonucunda Orta Doğu'da birçok Haçlı kontlukları kurulmuştu. Ancak Hristiyanlık açısından beklenen başarıyı gösteremiyorlardı. Bölgenin Müslüman emirleri sürekli bu kontluklarla mücadele ederek, onların buradaki varlığını tehdit ediyordu. Hâlbuki bu devletçikler Hristiyan dünyasının bölgeye uzanmış ileri karakolları durumunda idiler. Kudüs gibi kutsal mekânların kurtarılabilmesi için bu kontlukların devamlılığı şarttı. İşte böyle bir siyasi ortamda bölgeyi istilaya başlayan Moğolların kesinlikle bir şekilde Hristiyanlar'ın yanına çekilmesi gerekiyordu.

Batı Hristiyan dünyası, başlangıçta Asya'da meydana gelen olağanüstü olaylardan haberdar olamadı. Kırım'a düzenlenen Kalka akını bile, göçbelerin arada sırada neden olduğu, panik yaratan ve biter bitmez unutulmuş kazalar gibi

¹ Wilhem Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (nşr. Ergin Ayan), İstanbul 2012, s. 7.

değerlendirildi. Moğolların Rusya'ya akın etmelerine ilişkin oldukça geç gelen ilk haberler hemen her yerde büyük korku yarattı. Fakat hiçbir şey kesin değildi. Etrafta dolaşan pek çok rivayet vardı. Bunların yankıları olmuştu, ama endişe yaratmak için yeterli değildi.² Moğol orduları Macaristan'a yayılıp da hızla ilerleyen birlikleri Adriyatik Denizi'ne dayandığı vakit,³ Avrupalılar'ın gerçekten akılları başlarına geldi. Ne yapmak gerektiğini, batıya gittikçe daha tehdit edici şekilde yaklaşmakta olan tehlikeyi ne türlü önleyebileceklerini düşünmeye, görmüşmeye başladılar.⁴ Hatta bunun kıyametin bir habercisi olduğu söylentileri de dolaşmaya başlamıştı.⁵ Papa IX. Gregore, mukaddes harp ilan ederek, tehlikenin büyüklüğüne dikkat çekmiş ve aynı zamanda çaresizliğini de gizleyememişti.⁶

Kıpçaklar arasında yoğun misyonerlik faaliyetleri sebebiyle tehlikenin farkına varanlar evvela Macarlar olmuştu. Ayrıca Macarlar, Volga bölgesinin kendi vatanları olduğunu düşünüyor, Ural ve İtil (Volga) havzalarına yolculuklar yapıyorlardı. Bu misyonerlerden Rahip Jean, 1237'de papalık valisine gönderdiği bir mektupta Moğol tehlikesini gün ışığına çıkardı. Daha sonraki süreçte buna benzer haberler artarak devam etti.⁷ Moğolların 1241'de Orta Avrupa'ya yaptıkları başarılı seferden⁸ sonra II. Frederic yardım çağrılarını konusunda sesini yükseltmiş,⁹ 1245'te ise yeni Papa IV. İnnocent, Lyon konsilinin programına bu saldırılara karşı önlemi de almak zorunda kalmıştı.¹⁰ Buna göre Tanrının merhametini kazanmak ve günahlardan arınmak için oruçlar tutulup, ibadetler yapılacak, Moğol istilasına uğrayan bölgelerde meskûn Hristiyan toplumlara

² Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (nşr. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul 2001, s. 284.

³ Batu'nun bölgedeki faaliyetleri hakkında bkz. İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Rus-Tatar Etkisi)*, İstanbul 2009, s. 68-71.

⁴ Lajos Ligeti, *Tarihte Türk Yurtları*, İstanbul 2008, s. 123; Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (nşr. Sadrettin Karatay), Ankara 2011, s. 91.

⁵ Kamalov, *a.g.e.*, s. 70.

⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. M. Baron C. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (nşr. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), İstanbul 2006, s. 214.

⁷ Bu iletiler o kadar abartılıydı ki bazen Moğolların insanlıktan uzak oldukları dahi belirtiliyordu. Mesela, "Önderleri ekmek yer gibi cesetle besleniyor ve akbabalara kemikten başka bir şey bırakmıyordu. Yaşlı ve çirkin kadınlar bu yamyamlara gündüzleri yemek olarak verirdi. Güzel olanları yemiyor, ama çiğlik ve yakarışlarına rağmen kirletilerek öldürüyorlardı. Bunlar kana susayan ve kan içen canavarlar" olarak tasvir ediliyordu. Bkz. Jean Paul Roux, *a.g.e.*, s. 287.

⁸ Bu sefer hakkında geniş bilgi için bkz. Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (nşr. M. Reşat Uzmen), İstanbul 2010, s. 300-303. Ögedey'in ölümü ve Moğolların geri dönüp yeni hanı seçmek durumu olmasaydı, Rusya, Polonya ve Macaristan'dan sonra tüm Avrupa Moğol işgali altına düşebilirdi. Bkz. Abraham Konstantin D'Ohsson, *Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)*, (nşr. Bahadır Apaydın), İstanbul 2008, s. 202. Diğer taraftan bu geri çekilmenin diğer bir sebebi ise Macarların gösterdikleri direnişle ilgilidir. Çünkü Plano Carpini, bölgede çok sayıda mezarlıklara rastladığını ve bu sefer sırasında ölen Moğolların gömüldüğünden bahsetmektedir. Bkz. Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, İstanbul 2008, s. 271.

⁹ Bkz. A. Konstantin d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 201. Frederik İngiliz kralına yazdığı mektupta şöyle diyor: "Eğer Tatarlar Prusya'ya girerler de onlara mukavemet gösterilmezse diğer Avrupa devletleri de ilahi adaletin kaldırdığı bu fırtınayla karşılaşacaklardır. Çünkü dünya günah ile doldu ve insanlar arasında bir merhametsizlik hüküm sürmektedir. Tatarlar henüz civarda iken siz de bu mukavemet katınız. Aksi halde Tatarlar Hristiyanlığı yeryüzünde silmeye geliyorlar..." Bkz. M. Baron C. D'ohsson, *a.g.e.*, s. 215.

¹⁰ Roux, *a.g.e.*, s. 286.

yardım edilecek, Moğolistan'a ve İran'a misyonerler gönderilerek Moğollar Hıristiyanlığa davet edilecek ve Hıristiyan kanı dökmemelerinin önüne geçilecekti.¹¹

1251'de toplanan büyük kurultayda Mengü Han'ın, kardeşi Hülegü'yü İran valiliğine tayin etmesi¹² ile ileride kurulacak olan İlhanlı devletinin de temeli atılmış oldu.¹³ Bölgede Müslüman halkın ortasında nisbeten büyük ve birbirlerine sıkıca bağlı bir Hıristiyan cemaati bulunuyordu. Esasen Ermeni ve Gürcülerden müteşekkil bu cemaat, Moğol istilalarında çok büyük zarar görmüş ve belli ölçülerde de direniş göstermişti. Ancak istila hareketi son bulup, devletin kurulmasıyla birlikte Moğollar, Hıristiyan halkla iyi ilişkiler geliştirmeye başlamış, onları özellikle orduları içerisinde istihdam etmişti. Kilikya Ermeni Kralı Hetum'un Mengü'nün huzuruna giderek, özellikle kendi halkının zarar görmeyeceği ve korunacağı hakkında aldığı ferman, ilişkileri daha da geliştirdi.¹⁴ Bu bağlamda Hıristiyan ahalinin Moğollar hakkındaki düşünceleri de artık değişmeye başladı. Diğer yandan umumi hayatta oldukça önemli bir rol oynayan gayrimüslim toplulukların, bölgeye hâkim olmak isteyen Moğollar tarafından göz ardı edilmesi düşünülemezdi.

Hülegü'nün ileri hareketi sırasında Moğollara karşı koyanlar İslam devletleriydi ki bunların başında da şüphesiz Memluklar geliyordu. Dolayısıyla bu şartlar altında Moğolların Hıristiyanlara teveccüh göstermeleri şaşırtıcı görünmüyordu. Kaldı ki bölgede tutunabilmek için Mısır Memluklarıyla bir hayati mücadeleye girişen Moğolların, bu vesileyle Batı Hıristiyan dünyasının müttefikliğine ihtiyacı olduğu da aşikârdı.¹⁵

Moğollar, Selçuklu yönetiminin halk üzerindeki nüfuzunu kırabilmek için gayrimüslim ahaliyle iyi ilişkiler geliştirmeyi de ihmal etmemişlerdir. Gürcü ve Ermenileri ordularına almışlar,¹⁶ bu zümrelere dini imtiyazlar vermişlerdir. Bilhassa din görevlileri hastalar, yaşlılar, çocuklar ve muhtaçlar kopçur vergisinden muaf tutulmuşlardır.¹⁷ Türkler tarafından kaldırılmış bazı psikoposlukların yeniden açılmasını sağladıkları gibi,¹⁸ özellikle İlhanlılar dönemi

¹¹ A. Konstantin d'Ohsson, *a.g.e.*, s. 203; L. Ligeti, *a.g.e.*, s. 123; M. Baron C. D'ohsson, *a.g.e.*, 216. Bu maksatla Moğol hükümdarlarına gönderilen misyonerlerin seyahat notları hakkında birkaç örnek için bkz. Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, (nşr. Ergin Ayan), İstanbul 2014; Wilhem Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (nşr. Ergin Ayan), İstanbul 2012.

¹² Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa III*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 1998, s. 56; Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, (nşr. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 2007, s. 56 vd.; Müverrih Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1169)", (nşr. Hrand D. Andreasyan), İÜEFY, *Tarih Semineri Dergisi I/2*, İstanbul 1937, s. 239. Ayrıca bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2010, s. 497; Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür)*, Ankara 1987, s. 59.

¹³ M. Fahrettin Kırzoğlu, *Kars Tarihi II*, İstanbul 1953, s. 441; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009, s. 201.

¹⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Anerli Grigor, s. 57 vd.; Genceli Kiragos, *Moğol İstilas (1220-1265)*, (nşr. Fuat Hacısalıhoğlu vd.) İstanbul 2018, s. 120 vd. Ayrıca bkz. Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Ermeniler*, Ankara 2007, s. 192 vd.

¹⁵ B. Spuler, *a.g.e.*, s. 227 vd.

¹⁶ Bkz. Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 141; Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 59; el-Ömeri, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesaliku'l-Ebsar)*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2016, s. 135.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. B. Spuler, *a.g.e.*, s. 334-337; Şerefeddin Yaltkaya, "İlhaniler Devri İdari Teşkilatına Dair (Nasir-Eddin Tusi'nin Bir Eseri)", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II*, İstanbul 1939, s. 7-16.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri - Selçuklu Dönemi*, İstanbul 2016, s. 281 vd.

minde Doğu Anadolu'da Ahlat gibi şehirleri de zaman zaman bir dini merkez haline dönüştürdükleri görülmektedir. Nitekim Abaka döneminde, Katolikos Ter-Agop'un başkanlığında Ahlat'ta konseylerin toplanarak serbestçe kararlar aldıkları kaydedilmektedir.¹⁹

Hülegü dönemi Hristiyan halk açısından büyük bir fırsattı. Çünkü Hülegü Han'ın eşi Dokuz Hatun koyu bir Nasturi idi.²⁰ Yanında sürekli çadır bir kilise taşımaktaydı.²¹ Ordusunun önünde sürekli mihrap bulundurulur ve çan çalınırdı.²² Bu hatunun da etkisiyle tüm Hristiyan halklar Hülegü'nün yönetiminden ziyadesiyle memnun kalmışlardı.²³ İlhanlı hükümdarının bu gayrimüslimlerin tesirinden kendini kurtaramadığı da oluyordu. Öyle ki Hülegü, Ermeni ve Gürcülerin de tavsiyeleriyle Müslümanları domuz eti yemeye zorluyor, yemeyenler de katliama tabi tutuyordu.²⁴

Dokuz Hatun Aladağ yaylasında bir kilise inşa ettirmişti.²⁵ Ermeni müverrih Vardan, Dokuz Hatun'un Süryani Nasturi cemaatine mensup bir Hristiyan olduğunu ve yanında bezden yapılmış bir çadır kilise taşıdığını, bu bez çadır içerisine Hristiyanları ibadete davet ettiğini belirtmektedir. Ayrıca dua ve ayinlerin her gün papazlar ve diyakozlar tarafından icra edildiğini söyleyen Vardan, burada okullar ve çocuklar için de gidip dinleyebilecekleri derslerin verildiğini, farklı dillerde papazların dersler verdiğini, istirahat ve sükün içerisinde yaşamlarını sürdürdüklerini dile getirmektedir.²⁶

Devletle Hristiyan ahali arasındaki bu yakınlık sadece dini olmayıp, aynı zamanda siyasi zeminde de ilerlemekteydi. Nitekim Mısır sultanıyla müttefiki Berke Han'ın muhtemel bir taarruzu karşısında Kilikya Ermeni kralı başta olmak üzere²⁷ doğudaki Hristiyan grupların liderleri ve Haçlı artıklarıyla ittifak yapmıştı. Hülegü'nün bölgeye gelişiyle birlikte, daha önce İran'da bulunan

¹⁹ A.G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (nşr. İ. Kamalov), İstanbul 2005, s. 168.

²⁰ Bkz. Gregory Ebu'l-Ferec, *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, (nşr. Şerafeddin Yaltkaya), Ankara 2011, s. 26; L. Rasonyi, *a.g.e.*, s. 273.

²¹ Oldukça mutaasıp bir Nasturi Hristiyan olduğu anlaşılan Dokuz Hatun, İlhanlılara uzun süre yaylak görevi yapmış olan Aladağ'da da bir kilise inşa ettirdiği bilinmektedir. Bkz. Neslihan Durak, "İlhanlılar Döneminde Aladağ Çevresi", *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu (23-25 Ağustos 2012)*, İstanbul 2013, s. 245.

²² Bkz. Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 57; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 261; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 395; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007, s. 174.

²³ Gregory Ebu'l Ferec, *Ebu'l Ferec Tarihi II*, (nşr. Ö. Rıza Doğrul), Ankara 1999, s. 556 vd; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (nşr. Altay Tayfun Özcan), İstanbul 2015, s. 110; W. Barthold, "Hülegü", *İ.A.*, V/1, s. 582; Carl Brockelman, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (nşr. Neşet Çağatay), Ankara 2002, s. 207; J.P. Roux, *a.g.e.*, s. 335.

²⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 58 vd.

²⁵ N. Durak, "a.g.m.", s. 245.

²⁶ Bkz. Müverrih Vardan, "a.g.m.", s. 231; Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, (nşr. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hisamipour Khelejanı), Ankara 2013, s. 4; Şirin Beyani, *Moğol Dönemi İranı'nda Kadın*, (nşr. Mustafa Uyar), Ankara 2015, s. 52 vd.; Hasan Oktay, *a.g.e.*, s. 174. Ayrıca Dokuz/Tokuz Hatun'un yanında taşıdığı çadır kilise hakkında bkz. Vardan Arewelts'i, *Compilation of History*, (nşr. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2007, s. 90 vd.

²⁷ Esasen Kral Hetum daha öncesinde Mengü Han'ın huzuruna giderek Moğolların desteğini almış, Hristiyanlar hakkında pek çok imtiyazı koparmayı başarmıştı. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s. 99 vd.

Baycu Noyan'ın, Selçuklu hükümdarı İzzeddin'e haber yollayarak Anadolu'da kendisine bir yer isteyip,²⁸ olumsuz yanıt alması üzerine Baycu, Ermeni Hetum'un da yardımıyla Selçuklu kuvvetlerini Sultanönü yakınlarında mağlup etmiştir.²⁹ Hetum'un Türklere karşı göstermiş olduğu bu tutum Hüleğü tarafından ödüllendirilmiş ve Müslümanlardan alınacak toprakların kendisine bırakılacağı konusunda söz almıştı.³⁰

1258 yılında Moğolların Bağdat'ı işgali ve Halifenin katledilmesi olayı³¹ Hristiyan âleminde büyük bir sevinçle karşılanmış, Hüleğü ile karısı Dokuz Hatun İsa'nın intikamını alan Tanrı'nın sevgili kulları olarak ilan edilmişlerdi.³² Bu bağlamda Hüleğü Bağdat'ta bulunan Hristiyanlara büyük değer veriyor, onlarla yakın ilişkiler kuruyor ve Nasturi kiliselerindeki ayinlere dahi katılıyordu.³³ Bölgede büyük itibarı olan Ermeni müverrih Vardan'ı huzuruna davet ederek, onunla birebir sohbet ediyor, hatta O'ndan memleket meseleleri hakkında görüşlerini almayı da ihmal etmiyordu.³⁴ Vardan'ın İlhanlı devleti nezdindeki bu itibarının Hüleğü'nün ölümünden sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Dokuz Hatun,³⁵ Hüleğü'nün ölümünden sonra tahta geçecek şehzadenin seçimi konusunda Vardan'ın görüşüne başvurmuş, Abaka lehine olan tavrını da desteklemiştir.³⁶

Bağdat'ın Moğollar tarafından alınması, Doğu Hristiyanları için ilahi bir intikam olarak görülmüş ve şehrin yağmalanması sırasında sistemli bir şekilde Hristiyan gruplar himaye edilmişlerdir. Bunun nedeni Dokuz Hatun'un, eşi Hüleğü'yü etkilemiş olmasından kaynaklanmaktaydı.³⁷ Moğollar, Nastu-

²⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. *Cüveyni III*, s. 488; *Camiü't-Tevarih*, s. 14; Müverrih Vardan, "a.g.m.", s. 230. Ayrıca bkz. Hasan Oktay, *a.g.e.*, s. 173; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (nşr. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2011, s. 251; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD I*, Ankara 1970, s. 24 vd.; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi II*, s. 441; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 497; Erdoğan Mercil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2011, s. 155.

²⁹ Bkz. İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l Ala'iyye*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2014, 576 vd.; İbn Bibi, *Selçukname*, (nşr. Refet Yananç-Ömer Özkan), İstanbul 2007, s. 212 vd.; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, *Müsameretü'l-Ahbar*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. 32; *Tarih-i Muhtasari'd Düvel*, s. 27; *Anonim Selçukname*, (nşr. Feridun Nafiz Uzluk), s. 35. Ayrıca bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 497 vd.; A.G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 46; C. Cahen, *a.g.e.*, s. 251 vd.; F. Sümer, "a.g.m.", s. 29 vd.

³⁰ Bkz. Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s. 112; *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 562.

³¹ Geniş bilgi için bkz. *Camiü't-Tevarih*, s. 36-49; İbnü't-Tiktaka, *Kitabü'l-Fahri*, (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 2016, s. 233 vd.; İbni Tagriberdi, *En Nücumu'z-Zahire*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2013, s. 28-31; Müverrih Vardan, "a.g.m.", s. 232; King Hetum, *History of the Tatars (The Flower of Histories of the East)*, (nşr. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2004, chapter 26; Cüzcani, *Tabakat- Nasri*, (nşr. M. Uyar), İstanbul 2016, s. 162 vd.; Aksarayi, *a.g.e.*, s. 38 vd.; M.C. Baysun, "Bağdat", *İ.A.*, II, 200.

³² Steven Runciman, *Haçlı Seferleri III*, (nşr. Fikret İşıltan), Ankara 2008, s. 259; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I*, Kayseri 1997, s. 78; J. Paul Roux, *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, (nşr. Lale Arslan), İstanbul 2006, s. 311.

³³ B. Spuler, *a.g.e.*, s. 231 vd.

³⁴ Müverrih Vardan, "a.g.m.", s. 237 vd.

³⁵ Dokuz Hatun hakkında bilgi için bkz. Şirin Beyani, *a.g.e.*, s. 51 vd.

³⁶ Müverrih Vardan, "a.g.m.", s. 241 vd.; Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *İÜEF Tarih Dergisi I/1-2*, İstanbul 1950, s. 401 vd.; Hasan Oktay, *a.g.e.*, s. 182, 185.

³⁷ Bkz. Genceli Kiragos, *Moğol İstilası (1220-1265)*, (nşr. Fuat Hacısalıhoğlu vd.) İstanbul 2018, s. 134; *Ebu'l Ferec Tarihi*, II, s. 562; A.G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 31.

rilerin, Yakubilerin ve Ermenilerin gözünde, Gobi'nin dibinden gelip İslam'ı gafil avlayarak onu temellerine kadar sarsan ilahi kurtarıcılar olarak gözüküyordu. Kiragos bu olayla ilgili şunları ifade etmektedir: “*Bu şehir kurulalı beş yüz on beş yıl olmuştur. İmparatorluğun içinde bulunduğu sıralarda doymak bilmeyen bir sülük misali bütün dünyayı yutmuştu. O zaman aldığı her şeyi geri verdi. Döktüğü kan için, işlediği günah için cezalandırılmış oluyordu.*”³⁸

Hülegü, geleneklerine çok bağlıydı. Ancak uygulaması çok zor bir siyaset güdüyordu. Bir yandan büyük kısmı Müslüman olan bir halkın hükümdarıydı; diğer yandan Hıristiyanların inanılmaz yardımlarıyla Müslümanlara daha çok Halife'ye karşı bir savaşı yönetiyordu. Müslümanları kendi aleyhine çeviremezdi ve Hıristiyanları memnun etmeliydi.³⁹ Nitekim Bağdat şehri bir süre sonra tamir edilerek eski canlılığına kavuşturulmak istendiği gibi valiliğine de henüz Müslüman olan Ustu Bahadır ya da Ali Bahadır atanmıştır. Sözü edilen kişi işgal sırasında camiye giderek ibadetini dahi yapmıştır.⁴⁰ Bununla birlikte Moğol ileri gelenlerinden birtakım kişilerin de İslam'ı seçtikleri ifade edilmektedir.⁴¹ Esasında çok dinli toplumları yönetmek Moğollar için problem değildi. Cengiz Yasası da tüm inanç sistemlerine eşit mesafede durabilmeyi öngörüyordu.⁴² Mesele İlhanlı hükümdarının Budist olması ve Hıristiyan olan baş hatununun tesirinde kalarak diğer din mensuplarıyla arasına mesafe koymasından kaynaklanıyordu.⁴³

Bağdat'ın istilasının⁴⁴ hemen akabinde Hülegü, merkezden gelen emir üzerine Suriye ve Mısır'a yönelmiştir. Bu dönemde Suriye, Eyyubiler ile Haçlı kontlukları arasında parçalanmış bir vaziyetteydi. Bu kontluklardan Antakya-Trablusşam Kontu VI. Bohemond, Ermeni Baronu Hetum'un kızıyla evliydi. Dolayısıyla Hülegü'nün bu seferinde onunla ittifak kurma konusunda vakit kaybetmemiştir.⁴⁵ Müttefikler -Hülegü, Hetum, Bohemond- kısa süre içerisinde tüm Suriye'yi işgal etmişler, bu sırada Mengü'nin ölümü ve Karakurum'da ortaya çıkan taht mücadeleleri sebebiyle Hülegü, askerinin bir kısmıyla beraber Karakurum'a dönmek zorunda kalmıştır.⁴⁶

³⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 130-135; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 394 vd. Zeki Velidi Togan bunun doğru olmadığını söyleyerek, Hülegü'nün devlet işlerini her şeyin üzerinde tuttuğunu ifade etmektedir. Bkz. Togan, *a.g.e.*, s. 261.

³⁹ Roux, *Moğolların Tarihi*, s. 342.

⁴⁰ Bkz. *Cüveyni III*, s. 590; *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 571.

⁴¹ Z. Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 264.

⁴² Bkz. *Cüveyni I*, s. 87. Ayrıca bkz. Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara 2014, s. 163-170; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, Ankara 1998, s. 251 vd.

⁴³ Bkz. Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, İstanbul 2010, s. 155; K. Yaşar Koprıman, “Memluklar”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi VI*, s. 458.

⁴⁴ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Cüveyni III*, s. 163-177; İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 298 vd.

⁴⁵ *Runciman, a.g.e.*, s. 260 vd.; J.P. Roux, *Moğolların Tarihi*, s. 336 vd.; R. Grousset, *a.g.e.*, s. 397 vd.

⁴⁶ Bkz. *Camiü'l-Tevarih*, s. 55; *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 575. Hamdullah Kazvini Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, (Farsça trc. Abdullah Hüseyin Nevai), Tahran 1944, s. 589; Hamd-Allah Mustawfi Kazvini, *Nuzhat-Al-Qulub*, (nşr. G.Le Strange), London 1919, s. 142; Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Ali Selçuk*, (nşr. Abdullah Bakır), İstanbul 2009, s. 768. Ayrıca bkz. J.A. Boyle, “Dynastic and Political History of the İlkhans”, *The Cambridge History of Iran V*, (nşr. J.A. Boyle), Cambridge 1968, s. 351; Runciman, *a.g.e.*, s. 263; J.P. Roux, Hülegü'nün Suriye seferinden dönüşünün yaz sıcaklarının başlaması ve katılık ile ilgili olduğunu belirtmektedir. Bkz. J.P. Roux, *Moğolların Tarihi*, s. 340 vd.

Hülegü'nün Suriye'de bırakmış olduğu Kitboğa komutasındaki 10.000 kişilik kuvvet, 3 Eylül 1260 tarihinde Aynicalut Savaşı'nda Memluklar karşısında bozguna uğratıldı.⁴⁷ Bu zafer İslam dünyasında büyük bir sevinç yarattı. Sultan Kutuz, Şam'a büyük bir zafer gösterisi içinde girmiş⁴⁸ ve şehrin Hıristiyanları daha önce Moğollara göstermiş oldukları yakınlığın bedelini ödemişlerdi.⁴⁹

Bu zaferle birlikte bütün Suriye, Mısır Memluk Sultanlığı'na ilhak edilmişti. Her ne kadar Hülegü, bu bozgunu telafi etmek için bir kez daha Hetum ile birlikte Kasım 1260'da Suriye'ye girmiş ise de Memluklar karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁵⁰ Dolayısıyla Hülegü, Suriye'ye hâkim olma hedefinde başarıya ulaşamamıştır. Bunun asıl sebebi ise yeğeni Berke Han'ın kuzeyde Azerbaycan üzerinde baskı yapmaya başlamış olmasıydı.⁵¹ Çünkü İran'ın ele geçirilmesinde ve Bağdat'ın işgali sırasında Cuci Ulusu⁵² Hülegü'ye yardımcı olmuştu.⁵³ Bu sebeple bölge üzerinde hak iddia ediyorlardı.⁵⁴ Esasında Hülegü de Tebriz ve Meraga'yı onlara ikta olarak vermişti.⁵⁵

Kıpçak Hanı Berke, Hülegü'den Halifenin ve katledilen Müslümanların intikamını alacağı tehdidi,⁵⁶ Hülegü'yü Suriye'ye hâkim olmak pahasına Azerbaycan'ın otlaklarından da vazgeçirememiştir.⁵⁷ Önce Ayn-ı Calut'ta Memluk-

⁴⁷ Savaş hakkında bilgi için bkz. *Camiü't-Tevarih*, s. 55 vd.; *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, s. 41; İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 35 vd.; A.G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 103 vd.

⁴⁸ Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, İstanbul 2007, s. 295.

⁴⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 37 vd.

⁵⁰ R. Grousset, *a.g.e.*, s. 403.

⁵¹ Yuvalı, *a.g.e.*, s. 87; W. Barthold, "Berke", *İ.A.*, II, s. 554 vd.

⁵² İslam kaynaklarında (Arap, Acem, Türk) Cuci ulusu tabiri ile Altın Ordu kastedilmiştir. Cuci'nin soyundan gelenleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Bkz. A.YU. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (nşr. Hasan Eren), Ankara 2000, s. 31.

⁵³ Hülegü'nün İran'a gelişi sırasında, Batu tarafından görevlendirilen Balagay isimli komutan kuvvetleriyle Hülagü'nün kuvvetlerine katılmıştı. Bkz. *Cüveyni III*, s. 57; İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 29.

⁵⁴ A.YU. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 41 vd.; Mustafa Kafah, *Makaleler I*, (nşr. Semih Yalçın, Süleyman Özbek), Ankara 2005, s. 321. 1260 yılına kadar bölgede Berke Han'ın nüfuzunun devam ettiği belirtilmektedir. Hatta Môngke Kağan'ın ölümünden sonra dahi İran, Horasan ve Maveraünnehr'de hutbe Berke adına okunduğu gibi, Altın Orda memurlarının da Tebriz'e kadar gelip vergi topladıkları belirtilmektedir. Bkz. İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı (Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)*, İstanbul 2009, s. 289.

⁵⁵ Bkz. Şehabeddin b. Fazlullah el-Ömeri, *Ebsar fi Mesaliku'l memalik'il-emsar (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2014, s. 125. Bu durum Gazan Han zamanına kadar devam edecektir. Nitekim Altın Ordu hükümdarı Tokta'nın üç yüz kişilik bir süvari birliği ile desteklenen elçilik heyeti Gazan Han'ın huzuruna gelerek, Azerbaycan konusundaki iddialarını dile getirmişlerdir. Gazan Han tarafından iyi karşılanan bu heyet yine eli boş dönmek durumunda kalmıştır. Bkz. Reşidüddin Fazlullah, *Tarih-i Mübarek Gazani, Geschichte der İlhané Abaga bis Gaihatu*, (nşr. Karl Jahn), Prag 1941, s. 143; Z. Velidi Togan, "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 39.

⁵⁶ Bkz. *Camiü't-Tevarih*, s. 68. Ayrıca bkz. R. Grousset, *a.g.e.*, s. 404; W. Barthold, "Berke", *İ.A.*, II, s. 554.

⁵⁷ J.P. Roux, *Moğol İmparatorluğu*, s. 359 vd. Kafkasya toprakları, iki kardeş ulus olan Altın Orda ile İlhanlılar arasında yüzyıldan fazla süren mücadeleye sahne olmuştur. Azerbaycan ve Gürcistan'ın coğrafi konumu, sahip olduğu meralar ve iklim özellikleri her iki devletin de dikkatini çekmiştir. Hülegü özellikle Tebriz'deki meraları kıymetli saymış, Azerbaycan şehir ve köylerindeki sanatkar geleneklere önem vermiştir. Moğollar Kür'ün aşağı alanında bulunan Mugan bozkırını kışlak, Karabağ'ın eteklerindeki otlakları da yaylak olarak benimsemişlerdir. Ayrıca ticari yolların

lara,⁵⁸ daha sonra Terek Savaşı'nda Altınorda'ya⁵⁹ yenilen Hülegü, fütühat dönemini kapayarak Azerbaycan'da oturmayı tercih edecek ve kurmuş olduğu devletin fiziki, siyasi ve ekonomik kuruluşunu tamamlamaya çalışacaktır.⁶⁰ 1261'de Hülegü ülkenin pek çok yerinde imar faaliyetleri başlattı. Albani'de ve Ermenistan'da pek çok şehri tamir ettirdiği gibi⁶¹ Hoy şehrinde tapınaklar yaptırdı.⁶²

Abaka'nın Hristiyan halkla münasebeti babası zamanındaki kadar olmadı.⁶³ Bizans İmparatoru Mihail Paleologos, İlhanlı hükümdarıyla iyi ilişkilerin önünü açmak maksadıyla kızı Despina (Meryem)'yü 1265'te Abaka'ya gönderilmişti.⁶⁴ Meryem (Maria),⁶⁵ bir Rum Ortadoks'tu ve Dokuz Hatun gibi yanında seyyar bir kilise ile çancı bulundururdu.⁶⁶ Ancak O'nun kadar devletin siyasi kararlarında etkili olamadı ve Abaka'nın kadınları listesinde en sonda yer aldı. Maria aslında Hülegü'ye gönderilmişti. Çünkü Hülegü'nün dostluğu Bizans imparatoru için komşu Konya Sultanlığı'na karşı bir baskı vazifesi görüyordu.⁶⁷ Fakat elçiyle birlikte gelirken, Hülegü'nün öldüğünü Kayseri'de duymuş, İstanbul'a dönmeyerek, İlhanlı sarayına gelmiş ve Abaka'ya zevce olmuştur.⁶⁸ Despina'nın evlenmeden evvel Abaka'nın vaftiz edilmesini arzu ettiği, bu gerçekleştirildikten sonra evliliğin gerçekleştiği söylense de,⁶⁹ Hetum Abaka'nın hiçbir zaman Hristiyan olmadığını, puta tapıtığını kesin bir dille belirtmektedir.⁷⁰

Abaka döneminin ilk seneleri Hristiyanlık adına oldukça sakin geçmiş, İlhanlı sarayıyla Hristiyan dünyası arasındaki münasebetler oldukça zayıfla-

da buradan geçmesi, Altın Orda - İlhanlı mücadelesini kızıştırmıştır. Bu konuda teferruatlı bilgi için bkz. A.G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 53.

⁵⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 37 vd.

⁵⁹ Terek Savaşı için bkz. *Camiü't-Tevarih*, s. 68 vd.; *Tarih-i Güzide* (Farsça trc.), s. 590; Mir Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Havendşah Mirhand, *Tarih-i Ravzatü's Safa Fi Siret'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa V*, Tahran 1339, s. 267 vd.; Gıyasü'd-din b. Hüsamü'd-din H'andemir (Hondmir), *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer III*, (nşr. Muhammed Debir Siyaki), Tahran 1362/1983, s. 102 vd.; Genceli Kiragos, *a.g.e.*, s. 111 vd.; Stepanos Orbelyan, *Histoire de la Siounie*, (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg 1864, s. 233.

⁶⁰ Yuvalı, *a.g.e.*, s. 100.

⁶¹ Müverrih Vardan, "a.g.m.", s. 233.

⁶² *Camiü't-Tevarih*, s. 71; Müverrih Vardan, "a.g.m.", s. 233; Vardan Arewel'si, *a.g.e.*, s. 92; W. Barthold, "Hulagu", *İ.A.*, V/1, s. 582.

⁶³ Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu)*, (nşr. A. Deniz Altunbaş), İstanbul 2018, s. 60.

⁶⁴ Bizans tarihlerinde büyük hadise olarak anlatılan bu izdivaç keyfiyeti Reşideddin'de: "İstanbul padişahu kendi kızını kuma (cariye) sıfatıyla padişahın hizmetine göndereceğini bildirecek elçiler gönderirdi." şeklinde ifade edilmektedir. Bkz. Zeki Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 262.

⁶⁵ Antalya Rum Patriki Euthymius tarafından Abaka'ya getirilmiş, Mihail Paleologos'un kızıydı. Bkz. *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 585. Maria isimli bu Bizans prensesine Moğollar, Despina Hatun diyorlardı. Akıllılığı ve iyi kalpli oluşu, onun Moğollar arasında sevilmesine yardımcı olmuştu. Bkz. Runcıman, *a.g.e.*, s. 282. Bu prenses Mihail Paleologo'un gayri meşru kızıydı. Bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 2011, s. 424.

⁶⁶ Bkz. *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 655.

⁶⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. G. Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 424.

⁶⁸ *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, s. 47. Ayrıca bkz. J.A. Boyle, "The Il-Khans of Persia and The Princes of Europe", *XVI. Milletlerarası Altestik Kongresi* (21 - 26.X.1973 Ankara), Ankara 1979, s. 61.

⁶⁹ H. Oktay, *a.g.e.*, s. 185 vd.

⁷⁰ Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s. 121.

mıştı.⁷¹ Siyaseten Hristiyan olduğu anlaşılan Abaka, bilhassa sarayında çok sayıda Hristiyan memur ve müstahdem bulundurarak, aslında Avrupa nezdinde ittifakın devamını arzuladığını göstermekteydi. Diğer yandan Memluk ordusu karşısında yaşanan Elbistan mağlubiyeti (1277)⁷² ve bu arada Altın Orda ile Memluklar arasında gelişen siyasi ilişkiler,⁷³ İlhanlı-Hristiyan dünyası irtibatını yeniden gündeme getirdi. Elbistan hezimetini İlhanlıların Anadolu politikası konusunda derin kırılmalara sebep olduğu gibi Abaka'nın Türkmenlere karşı bakış açısını değiştirmiştir. Aksaray, Abaka'nın tahta çıkışıyla insanlar arasında husumetin son bulduğunu, adaletin ve nizamın yerleştiğini söylese de,⁷⁴ Cüveyni'nin çabalarına rağmen Abaka, yenilginin faturasını Türkmenlere kesmiş ve Anadolu'da büyük bir katliama girişmiştir.⁷⁵ Bununla da yetinmeyen İlhanlı hükümdarı Hristiyan batıyla olan münasebetleri daha da hızlandırmıştır.

Abaka öncelikle babası zamanında Papa'nın göndermiş olduğu mektuba cevaben, onu Sicilya seferi konusunda tebrik etmiştir. Aynı şekilde 1259'da Aragon fatihi I. Jakop'un sarayına bir elçilik heyeti göndermiştir. Ancak bu işbirliği 1274'te, II. Lion konsili toplandığında gündeme getirilebilmiştir. Bu konsilde Moğol sefirleri de bulunmuşlar, vaftiz edilmişler ve Hristiyanlığı kabul etmesi teklifi ile Abaka'nın huzuruna çıkmışlardı. Fakat Papa X. Gregor'un erken ölümü ve irat etmiş olduğu Haçlı seferinin başarısızlığı bu ittifakı sonuçsuz bırakacaktır.⁷⁶ Diğer taraftan Abaka da bu sırada Altın Ordu ile bir mücadelenin içerisindeydi. Hristiyanların ittifak tekliflerine ancak gerçekleştirilmesi güç vaatler vererek geçiştirmek zorunda kalıyordu.⁷⁷

Abaka'dan sonra Hülegü'nün büyük kraliçe Kutay Hatun'dan doğan oğlu Tekudar, tahta geçti. Çocukluğunda vaftiz edilen Tekudar,⁷⁸ herkese merhametli bakıyor, bilhassa Hristiyanlara iltifat ediyor, kiliseleri, din evlerini, papazları koruyor ve vergiden muaf tutuyordu.⁷⁹ Ancak kısa süre sonra Tekudar, Yakınoğu'nun siyasi ve sosyal yapısını da göz önüne alarak Müslüman oldu. Böylece İlhanlılar, Mısır Sultanlığı'nın bölgedeki Müslüman ahalî üzerindeki

⁷¹ B. Spuler, *a.g.e.*, s. 237.

⁷² Savaş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Baypars Tarihi II*, (nşr. Şerefüddin Yaltkaya), Ankara 2000, s. 84 vd.; İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 54; *Camiü't-Tevarih*, s. 112; *el-Evamirü'l-Ala'iyye*, s. 615 vd.; Aksaray, *a.g.e.*, s. 88; *Ebu'l-Farac Tarihi II*, s. 599; *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, s. 50; el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 402; Aknerli Grigor, *a.g.e.*, s. 69 vd.

⁷³ Memluklar ile Altın Orda arasındaki bu ittifak kaçınılmazdı. Çünkü her iki devlet de Kıpçak kölemlere dayalı idi. İşte bu ittifak Moğolları Yakın Doğu'da denetleyebilecek yegâne güçtü. Bkz. Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, İstanbul 2012, s. 301. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. A.YU. Yakubovskiy, *a.g.e.*, s. 42-43; A. Yuvalı, *a.g.e.*, s. 97-99; W. Barthold, "Berke", *İ.A.*, II, s. 553-55.

⁷⁴ Bkz. Aksaray, *a.g.e.*, s. 58 vd.

⁷⁵ Bkz. el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 402; King Hetum, *a.g.e.*, chapter 34; A.G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 72. Ebu'l-Ferec, Abaka'nın emri olmamasına rağmen Moğolların bölgedeki Hristiyanlara da katliam uyguladıklarını dile getirmektedir. Bkz. *Ebu'l-Ferec Tarihi II*, s. 600.

⁷⁶ B. Spuler, *a.g.e.*, s. 251 vd.; W. Barthold, "Abaka", *İ.A.*, I, s. 4.

⁷⁷ *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, s. 53; S. Runciman, *a.g.e.*, III, s. 282.

⁷⁸ Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s. 139.

⁷⁹ Bkz. *Ebu'l-Ferec Tarihi II*, s. 610. Ayrıca bkz. Z. Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 261.

nüfuzunu da kırmış olacaktı.⁸⁰ O'nun bu tercihi Hristiyan kesim tarafından şüphyle karşılanmış ve hatta dönemin Ermeni kayıtları Hristiyanlara karşı bir sindirme hareketine dönüştüğünü ifade etmektedir. Örneğin Orbelyan, Tekudar'ın Ahmet adını alarak Müslüman olduğunu ve bununla da kalmayarak İslam'ı halkın dini yaptığını, Hristiyanlığı ise yok ettiğini söylemektedir.⁸¹ Aynı şekilde Hristiyanların baskı ve zulme uğradığını belirten Hetum ise; Tekudar'ın Müslüman oluşuna Büyük Kağan Kubilay'ın karşı çıktığını ve hatta haber yollayarak eski dinine dönmesini istediğini, ancak Tekudar'ın bunu dikkate almadığını belirtmektedir.⁸² Şüphesiz Tekudar'ın bu tercihi sadece Hristiyanları değil, diğer gayrimüslim toplumlari da rahatsız etmişti. Nitekim Budist rahipler bu durumu Kubilay Han'a şikâyet ederek kısmen destek de bulacaklardır.⁸³

İlhanlılar, O'nun zamanına kadar İslam dünyasının müdafisi Mümlük- lulara karşı saldırgan bir politika takip etmişlerdi. Tekudar ise sorunları uzlaşma yoluyla çözebileceğini düşünüyordu.⁸⁴ Bu vesileyle Ahmed ismini alan Tekudar,⁸⁵ Aladağ yaylağından Mısır'a Şeyh Abdurrahman'ı elçi olarak göndererek,⁸⁶ adeta bunu müjdeliyor ve barış teklifinde bulunuyordu.⁸⁷ İbni Tagrıberdi, Sultan Kalavun'un, Ahmet Tekudar'ın Müslüman olduğunu duyunca buna sevindiğini ifade etmektedir.⁸⁸ Ancak bu siyasi manevra ne iç ne de dış siyasette karşılığını bulamayacaktı.⁸⁹ Çünkü İlhanlı heyetini kabul eden Memlük Sultanı Kalavun, bu siyasi manevrayı bir korkunun yansıması olarak değerlendirdiği gibi İlhanlıların işgal ettikleri yerlerden çekilmelerini de istemişti.

Bu durum İlhanlı cephesinde özellikle barışa karşı olan noyanlar arasında hoş karşılanmamış ve Tekudar'a karşı bir muhalefetin de güçlenmesine sebep olmuştu.⁹⁰ Ahmet'in bir süre sonra İslam'ı kabul etmesi, onun Moğollar arasındaki itibarını yok etti. Bu yüzden Moğol prensleri anlaşarak onu tahttan

⁸⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/31, Ankara 2000, s. 17.

⁸¹ Bkz. *Histoire de la Siounie*, s. 237 vd. Ayrıca bkz. Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s. 141 vd.

⁸² Bkz. King Hetum, *a.g.e.*, chapter 37.

⁸³ Bkz. R. Grousset, *a.g.e.*, s. 410.

⁸⁴ Aksarayı, *a.g.e.*, s. 107.

⁸⁵ Bkz. el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 406; Mirhond, *a.g.e.*, V, s. 326. Ayrıca bkz. J.A. Boyle, "a.g.m", s. 365.

⁸⁶ *Camii't-Tevarih*, s. 136; Fazlullah b. Abdullah eş-Şirazi, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf I*, (nşr. Abdül Muhammed Ayeti), Tahran 1372/1994, s. 70; *Ebu'l-Ferec Tarihi II*, s. 611. Ayrıca bkz. J.A. Boyle, "a.g.m", s. 365. el-Ömeri Mısır'a gönderilen bu elçinin Şeyh Kudbuddin Mahmud eş-Şirazi olduğunu belirtmektedir. Bkz. el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 406.

⁸⁷ King Hetum, *a.g.e.*, chapter 37. Ahmet Tekudar'ın Mısır'a gönderdiği mektup ve Mısır'dan verilen cevabi mektup için bkz. *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, s. 53-59; *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 610 vd. Sultan Ahmet ile Mısır Memluku Sultanı Kalavun arasındaki mektuplaşmanın ayrıntıları için bkz. *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, s. 53-59.

⁸⁸ İbni Tagrıberdi, *a.g.e.*, s. 68.

⁸⁹ el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 406; Aksarayı, *a.g.e.*, s. 107.

⁹⁰ Bu konu hakkında bkz. *Tarih-i Vassaf I*, s. 71 vd.; Hondmir, *a.g.e.*, III, s. 121. Ayrıca bkz. B. Spuler, *a.g.e.*, s. 90 vd.

uzaklaştırdılar.⁹¹ İslam'ı seçen Ahmet Tekudar, Avrupa'yla daha evvel kurulmuş olan tüm ilişkileri büyük ölçüde ortadan kaldırmış, çok sayıda Fransisken papazını da öldürmüştür.⁹² Sonuçta iki yıl gibi kısa süren Ahmet Tekudar dönemi Memlûklarla olan mücadeleleri bitirmeye yetmeyecek, Argun'un tahta geçişiyle birlikte savaş süreci tekrar kaldığı yerden başlayacaktır.⁹³

Amcası Ahmet Tekudar'ı öldürdükten sonra tahta geçen Argun, özellikle Hristiyanlarla yakın ilişkiler kumuş, Ahmet Tekudar döneminde yıkılan kiliselerini onartmış, Ermeni, Gürcü ve diğer Hristiyan liderlerle görüşerek ittifaklar yapmıştır.⁹⁴ Ülkenin idari sisteminde gayrimüslimlerin vazifelendirilmesi Müslüman kesim tarafından tepkilere sebep olmuştur ki bu durum iki kesimi zaman zaman karşı karşıya getirmiştir.⁹⁵

Akka ve Trablus'un zor durumda oluşu, Argun'un batılılarla ittifaka hazır oluşu ve bir de Argun'un vaftiz edileceği söylentilerinin yayılması batıyla olan ilişkileri yeniden gündeme getirmiştir. Bu bağlamda Argun 1285'te gönderdiği ilk sefaret heyetinden sonra 1287/88 yılında Nasturi Papazı Bar Sauma'yı⁹⁶ ve 1292'de de Cenevizli Biscarello'yu Altınordu ile işbirliği yapan Venedik'e karşı Cenova'nın İlhanlılarla ittifak etmesi için, Papa ile Fransız ve İngiliz krallarına yazılan Mısır üzerine müşterek bir taarruz içeren mektuplarla Avrupa'ya göndermişti.

Rabban Sauma,⁹⁷ sırasıyla Fransız ve İngiliz kralıyla görüşme fırsatı bulabilmiştir. Moğol elçisi her iki kral tarafından da iyi karşılanmış, fakat ümit ettiği askeri antlaşmayı imzalatamamıştı.⁹⁸ Ümitsiz bir şekilde Roma'ya gelen (1288) elçinin Hristiyan olmasından memnunluk duyan Papa IV. Nikolaus, Han'ın Mısır'ın ele geçirilip, ardından Kudüs'ün ele geçirilmesiyle Hristiyan olacağı haberini de alınca daha da mutlu olmuştu.⁹⁹ Ancak Moğol elçisi Avrupa'dan pek de memnun ayrılmadı. Zira Batılı güçler, İran Moğol ordusu ile birlikte Suriye'deki Frank kolonilerini kurtarabilecek olan bir Haçlı seferini yapmaya karar verememişlerdi. Rabban Sauma, Cenova'dan ikinci geçişinde Tasculum kardinaline bu halet-i ruhiye içerisinde; *"Aziz ve asil kardeşim sana ne diyeceğim. Argun Han'ın ve Kudüs Patriği'nin adına buraya geldim. İşte bir*

⁹¹ *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 618; *Tarih-i Muhtasari'd-Düvel*, s. 59 vd.; S. Runciman, *a.g.e.*, III, s. 337 vd.; A.G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 74-77.

⁹² A.G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 74; B. Spuler, *a.g.e.*, s. 252.

⁹³ Reuven Amitai, "The Resolution of the Mongol-Mamluk War", s. 360.

⁹⁴ Bkz. Korykoslu Hayton, *a.g.e.*, s. 146 vd.; W. Barthold, "Argun", *İ.A.*, I, s. 561.

⁹⁵ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 634 vd.

⁹⁶ Bkz. *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 639.

⁹⁷ Öngüt Türklerinden olduğu sanılan bu Nasturi, Pekin yakınlarında doğmuş, yüksek rütbeli bir papazdır. İran'a yerleştikten sonra Argun Han tarafından mektuplarını Roma'da Papa'ya, Paris'te IV. Philippe'e, Bordeaux'da İngiltere kralı I. Edward'a (1287) götürmekle görevlendirilmiştir. Bu elçinin gezilerinin anlatısı daha kısa olmakla birlikte bir bakıma Marco Polo'nun *Dünyanın Harikalarını Anlatan Kitap*'ına bir yanıt niteliğindedir. Böylece Asya bir Türk aracılığıyla, Avrupalıların büyük keşiflerinin gezilerine karşılık vermiştir. Bkz. J.P. Roux, *Türklerin Tarihi*, s. 299; J.P. Roux, *Orta Asya*, s. 310.

⁹⁸ R. Grousset, *a.g.e.*, s. 413.

⁹⁹ B. Spuler, *a.g.e.*, s. 253.

yl akıp geçti. Döndüğümde Moğollara ne diyeceğim, ne cevap vereceğim.” diye rek yaşadığı hayal kırıklığını dile getirecektir.¹⁰⁰

Nihayet Rabban Sauma, 1288 yazı sonuna doğru İngiliz, Fransız krallarının ve Papa IV. Nikolas'ın mektuplarıyla İran'a döndü. Bundan sonra da karşılıklı elçilik heyetlerinin gidip geldiği olmuşsa da bir netice alınamamıştır.¹⁰¹

Tebriz'de yaşayan ve kendi hizmetinde bulunan Cenevizlilerden Busccarello ise, Papa'ya, Fransa ve İngiltere krallarına elçi olarak gönderdiği vakit seyahat yolunu yanında bulunan bir harita üzerinde gösterdiğini belirtmektedir. Argun Han, bilhassa Anadolu ve çevresindeki denizlerin hakkında bilgi sahibi olmak, bu vesileyle bölgenin ticaret yollarını Avrupalı tüccarlara göstermek ve ayrıca Memluklara karşı ittifak kurmayı düşündüğü Batılı devletlerin buldukları yerleri öğrenmek gayesiyle bir dünya haritası çizdirmiştir.¹⁰²

Argun'un Hristiyanlığa meyilli oluşu iddialarının Avrupa'da duyulması 1240'lardan itibaren faaliyet alanını Ortadoğu'da yaygınlaştırmak isteyen Dominikan Tarikatı için de bir fırsata dönüştürülmek istenmiştir. Bu bağlamda Keşiş Ricoldus, 1289'da Doğu Akdeniz'den başlayıp Bağdat'a kadar uzayan yolculuğu sırasında Argun'un sarayına da konuk olma fırsatını elde edecektir. Ancak ne Argun'u Hristiyan yapabilmiş ne de bölgede faaliyet gösteren farklı Hristiyan kiliselerini Katolik kilisesine dönüştürebilmiştir.¹⁰³

Argun Han döneminde, yukarıda bahsi geçen Avrupa'ya göndermiş olduğu elçilik heyetine karşılık 1292 yılının farklı aylarında iki defa İngiltere Kralı I. Edward'ın Argun Han'a göndermiş olduğu yirmi kişilik bir elçilik heyetinin Trabzon'a ulaştığı kaydedilmektedir.¹⁰⁴ İngiltere ile İlhanlılar arasındaki bu ticari ilişkilerin daha sonraki dönemlerde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Keza İlhanlı hükümdarı Geyhatu, diplomatik bir jest olarak İngiltere kralının göndermiş olduğu bir leopara karşılık, O'na bir şahin hediye ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁵

¹⁰⁰ R. Grousset, *a.g.e.*, s. 413.

¹⁰¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. R. Grousset, *a.g.e.*, s. 414 vd.

¹⁰² Bu harita Argun Han'a Van'da ziyaretine gittiği, dönemin önemli şahsiyetlerinden Şeyh Mevlana Kudbeddin Şirazi tarafından Aladağ yaylağında takdim edilmişti ki bu harita bugünkü Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu Akdeniz ve Karadeniz kıyılarını gösteren bir harita idi. Bkz. J.A. Boyle, "Dynastic and Political History of the Ilkhans", s. 371. Şirazi'nin bu haritası hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Z. Velidi Togan, "Argun Han'ın Kullandığı Garp Denizi Haritasına Dair", *Türk Yurdu*, XXVI/2, (Şubat 1942), s. 45-48; M. Recep Keleş, *Selçuklu Dönemi Anadolu'da Bilimin Güneşi (Kutbüddin Şirazi)*, İstanbul 2018, s. 111-113. Ceneviz kaynakları da Argun Han'ın emriyle Akdeniz ve Karadeniz haritasının yapıldığını göstermektedir ki bu aynı zamanda Reşidüddin'in kayıtlarıyla da teyid edilmektedir. Bkz. *Camiü't-Tevarih*, s. 169; Z. Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 274.

¹⁰³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi*, s. 23-82.

¹⁰⁴ Bu heyet sayesinde İngiltere'den Trabzon'a, İran'a ve hatta daha doğuya hangi ürünlerin taşındığını detaylı bir şekilde görebiliyoruz. Trabzon'a ait olduğu sanılan yünlü ya da pamuklu dokumaların diğerlerinden çok parlak ve dayanıklı olduğu ve bunların uzun yıllar her yere ihraç edildiği tespit edilmektedir. Bkz. Anthony A.M. Bryer, "The Estates of The Empire of Trebizond (Evidence For Their Resources, Products, Agriculture, Ownership And Location)", *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980, s. 357 vd. Öte yandan işlemeli elbiseler, çeşitli renkteki ketenler ve renkli kumaşlar da ihraç edilmekteydi. Bkz. Jakob P. Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Ankara 2011, s. 295.

¹⁰⁵ Anthony A.M. Bryer, "The Estates of The Empire of Trebizond (Evidence For Their Resources, Products, Agriculture, Ownership And Location)", s. 389.

Argun Han'ın batı dünyasını bu şekilde harekete geçirme düşüncesi suya düşünce, büyük ölçüde hayal kırıklığına uğramıştı. Bundan sonra başka bir girişim konusunda da istekli olmadı. Baydu kısa süren saltanatı döneminde İslam'ı kabul etmiş gözükmese de aslında Hristiyan halk ile sıkı bir münasebeti vardı. Hükümet işlerini neredeyse tamamen onlara devretmişti. Dolayısıyla ikili bir siyaset takip ederek durumu idare etmeye çalıştı.¹⁰⁶

Gazan ve Olcaytu dönemlerinde Avrupalıların bazı ittifak talepleri tekrar canlanmışsa da başarılı olamamıştır.¹⁰⁷ Dedesi Abaka tarafından yetiştirilen ve O'nun eşi Despina Hatun'un etkisinde kaldığı anlaşılan Gazan, Hristiyanlığa meyletmişse de Abaka'nın nüfuzu sebebiyle Budist inancı ağır basmıştı. Budist eğitimi aldığı bilinen Gazan'ın Horasan'da çok sayıda Buda mabedi yaptırdığı kaydedilmektedir.¹⁰⁸ 1295'te tahta geçen Gazan, İlhanlı devleti için İslam'ı seçerek,¹⁰⁹ Uzakdoğu'daki Büyük Han ile ilişkilerini kesmiş ve bağımsızlığını resmen ilan etmişti.¹¹⁰ Bundan sonra Roma'ya artık Moğol elçilik heyetleri gitmediği gibi İlhanlıların bir Hristiyan devleti haline dönüştürülmesi ümidi de kalmamıştı.¹¹¹

Gazan Han'ın bu tercihinin tebası olan Hristiyan halk üzerinde olumsuz tesirlerinin olduğu dönemin bazı kaynaklarında dile getirilmektedir. Nitekim Süryani Ebu'l Ferec, Emir Nevruz'un Hristiyan, Yahudi ve putperestlere ait mabedleri yıktığı, bahsi geçen dinlerin üst düzey din görevlilerine hakaret edildiğini ve onlardan vergi alındığını belirterek bu baskılardan dolayı pek çoğunun Müslüman olduğunu dile getirmektedir.¹¹² Ancak bu tür uygulamalardan dolayı şikâyetlerin artması üzerine Gazan Han'ın kiliselere dokunulmaması konusunda emir verdiği ve yalnızca putperestlerin mabetlerini yıktığı da kaydedilmektedir.¹¹³ Hamdullah Müstevfi de Gazan Han'ın İslam'ı kabul ettikten sonra İran'da devlet kurumlarında bir İslami etkinin başladığını ve farklı dinlere ait birtakım mabedlerin yıktırıldığından bahsetmektedir.¹¹⁴ Aslında Gazan Han bunu yaparken, gayrimüslimlerin siyasi ve sosyal sahadaki nüfuzunu kırarak, kendi otoritesini pekiştirmeyi düşünüyordu. Zira bunu gerçekleştirdikten hemen sonra Moğolların dini özgürlük anlayışını devlet politikasına hâkim kılmaya başlamıştır.¹¹⁵

¹⁰⁶ Bkz. *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 655.

¹⁰⁷ Bkz. J.A. Boyle, "a.g.m", s. 399, 402-403.

¹⁰⁸ Osman G. Özkuzugüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2000, s. 92.

¹⁰⁹ Bkz. *Camiü't-Tevarih*, s.242; *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 78; Mirhond, *a.g.e.*, V, s. 380; Hondmir, *a.g.e.*, III, s. 144; *Tarih-i Güzide*, s. 145.

¹¹⁰ Bkz. el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 73. Ayrıca bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 177, 181. Gazan Han ve halefleri Olcaytu ve Ebu Said dönemlerinde bastırılan paraların özellikleri hakkında bilgi için bkz. Sheila S. Blair, "The Coins of The Later İlkhaniids: Typological Analysis", *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, XXVI/3, (1983), s. 295-317.

¹¹¹ S. Runciman, *a.g.e.*, III, s. 362 vd.

¹¹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 657 vd.

¹¹³ Bkz. *Ebu'l Ferec Tarihi II*, s. 656.

¹¹⁴ Bkz. *Tarih-i Güzide* (İng. trc.), s. 145; *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 85; J.A. Boyle, "a.g.m", s. 379.

¹¹⁵ Bkz. Hanifi Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, İstanbul 2010, s. 49 vd.

Yukarıda söylenenlerin aksine Gazan Han döneminde yapılan mali reformlar,¹¹⁶ özellikle Hristiyan halkı memnun etmiş olacak ki, 1304 tarihinde Nahçıvan'da yazılmış olduğu tespit edilen bir Ermeni kaynağında Gazan Han döneminde tüm doğu Hristiyanlarının rahata ve huzura eriştiğinden bahisle Gazan Han'ın adil bir hükümdar olduğu ve tüm vergileri kaldırarak halkın güvenini kazandığı dile getirilmektedir.¹¹⁷ Ayrıca Reşidüddin, vergi toplama konusundaki bu düzenlemelerin halkı memnun ettiğini, yerlerini terk edenlerin yurtlarına döndüğünü ifade ederek, devletin vergi gelirlerinin de arttığını dile getirmektedir.¹¹⁸ Aynı tarihlerde Van'da kaleme alınmış olan iki Ermeni yazması Gazan Han'dan övgüyle bahsederek O'nun Ermeni halkının koruyucusu olduğunu belirtmektedirler.¹¹⁹

Olcaytu döneminde İlhanlı yönetiminin Hristiyan ahaliyle ilişkilerinin bozulduğu ve birtakım huzursuzlukların vuku bulduğu dönemin Ermeni kroniklerinden anlaşılmaktadır. Ancak bunu devletin bir umumi politikası olarak değerlendirmek mümkün değildir. Çünkü yaşanan sıkıntıların daha ziyade birtakım yerel idarecilerin usulsüz muamelelerinden kaynaklandığı dikkati çekmektedir. Nitekim 1308'de Van'da yazılmış olan bir kaynak Okçu Millet'in hükümdarı Olcaytu Han'ın bölgeyi işgal ettiğini dile getirirken, Ağrı Dağı civarında yazılan bir kaynaktaki ise Tahir oğlu Kurd¹²⁰ isimli dindar bir yöneticinin bölge halkına baskıya dayalı bir politika takip ettiği, ağır vergiler aldığı ve çok sayıda köy ile manastırın yerle bir edildiğinden bahsedilerek insanların yaşayabilmek için başka ülkelere sığınmanın yollarını araştırdıkları anlatılmaktadır.¹²¹ Bu Ermeni kroniğinin söylediklerinden hareketle, Olcaytu Han zamanında Gazan Han'ın başlatıp büyük ölçüde başarılı olduğu mali reformların terk edildiği ya da uygulanmadığı sonucuna varılabilir. Olcaytu'nun yöre halkının bu meselelerini çözmek için birtakım önlemler aldığı da malumdur. Zira Hristiyan ve Musevilerden alınan *cizye* vergisi kaldırılmış ve böylece halkın üzerindeki ağır yükün hafifletilmesi sağlanmaya çalışılmıştır.¹²²

1322'de XXII. Johann'ın, Ebu Said'i Hristiyanlığa daveti karşılık bulamayınca, Avrupa Hristiyan dünyasının genel politikası artık Türklere karşı Kilik-

¹¹⁶ Gazan Dönemi mali reformlar konusunda bkz. *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 253, 260 vd.; Hondmir, *a.g.e.*, III, s. 167-170. Ayrıca bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 241-244; Osman G. Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 216; I.P. Petrushevsky, "The Socio-Economic Condition of İnan Under The İl-Khans", s. 495; W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 135 vd.

¹¹⁷ Avedis K. Sanjian, "Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)", *A Source for Middle Eastern History*, Cambridge-London 1969, s. 48.

¹¹⁸ *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 255. Aynı şekilde Reşidüddin, yapılan bu reformların bir sonucu olarak paranın ayarında bir düzelmeye olduğunu ve bu başarının daha evvel hiçbir hükümdar ya da halifeye nasip olmadığını belirtmektedir. Bkz. *Tarih-i Mübarek Gazani*, s. 286.

¹¹⁹ *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 48-49.

¹²⁰ Kiragos, Hetum'un Mengü Han'a giderken sözü edilen bölgede Kurt (Kourth) adlı bir Ermeni kumandanın yanında kaldığından bahsetmektedir. Ancak Kiragos'un sözünü ettiği kişi 1250'li yıllarında bölgede faaliyet göstermektedir ki Olcaytu zamanında bunun hayatta olması mümkün gözükmemektedir. Bkz. Kiragos, *a.g.e.*, s. 121.

¹²¹ Bkz. *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 55 vd.

¹²² Bkz. *Tarih-i Güzide* (İng. trc.), s. 147.

ya Ermeni Krallığı'nın korunmasını ön plana çıkaran bir zemine oturmuştur. Fakat Ebu Said'in Hristiyanlığa karşı bu tutumunun dâhili siyaseti üzerinde özellikle gayrimüslim ahaliye karşı menfi bir tesirinin olduğuna kanaat getirmek doğru görünmemektedir. Zira bu dönemde yapılan mali reformlar Müslüman ya da gayrimüslim ayırt etmeden herkese uygulanmıştır. Hatta bu konuda alınan bazı tedbirlerin tüm teba üzerinde olumlu yansımalarının olduğu da bilinmektedir.¹²³

Ebu Said döneminde halkın iktisadi manada birtakım problemler yaşadığı da malumdur. Bu bağlamda sözü konusu reformlarla ilgili fermanlardan biri 1848 yılında N.V. Hanikof tarafından Ani harabeleri içerisinde bulunmuştur.¹²⁴ Kitabenin son kısmı silinmiş olmasına rağmen mali sahada alınan tedbirler konusunda önemli bilgiler elde edilebilmektedir. Buna göre "tamga ve bac" vergilerinden başka ahaliden "kılan ve nimari" bahanesiyle vergi alınmaması emredilmektedir. Özellikle Ani ve çevresindeki yerlerde keyfi toplanan vergilerden dolayı bölge halkının muzdarip olduğu ve çoğunun yerlerini bırakıp göç ettikleri anlaşılmaktadır. Hatta bazı yerlerde halkın vergi tahsildarlarından korunmak için yer altına barınaklar yaptığı görülmektedir.¹²⁵

Bu ferman sadece Ani şehri için değil, tüm İlhanlı ülkesi için geçerliydi ve ülkenin içerisinde bulunduğu sosyo-ekonomik vaziyeti göstermesi bakımından önemlidir.¹²⁶ el-Ömeri 1318 yılında el-Cezire ve çevresinin çekirge istilasına maruz kaldığını ve bunun bölgede şiddetli bir kıtlığa sebep olduğunu kaydetmektedir ki,¹²⁷ aslında bu durum devletin vergileri neden artırdığını da büyük ölçüde anlaşılır hale getirmektedir.

Ebu Said döneminde yazılmış bazı Ermeni kayıtları da bunu doğrulamaktadır. Taron (Muş), Akdamar ve Bargiri (Muradiye)'de yazılmış olan Ermeni kaynakları bu dönemde Hristiyanların ızdırap çektiğini, kurtuluş umutlarının kalmadığına vurgu yapmaktadırlar.¹²⁸ Aynı şekilde Van ve çevresindeki manastıra ait 1327 kroniklerinde Ebu Said döneminde adaletin kalmadığı, bunun sonucunda halkın dağ ve tepelere kaçarak oturdukları yerleri terk ettikleri ifade edilmektedir.¹²⁹ Hal böyle iken ülkede meydana gelen isyan hare-

¹²³ Bkz. Devletşah, *Tezkire-i Devletşah II*, (nşr. Necati Lügal), Ankara 1987, s. 282.

¹²⁴ Şehrin büyük camilerinden birisi olan Menuçehr Camii'nin duvarına on satır halinde Farsça olarak kazınan bu kitabe W. Barthold tarafından neşredilmiştir. Kitabenin aslı için bkz. W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", s. 137.

¹²⁵ Bkz. Osman G. Özkuzugüdenli, *a.g.e.*, s. 218.

¹²⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", s. 138 vd.; Ayrıca bkz. W. Barthold, "Ani Kitabesi", *Makaleler ve İncelemeler I*, (nşr. Abdulkadir İnan), Ankara 1998, s. 520-545. Sözü edilen bu kitabenin bir bezeri de Ankara Kalesi'nin kapısı üzerinde bulunan ve Farsça yazılmış olan 1330 senesinden az önceye ait olduğu tahmin edilen kitabedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. P. Wittek, "Ankara'da İlhani Kitabesi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931, s. 161-164.

¹²⁷ Bu olay sonucunda ekme fiyatları artmış ve sonuçta halk açlıktan kırılmaya başlamıştır. Musul, Erbil ve çevresinin nüfusu oldukça azalmıştır. Hatta bu yüzden insanların leşleri yedikleri ve çocuklarını köle olarak sattıkları belirtilmektedir. Bkz. el-Ömeri, *a.g.e.*, s. 425.

¹²⁸ *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 61, 63, 72, 73.

¹²⁹ *Colophons of Armenian Manuscripts*, s. 67.

ketleri de buna eklenince halkın can ve mal güvenliği büyük ölçüde ortadan kalkmıştır.¹³⁰

Sonuç

Cengiz Han'ın tarih sahnesine çıkışıyla birlikte hızlı bir şekilde başlayan Moğol istila hareketi kısa süre içerisinde Çin ve Kore'den Adriyatik'e kadar olan geniş bir coğrafyada büyük tahribata sebep olurken, aynı zamanda sözü edilen sahada şiddetli bir korkuyu da beraberinde yayıyordu. Avrupa her ne kadar başlangıçta bu tehlikenin farkına varamamışsa da Moğol ordularının Macaristan ovalarında görünmesiyle harekete geçerek hem İslam dünyasına karşı bir müttefik edinmek, hem de misyonerleri vasıtasıyla Moğolları Hristiyan yapabilmek maksadıyla faaliyetler içerisine girmiştir.

Bilhassa Hülegü'nün İran'a gönderilmesinin hemen akabinde İslam dünyasının tam ortasında İlhanlı devletinin kurulması Avrupa'nın tüm dikkatini Yakındoğu'ya çekme konusunda pek gecikmemiştir. İlhanlı hükümdarlarını siyasi manada kendi taraflarına çekebilmek maksadıyla yoğun bir misyonerlik faaliyeti içerisine girmişlerdir. Bilakis son haçlı kalıntılarının ayakta kalabilmesi ve bölgedeki Hristiyan halkların varlığı büyük ölçüde buna bağlıydı. Esasında İlhanlı devletinin de böyle bir ittifaka ihtiyacı yok değildi. Çünkü bu coğrafyada özellikle Memluklar ve kardeş olmasına rağmen İslam'ı tercih eden Cuci ulusu karşısında tutunabilmesi gerekmektedir. Diğer taraftan hâkim olduğu topraklar her ne kadar Müslüman olsa da azımsanamayacak bir Hristiyan nüfusunu da barındırıyordu.

İşte böyle bir ortamda İlhanlı hükümdarları dengeli bir siyasi ve dini yaklaşım içerisinde olmalıydılar. Ancak bunu daha çok hükümdarın siyasi ve dini tercihleri belirleyecektir. Nitekim Hülegü'yle başlayan bu süreç baş hatunu Dokuz Hatun'un tesiri, Ermeni ve Gürcülerle Türk-İslam devletlerine karşı birlikte hareket etme, devleti Hristiyan ahaliye sevdiren, Ahmet Tekudar ile başlayıp yarım kalan, ancak Gazan Han'ın İslam'ın resmi din ilan edilmesiyle devam eden süreçte ise devlet Müslümanların sahiplendiği ve bu arada adil yönetiminin gayrimüslimlerce de takdir edildiği bir konuma yükselmiştir. Bütün bunlara rağmen Avrupa'nın İlhanlıları Hristiyanlaştırma plan ve projeleri tutmamış, aksine Moğolların İran şubesi İlhanlı devleti hızlı bir şekilde Türk-İslam devleti kimliğine bürünmüştür.

Kaynaklar

AKSARAYI, Kerimüddin Mahmud-i: *Müsameretü'l-Ahbar*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2000.

ALİ, Yazıcızade: *Tevarih-i Ali Selçuk*, (nşr. Abdullah Bakır), İstanbul 2009.

ANDREASYAN, Hrand D.: "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *İÜEF Tarih Dergisi I/ 1-2*, İstanbul 1950.

AREWELTS'I, Vardan: *Compilation of History*, (nşr. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2007.

¹³⁰ Bkz. Mirhond, *Tahrir-i Ravzatu's-Safa* (5. kısım), (nşr. Dr. Abbas Zeryab), Tahran 1358, s. 961vd.

- ARSAL, Sadri Maksudi: *Türk Tarihi ve Hukuk*, Ankara 2014.
- BARTHOLD, W.: “Abaka”, *İ.A.*, I.
_____ : “Ani Kitabesi”, *Makaleler ve İncelemeler I*, (nşr. Abdulkadir İnan), Ankara 1998.
_____ : “Berke”, *İ.A.*, II.
_____ : “Hulagu”, *İ.A.*, V/1.
_____ : “Hülegü”, *İ.A.*, V/I.
_____ : “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931.
- BEYANİ, Şirin: *Moğol Dönemi İran’ında Kadın*, (nşr. Mustafa Uyar), Ankara 2015.
- BLAİR, Sheila S.: “The Coins of The Later İlkhanids: Typological Analysis”, *Journal of The Economic and Social History of The Orient*, XXVI/3, (1983).
- BOYLE, J.A.: “Dynastic and Political History of the İlkhans”, *The Cambridge History of İran V*, (nşr. J.A. Boyle), Cambridge 1968.
_____ : “The Il-Khans of Persia and The Princes of Europe”, *XVI. Milletlerarası Altestik Kongresi* (21 - 26.X.1973 Ankara), Ankara 1979.
- BROCKELMAN, Carl: *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (nşr. Neşet Çağatay), Ankara 2002.
- BRYER, Anthony A.M.: “The Estates of The Empire of Trebizond (Evidence For Their Resources, Products, Agriculture, Ownership And Location)”, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980.
- CAHEN, C.: *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (nşr. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2011.
- CARPİNİ, Plano: *Moğolistan Seyahatnamesi (1245-1247)*, (nşr. Ergin Ayan), İstanbul 2014.
- CRUCİS, Ricoldus De Monte: *Doğu Seyahatnamesi (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu)*, (nşr. A. Deniz Altunbaş), İstanbul 2018.
- CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik: *Tarih-i Cihangüşa III*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 1998.
- CÜZCANİ, *Tabakat-Nasri*, (nşr. M. Uyar), İstanbul 2016.
- DEVLETŞAH: *Tezkire-i Devletşah II*, (nşr. Necati Lügal), Ankara 1987.
- D’OHSON, M. Baron C.: *Moğol Tarihi*, (nşr. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), İstanbul 2006.
- D’OHSSON, Abraham Konstantin, *Moğol Tarihi (Denizler İmparatoru Cengiz)*, (nşr. Bahadır Apaydın), İstanbul 2008.
- DURAK, Neslihan: “İlhanlılar Döneminde Aladağ Çevresi”, *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu (23-25 Ağustos 2012)*, İstanbul 2013.
- EBU’L FEREC, Gregory: *Ebu’l Ferec Tarihi II*, (nşr. Ö. Rıza Doğrul), Ankara 1999.
_____ : *Tarih-i Muhtasari’d-Düvel*, (nşr. Şerafeddin Yaltkaya), Ankara 2011.
- EL-ÖMERİ, Şehabeddin b.Fazlullah: *Ebsar fi Mesaliku’l memalik’il-emsar (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2014.

_____ : *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Mesali-ku'l-Ebsar)*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2016.

ERDEM, İlhan: "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX/31, Ankara 2000.

ERSAN, Mehmet: *Selçuklular Zamanında Ermeniler*, Ankara 2007.

EŞ-ŞİRAZİ, Fazlullah b. Abdullah: *Tahrir-i Tarih-i Vassaf I*, (nşr. Abdül Muhammed Ayeti), Tahran 1372/1994.

FALLMERAYER, Jakob P.: *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Ankara 2011.

FAZLULLAH, Reşidüddin: *Camiü't Tevarih (İlhanlılar kısmı)*, (nşr. İsmail Aka - Mehmet Ersan ve Ahmad Hisamipour Khelejani), Ankara 2013.

_____ : *Tarih-i Mübarek Gazani, Geschichte der İlthane Abaga bis Gaihatu*, (nşr. Karl Jahn), Prag 1941.

GALSTYAN, A.G.: *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (nşr. İ. Kamalov), İstanbul 2005.

GOLDEN, Peter B.: *Türk Halkları Tarihine Giriş*, İstanbul 2012.

GRİGOR, Aknerli: *Okçu Milletinin Tarihi*, (nşr. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 2007.

GROUSSET, Rene: *Bozkır İmparatorluğu*, (nşr. M. Reşat Uzman), İstanbul 2010.

H'ANDEMİR, Gıyasu'd-din b. Hüsamü'd-din (Hondmir): *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer III*, (nşr. Muhammed Debir Siyaki), Tahran 1362/1983.

HAYTON, Korykoslu: *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (nşr. A. Tayfun Özcan), İstanbul 2015.

HETUM, King: *History of the Tatars (The Flower of Histories of the East)*, (nşr. Robert Bedrosian), Long Branch, New Jersey 2004.

İBN BİBİ: *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l Ala'iyye*, (nşr. Mürsel Öztürk), Ankara 2014.

_____ : *Selçukname*, (nşr. Refet Yinanç-Ömer Özkan), İstanbul 2007.

KAFALI, Mustafa: *Makaleler I*, (nşr. Semih Yalçın - Süleyman Özbek), Ankara 2005.

KAMALOV, İlyas: *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Rus-Tatar Etkisi)*, İstanbul 2009.

KELEŞ, M. Recep: *Selçuklu Dönemi Anadolu'da Bilimin Güneşi (Kutbüddin Şirazi)*, İstanbul 2018.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin: *Kars Tarihi II*, İstanbul 1953.

KİRAGOS, Genceli: *Moğol İstilası (1220-1265)*, (nşr. Fuat Hacısalihoğlu vd.), İstanbul 2018.

LİGETİ, Lajos: *Bilinmeyen İç Asya*, (nşr. Sadrettin Karatay), Ankara 2011.

_____ : *Tarihte Türk Yurtları*, İstanbul 2008.

MEHMETOV, İsmail: *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı (Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi)*, İstanbul 2009.

MERÇİL, E.: *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2011.

MİRHAND, Mir Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Havendşah: *Tahrir-i Ravzatu's-Safa*, (5. kısım), (nşr., Dr. Abbas Zeryab), Tahran 1358.

_____ : *Tarih-i Ravzatü's Safa Fi Siret'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa V*, Tahran 1339.

MÜSTEVFİ, Hamd-Allah Kazwini: *Nuzhat-Al-Qulub*, (nşr. G.Le Strange), London 1919.

_____ : *Tarih-i Güzide*, (Farsça trc. Abdullah Hüseyin Nevai), Tahran 1944.

OCAK, A. Yaşar: *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri - Selçuklu Dönemi*, İstanbul 2016.

OKTAY, Hasan: *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul 2007.

ORBELYAN, Stepanos: *Histoire de la Siounie*, (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg 1864.

OSTROGORSKY, Georg: *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 2011.

ÖZKUZUGÜDENLİ, Osman G.: *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2000.

RASONYİ, Laszlo: *Tarihte Türklük*, İstanbul 2008.

ROUX, J. Paul: *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık)*, (nşr. Lale Arslan), İstanbul 2006.

_____ : *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (nşr. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), İstanbul 2001.

_____ : *Türklerin Tarihi (Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl)*, İstanbul 2007.

RUBRUK, Wilhem Von: *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (nşr. Ergin Ayan), İstanbul 2012.

RUNCIMAN, Steven: *Haçlı Seferleri III*, (nşr. Fikret Işıltan), Ankara 2008.

SANJIAN, Avedis K.: "Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)", *A Source for Middle Eastern History*, Cambridge-London 1969.

SPULER, Bertold: *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür)*, Ankara 1987.

SÜMER, F.: "Anadolu'da Moğollar", *SAD I*, Ankara 1970.

ŞAHİN, Hanifi: *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, İstanbul 2010.

TAGRİBERDİ, İbni: *En Nücumu'z-Zahire*, (nşr. Ahsen Batur), İstanbul 2013.

TIKTAKA, İbnü't: *Kitabü'l-Fahri*, (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 2016.

TOGAN, A. Zeki Velidi: "Moğollar Döneminde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I*, İstanbul 1931.

_____ : "Argun Han'ın Kullandığı Garp Denizi Haritasına Dair", *Türk Yurdu*, XXVI/2, (Şubat 1942).

_____ : *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981.

TURAN, O.: *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2009.

_____ : *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2010.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı: *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, Ankara 1998.

VARDAN, Müverrih: "Türk Fütühatı Tarihi (889-1169)", (nşr. Hrand D. Andraşyan), *İÜEFY, Tarih Semineri Dergisi I/2*, İstanbul 1937.

YAKUBOVSKİY, A.YU.: *Altın Ordu ve Çöküşü*, (nşr. Hasan Eren), Ankara 2000.

YALTKAYA, Şerefeddin: "İlhaniler Devri İdari Teşkilatına Dair (Nasir-Eddin Tusi'nin Bir Eseri)", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II*, İstanbul 1939.

YUVALI, Abdulkadir: *İlhanlılar Tarihi I*, Kayseri 1997.

İMPARATORLUK DÖNEMİ RUSLAŞTIRMA SİYASETİNİN BİR ARACI OLARAK GENEL VALİLİK KURUMUNUN TARİHİ*

Hatice KERİMOV** - Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL***

Öz

İmparatorluk dönemi Ruslaştırma siyasetinin bir aracı olarak kurulan Genel Valiliklerin en önemli görevi Rusya tarafından ele geçirilen ya da daha önce sınırlara dahil edilen çoğunluğu Rus olmayan nüfusa sahip kenar bölgeleri, Rus yasal, idari, ekonomik ve kültürel alana dahil etmektir. Daha açık bir ifadeyle Genel Valilik kurumu ve bünyesindeki idari kurumlar, Ruslaştırma politikasının yegâne uygulayıcıları olacaklardır. Bölgenin doğal kaynaklarının değerlendirilmesi ve merkezin mali yardımlarından kurtulmasına olanak sağlayan tek bir Rusya pazarına entegrasyonu ise bunun bir sonraki aşamasını oluşturdu. Bu uzun sürecin Rus kültürü, dil ve Ortodoks inancının diğer ulusların ve imparatorluk halklarının arasında yayılmasıyla ifade edilen yerel halkın kültürel olarak Ruslaşması ile tamamlanması hedeflendi.

Anahtar kelimeler: Rus İmparatorluğu, Genel Valilik, Naiplik, Genel Vali, Vali.

History Of The Formation Of The General-Governorship As A Means Of The Policy Of Russianization In The Empire Period

Abstract

The main function of the general governorships formed as a means of Russianization in the Empire Period was to incorporate the rural regions that had a majority non-Russian population and were either occupied by Russia or previously included in the Russian borders into the Russian legal, administrative, economic and cultural systems. More precisely, the general governorship

* Bu çalışma Hatice Kerimov tarafından hazırlanan *Türkistan Genel Valiliği'nde İdari Sistemin Oluşumu ve Gelişim Süreci (1865-1897)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019 adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

*** İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı.

authority and the administrative bodies within its structure were to be the sole implementers of the Russialization policy. The integration of a single Russian market, that was to provide the opportunity of seizing natural resources in the region and the administration center evading financial support, was the next phase of this policy. This long process aimed at accomplishing the cultural Russialization of the local people, also involved the spread of the Russian culture, language and Orthodox belief among the people of other nations and Empires.

Keywords: Russian Empire, General Governorship, Emperorship, General Governor, Governor.

Giriş

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ve XX. yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğu'nun ulusal kenar¹ bölgeleri olarak sayılan Finlandiya, Polonya Krallığı, Baltık Ülkeleri, Moldova, Ukrayna, Beyaz Rusya, Güney Kafkasya ve Türkistan'daki² iç politikasının özünde Ruslaştırma siyaseti yer alıyordu. Bu diğer bir ifadeyle tek uluslu bir toplum yapısı inşa etmek amacıyla Rusça literatürde "*Rusifikatsiya*" olarak geçen Ruslaştırma politikasının bir sonucuydu.³ Kenar bölgelerde tatbik edilen yeni idari düzenle bu toprakların Rus İmparatorluğu'nun idari, ekonomik, yasal ve kültürel alanına dahil edilerek Ruslaştırılması hedeflendi. Bu topraklardaki devlet kurumları (idari sistem), Rus Ortodoks Kilisesi ve halk eğitim sistemi⁴ Ruslaştırma siyasetinin en önemli araçları olarak bu amaca hizmet etti. Rus Ortodoks kilisesi tarafından yürütülen misyonerlik faaliyetleri ve Hristiyanlaştırma siyaseti özellikle işgallerle eş zamanlı olarak imparatorluk terkinde Kafkasya ve Türkistan'da kurulan Naiplik ve Genel Valiliklerde Rus kimliğini benimsetme aracının gerçekleşmesine katkıda bulundu.

Rus yayılcılığı ideolojisi, uzun bir süre Rus milliyetçiliğinin temeli olan Rusya'nın tek Ortodoks Krallık olduğunu öngören mesihçi ideolojiden beslendi. Bu düşünceden hareketle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren doğu Slavlarının Ruslaştırılması yoğun bir şekilde devam etti. Ukraynaca ve Belarusça, Rus dilinin bir lehçesi olarak kabul edilse de Rus hükümeti, bu leh-

¹ Okraini; Merkezden uzak, sınır bölgeleri.

² *Natsionalnuye okraini Rossiyskoy imperii; Stanovleniye i razvitie sistemu upravleniya*, Red. S.P. Agacanov, Ş.F. Muhamedyarov, V.V. Trepavlov i dr., Slavyanskiy dialog, Moskva 1991.

³ Ruslaştırma siyaseti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Tanrıverdi, "Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyılın Başları)", *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, 2017, s. 541.

⁴ XVIII. yüzyılda Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma projesi eğitim meselesi olarak ele alınmaya başladı. Örneğin İdil Ural bölgesinde N.İ. İlminskiy kurduğu eğitim sistemiyle Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırmanın anahtarının ana dil ve din eğitimiyle olacağını devlete ispat etmeye çalıştı, kurduğu yüzlerce okulla dini eğitimi güçlendirdi ve her kabileye ayrı dil oluşturmaya yönelik alfabe hazırlayarak gelecekteki Türk şuur ayrışımının temelini attı. İlyas Topsakal, *Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2009, s. 13; Aynı zamanda bkz. Saime Selenga Gökğöz, *Yevfimiyy Aleksandroviç Malov: İdil-Ural'da İslam Karşıtı Rus Misyon Siyaseti*, Köksav Yayınları, Ankara 2007; Telman Nusretoğlu, *Azerbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri (1828-1905)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017; Tümen Somuncuoğlu, *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusyası'nın Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

çeleri eğitim sistemi ve dini literatürde kullanmadı. Ukraynaca ve Belarusa dillerinde eğitim veren yasal eğitim kurumları ancak 1905 devriminden sonra ortaya çıktı. Ukrayna ve Beyaz Rusya'daki devlet okulları, 1917 Ekim devrimine kadar Ruslaştırma politikasına maruz kaldı. II. Aleksandr (1855-1881), 1863-1875 yılları arasında Polonya Krallığı üzerinde de aynı siyaseti uyguladı ve 1867 senesinde Krallık, imparatorluk terkinde bir Kraya dönüşerek Privilinsk Krayı adını aldı. Bu dönemde tüm idari kurumlar, eğitim kurumları, ticari yazışmalar ve kamu alanlarında Lehçenin kullanılması yasaklandı ve kilise yayınlarının da Rus dilinde yapılması zorunluluğu getirildi. Lehçe yalnızca günlük hayatta ve bazı özel yazışmalarda kullanıldı. Bu topraklarda Ortodoksluğun yayılması teşvik edilerek Katolik kiliselerin hakları kısıtlandı ve Katoliklerin kamu görevlerinde bulunmaları yasaklandı. Aynı şekilde 100 yıldan fazla Rus İmparatorluğu'nun terkinde varlığını sürdüren Finlandiya'da da 1899-1905 ve 1908-1917 yılları arasında yoğun bir şekilde Ruslaştırma siyaseti uygulandı ve bu dönem tarih yazımına zulüm dönemi olarak geçti. 1900 senesindeki manifestoyla İsveççe ve Finceden sonra Rusça üçüncü resmi dil ilan edildi. 1901 senesinde ise münferit fin silahlı kuvvetleri ortadan kaldırılarak bu kuvvetler, Rus İmparatorluğu'nun ordusuna dahil edildi. Aynı zamanda XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyıllarda Estonlar, Letonlar ve Litvanyalılar da Livonya, Estonya ve Kurlandiya guberniyalarından oluşan Pribaltika krayında uzun bir süre Ruslaştırma siyasetine maruz kaldı ve dillerini tamamen kaybetme tehlikesi geçirdiler. Bu tehlikeyi ancak 1991 senesinde bağımsızlıklarını kazandıktan sonra bertaraf edebildiler.

I. Petro (1682-1725)

I. Petro hızlı bir şekilde büyüyen ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, XVI. ve XVII. yüzyıllarda hâkim olan *çeti*⁵ ve *razryad*⁶ yönetim birimlerinin yerine ülke topraklarını 1708 tarihli *guberniya reformu* ile valilerin⁷ (gubernator) idare ettiği guberniyalara ayırdı.⁸ Yapılanma iki dönemde gerçekleşti. 1708-1714 yılları arasındaki birinci dönemde ilk önce 18 Aralık 1708 tarihinde Moskova, İngriya (1710 yılından itibaren St. Petersburg), Kiev,

⁵ XVI. - XVII. yüzyıllarda ülkenin belirli bölgeleri ile ilgili olarak (Novgorod, Nijniy Novgorod, Vladimir, Vologda, Kostroma, Yaroslav, Ustyujna vs.) mali ve idari-yargı işlevlerine sahip merkezi devlet kurumlarına verilen isimdir. Moskova knezleri topraklarına herhangi özel bir bölgeyi dahil ettiği bölgedeki yönetimi genel olarak aynı şekilde bırakarak sadece Moskova'da onun idaresi için özel bir yönetim kuruyordu. *Rossiyskaya gosudarstvennost v terminah. IX-naçalo XX veka: Slovar*, Sost. A.P. Andeyev, Kraft, Moskva 2001, s. 450.

⁶ XVI. - XVII. yüzyıllarda toprakların sadece askeri özelliklere göre (idari ve fonksiyonel özellikleri bakımından modern askeri okruğlara benzeyen) bölündüğü askeri-idari toprak birimlerine verilen isimdir.

⁷ Gubernator terimine ilk defa 1694 senesinde I. Petro'nun F.M. Apraksin'le yazışmalarında rastlandı. Ancak araştırmacılara göre bu sadece voyvoda unvanının Avrupa tarzı transkripsiyonuydu. 1708 yılı guberniya reformuyla I. Petro'nun en sadık silah arkadaşlarından F.M. Apraksin resmi olarak ilk vali tayin edildi. A.S. Spirov, "Formirovaniye instituta gubernatorstva v političeskoy istorii Rossii", *Vestnik VGY, Seria: İstoriya, Politologiya, Sotsiologiya*, No: 1, 2013, s. 162.

⁸ A.G. Trifonov - B.V. Mejuyev, "General-gubernatorstvo v Rossiyskoy sisteme territorialnogo upravleniya", *Redaktsiya jurnala Polis*, No. 5, 2000, s. 20.

Smolensk, Kazan, Azak, Arhangelsk ve Sibir guberniyaları⁹ kuruldu.¹⁰ Guberniyalar, 1710 senesinde komendant adını alan voyvodaların idare ettiği Uyezdlere (ilçe) ayrıldı. 1719-1721 yılları arasındaki ikinci dönemde ise 29 Mayıs 1719 tarihli kanun¹¹ ile provintsiya¹² (il) ve distrikt¹³ (ilçe) adı verilen idari birimler ortaya çıktı. Guberniyalar illere, iller ise ilçelere ayrıldı. I. Petro, yönetim organlarını guberniya, il ve ilçe düzeyinde birleştirerek merkez ve yerel idarenin işbirliğiyle iktidarın gücünü artırmayı hedefliyordu. 1719 yılının Eylül ayından itibaren yeni hükümler gereğince St. Petersburg guberniyası 4 ile bölündü, iller ise 1500-2000 haneden oluşan 5 ilçeye ayrıldı.¹⁴ İl sayısı ilk başlarda 45 iken daha sonra 50'ye yükseldi.¹⁵

1708 senesinde I. Petro tarafından kurulan 8 guberniyadan yalnızca ikisi, A.D. Menşikov'un idare ettiği St. Petersburg ve F.M. Apraksin'in yönettiği Azak guberniyaları Genel Valiler¹⁶ tarafından idare ediliyordu. Tayin edilen diğer 6 guberniyanın yöneticileri ise 18 Aralık 1708 Çar kararnamesine göre vali olarak isimlendirildi.¹⁷ St. Petersburg ve Azak guberniyalarının Genel Valiler tarafından yönetilmeleri askeri açıdan İsveç ve Osmanlı İmparatorluğu gibi düşman güçlerin sınırlarına yakın, özel konumları ile gerekçelendirili-

⁹ 1714 senesinde Nijniy Novgorod, Riga ve Astrahan guberniyalarının kurulmasıyla birlikte bu sayı 11'e yükseldi. Moskova - 39 Uyezd, St. Petersburg - 29 Uyezd, Kiev - 56 Uyezd, Smolensk - 17 Uyezd, Arhangelsk - 20 Uyezd, Kazan - 71 Uyezd, Azak - 77 Uyezd, Sibir - 30 şehir, Nijniy Novgorod (1714) - 9 şehir, Riga (1713) - 9 şehir, Astrahan (1717) - 19 şehir.

¹⁰ *Polnoye Sobroniye Rossiyskoy İmperii (PSZRİ)*, T. 4 (1700-1712), No: 2218, s. 436-438. "Ukaz ob uçrejdenii guberniy i o rospisanii k nim gorodov"

¹¹ 29 Mayıs 1719 tarihli kanuna göre St. Petersburg - 11, Moskova - 9, Kiev - 4, Azov - 5, Riga - 2, Arhangelsk - 4, Sibir - 3, Kazan - 4, Nijniy Novgorod - 3 ile ayrıldı.

¹² İller voyvodalar tarafından yönetildi. Kaçak köylü ya da askerlerin aranması, devlet fabrikalarının gelirlerinin toplanması, kalelerin inşa edilmesi ve aynı zamanda polis ve yargı fonksiyonlarının yerine getirilmesi voyvodaların başlıca görevlerini oluşturuyordu. Voyvodalar, yönetim senatosu tarafından tayin edilmekle birlikte doğrudan kollegiumlara tabiydi.

¹³ İlçeler soylular arasında seçilen zemskiy komiserleri tarafından yönetildi. Böylece merkezi ve yerel olmak üzere idari pozisyonların mutlak çoğunluğunu işgal eden soylular, hakimiyetlerini daha da güçlendirmiş oldu.

¹⁴ *PSZRİ*, T. 5 (1713-1719), No: 3380, s. 701-710. "Ob ustroystve guberniy i ob obyavlenii b oniy praviteley."

¹⁵ İmparatorluk topraklarının guberniyalara ayrılmasından başka I. Petro, İsveç müesseseleri örneğinde olduğu gibi devlet mekanizmasını daha da merkezileştirmek amacıyla 22 Şubat 1711 tarihinde doğrudan imparatora tabi olan yönetim senatosu, 11 Aralık 1717 tarihinde ise senatonun kontrolü altında çalışan kollegiumları kurdu. Kurulan kollegiumlar askeri ve dış politika; askeri, donanma ve dışişleri kollegiumları, mali işler; kamer (vergi ve gelir), ştats (kamu giderleri), reviziyon (mali kurumların kontrolü ve gözetimi), ticaret ve sanayi; kommers (ticaret), berg (maden), manufaktür (1722 yılında berg-manufaktür kollegiumundan ayrıldı) departmanlarına ayrıldı. Bunlardan ayrı olarak mahkeme işlemlerinin kontrolünü yapan yustits (mahkeme) kollegiumu da kuruldu. *PSZRİ*, T. 5 (1713-1719), No: 3128, s. 627. "Ob uçrejdenii Pravitelstvuyuşego Senato i bitii pri onom razryadnomu stolu umesto Razryadnogo prikaza i po dva komissara iz guberniy"; *PSZRİ*, T. 4 (1700-1712), No: 2321, s. 525. "O ştate kollegii i o vremeni otrkritiya onih."

¹⁶ Genel Vali (General-gubernator) terimi Rus idari terminolojisinde ilk olarak I. Petro (1682-1725) tarafından kullanıldı. 10 Mayıs 1703 tarihli Çar kararnamesine göre; A.D. Menşikov, Neva nehri ağzındaki savaşta iki İsveç gemisinin mürettebatını esir alması sebebiyle Aziz Andrey Pervozvanniy nişanıyla ödüllendirildi. Kararnamede pozisyonun rütbesi veya niteliği hakkında herhangi bir açıklama yapılmaksızın Menşikov Genel Vali olarak nitelendirildi. *PSZRİ*, T. 4 (1700-1712), No: 1921, s. 216. "O Podnesenii ordena sv. Apostola Andreya gosudaryu pyotru pervomu."

¹⁷ *PSZRİ*, T. 4 (1700-1712), No: 2218, s. 436.

yordu. Bununla birlikte yalnızca askeri zorunluluk faktörü de Genel Valiliklerin kurulmasının yegâne sebebi değildi. İmparatoriçe Anna İvanovna (1730-1740), imparatorluğun ikinci başkenti olması sebebiyle devlet sınırlarından uzak olmasına rağmen Moskova guberniyasında da Genel Valilik tesis etmişti. Bu hususları ile Genel Valilik pozisyonunun oluşturulması, sadece belirli bir bölgenin sınır durumuna veya askeri savunmasızlığına değil, aynı zamanda statüsünün münhasırlığına da bağlıydı.¹⁸

Devrim öncesi ve modern devir araştırmacılar, isim değişikliğine rağmen bu iki Rus generalinin guberniyaların sade valilerine kıyasla herhangi bir özel yetki almadıkları görüşünde hem fikirdiler ve bu unvan, valinin idari pozisyonundan üstün olmayan daha çok onursal bir unvandı.¹⁹ Başlangıçta vali ve Genel Valilerin yetkilerinin işlev ve kapsamı hemen hemen aynıydı. 1708 yılı guberniya reformuna göre idari, mali, askeri ve bazı yargı fonksiyonları da dahil olmak üzere sivil idare, polis idaresi, ordunun yerleşimi ve işesi, bunların arasında Genel Valilerin de bulunduğu tüm valilerin yetki alanına giriyordu.²⁰

I. Petro'nun 1708-1721 yılları arasındaki idari reformları, özel durumdaki guberniyalara Genel Valilerin tayin edilmesi şeklinde devam etti. Saltanatının son yıllarında 1725 yılında Rus İmparatorluğu'nda bunlardan 4'ü (Petersburg, Riga, Kiev, Tallinn) Genel Valiler, geri kalan 7 guberniya ise (Arhangelsk, Arhangelogorod, Voronej, Kazan, Moskova, Smolensk, Sibir) valiler tarafından idare ediliyordu.²¹

II. Ekaterina Dönemi (1762-1796)

II. Ekaterina döneminin ilk yıllarında başkent Genel Valilerinin görev yetkileri daha açık bir şekilde tanımlandı. 21 Nisan 1764 ve 12 Ocak 1765 tarihli talimatnamelere göre Genel Vali yalnızca yüksek iktidar ve yönetim senatosuna tabi olacak ve yerel yönetimin tek temsilcisi olarak guberniyayı idare edecekti. Ayrıca Genel Valiye bağlı memurları atama ve görevden alma yetkisine de sahip olacaklardı.²² Ancak bu dönemde merkezi yönetimin yerel

¹⁸ Trifonov-Mejuyev, "a.g.m.", s. 21.

¹⁹ A.D. Gradovskiy, *İstoriçeskiy oçerk uçrejdeniya general gubernatorstv v Rossii*, Sobraniye soçineniy A.D. Gradovskogo, Tip. M.M. Stasyuleviça, T. 1, Peterburg 1880, s. 301-338; *Institut General-Gubernatstva I Namestniçestvav Rossiyskoy Imperii*, Sankt-Peterburgskiy Universitet, Yuridiçeskiy Fakultet, V 2-x tomah, T.1, SPB 2001, s. 31-32. Aynı zamanda 1905 yılında İ.A. Blinov da bu fikri daha detaylı bir şekilde açıklayarak şu sözlerle destekliyordu: "Rusya'nın guberniyalara ayrıldığı dönem olan 1708'de Genel Valilerin yönettiği İsveç Kralı XII. Karl ve Osmanlı'nın saldırısını bekleyen St. Petersburg ve Azak guberniyalarıyla, valilerin yönettiği Kiev ve Smolensk guberniyaları arasında önemli bir fark vardı. İlk başta bu unvanın Petro'ya en yakın iki kişi; Menşikov ve Apraskin'e verildiğini düşünürsek Genel Valilik unvanını onursal bir unvan olarak kabul etmek daha doğru olabilir." İ.A. Blinov, *Gubernator: İstoriço-Yuridiçeskiy Oçerk*, SPB, 1905, s. 47-49.

²⁰ Kazan ve Nijniy Novgorod guberniyasında olduğu gibi her guberniyanın valisi, askeri işlerden sorumlu değildi.

²¹ Y.P. Zlobin, "Institut general-gubernatorov v Rossii v XVIII veke: stanovleniye i razvitiye", *Vestnik OGU*, No: 4 (110), Nisan 2010, s. 4.

²² *PSZRİ*, T. 16 (1762-1764), No: 12137, s. 716-720. "1764 g. aprelyä 21. Nastavleniye gubernatoram"; *PSZRİ*, T. 17 (1765-1766), No: 12306, s. 5-7. "1765 g. yanvaryä 12. Nastavleniye Moskovskomu i Sanktpeterskomu gubernatoram."

yönetim birimleriyle ilgili endişesi, valilerin önleyemediği ve bastıramadığı Y.İ. Pugaçev isyanından (1773-1775) sonra daha da yoğunlaştı. II. Ekaterina'ya göre guberniyaların boyutunun haddinden fazla büyük olması, guberniyalar-daki idari kurumların memur kadrosunun yeni vazifelerine uygun olmayan yetersiz miktar ve kalitede olması ve farkı işlevlere sahip kurumlardaki yer değiştirmeler eski guberniya yönetim sisteminin başlıca eksiklikleriydi.²³ Bu eksiklikleri gidermek için 7 Kasım 1775 tarihli²⁴ kanunla guberniyalar daha küçük parçalara ayrıldı ve sınırları da küçültüldü. I. Petro zamanındaki üç kademeli idari-toprak bölünme sistemi yerine, guberniya ve Uyezd düzeyinde iki seviyeli bir bölünme gerçekleşti. Aslında kaldırılan iller, guberniyalara dönüştürülmüş oldu. Kararnameye göre guberniyalar 300-400 bin, Uyezdlere ise 20-30 bin kişiden oluşacaktı.²⁵ Bölünmenin temeli olan demografik kriter, bölgedeki başarılı mali politika için gerekli olan belirli nüfus yoğunluğuydu.²⁶ İmparatoriçenin planına göre her guberniyada aşağı yukarı aynı sayıda nüfus olmalıydı. II. Ekaterina saltanatının sonunda, her biri 300-400 bin kişilik nüfusa sahip 50 guberniya bulunuyordu. Bu da yerel yönetimin kendisine verilen görevleri yerine getirmesini büyük ölçüde kolaylaştırdı.²⁷

Diğer taraftan 1775 reformunun uygulanması sırasında bariz kusurları ortaya çıktığı için orijinal plana yönelik düzenlemeler de yapıldı. Devlet yönetiminin orta kademelerindeki denetimi güçlendirmek ve idari organların eylemlerini işlevsel bir amaç doğrultusunda koordine etmek amacıyla Genel Valiye tabi (naip ya da komutan) birkaç guberniya ya da Oblasttan²⁸ oluşan Genel Valilikler kurulmasına karar verildi.²⁹ Her birinin yetkileri, bizzat impa-

²³ L.M. Lisenko, *Gubernatori i general-gubernatori Rossiyskoy imperii (XVII-naçalo XX veka)*, İzd. MPGY, Moskva 2001, s. 44.

²⁴ *PSZRİ*, T. 20 (1775-1780), No: 14392, s. 229-304. "1775 g. noyabrya 7. Uçrejdeniya dlya upravleniya guberniy Vserossiyskiya İmperii."

²⁵ *PSZRİ*, T. 20 (1775-1780), No: 14392, s. 231-231, Madde 1-17.

²⁶ V.O. Klyuçevskiy, *Kurs Russkoy İstorii*, Soç. V.O. Klyuçevskiy, T.5, Moskva 1989, s. 105-107.

²⁷ Trifonov-Mejuyev, "a.g.m.", s. 22.

²⁸ Guberniyaya eş değer idari-toprak birimleri olan Oblastlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1590 senesinden sonra Beylerbeyilik (Vilayet) yerine kullanılan Eyalet terimine karşılık gelmektedir ve Rus devlet yapılanması kapsamında Oblastın en iyi tanımını ise doktora tezinde O.P. Dambayeva şöyle yapar: "Devletin bölgesel politikasına uygun olarak jeopolitik konum, nüfusun etnik bileşimi ve sosyal yönetim geleneklerini yansıtan yerel yönetimin, genel imparatorluk idari sistemine yavaş yavaş entegre edilmesi amacıyla, yeni ele geçirilen topraklarda veya sınır bölgelerinde kurulan idari-bölgesel oluşumlara verilen isimdir." Bu tanıma uygun şekilde II. Ekaterina'nın 2 Şubat 1784 tarihinde "Tavrida Oblastı'nın kurulması" hakkında yayınladığı kanuna göre ilk Oblast, Kırım yarımadasında kurulan Tavrida Oblastı'ydı. Tavrida Oblastı hariç Oblastlar, Naiplik ya da Genel Valiliklerin terkinde varlıklarını sürdürdüler ve daha çok nüfus yoğunluğunun az olduğu ya da yeni ele geçirilen topraklarda büyük naipliklerdeki yönetim sistemini kolaylaştırmak için oluşturuldular. O.P. Dambayeva, *Oblast v sisteme gosudarstvennogo ustroystva i upravleniya Rossiyskoy imperii: XVIII - naçali XX vv.*, Dissertatsiya kandidata yuridiceskiy nauk, Uralskaya akademiya gosudarstvennoy slujbi, Yekaterinburg 2016, s. 204; V.A. Koşman, "Obrazovaniye Tavriçeskoy Oblasti kak subyekta administrativno-territorialnogo ustroystva 1784-1796 g.", *Nauçnyy Jurnal KubGAU*, No: 115 (01), 2016, s. 1-11.

²⁹ M.N. Karamzin, II. Ekaterina'nın Genel Valilikleri kurmasının altında yatan gerçek sebebi şöyle açıklıyordu: "İmparatoriçe soyut kurallar ya da bazı yetkin kurumlara değil, G. Potemkin Tavriçeskiy ya da P. Rumyantsev-Zadunayskiy gibi faaliyetleri için büyük bir alan sağlayabilen yetenekli, hızlı ve aynı zamanda kendisine sadık yardımcılara güvenmeyi tercih etti. İmparatoriçe tarafından

ratoriçe veya onun görevlendirdiği yönetim senatosu tarafından belirlendi.³⁰ Reformu hazırlayanlar merkezi ve yerel otorite arasındaki bu tür bir ilişki sistemi ile üst ve orta kesim arasında daha güvenilir ve istikrarlı bir bağlantı sağlamayı amaçlıyorlardı. Bu fikirleri hayata geçirmek maksadıyla 13 Haziran 1781 tarihinde imparatorluk topraklarını 40 guberniyaya bölen yeni bir çizelge hazırlandı ve guberniyalar 17 Genel Vali (Moskova ve St. Petersburg'da başkomutan) arasında bölüştürüldü.³¹ Genel olarak Genel Valiler merkezden uzak toprakların idaresinden sorumlu tutuldular. Bundan önce yerel yönetimlerin ana figürü vali iken (daha önce valinin işlevlerinin birçoğu illeri yöneten voyvodalar tarafından gerçekleştiriliyordu) bundan sonra valiler, Genel Vali ya da naibe tabi oldular. II. Ekaterina genel valileri, A.M. Golitsın, P.S. Meşerskiy, P.S. Potemkin, Y.A. Bryus, R.İ. Vorontsov, P.A. Rumyantsev-Zadunaskiy ve Y.Y. Siver gibi olağanüstü yetki ve kişisel sorumluluk verdiği en güvenilir ve kendisine en sadık aristokratlar arasından tayin etti.³² Mutlak ve emperyal yönetim modelinin genel ruhuna oldukça uygun olan bu sıkı idari otoritenin kurulması, II. Ekaterina döneminin en önemli yeniliklerinden biriydi. Genel valilik ya da Naipliklerin kurulmasıyla yerel yönetim sistemi koordine edilecek, sivil ve askeri yetkilerin etkin bir şekilde etkileşimi ve onlar üzerinde kontrolü sağlanacaktı. Aynı zamanda Genel Valiler bağımsız olarak kullandıkları kurumların idari gözetimine ek olarak, yerel yönetimin faaliyetlerini merkezi hükümet tarafından gösterilen yönde yönlendirerek böylece si-

seçilen Genel Valilerin eylemleri ise yasalarla sınırlı değildi." M.N. Karamzin, *Zapiske o drevney i novoy Rossii v yeyo političeskom i grajdanskom otnoşeniyah*, Nauka. Glavnaya redaksiya vostočnoy literaturı, Moskva 1991, s. 51.

³⁰ Genel Valiler imparatorluğun merkezi kurumlarına da dahil edildi. Genel Vali, yönetim senatosu toplantılarına katılmak zorundaydı ve özellikle senatodaki tüm daimi senatörler gibi oy hakkı bulunuyordu. Bu durum guberniyaların valileri ile karşılaştırıldığında hiyerarşik tabloda onları daha yüksek bir konuma yerleştiriyordu. Aynı zamanda senato, Genel Valinin tüm faaliyetlerini kontrol eden en yüksek idari organ olarak kalmaya da devam etti. *PSZRİ*, T. 20 (1775-1780), No: 14392, s. 237, Madde 91.

³¹ *PSZRİ*, T. 21 (1781-1783), No: 15171, s. 135-136. "1781 g. iyunya 13. O novom raspisanii guberniy s znaçeniyem general-gubernatorov." Yeni çizelgeye göre Tver ve Novgorod guberniyalarını kont Bryus, Pskov ve Smolensk guberniyalarını knyaz Repnin, Mogiltov ve Polotsk guberniyalarını General Çernışev, Oryol ve Kursk guberniyalarını General Prozorovskiy, Harkov ve Voronej guberniyalarını General Şerbin, Tambov ve Ryazan guberniyalarını General Kamenskiy, Tula ve Kaluga guberniyalarını General Kreçeşnikov, Yaroslav ve Vologda guberniyalarını Melgunov, Vladimir ve Kostroma guberniyalarını General Vorontsov, Nijniy novgorod ve Vyatka guberniyalarını General Stupuşin, Perm ve Tobolsk guberniyalarını General Kaşkin, Ufa ve Simbirsk guberniyalarını General Yakobi, Kazan ve Penza guberniyalarını General Meşerskiy, Saratov, Astrahan, Azak ve Novorossiysk guberniyalarını General Potemkin, Malorossiya'daki üç guberniyayı General Rumyantsov-Zadunayskiy, Riga guberniyasını Graf Broun ve Tallinn guberniyasını ise vali yönetecekti. (Kolvan ve İrkutsk guberniyalarının Genel Valileri daha sonra göreve tayin edilecekti.)

³² Zlobin, "İnstitut general-gubernatorov v Rossii v XVIII veke: stanovleniye i razvitiye", s. 6. Gradovskiy, Genel Valilik kurumunun kusurlarının II. Ekaterina saltanatı zamanında seçilen gerçekten yetenekli ve istidatlı insanlar sayesinde ortaya çıkmadığını düşünüyordu. Ona göre, bu kontrol mekanizması kendi içinde mükemmel değildi. Öncelikle merkezkaç eğilimlerinin ortaya çıkma tehlikesini tamamen ortadan kaldıramadı. Rusya'nın guberniya kurumlarının tarihinde yerel yetkililerin imparatora açık itaatsizlik örneklerini çok göze çarpmasa da merkez geçici olarak zayıflaması durumunda, ademi merkezizyetçilik ve hatta devletin dağılma tehditlerinin de ortaya çıkacağı bir gerçektir. Böylesi bir durumda ordu ve yasal düzenin idaresinden sorumlu Genel Valiler kendi topraklarına tamamen egemen gibi hissedebilirlerdi. Gradovskiy, *a.g.e.*, s. 299-338.

yasi gözetimi de sağlamış olacaktı. Bu dönemde Genel Valilerin görev ve yetkileri de belirlendi:

1. Genel Vali, idari faaliyetlerini kendisine yardımcı iki danışmandan oluşan aynı zamanda başkanı olduğu Genel Valilik idaresi (ana idare) aracılığıyla gerçekleştirecekti.³³

2. Merkezi hükümetin temsilcisi ve guberniyanın başı olarak valilikteki yargı yetkisi Genel Valinin elinde toplanacaktı.³⁴

3. Guberniya reformunun ilkelerine aykırı şekilde yerel mahkemelere müdahale etme hakkına sahip olacaktı.³⁵

4. Senato başsavcısından³⁶ farklı olarak, valilerin emirlerini iptal etme konusunda tam yetkileri, ayrıca kovuşturmaları başlatma ve ceza davalarında cezaları onaylama hakları olacaktı.³⁷

5. Genel Valiler, valilik topraklarında konuşlanan ordu ve aynı zamanda guberniyadaki polisleri de yöneteceklerdi.

6. Hakimiyeti altındaki topraklarda acil durum tedbirleri alma ve doğrudan bir raporla imparatora başvuru yapma hakları bulunacaktı.

7. Genel Valiler, Genel Valilik idaresine emanet edilen halkın refahı, yerel halka gerekli gıdaların teminin sağlanması ve salgın hastalıkların önlenmesinden sorumlu olacaktı.³⁸

Naip ya da Genel Valiler, guberniya yönetimin başkanı olduğu için doğrudan idari makama da dahil edildiler. Diğer taraftan da valilerin birçok yönetim işlevlerini yerine getirmeleri sebebiyle onların faaliyetlerinin kapsamına da müdahale etmiş oldular.³⁹ Bu müdahale hakkıyla birlikte böylece baş amire tabi olan valiler, bağımsızlıklarını kaybetti. Bundan başka Genel Valilikler çoğunlukla merkezden uzak, sınır bölgelerinde kuruldukları için Genel Valinin askeri-idari görevleri de tanımlandı. Genel Valiler askere alım süreciyle ilgilemeyecek, komşu devletlere özel ve yakın bir ilgi gösterecek ve gerektiği takdirde, dış saldırıların püskürtülme hareketini yönlendireceklerdi.⁴⁰ Tüm bu yetkilerle birlikte Genel Vali, Rus hükümetinin bölgesel yönetim gücünün en büyük temsilcisi konumuna gelse de ülke sınırlarındaki bir guberniyanın valisi olarak görev yaptığı için doğrudan imparatora karşı sorumlu tutuldu.⁴¹ Merkezi hükümetin yüksek düzeydeki güvenine rağmen, Genel Valiler o dönemde var olan idari denetim çerçevesinin dışında da yer almadılar. Tüm egemen valiler,

³³ PSZRİ, T. 20 (1775-1780), No: 14392, s. 232-237, Madde 2-94.

³⁴ PSZRİ, T. 20 (1775-1780), No: 14392, s. 235-235, Madde 34-63-64.

³⁵ PSZRİ, T. 20 (1775-1780), No: 14392, s. 236, Madde 82.

³⁶ 1711 yılında I. Petro tarafından kurulan yönetim senatosunun başıdır. Hiyerarşik olarak idari yapılanma, imparator-başsavcı (general-prokuror)-yönetim senatosu-genel vali-validen oluşmakta idi.

³⁷ PSZRİ, T. 20 (1775-1780), No: 14392, s. 232, Madde 105-113.

³⁸ PSZRİ, T. 20 (1775-1780), No: 14392, s. 237-238, Madde 86-87.

³⁹ G.V. Vernadskiy, *Oçerki istorii prava Russkogo gosudarstva XVIII-XIX. vv. (Period İmperii)*, Moskva 1998, s. 100-101.

⁴⁰ PSZRİ, T. 20 (1775-1780), No: 14392, s. 237, Madde 88-89.

⁴¹ L.A. Gogengo, "Gubernskiye reformı i gubernatorskoye upravleniye v Rossii v XVIII v.", *Vestnik TGY*, Vip. 7 (99), 2011, s. 197.

valiliğin müreffeh vaziyeti, huzur ve güvenlik durumu ve önemli ve kayda değer olaylarla ilgili bizzat hükümdara her ayın 1'i ve 15'i olmak üzere ayda iki kere düzenli rapor vermekle yükümlüydüler.⁴² II. Ekaterina, Genel Valilik yönetiminin tüm ayrıntılarına nüfuz etmek amacıyla Genel Valilerle aktif bir yazışmayı sürdürdü. Özellikle Pugaçev isyanından sonra Genel Valilik ve guberniyalardaki yönetim kontrolü sıkılaştırarak, olası sosyal huzursuzluk ve çatışmaları önlemek ve emniyet ve diğer önlemleri zamanında almak için ülkenin çeşitli bölgelerinde toplumun farklı katmanlarındaki durumu takip etmeye çalışıyordu.⁴³

Diğer taraftan imparatorluk topraklarının 1775-1785 yıllarında Ekaterina reformu sonunda bölünmesi, imparatorluğun idari yapısını iktidar açısından farklı, daha yönetilebilir bir düzeye getirmişti. 1785 yılından sonra da Naipliklerin kurulmasına devam edildi⁴⁴ ve II. Ekaterina'nın saltanatının son yıllarında imparatorluk toprakları 50 Naiplik, aynı şekilde Genel Valilerin idare ettiği 3 guberniya (St. Petersburg, Moskova ve Pskov) ve 1 Oblasttan (Tavrida) oluşuyordu.⁴⁵ Yeni imparator I. Pavel (1796-1801) ise 1775 yılındaki guberniya reformunu yeniden gözden geçirdi ve 1797 yılında merkez-Rusya guberniyalarının birçoğunda II. Ekaterina'nın her şeye gücü yeten valilerinden miras kalan Genel Valilikleri tasfiye etti.⁴⁶ I. Pavel, gereksiz olağanüstü yetkileri bulunmayan "merkez-vali" yönetim sistemine geçmek istese de bu fikrini hayata geçirmeyi başaramadı.⁴⁷

I. Aleksandr (1801-1825)

I. Aleksandr'ın hükümdarlığı döneminde Genel Valilik meselesi yeniden gündeme geldi. 19. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde aktif savaşların bir sonucu olarak toprakların hızlı bir şekilde genişlemesi, I. Aleksandr hükümeti için ekonomik, sosyo-kültürel ve dini açıdan birbirinden önemli ölçüde farklılık arz eden geniş toprakların yönetim organizasyonları sorununu ortaya çıkarmıştı. I. Aleksandr öncelikle imparatorluğun çok uluslu, muazzam büyüklükteki geniş topraklarını kontrol edebilme ve yönetilebilirlik derecesini artırma yoluna gitti. Merkezde ve bölgelerdeki yürütme gücünü artırmak maksadıyla hemen Petro kollegiumlarını değiştirdi.⁴⁸ 8 Eylül 1802 tarihli *Bakanlıkların kurulması* hakkındaki kanun ile devlet işlerinin yürütülmesi için askeri kara

⁴² PSZRİ, T. 21 (1781-1783), No: 15821, s. 1000 "1783 g. avgusta 24. O dostavlenii yeya imparator-skomu veličestvu dvajdi v mesyat kratkih donoseniy o blagopoluçnom sostayanii guberniy." "

⁴³ Zlobin, "İnstitut general-gubernatorov v Rossii v XVIII veke: stanovleniye i razvitiye", s. 9.

⁴⁴ 1793 yılında Minsk, Volhinya, Bratslav, 1795 yılında Voznesensk ve Kurlandiya Naiplikleri kuruldu. Yine 1795 yılında Volhinya Naipliği, Volhinya ve Vinnitsya olmak üzere iki Naipliğe ayrıldı. 1796 yılında ise Vilnius ve Slonim Naiplikleri kuruldu. N.N. Turkestanov, *Gubernskiy slujebnik ili spisok general-gubernatoram: pravitelyam, proçikam pravitelya, predsedatelyam ugolovnoy i grajdanskoy palat i dvortanskim predvoditelyam v 47 namestniçestvah (guberniy): 1777-1796*, Sostavlen knyazem N. Turkestanovim, S. Peterburg 1869, s. 80-82.

⁴⁵ Zlobin, "İnstitut general-gubernatorov v Rossii v XVIII veke: stanovleniye i razvitiye", s. 9.

⁴⁶ Trifonov-Mejyuev, "a.g.m.", s. 23.

⁴⁷ Spirov, "a.g.m.", s. 163.

⁴⁸ Y.P. Zlobin, "General gubernatorstva v sisteme Rossiyskogo regionalnogo upravleniya v XIX-naçale XX veka", *Vestnik OGU*, No: 7 (168), 2014, s. 124.

kuvvetleri,⁴⁹ deniz kuvvetleri, dışişleri, adalet, içişleri, ticaret ve halk eğitim bakanlıkları olmak üzere 8 bakanlık kuruldu. İmparator, ülkedeki egemen kollegium yönetim sistemi yerine yönetilen faaliyet alanı için tek kişilik yönetim ve kişisel sorumluluk ilkesini aktif olarak uygulamaya başladı. 1802 yılında kurulan bakanlıkların 1811 yılında iç organizasyon, çalışma usulleri ve yetkileri belirlendi. Aynı zamanda yüksek imparatorluk iktidarına doğrudan bağlı olan bakanlıklar ülkedeki en yüksek yürütme gücü ilan edildiler. Bakanlıkların yönetim merkezlerinde çoğu durumda valilerin kendileri üzerindeki etkilerini saf dışı bırakan ofisleri bulunuyordu. Böylece daha önce valiler tarafından çözülen birçok mesele şimdi farklı bakanlıkların yetki alanına geçti.⁵⁰

Bununla birlikte XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren oluşturulan üç düzeyli yönetim yapısı (imparator-bakanlar-valiler, askeri ve sivil), Rus İmparatorluğu'nun 1804-1815 yılları arasında sürüklendiği aralıksız savaş koşullarında tüm gücün etkili çalışmasını da sağlayamadı. Çünkü bakanlıkların kurulmasından sonra valilerin yetkilerinin bir kısmı geri çekildi ve böylece valilik aparatı efektif olarak işleyişine devam edemedi. Guberniya yönetimlerine emir verme yetkileri olmayan bakanlar, bu sefer doğrudan valilere müracaat etmek zorunda kaldılar. Guberniya yönetimi ise yönetim senatosuna tabiliğini devam ettirdiği için senato, çoğu durumda bakanların emirlerinden, bakanların ise senatonun talimatnamelerinden haberleri olmadı.⁵¹ Bu durumda çıkış yolunu ise I. Pavel tarafından kaldırılan Genel Valilik sisteminin yeni ele geçirilen merkezden uzak topraklarda "imparator-genel vali-vali, askeri ve sivil" düzeyde yeniden hayata geçirilmekte buldular.⁵² I. Pavel tarafından oluşturulan geniş guberniyalar, topraklarının genişliği ve nüfus sayısının fazlalığı sebebiyle zor idare edildiğinden yeni hükümdar, daha önce var olan guberniyaların restorasyonu, büyük olanların daha küçük gruplara ayrılması ve gerektiği takdirde yeni guberniyalar kurulmasına karar verdi.⁵³ İdari birimlerin yeniden yapılanması devam ederken 1816 senesinde *Naipliklerin kurulması*

⁴⁹ 1802-1917 yıllarında Rus İmparatorluğu'nda merkez askeri yönetimin en yüksek organı olan Harbiye Bakanlığı, 1802-1812 yılları arasında Ministerstvo voennih suhoputnih sil (Askeri Kara Kuvvetleri Bakanlığı) adını aldı.

⁵⁰ "Ministerskaya sistema v Rossiyskoy imperii: k 200-letiyu ministerstv v Rossii: sbornik dokumentov", *Rossiyskaya političeskaya entsiklopediya*, Moskva 2005, s. 14-17, 24-26.

⁵¹ Spirov, "a.g.m.", s. 163.

⁵² Zlobin, I. Aleksandr'ın Genel Valilik kurumunu yeniden kurmasının altında yatan gerçek sebebi şöyle açıklıyordu: "1801 senesindeki saray darbesiyle tahta çıkan I. Aleksandr'ın onlar tarafından oluşturulan bakanlık sisteminin rehinesi olma korkusuydu. I. Aleksandr, bakanların sürekli artan güçlerine karşı dengeyi sağlamak için Genel Valileri kullanacaktı." Zlobin, "General gubernatorstva v sisteme Rossiyskogo regionalnogo upravleniya v XIX-naçale XX veka", 2014, s. 124-125.

⁵³ 9 Eylül 1801 tarihinde Olenets guberniyası ve 10 Uyezdden oluşan Penza ve Slonim guberniyaları yeniden kuruldu. Yine aynı yıl Vilnius guberniyasından ayrılan Gorodno guberniyası kuruldu. 1802 senesinde Belarus guberniyası, Vitebsk ve Mogilyov guberniyalarına, Malorossiysk guberniyası ise Çernigov ve Poltova guberniyasına ayrıldı. Novorossiysk guberniyası Yekaterinoslav, Nikolayevsk, Tavrida guberniyası olmak üzere üç guberniyaya ayrıldı. Astrahan guberniyası ise Astrahan ve Kafkasya olmak üzere iki guberniyaya ayrıldı. 1804 senesinde Tobolsk guberniyasından, Tomsk guberniyası ayrıldı. *Gubernii Rossiyskoy imperii:istoriya i rukovoditeli: 1708-1917*, Obyedinyonnaya redaktsiya MVD Rossii, Moskva 2003, s. 33-305.

hakkındaki meseleleri tartışmak için gizli bir komisyon kuruldu ve komisyon Naipliklerin kurulması hakkındaki ilk kanun tasarısı hazırlandı. N.N. Novosiltsev tarafından hazırlanan kanun tasarısına göre:

1. Tüm imparatorluk toprakları Naipliklere bölünecek, her Naiplik 3-4 ya da daha fazla guberniyadan oluşacaktı.

2. Her Naiplikte ana idare, Naibe ve onun meclisine aitti.

3. Naip yalnızca ekonomi, polis ve yargı idaresi değil aynı zamanda yerel yönetimin diğer kolları olan din, eğitim ve posta gibi alanlarını da yönetecekti.

4. Varolan guberniya yapılanması aynı kalacak ve her guberniyada Naiplik örneğindeki gibi bir meclis kurulacaktı.⁵⁴

Diğer taraftan ise hükümet açısından kanun tasarısında yerel yönetim organlarının rol ve konuları kesin çizgilerle belirtilmemişti. Bu sebeple küçük hükümdarlıkların ortaya çıkması ve Genel Valiler ve yine aynı şekilde valilerin merkezden tayin edilmeleri bu iki yetkili enstitünün kaçınılmaz olarak benzenmesi tehlikesi de doğmuştu. I. Aleksandr, N. Novosiltsev'in kanun tasarısını yürürlüğe koymak istese de tasarının sonuçları açısından endişe duydu. Bu sebeple kanun tasarısının ilkeleri temelinde başında imparatorun Naibi yerine geçecek bir valiyle birkaç guberniya yönetiminde bunu deneyimlemek istedi. Bu deney A.D. Balaşov'a verildi. Balaşov, 4 Kasım 1819 tarihinde Ryazan, Tambov, Orlov, Voronej ve Tula guberniyalarından oluşan bir Genel Valilik kurdu. Ancak valilik sekiz sene sonra tasfiye edildi.⁵⁵ Bir taraftan da imparatorluğun yerel yönetim sistemini güçlendiren Genel Vali ve Naipler tarafından temsil edilen yeni ve daha büyük idari birimlerin kurulmasına devam edildi. I. Aleksandr'ın idari politikasında belirleyici bir lider haline gelen guberniyaların bölünmesi fikri, ülkenin yerel yönetim sisteminde başında Genel Vali ya da Naibin bulunduğu yeni, daha büyük idari bölgesel birimlerin oluşturulması ile desteklendi. I. Aleksandr'ın XIX. yüzyılın ilk çeyreğine denk gelen saltanatı döneminde Polonya Krallığı (1815) ve Besarabya (1816) Naiplikleri kuruldu. Ayrıca 1794 senesinden beri var olan Pribaltiysk (Kurlandiya, Estonya, Livonya) ve 1794 yılında kurulan Litvanya-Beyaz Rusya (Vilnius, Kaunas, Grodno) Genel Valiliklerine ilave olarak Novosibirsk (1802), Malorossiysk (1802), Perm ve Vyatka (1804), Finlandiya (1808), Moskova (1816), Petersburg (1816), Tula, Voronej, Oryol, Ryazan ve Tambov (1819), Arhangel'sk, Volograd ve Olonest (1820), Batı Sibirya (1822), Vitebsk, Mogilyev, Smolensk (1823), Nijniy Novgorod, Kazan, Simbirsk ve Penza (1825) Genel Valilikleri olmak üzere 13 Genel Valilik kuruldu.⁵⁶

Aynı zamanda 1820'li yılların başlarında Balaşov, Genel Valilerin konumunu da resmileştirmeye çalıştı. Genel Valilerin bakanlar ve valiler arasında bir ara güç olması gerektiğini düşünse de ona göre orta düzeyin devlet aygıtı

⁵⁴ Lisenko, *a.g.e.*, s. 70.

⁵⁵ P.V. Akulşin, *Ryazanskiy general-gubernator A.D. Balaşov. Reformatorskiye planı Aleksandra I i Ryazanskiy kray, İz prošlogo i nastayaşego Ryazanskogo kraya*, Ryazan 1995, s. 17-25.

⁵⁶ Y.P. Zlobin, "Zakonodatelnoye obespeçeniye instituta general-gubernatorskoy vlasti v Rossii v pervoy polovine XIX veka", *İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra Rossiyskoy Akademii Nauk*, No: 3 (2), 2011, s. 365.

piramidine girmesi, hemen hemen bütün Rus yöneticilerin, iktidar ve yerel otorite arasındaki engelleri ortadan kaldırma konusundaki sonsuz arzusuna aykırıydı. Bu aykırılık sonucunda Genel Valilik bürokratik zincirde ek bir bağlantı haline dönüştü ve tüm sistemi kontrol etmek için daha az geçirgen hale geldi.⁵⁷ Yerel yönetimlerin merkezileştirilmesi fikrini savunan I. Aleksandr ve yakın çevresi yeniden canlanan bu iktidarların, II. Ekaterina zamanında olduğu gibi tüm imparatorluk topraklarında yaygınlaştırılmasını amaçlasa da ne bakanların birçoğu ne de halefi tarafından desteklendi.

I. Nikolay (1825-1855)

19. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde imparatorluğun toprak modernizasyonu konusunda yeni eğilimlerin tartışıldığı dönemde, I. Nikolay (1825-1855) ülke yönetiminde temel modelin ana figürünün bakanlar olduğu merkezi yönetim lehine nihai bir seçim yaptı. Genel Valilik ya da Naiplikler kaldırılmadı. Ancak yeni statüleri daha net bir şekilde tanımlanarak kenar bölge ve tipik olmayan yönetim birimleri olarak var olmaya devam ettiler. I. Nikolay'ın emriyle 6 Aralık 1826 tarihinde kurulan V.P. Koçubey, İ.V. Vasilçikov, A.N. Golitsın, İ.İ. Dibiç, M.M. Speranskiy ve P.A. Tolstoy'dan oluşan gizli komisyon, Genel Valilikleri Rus nüfusunun az olduğu kenar bölgelerde muhafaza etmenin daha uygun olacağı kararına vardı. 6 Haziran 1827 tarihli komisyon kararı, I. Nikolay tarafından onaylandı. Buna göre merkezi bölgeler (Moskova ve St. Petersburg hariç) ve Avrupa Rusyası'nın kuzeyindeki Genel Valiliklerin kaldırılmasına⁵⁸ ve herhangi bir nedenden dolayı imparatorluk topraklarına entegrasyonunun sağlanamadığı, güvenlik tehdidinin ortaya çıktığı durumda bu tehdidi ortadan kaldırmak için bürokratik kontrolün ek araçlarının gerektiği bölgelerde olağanüstü siyasi iktidar organı olarak bırakılmasına karar verildi.⁵⁹ Geri kalan guberniyalar için ise yeni üstleri olan İçişleri Bakanlığı tarafından siyasi gözetim yeterli bulundu. XIX. yüzyılın 20'li yıllarının sonu ve 30'lu yıllarının başında Astrahan (Ahrangelsk, Volograd ve Olonets), Ryazan (Ryazan, Tula, Voronej, Oryol ve Tambov), Nijniy Novgorod (Nijniy Novgorod, Kazan, Simbirska ve Penza) Genel Valilikleri kaldırıldı. Nüfus çoğunluğunu Rusların ya da Rus dillilerin oluşturduğu rejime bütünüyle sadık guberniyalar ile birleştirildi.⁶⁰

⁵⁷ Dönemin tanığı Tuğgeneral L.N. Engelhardt, I. Aleksandr'ın saltanatının sonunda ortaya çıkan idari uygulamanın hayal kırıklığı yaratan sonucunu şöyle özetliyordu: "Hükümdar sivil bölgeye gitmeyi tamamen bıraktı. Suiistimaller aşırıya kaçıyor; Senatörler guberniyaları revize etmek için gönderildiyse de çoğu zaman valiler değişiyordu, yenileri de eskilerden daha iyi değildi; ahlak tamamen ortadan kalkmıştı. Rusya hiçbir zaman böylesi kötü durumda olmadı. Kötüye kullanımı ortadan kaldırmayı düşünen hükümdar, her birini beş guberniyaya bölerek başında tanınan generallerin olduğu Oblastlara ayırmayı düşündü. Bu türden birkaç birim kurulsa da çok fazla yararı olmadı." L.N. Engelhardt, *Zapiski/Podgotovka teksta, sostavleniye, vstupitel'naya statya i primeçaniya İ.İ. Fedyukina*, Novoe literaturnoye obozreniye, Moskova 1997, s. 202-203.

⁵⁸ Zlobin, "Zakonodatelnoye obespeçeniye instituta general-gubernatorskoy vlasti v Rossii v pervoy polovine XIX veka", s. 366.

⁵⁹ Trifonov-Mejuyev, "a.g.m.", s. 24.

⁶⁰ Zlobin, "General gubernatorstva v sisteme Rossiyskogo regionalnogo upravleniya v XIX-naçale XX veka", s. 125.

Diğer bir aşamada ise iktidar, Genel Valilik altında daha sağlam bir hukuki temel oluşturmaya, bakanlarla Genel Valiler arasında diğer taraftan da Genel Valilerle Askeri ve Sivil Valiler arasında en uygun yetki dağılımını yapmaya çalışıyordu. Genel Valiliklerin çoğunluğu Genel Valilerin yetkileriyle örtüşen yetki hacmine sahip askeri valilerin başkanlık ettiği sınır bölgelerinde bulunuyordu. Bu sebeple I. Nikolay, ortaya çıkan hukuki çelişkiyi ortadan kaldırmak için 2 Aralık 1849 tarihli kanunla Genel Valiliklerin ve Naipliklerin idari mekanizmasında yer alan Askeri Valilerin doğrudan ve kişisel olarak Genel Valilere itaat etmelerini sağladı.⁶¹

29 Mayıs 1853 Tarihli Genel Valiler İçin Genel Talimatname

I. Nikolay döneminde imparatorluk topraklarının genişlemesiyle birlikte yeni büyük çaplı idari birimlerin kurulması ve aynı anda Genel Valilerin yasal çerçevelerinin belirlenmesi eş zamanlı olarak devam etti. 1832 senesinde Kiev, Podolya, Volhinya Genel Valiliği, 1844 senesinde Kafkasya Naipliği, 1851 senesinde Orenburg ve Samara Genel Valiliği kuruldu. I. Nikolay'ın saltanatının son yıllarına gelindiğinde ise Polonya ve Kafkasya Naiplikleri ve 13 Genel Valilik bulunuyordu.⁶² I. Nikolay ve halefleri tarafından Genel Valiliklere kontrolleri altındaki toprakların genel imparatorluk idari alanına dahil edilmesi görevi verilmişti. 29 Mayıs 1853 tarihinde I. Nikolay, İçişleri Bakanı D.G. Bibikov'un⁶³ hazırladığı Genel Valilerin faaliyetlerinin hukuki temelini oluşturan ve 1917 yılına bu güçlü kurumun ortadan kaldırılışına kadar değişikliğe uğramadan yürürlükte kalan *Genel valiler için genel talimatname* isimli kanunu onayladı. Yeni kanun Genel Valiler ile ilgili ilk özel yönerge olmakla birlikte XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorluğun kenar bölgelerinde görev yapan Genel Valilerin (Moskova da dahil) konumu bu talimatnameye göre belirlendi. Talimatname bir girişle birlikte iki ana bölüm ve 42 maddeden oluşuyordu.⁶⁴ Talimatnameye göre Genel Valiler yalnızca imparator tarafından göreve getirilecek ve görevden azledilecekti. İlk bölüm Genel Valilerin temel görevlerinin bir listesini içeriyordu. Buna göre:

1. İdareye emanet edilen bölgenin iç güvenliği ve genel refahını sağlama,
2. Mevcut doğal kaynakların rasyonel kullanımı, bu temelde ekonominin tüm sektörlerin gelişimi ve ekonomik faaliyette tekelciliği bastırma,

⁶¹ PSZRİ, T. 24 (1850), No: 23692, s. 287.

⁶² *Gubernii Rossiyskoy imperii*, s. 11-33. Rus olmayan nüfusun hakim olduğu bölgelerde iki kademeli (genel valiler-valiler, askeri veya sivil) bir yerel yönetim sistemi inşa edildi. Yüksek iktidar ulusal (etnik ilkelere göre değil, toprak yani arazinin genişliği ve nüfus yoğunluğuna (potansiyel vergi mükellefleri) göre hareket etti. Bunun sonucunda Estonlar, Letonlar ve Litvanyalıların bir kısmı Pribaltika (Livonya, Estonya ve Kurlandiya) Genel Valiliği, Litvanlar ve Beyaz Ruslar Vilnius (Vilnius, Kaunas ve Grodno) Genel Valiliği idari sınırları içinde kaldı. Malorossiya (Ukrayna), Kiev (Kiev, Podolya ve Volhinya), Malorossiya (Çernigov, Poltova ve Harkov), Novorossiysk (Yekaterinoslav, Tavrida ve Herson) olmak üzere üç Genel Valiliğe ayrıldı. Kazakistan'ın yerli halkı ise Orenburg ve Batı Sibirya Genel Valileri tarafından idare edildi. Bu iki Genel Valiliğin 1881-1882 yıllarında kaldırılmasından sonra Bozkyr ve Türkistan Genel Valiliklerinin denetim ve kontrolleri altına girdiler.

⁶³ İçişleri Bakanı D.G. Bibikov, Bakan olmadan önce 5 yıl Kiev, Podolya ve Volhinya Genel Valisi olarak hizmet etti.

⁶⁴ PSZRİ, T. 28 (1853), No: 27293, s. 260-264. "1853 g. maya 29. Obşaya instruksiya general-gubernatoram."

3. Salgın hastalıklar ve doğal afetler durumunda sağlık hizmetlerini geliştirme ve nüfusu destekleme,
4. Memur kadrosunu seçme, yerleştirme, faaliyetlerinin kontrolünü sağlama ve ödülleri verme,
5. Mahkeme kararlarını askıya alma hakkı ile mahkeme sisteminin faaliyetlerinin denetim ve kontrolünü sağlama,
6. Tüm kurumların ve alt yetkililerin sürekli denetimini yapma.⁶⁵

Talimatnamenin ikinci bölümünde ise Genel Valilerin daha yüksek ve daha düşük güç yapıları ile ilişkisinin niteliği belirlendi. *Acil durumlarda* konu hakkında bakanı, başkomutanı ya da bakan statüsüne sahip olmayan kurum yöneticini bilgilendirerek kişisel olarak doğrudan imparatora başvurma hakkına sahip olacaktı. Valilerin de dahil olduğu Genel Valiye tabi guberniya kurumları Genel Valinin tüm yasal talep, öneri ve emirlerini yerine getirmek zorundaydı.⁶⁶ Valilerin (askeri-sivil) ve vali yardımcılarının göreve getirilmesi ya da görevden azledilmesi eskisi gibi Genel Valilerin yetkileri dışında kaldı. Ayrıca tahsis edilen nakdin kendi takdirine bağlı olarak harcanması ve posta-telgraf ofis kurumlarının faaliyetleri hükmedenin ayrıcalığı olarak kalmaya devam etti.⁶⁷

Bu yönerge uyarınca Genel Vali pozisyonu, guberniya kurumları ile bakanlar arasında ara mercii olarak kalacaktı. Üstelik otorite tarafından verilen yetki derecesi Genel Valinin devletin tam güvenine sahip bir kişi olduğu gerçeğiyle belirlendi. Bu pozisyonun faaliyetleri, Genel Valinin yerel yönetimde siyasi gözetim ve liderlik işlevlerine sahip olması ile karakterize edildi.⁶⁸ Genel Valiler yeni ele geçirilen topraklarda devletin egemenlik haklarının dokunulmazlığı, devletin yararı için hükümetin yasa ve emirlerinin doğru bir şekilde yerine getirilmesinin ana muhafızları haline geldiler.⁶⁹ 1853 talimatnamesinin ana özelliği, imparatorların ihtiyaç duyduğunda Genel Valilerin yetkilerini kendi takdirine bağlı olarak değiştirmesine izin vermesiydi. Bazı durumlarda Genel Valilerin yetkilerini artırıldı, bazı durumlarda ise azaltıldı. Genel Valilerin yetkilerinin azaltılması ise genellikle bu görevdeki kişilerin değişimi sırasında meydana geldi. Böylesi bir yaklaşım, merkezi hükümetin imparatorluğun çok uluslu kenar bölgelerinde oldukça esnek ve pragmatik bir şekilde hareket etmesine izin verirken bazı durumlarda daha ölçülü ve hoşgörülü bir politika izlemesine bazen de askeri-kuvvete hatta radikal cezalandırıcı kontrol yöntemlerine başvurmasına olanak sağladı.

Kenar bölgelerde görev yapan Genel Valilerin gerçek yetkileri hakkında en objektif fikir Genel Valilerin gerçek faaliyetleriyle, yasalarla belirlenmiş hak,

⁶⁵ PSZRÍ, T. 28 (1853), No: 27293, s. 260-263, Madde 6-30.

⁶⁶ PSZRÍ, T. 28 (1853), No: 27293, s. 263-264.

⁶⁷ Zlobin, "General gubernatorstva v sisteme Rossiyskogo regionalnogo upravleniya v XIX-naçale XX veka", s. 127.

⁶⁸ N.İ. Lazarevskiy, *Leksii po Russkomu administrativnomu pravu. Administrativnoye pravo*, SPB, 1910, s. 209.

⁶⁹ T.V. Karpenkova, "Institut general-gubernatostva kak forma upravleniya mnogonatsionalnmi okrainami (na primere Turkestanskogo kraja Rossiyskoy imperii)", *Vestnik MİEP*, No: 1 (22), 2016, s. 103.

yetki ve işleyiş mekanizmaları karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır. Çünkü aralarında ciddi bir uyumsuzluk olduğu görülüyordu. Genel Valiler, kanunla kendilerine verilen denetim hakkıyla sınırlı olmaksızın Oblast ve bazen de Uyezd düzeyinde yönetime aktif olarak müdahalede bulundular. Askeri Valiler ve guberniya yönetimleri Genel Vali ile görüş ayrılıkları yaşamaktan korktuklarından doğrudan Genel Valinin yetki alanına giren konularda izin ve talimatlar için doğrudan Genel Valiye başvurdular ve bu da Askeri Valiler ve Uyezd yöneticilerinin bağımsızlıklarını kaybetmelerine neden oldu. Kısa bir süre içinde de Genel Valiler, kademeli olarak Genel Valilik, Oblast, şehir ve Uyezd kurumlarını kendi bürolarının şubeleri rolüne indirgeyerek eyaletin tek yöneticisi haline geldiler ve kolektif kurumları dahi kanunlara göre değil Genel Valinin emir ve genelgelerine göre yönettiler. Senatör F. Girs'in 1882 senesinde Türkistan Genel Valiliği teftiş sonuçlarında ana idare, Oblast ve Uyezd düzeyinde genel imparatorluğun ve "yerel" yasaların ihlali ile ilgili birtakım gerçekleri belirtmesi de tesadüf değildi.

İşgal edilen topraklarda Rus idari sisteminin kuruluşunun ilk aşamasında, Genel Valilerin başlıca görevi nüfus alanlarının birleştirilme organizasyonuydu. Bu nedenle hemen hemen tüm Genel Valiler bölge üzerinde etkili bir denetim aracı olarak gördükleri kapsamlı bir iletişim ağı (arazi, nehir, deniz) kurmayı hedeflediler. Bununla birlikte Genel Valiliklerde hiyerarşik karakter taşıyan güçlü yerel yönetimler de oluşturuldu. Bu konuda önemli rolü Genel Valinin daimi ikamet yerinin seçimi oynadı. İmparatorluk topraklarına dahil edilmeden önce idari merkezler olan ve şehir sakinlerin sayısı bakımından en yüksek olan (Varşova, Vilnius, Kiev, Kişinev, Riga, Helsinki, Taşkent) ya da Ruslar tarafından kurulmuş ve Rus nüfusun azınlıkta olduğu imparatorluğun kalesi durumundaki (Odesa, Orenburg, Tobolsk, Omsk, İrkutsk, Habarovsk, Vladivostok) şehirler tercih edildi. Üst düzey yerel yöneticiler mevcut binaların (saraylar, kaleler) en iyilerini işgal etti ve uygun bina bulunmaması halinde onlar için lüks özel evler inşa edildi.⁷⁰

Sonuç

Rus hükümetinin bölgesel politikası, var olan ya da yeni ele geçirilen topraklar üzerinde ülkenin siyasi ve ekonomik entegrasyonunu sürdürme, sosyal, hukuki ve idari anlamda genel bir düzen kurma yönündeydi. Bu amaç doğrultusunda imparatorluk topraklarına dahil edilen ulusal ve çok uluslu kenar bölgelerde Genel Valilik kurumunun en yaygın ve kabul edilen yönetim biçimi olarak geliştiği görüldü. Otoriter karakter taşıyan, idari özerklik haklarına sahip güçlü ve bağımsız Genel Valilik enstitüsü, uzun bir süre devlet aygıtının en önemli unsurlarından biri olarak varlığını sürdürdü. İmparatorluk tarafından farklı zaman dilimlerinde ele geçirilen topraklarda kurulan Genel Valilik kurumunun üç ana görevi bulunuyordu. Öncelikli olarak yeni ele geçirilen topraklarda hukuki ve idari olarak imparatorluğun gücü (yeni sınırların

⁷⁰ Zlobin, "General gubernatorstva v sisteme Rossiyskogo regionalnogo upravleniya v XIX-naçale XX veka", s. 128.

oluşturulması ve korunması, yönetim sisteminin tatbiki, yeni vatandaşların sayımı, bunlar arasında vergi yükünün yayılması ve bölücülük tezahürlerinin bastırılması) pekiştirilecek, ardından yeni alanlar (yönetim, yasal, ekonomik, dil, mezhep ve kültürel) oluşturulacak ve son olarak bu sistem Moskova ve St. Petersburg'un temsil ettiği genel devlet idari merkezleriyle kurulan çok yönlü ilişkiler temelinde yerleştirilecekti. Asıl hedef ise bu uzun sürecin Rus kültürü, dil ve Ortodoks inancının diğer ulusların ve imparatorluğun halklarının arasında yayılmasıyla ifade edilen yerel halkın kültürel olarak Ruslaştırılmasıydı.

İmparatorluk terkindeki Genel Valilik ya da Naipliklerdeki Genel Valilerin en önemli vazifeleri ise herhangi bir yöntemle kenar, sınır ya da gerginliğin hüküm sürdüğü bölgeleri sakin, iç, itaatkâr ve aynı biçimdeki Rus Guberniyalarına dönüştürmektir. Bu amaç doğrultusunda Genel Valiliklerde bölgede çoğu zaman yasal olmayan en yüksek askeri, polis, yargı ve sivil iktidar, Genel Valinin elinde toplandı. Bizzat imparator tarafından özel talimatnameler alan Genel Valilerin bu sınırsız yetkileri, yeni işgal edilen topraklarda güçlü bir idari ve askeri otoritenin varlığı ve yeni Rus devlet rejiminin kısa bir süre içinde kurulması ihtiyacı ile gerekçelendirildi. Genel Valiliklerde Genel Valinin temsil ettiği valiliğin ana idare, Ruslaştırma politikasının ana rehberi olarak eylemlerin hazırlandığı ve uygulandığı siyasi mutfak olarak merkezi hükümete ve Rus İmparatorluğu'nun genişleme politikasına hizmet etti.

Kaynaklar

Kanunnameler

PSZRİ, T. 4 (1700-1712), No: 1921. "O Podnesenii ordena sv. Apostola Andreye gosudaryu pyotru pervomu."

PSZRİ, T. 4 (1700-1712), No: 2218. "Ukaz ob uçrejdenii guberniy i o raspisanii k nim gorodov."

PSZRİ, T. 4 (1700-1712), No: 2321. "O ştate kollegii i o vremeni otkritiya onih."

PSZRİ, T. 5 (1713-1719), No: 3128, "Ob uçrejdenii pravitelstvuyuşego Senato i bitii pri onom razryadnomu stolu vmesto Razryadnogo prikaza i po dva komissara iz guberniy."

PSZRİ, T. 5 (1713-1719), No: 3380. "Ob ustroystve guberniy i ob obyavlenii b onye praviteley."

PSZRİ, T. 16 (1762-1764), No: 12137. "1764 g. aprelya 21. Nastavleniye gubernatoram."

PSZRİ, T. 17 (1765-1766), No: 12306. "1765 g. yanvaryaya 12. Nastavleniye Moskovskomu i Sanktpeterskomu gubernatoram."

PSZRİ, T. 20 (1775-1780), No: 14392. "1775 g. noyabryaya 7. Uçrejdeniya dlya uprableniye guberniy Vserossiyskiya İmperii."

PSZRİ, T. 21 (1781-1783), No: 15171. "O novom raspisanii guberniy s znaçeniyem general-gubernatorov."

PSZRİ, T. 21 (1781-1783), No: 15821. "1783 g. avgusta 24. O dostavlenii yeya imparatorskomu veličestvu dvajdi v mesyat kratkih donoseniy o blagopoluçnom sostoyanii guberniy."

PSZRİ, T. 24 (1849), No: 23692. “1849 g. dekabrya 2. O izmemenii poryadka upravleniya Ohotskih i Kamçatskim krayem.”

PSZRİ, T. 28 (1853), No: 27293, “1853 g. maya 29. Obşaya instruksiya general-gubernatoram.”

Kitaplar

AKULŞİN, P.V.: *Ryazanskiy general-gubernator A.D. Balaşov. Reformatorskiye planı Aleksandra I i Ryazanskiy kray, İz proşlogo i nastayaşego Ryazanskogo kraya*, Ryazan 1995.

BLİNOV, İ.A.: *Gubernatori: İstoriko-yuridiçeskiy oçerk*, SPB 1905.

DAMBAYEVA, O.P.: *Oblast v sisteme gosudarstvennogo ustroystva i upravleniya Rossiyskoy imperii: XVIII - načalı XX vv.*, Dissertatsiya kandidata yuridiçeskiy nauk, Uralskaya akademiya gosudarstvennoy slujbı, Yekaterinburg 2016.

ENGELGARDT, L.N.: *Zapiski/Podgotovka teksta, sostavljeniye, vstupitel'naya statya i primeçaniya İ.İ. Fedyukina*, Novoe literaturnoye obozreniye, Moskova 1997.

GÖKGÖZ, Saime Selenga: *Yevfimiyy Aleksandroviç Malov: İdil-Ural'da İslam Karşıtı Rus Misyon Siyaseti*, KÖKSAV, Ankara 2007.

GRADOVSKİY, A.D.: *İstoriiçeskiy oçerk uçrejdeniya general gubernatorstv v Rossii, Sobraniye soçineniy A.D. Gradovskogo*, Tip. M.M. Stasyuleviça, T.1, Peterburg 1880.

Gubernii Rossiyskoy imperii: istoriya i rukovoditeli: 1708-1917, Obyedin-yönnaya redaktsiya MVD Rossii, Moskva 2003.

GULİYEV, T.: *Azerbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri (1828-1905)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

İnstitut general-gubernatostva i namestniçestva v Rossiyskoy imperii, Sankt-Peterburgskiy Universitet, Yuridiçeskiy Fakultet, V 2-x tomah, T.1, SPB 2001.

KARAMZİN, M.N.: *Zapiske o drevney i novoy Rossii v yeyo poliçiçeskom i grajdanskom otnoşeniyah*, Nauka, Glavnaya redaktsiya vostoçnoy literaturı, Moskva 1991.

KLYUÇEVSKİY, V.O.: *Kurs Russkoy istorii*, Soç. V.O. Klyuçevskiy, T. 5, Moskva 1989.

LAZAREVSKİY, N.İ.: *Lektsii po Russkomu administrativnomu pravu. Administrativnoye pravo*, SPB 1910.

LISENKO, L.M.: *Gubernatori i general-gubernatori Rossiyskoy imperii (XVII-naçalo XX veka)*, İzd. MPGY, Moskva 2001.

Ministerskaya sistema v Rossiyskoy imperii: k 200-letiyu ministerstv v Rossii: sbornik dokumentov, Rossiyskaya poliçiçeskaya entsiklopediya, Moskva 2005.

Natsionalniye okrainu Rossiyskoy imperii; Stanovleniye i razvitie sistemu upravleniya, Red. S.P. Agacanov, Ş.F. Muhamedyarov, V.V. Trepavlov i dr., Slav-yanskiy dialog, Moskva 1991.

Rossiyskaya gosudarstvennost v terminah. IX-naçalo XX veka: Slovar, Sost. A.P. Andeyev, Kraft, Moskva 2001.

SOMUNCUOĞLU, Tümen: *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açından Eğitime Yaklaşımı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

TOPSAKAL, İlyas: *Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2009.

TURKESTANOV, N.N.: *Gubernskiy slujebnik ili spisok general-gubernatoram: pravatelyam, proçikam pravatelya, predsedatelyam ugolovnoy i grajdanskoy palat i dvortanskim predvoditelyam v 47 namestniçestvah (guberniy): 1777-1796*, Sostavlen knyazem N. Turkestanovim, S. Peterburg 1869.

VERNADSKİY, G.V.: *Oçerki istorii prava Russkogo gosudarstva XVIII-XIX vv. (Period İmperii)*, Moskva 1998.

Vsepodanneşiy otçet o deystviyah voennogo ministerstva za 1885 goda, SPB 1885.

Makaleler

GOGENGO, L.A.: "Gubernskiye reformı i gubernatorskoye upravleniye v Rossii v XVIII v.", *Vestnik TGY*, Vip. 7 (99), 2011.

KARPENKOVA, T.V.: "İnstitut general-gubernatorstva kak forma upravleniya mnogonatsionalnımi okrainami (na primere Turkestanского kraya Rossiyskoy imperii)", *Vestnik MİEP*, No: 1 (22), 2016.

KOŞMAN, V.A.: "Obrazovaniye Tavriçesкой oblasti kak subyekta administrativno-territorialnogo ustroystva 1784-1796 g.", *Nauçnyy Jurnal KubGAU*, No: 115 (01), 2016.

SPIROV, A.S.: "Formirovaniye instituta gubernatorstva v političesкой istorii Rossii", *Vestnik VGY, Seria: İstoriya, Politologiya, Sotsiologiya*, No. 1, 2013.

TANRIVERDİ, Mustafa: "Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyılın Başları)", *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, 2017.

TRİFONOV, A.G. - MEJUYEV, B.V.: "General-gubernatorstvo v Rossiyskoy sisteme territorialnogo upravleniya", *Redaktsiya jurnala Polis*, No: 5, 2000.

ZLOBİN, Y.P.: "General gubernatorstva v sisteme Rossiyskogo regionalno-go upravleniya v XIX-naçale XX veka", *Vestnik OGU*, No: 7 (168), 2014.

ZLOBİN, Y.P.: "İnstitut general-gubernatorov v Rossii v XVIII veke: stanovleniye i razvitiye", *Vestnik OGU*, No: 4 (110), Nisan 2010.

ZLOBİN, Y.P.: "Zakonodatelnoye obespeçeniye instututa general-gubernatorskoy vlasti v Rossii v pervoy polovine XIX veka", *İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra Rossiyskoy Akademii Nauk*, No: 3 (2), 2011.

***Keşfedilen Kabri, Yıkılan Mescidi ve Ulubat Gölü
Civârındaki Köyünün Vakfıyesi Işığında,
FÂTİH'İN ALEMDÂRI, ŞEHİDLER SERDÂRI
“ULUBATLI BABA HASAN”***

Hakan YILMAZ*

Öz

*Fâtih'in sancaktârı, Şehidler serdârı Alemdar Baba Hasan'ın tarihî yarım-
adanın en önemli noktasında yer alan kabri, Osmanlı topraklarında Sfran-
cis'in ve eserinin adını hiç kimsenin işitmediği dört asır boyunca, İstanbul halkı
tarafından “Fethin en büyük şehidinin kabri” olarak bilinmeye ve ziyaret edil-
meye devam etmiştir. Sfrancis'in rivâyetiyle “Ulubatlı Hasan” isminin literatü-
re girmesinin üzerinden daha yarım asır bile geçmeden, kroniğin sahte olduğu
yönündeki isabetsiz iddialar onun varlığına gölge düşürmekle kalmamış; kısa
bir süre sonra lüzumsuz yere yıktırılan mescidiyle birlikte mahallesi ve kabri
tamamen belirsiz hâle geldiği gibi, özellikle son yıllarda yapılan yoğun neşri-
yatla varlığı büsbütün tarihten ve halkın zihinlerinden silinmeye çalışılmıştır.*

*Bu makale Alemdar Ulubatlı Baba Hasan'ın Fâtih'in Horhor semti yakınıla-
rında keşfettiğimiz ilginç kabri, yıkılan mescidi, kimliğine ışık tutan kayıp kita-
besi ve Bursa'da, Ulubat Gölü'nün birkaç kilometre doğusundaki köylerine ait
vakfıyesi ışığında, İstanbul'un fethinin en büyük şehidinin varlığının bilimsel
kanutlarını ilk kez ortaya koyarak, Türk tarihinde bıraktığı derin izleri yeniden
görünür hâle getirmek; başka bir deyişle, şanlı hatrasını gölgede bırakan ka-
ranlık noktaları tamamen aydınlatarak, unutulmuş hak ve itibarını kendisine
yeniden iade etmek amacıyla kaleme alınmıştır.*

Anahtar kelimeler: Ulubatlı Hasan, Baba Hasan Alemi, İstanbul'un Fet-
hi, Sfrancis, Melissinos.

***In The Light Of His Discovered Tomb, His Demolished Masjid And
His Vakfıye Found In His Village About Lake Ulubat:
Ulubatlı Baba Hassan, The Commander Of Martyrs,
As The Standard Bearer Of Fatih***

Abstract

*The sepulcher of Alemdar Baba Hassan, “the standard-bearer (sancaktar)
of Fatih”, “the commander of martyrs”, in the most important point of the histo-*

* Araştırmacı - Yazar & Yeniçağ Tarihi Uzmanı.

rical peninsula continued to be known as “the sepulcher of the greatest martyr of the Conquest” and to be visited by İstanbul people for four centuries, during which the name of Sfrancis and of his work had not been heard. Without that half century has passed even before the name Ulubatlı Hassan took place in literature, injudicious claims that the chronicle might have been fake, have overshadowed its existence and caused its existence to be erased from the memory, just as his quarter and sepulcher became uncertain with his masjid demolished.

In this article, it aims to review the concrete traces that he left in Turkish history, in the light of his interesting sepulcher, his masjid demolished, his lost epitaph shedding light on his identities, his endowment (vakfiye) that belongs to villages situated near Lake Ulubat in Bursa.

Keywords: Ulubatlı Hassan, Baba Hassan Aleml, The Conquest Of İstanbul, Sfrancis, Melissinos.

Giriş

İstanbul’un fethinde surlara ilk sancağı dikenin Ulubatlı Hasan olup-olmadığı tartışmalarının uzun zamandır gündemi meşgul ettiği ve özellikle basın-yayın organları aracılığıyla bu konunun her yıl aynı ifadelerle gündeme getirildiği herkesçe bilinmektedir. Fetihte imparatorun yanında bulunan Bizanslı tarihçi Yorgios Sfrancis’in *Chronicon*’unun genişletilmiş ikinci versiyonunda yer alan “Χασάβης/*Hasan*”ın surlara çıkıp sancak dikmesi rivâyeti, bu kroniği ciddi hiçbir ilmî delil ortaya koyamadan Makarios Melissinos’a atfederek “pseudo/sahte” olduğunu öne süren çevrelerin etkisiyle bir “efsâne” ve asılsız bir “hurâfe” olarak değerlendirilmiştir.¹ Akademik çevrelere bakıldığında birkaç ünlü isim istisnâ edilirse,² çeşitli gerekçelerle bu iddiâları benimsemedik neredeyse hiç kimse kalmamış gözükmektedir.

İddiâların dayanak noktalarını ve bilimsel ritüellere uygun olup-olmadığını yeterince sorgulamadan, hüküm vermekte aceleciliğin bir sonucu olarak medya aracılığıyla kısa sürede halk arasında da yaygınlaştırılan bu iddiâların; tarihi, topografik, toponomik ve epigrafik alanlarda hiçbir araştırmaya girililmeksizin, tek bir kaynak üzerinde fikir yürütülerek ortaya atıldığı bir gerçektir. Öyle ki iddiâ sahiplerinin birçoğu, bu konuda yeni tespitlerle araştırma dairesini daha da genişletmeleri beklenirken, dışına çıkamadıkları bu rivâyetin “tek” oluşunu iddiâlarının doğruluğuna delil bile göstermişlerdir.

Yaklaşık bir asırdır devâm eden konu ile ilgili tartışmaları yeniden ele alacağımız bu makalemizde; Ulubatlı Hasan’ın şimdiye kadar târih çevreleri ta-

¹ Erdoğan Aydın, *Fatih ve Fetih, Mitler ve Gerçekler*, Doruk Yayıncılık, Ankara 1997, s. 86 vd.; Vahdettin Engin, “Ulubatlı Hasan’ı Bırak, Balaban Çavuş’a Bak!”, *Hürriyet Tarih*, 28.05.2003, s. 10-11; Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, I, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2002, s. 57-58; Erhan Afyoncu, *Truva’nın İntikamı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012, s. 86-90; İlber Ortaylı, “Şanlı Bir Tarihin ‘Renkli’ Balonları”, haber: Şenol Demirci, “İşte Tarihi Palavralar” ara başlığı altında, *Milliyet Gazetesi*, 02.09.2003; Murat Bardakçı, “Ulubatlı da Bir Şey mi, Daha Yığınla Tarihi Hurafemiz Var”, *Hürriyet Gazetesi*, 07.09.2003 vb.

² Feridun M. Emecen, “Menkıbe-Târih İlişkisinin Çarpıcı Bir Örneği: İstanbul’un Fethinde Surlara İlk Çıkanın Kimliği Meselesi”, *İ. Aydın Yüksel’e Armağan*, İstanbul 2012, s. 251-260; F.M. Emecen - Abdülkadir Özcan - E. Semih Yalçın, “Ulubatlı Hasan İle İlgili İddialara Yanıt”, *İletim Gazetesi*, 29.05.2003.

rafından bilinmeyen, tarihî yarımadaının en önemli bölgesinde keşfettiğimiz meçhûl kabri, kaybolan kitâbesi, yok olan mescidi ve Bursa Ulubat Gölü yakınlarındaki köyünü içine alan vakfiyesi üzerinde durularak; fethin sembolü niteliğindeki bu büyük Türk şehîdinin târihte saklı kalan kimliği ve yaşam hikâyesi, resmî belgeler, arşiv kayıtları ve tespit ettiğimiz yeni bilgiler ışığında aydınlatılmaya çalışılacaktır.

"Ulubatlı Hasan" Rivâyeti ve Asılsızlığına İlişkin İddiâların Kısa Bir Eleştirisi

Fethe bizzat tanık olan ünlü Bizans'lı tarihçi ve devlet adamı Yorgios Sfrancis, *Chronicon Minus* adıyla bilinen kısa kroniğinin genişletilmiş versiyonu *Chronicon Maius*'ta; İstanbul surlarına ilk sancağı dikenin memleketi Lopadion (Λουπαδίου/Ulubat) olan, "Χασάνης/Hasan" adında iri cüsseli, çok güçlü bir yeniçeri olduğunu belirtmiş ve bu bilgi ilk defa XIX. yüzyılın başlarında Hammer'in Almanca *Tâhîh*'i aracılığıyla literatüre girmişti.³

Sfrancis, XX. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar kendisine âdiyetinde hiç kimşenin şüphe etmediği kroniğinde, elinde kılıcıyla Romanos burcunun üzerine ilk kez çıkmayı başaran, taş ve ok fırlatan Rumlar'ı kendisine has şiddetiyle tek başına kaçıran, ne var ki sonunda tâkati kesilerek burcun üzerinde şehîd olan Ulubatlı Hasan ve berâberindeki otuz kişiyi bir görgü şahidinin sıcak üslûbuyla aynen şöyle tasvir etmişti:

"Καί τις ιανίτζαρις τοῦνομα Χασάνης, ἐκ τοῦ Λουπαδίου ὁ γιγαντώδης ὄρμητο λένδροσ, ὑπὲρ κεφαλῆς τῆ ἀριστερᾶ χειρὶ τὸν θυρεὸν βαλὼν, τῆ δὲ δεξιᾷ τὸ ξίφος ἀσπασάμενος, ἐπὶ τὸ τεῖχος, οὗ ἐθεώρει τὴν σύγχυσιν, ἐχώρησεν. Εἶποντο δὲ αὐτῷ καὶ ἕτεροι ὡσεὶ τριάκοντα τὴν ἀνδρείαν ζηλώσαντες. Οἱ δὲ ἐναπομείναντες ἡμέτεροι ἐν τῷ τείχει κατεκόντιζον αὐτοὺς καὶ βέλεσιν ἐβαλλον καὶ λίθους ὑπερμεγέθους ἐκούλιον κατ' αὐτῶν· δέκα καὶ ὀκτώ ἐξ αὐτῶν ἀπεκρήμνισαν. Ὁ δὲ Χασάνης οὐ πρότερον ἐπέσχε τὴν ὄρμην ἢ ἀνελθεῖν ἐν τοῖς τείχεσι καὶ τρέψασθαι τοὺς ἡμετέρους. Ἦνίκα γοῦν ἐκράτησε τῆς ἐπιχειρήσεως, καὶ ἕτεροι πολλοὶ ἀκολουθήσαντες ἀνήρχοντο εἰς τὸ τεῖχος. Καὶ τοὺς ἀναβαίνοντας οὐκ ἔφθανον κωλύειν οἱ ἡμέτεροι διὰ τὴν ὀλιγότητα· οἱ δὲ πολέμιοι πλῆθος ἦσαν, τοῖς δὲ ἀναβάσι συμπεσόντες ἐμάχοντο καὶ ἦν οὐκ ὀλίγος αὐτῶν ὁ φόνος. Καὶ ὁ Χασάνης μαχόμενος προσπαισθεὶς πέτρα τινὶ κατέπεσεν. Ἐπιστραφέντες δὲ οἱ ἡμέτεροι καὶ ἰδόντες αὐτὸν κείμενον ἐβαλλον πάντοθεν."⁴

"İşte o sırada aslen Lopadion (Ulubat)'lı olup koca bir vücûda sâhip olan 'Hasan' adlı bir yeniçeri, sol eli ile başının üstüne kalkanını tutup, sağ eli ile kılıcını çekti ve bizimkilerin şaşkınlık içinde geri çekildikleri o bölgede sûrun tepesine doğru atıldı. Onunla aynı cesâreti göstermek isteyen otuz kadar diğeri de kendisini takip etti. Bizimkilerden hâlâ surlarda kalan-

³ Bu kısmın Türkçe tercümesi için, bkz. Joseph Von Hammer, *Osmanlı Tarihi*, I, çeviren: Mehmed Atâ', sadeleştirip özetleyen: Abdülkadir Karahan, IV. Baskı, MEB Yayınları, İstanbul 2005, s. 185.

⁴ Georgios Sphrantzes, "Cronica (Chronicon Maius): 1258-1481", *Memorii*, II, Editie Critica de Vasile Grecu, Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, Bucureşti (Bükreş) 1966, pp. 426-429.

lar ise üzerlerine kayaları yuvarlıyorlardı ve onlardan on sekizini aşağı attılar. Ne var ki, Hasan kendisine mahsus şiddeti ile sürun üzerine çıkıp bizimkileri kaçırmayı başardı. Bu zafer üzerine diğerleri de onu takip ederek, surlara tırmanma fırsatını buldular. Bizimkiler, sayılarının pek az olması nedeni ile sūra tırmananlara mâni olamadılar. Düşmanın sayısı fazla idi, buna rağmen yine de yukarıya çıkanlara saldırdılar ve onlardan birçoğunu öldürdüler. Bu çatışma sırasında Hasan'a bir taş isâbet etti ve onu yere yıktı. Kendisini yere yıkılmış görünce, bizimkiler de üstüne her taraftan taş fırlatmaya başladılar. O ise dizleri üstüne kalkmış kendini savunmaya çalışıyordu. Ancak almış olduğu pek çok yaradan dolayı artık sağ kolu işlemez oldu ve oklarla kaplandı, nihâyet berâberindeki pek çok kişi ile birlikte öldü.⁵

Şimdiye kadar İhtifalci Mehmed Ziyâ'nın 1914'teki fetih ihtifâli (kutlaması) hakkında *Tanîn Gazetesi*'nde yayınlanan bir yazısından⁶ hareketle, Osmanlılar'ın bu tarihe kadar surlara çıkan ilk asker olarak "Balaban Çavuş"u bildikleri, Ulubatlı Hasan rivâyetinin ise çok daha sonraları, 1940'lardan itibaren yaygınlaşmış efsaneleştirildiği iddiâ edilmiş⁷ ve bundan sonra akademik çevrelerde "Fetihte Ulubatlı Hasan adlı birinin olmadığı" furyası sürüp gitmiştir. Oysa konu hakkında yaptığımız basit bir araştırma dahi göstermiştir ki; bu tezin tam aksine Ulubatlı Hasan, *Hammer Târîhi*'nin ilk Türkçe tercümesi yayınlanmadan sekiz, *Tanîn Gazetesi*'ndeki ihtifal haberinden tam on dört yıl önce, 1316/1900'de fethedâir *Feth-i Celil-i Koşanîniyye* adında bir monografi kaleme alan Ferik Ahmed Muhtar Paşa tarafından, oldukça net ve vurgulu bir biçimde "Fetihte burca ilk sancağı diken Türk askeri" olarak gösterilmiştir.⁸ Fethi müstakil olarak ele aldığı için Hasan'ı doğrudan târih literatürüne katmış bulunan bu meşhur eserde yapılan vurgunun, bir gazete haberinden çok daha önemli olduğunda şüphe yoktur. İhtifalci Mehmed Ziyâ Bey tertip heyetiyle birlikte konuyu yeterince tetkik etmeden, düz bir mantıkla yalnız Hammer'in eserinden çok daha sonra yazılan *Ķâmûsü'l-A'lâm'a* bakarak "Balaban Çavuş"u odaklı⁹ bir müsâmere tertip ettirmiştir ki, aslında sanıldığı gibi bu da târihi gerçekliğe aykırı bir durum değildir.¹⁰

Ahmed Muhtar Paşa'nın bu meşhur eserinde yer alıp, literatürde yavaş yavaş fethin simgesine dönüşmeye başlayan "Ulubatlı Hasan" rivâyeti, bundan

⁵ Bu Türkçe tercüme, cümleleri toparlayıcı küçük düzeltmelerle; Kriton Dinçmen, *Şehir Düştü: Bizanslı Tarihçi Francis'den İstanbul'un Fethi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992, s. 95-96'dan alınmıştır.

⁶ Mehmed Ziyâ Beg, *Tanîn Gazetesi*, Sayı: 1964, 29 Mayıs/11 Haziran 1330/1914.

⁷ Vahdettin Engin, *a.g.d.*, s. 10-11; Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, I, s. 57-58; Erhan Afyoncu, *Truva'nın İhtikamı*, s. 86-90.

⁸ Hammer'den naklen, bkz. Ahmed Muhtâr Paşa (Ferik), *A'yâd-ı Mefâhîr-i Millîyye-i 'Oşmâniyye'den 'Oşmânlılığın Avrupa'da Tarz-ı Te'essüsü, yâhüd Feth-i Celil-i Koşanîniyye*, Tâhir Beg Matba'ası, İstanbul 1316/1900, s. 202.

⁹ Şemseddin Sâmî, *Ķâmûsü'l-A'lâm*, II, Mihrân Matba'ası, İstanbul 1306/1890, s. 1206-1207.

¹⁰ Bu konunun geniş izâhi için, surlara ilk tırmananlardan "Balaban Ağa" ile "Muşafâ Beg" in de târihi kimliklerine ve Ulubatlı Hasan'la bilinmeyen ilişkilerine ışık tutacak olan *Fâtih'in 'Alemdârı, Şehidler Serdârı Ulubatlı Baba Hasan ve Fetihte Burçlara Sancağın Dikme Meselesi* adlı kitabımızı beklemek gerekecektir.

sonra bekleneceği üzere özellikle Yunan ve Romen akademik çevrelerinde rahatsızlığa neden olmuş; bu ise 1930'ların başlarından itibaren Yunan târihçi Papadopulos, Hanak-Philippides ve Romen târihçi Grecu'nun yersiz iddiâları ekseninde, hiçbir bilimsel kaygı gözetilmeksizin *Chronicon Maius*'ün "pseudo" (sahte) olduğu, XVI. yüzyılda Monemvasia metropoliti Makarios Melissinos (ö. 1585) tarafından uydurduğu iddiâsının türemesi sonucunu doğurmuştur.¹¹ Kısa kronik Sfrancis tarafından 1477 yazının sonuna ait yapılmış kısa bir girişle yarım kalırken, geniş kronikte bu târihin yerine bizzat yazarının dilinden: "29 Mart 1488'de çok hasta olmasına rağmen, önde gelen yurttaşların ricâsı üzerine" yazıldığı belirtilmesi,¹² ilkinde Sfrancis "πρωτοβουβαριτης/ protovestiaritis = imparatorluk muhafızlarının başı" gösterilirken¹³ ikincisinde "πρωτοβουβαριτου/ protovestiaris = imparatorun elbiselerinin sorumlusu" olarak gösterilmesi,¹⁴ içinde Melissinos ailesine ait yeni farklı bilgilere de yer verilmesi... gibi kolaylıkla açıklanabilir noktalar;¹⁵ hattâ daha önce hiç kimse tarafından yapılmamış bir şeymiş gibi, müverrihin eserini Sakızlı Leonardo (ö. 1459), Paraspondylos Zotikos ve Laonikos Chalkokondyles gibi çağdaşı diğer yazarların eserleriyle genişletmesi bile bu konuda iddiâ sâhiplerinin aleni istismârına malzeme olmuştur.¹⁶

Bu trajikomik sözde kanıtlar, meseleye objektif yaklaşan ciddi bilim adamları tarafından peşinen reddedilse de,¹⁷ içeriği yeterince sorgulanmadan yeni bir keşifmiş havasına sokularak târih câmiâsında kısa zamanda rağbet bulmuştur. Oysa ki metnin aslî yazarının, kroniğin bütününe hâkim olan ilk ağızdan anlatır üslûbu, olayların içinde olduğunu kesinleştiren "Bizimkiler / Türkler" şeklindeki özgün vurgusu, özellikle fetihle ilgili "III. Bölüm"ün dıştan hiçbir ilâve, çıkarım ve müdâheleye imkân vermeyen, giriş-gelişme-sonuç esâ-

¹¹ I. Papadopulos, "Phranzès estil réellement l'auteur de la grande chronique qui porte son nom?", Actes du IVe congrès international des études byzantines I, *Bulletin de l'institut archéologique bulgare*, IX, Sofia 1935, pp. 177-189; Vasile V. Grecu, *Georgios Sphrantzes. Leben und Werk. Makarios Melissinos und sein Werk*, extras din "Byzantinoslavica", XXVI/1 (1965), pp. 62-73; Vasile Grecu, *a.g.e.*, Introdúcere, pp. XIII-XIV; M. Philippides, "The Fall of Constantinople: Bishop Leonard and Greek Accounts", *Greek, Roman and Byzantine Studies*, XXII, (1981), pp. 287-300; W. Hanak - M. Philippides, *The Siege and Fall of Constantinople in 1453*, Farnham, Ashgate 2011, pp. 152-160; Levent Kayapınar, *Chronicon Minus: İstanbul'un Fethinin Bizanslı Son Tanığı Yorgios Sfrancis'in Anıları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 1-16.

¹² Georgios Sphrantzes, "Cronica (Chronicon Maius): 1258-1481", *Memoriî*, II, p. 590.

¹³ Georgios Sphrantzes, "Cronica (Chronicon Minus): 1401-1477", *Memoriî*, I, Editura Critica de Vasile Grecu, Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, Bucureşti (Bükreş) 1966, pp. 2-3.

¹⁴ Georgios Sphrantzes, "Cronica...", *a.g.e.*, pp. 150-151.

¹⁵ W. Hanak - M. Philippides, *a.g.e.*, s. 152-160. Burada Melissinos ailesine yapılan göndermeler ve münferit değişiklikler, ailesini imparatora yakın göstermek için metni değiştirdiği saplantısıyla direkt Melissinos'a atfedilmiştir. Oysa yeni kroniğin bu kısmında imparatorla ilgili tüm ifadelerin metinden kaldırılmış olması bu iddiâyı en başından çürütüp izâle ettiği gibi; aksine -daha mantıklı olarak- bizzat Sfrancis'in Mora'da kaldığı sırada aile ile yakınlığını pekiştirmek için geçmişe yönelik daha farklı olayları ön plâna çıkardığı da düşünülebilir. Bu iddiâ, hiçbir ilmi hassâsiyet gözetilmeksizin Kayapınar, *a.g.e.*, Giriş, s. 12'de de aynen tekrar edilmiştir.

¹⁶ Papadopulos, "a.g.m.", s. 177; Hanak-Philippides, *The Siege and Fall of Constantinople...*, s. 146-152.

¹⁷ M. Carrol, "Notes on the Authorship of the siege section of the Chronicon Maius of Pseudo-Phrantzes book III", *Byzantion*, LXI (1971), s. 28-44; LXII (1972), s. 5-22; LXIII (1973), s. 30-38; LXIV (1974), s. 17-22.

sına dayalı bütünlük kompozisyonu bu gülünç gerekçeleri peşinen ortadan kaldıracak ve “*Ulubatlı Hasan*” rivâyetini de sağlam tarihi bir temele oturtacak derecede uyumludur. Nitekim yukarıdaki bilim ve mantık dışı iddiaların tam aksine; iki kronik arasındaki yazım zamânı farkının, bekleneceği üzere kısa metnin daha sonra genişletilmesinden kaynaklandığı, Sfrancis’in görevine ilişkin birbirine çok yakın iki kelimenin yazımında mükerrer bir istinsah hatâsı yapıldığı, Melissinos ailesi ile ilgili eklentilerin ise Sfrancis’in Mora’da kaldığı sırada aile mensupları ile ilişkilerinin güçlenmesinden ve onlardan daha geniş bilgi alma imkânı elde etmesinden kaynaklandığı izaha imkân bırakmayacak derecede açıktır. İddiacıların Sfrancis’in *Chronicon Minus*’ta Fâtih’e ve Türkler’e karşı sadece “*menfur ve gaddar emir*”, “*dinsiz*”, “*acımasız*” gibi ithamlar yöneltirken, *Maius*’ta daha geniş hakaretlere yer vermesini bir çelişkiymiş gibi yansıtmaları da ilmî ciddiyetten çok uzak bir iddiâdır. İstanbul’un fethini bile birkaç cümle ile geçiştiren yazarın, bu kadar kısa bir metinde hakaretlere çok geniş bir yer ayırması beklenemeyeceği gibi; Sfrancis’in oğlu ile ilgili çirkin imâ üstü kapalı bir şekilde aslında *Küçük Kronik*’te de vardır¹⁸ ve onun eserini yazarken Dukas’a haber aktaran tarafı çevrelerin iftirâlarından etkilenip aşırı yorumlara sarmış olması da gâyet olasıdır.

Chronicon Minus’ta (Has Murad Paşa’nın ölüm sebebi örneğinde olduğu gibi), kendi yaşadığı zamanın olayları hakkında yanlış bilgiler de aktardığı görülen Sfrancis’in, adı üstünde “*genişlettiği*” bir eserde bu hatâlarını kendi eliyle düzeltmesi, değiştirmesi, verdiği bilgileri daha da genişletmesi, kelimele-ri nâdiren yanlış imlâ etmesi ve te’lif târihini güncellemesinde şaşılacak hiçbir taraf olmadığı gibi, bunlar metnin “*pseudo/sahte*” oluşuna da ne ilmî ne mantıkî anlamda hiçbir delil teşkil etmez. Yalnız târih sahasında değil, tüm bilim alanlarında cârî olan eser yazım geleneğinin asırlardır süregelen kalıplaşmış en bilindik nüanslarını sergileyen bu durumlar, bir eserin “*sahte*” oluşuna delil teşkil etseydi, eserini genişletmeye teşebbüs eden her müellifin bu girişimini bir “*sahtekârlık*”, yazdığı daha ayrıntılı ve nitelikli her eseri “*sahte*” ve aralarında tek bir istinsah hatâsı bile bulunan her nüshasını “*uydurma*” kabul etmemiz gerekirdi. Bu ise bilimsellikten uzaktan-yakından alâkası olmayan bir yaklaşımdır.

Nitekim *Chronicon Maius* metni, kısa kronikte yer almayan; eserin bizzat Sfrancis’e ait olduğuna kesinlik kazandıracak ve dış müdâhale ihtimalini peşinen ortadan kaldıracak şekilde, yazarın: “Καὶ ἀναβὰς ἐφ’ ἵππου ἐξηλθομεν τῶν ἀνακτόρων περιερχόμενοι τὰ τεῖχη, ἵνα τοὺς φύλακας διεγειρώμεν πρὸς τὸ φυλάττειν ἀγρόπῳς : “*İmparator atına bindikten sonra saraydan çıktık ve nöbetçilerin tüm dikkatleriyle mevzilerinde bulunmalarını te’min için surları teftiş ettik...*”, “Ὡς οὖν εἶδεν ὁ δυστυχῆς βασιλεὺς καὶ ὁ ἀφέντης μου, δακρυχέων ἐπαρεκάλει τὸν Θεὸν

¹⁸ “Ἐν ᾧ δὴ χρόνῳ καὶ μνηὶ ἀνεῖλεν αὐτοχειρία τὸν φίλιππὸν μου υἱὸν Ἰωάννην ὁ ἀσεβέστατος καὶ ἀπηνέστατος ἀμηνρᾶς ὡς δὴθεν βουλή θέντος τοῦ παιδὸς τοῦτο ποιῆσαι κατ’ αὐτοῦ.” (G. Sphrantzes, *Chronicon Maius*, p. 104): “*Aynı yıl (6962=1453) ve aynı Aralık ayında, çok menfur ve gaddar biri olan emir, benim çok sevgili oğlum Yoannis’i kendi eliyle öldürdü, çünkü -ah ne yazık ki doğru- delikanlı ona karşı bir şey yapmasını istemişti...*” Agostino Pertusi, *İstanbul’un Fethi*, I, trc.: Mahmut H. Şakiroğlu, İstanbul Fethi Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2004, s. 209.

καὶ τοὺς στρατιώτας” : “Benim mutsuz imparator ve efendim bu manzarayı gördüğünde, yaşlı gözlerle Tanrı'ya duâ ediyordu...”, “Οὐαί, οὐαί κάμοι τῆς προνοίας ἐν τίνι καιρῷ με φυλαττούσης?..” : “Heyhât! İlähî takdir tarafından neleri görmem kararlaştırılmıştı?...” gibi özgün ifâdelerini içermektedir.¹⁹ Kısa kronikteki fetihle ilgili yegâne tarihî kayıt olan ve her iki kronikte de ortak ifâdelerle tekrarlanan: “ἐμοῦ πλησίον αὐτοῦ οὐχ εὐρεθέντος τῆ ὥρα ἐκείνῃ, ἀλλὰ προσιτάξει ἐκείνου εἰς ἐπίσκεψιν διῆθεν ἄλλου μέρους τῆς πόλεως : Ben o sırada efendim imparatorun yanında bulunmuyordum; fakat emri üzerine şehrin başka bir tarafına teftişe gitmiştim.” cümlesinin,²⁰ *Chronicon Minus*'ta bulunmayan, yalnız *Chronicon Maius*'ta karşımıza çıkan yukarıdaki daha önceki cümlelerle bire-bir aynı üslubu taşıması, onların sonucunu açıklar nitelikte olması ve aynı görevdeki kişinin ağzından çıktığının aşikâr olmasından da anlaşılacağı üzere, kroniği genişleten kimse olaylara bizzat şahid olan ve o sırada surları teftişle vazifeli bulunan Sfrancis'ten başkası değildir.²¹

Yukarıdaki zorlama iddiâları eserin sahteliğine delil getirmeye çalışanlar bu özgün ifâdelerden nedense hiç söz etmemiş, içine düştükleri bu çelişkili duruma mantıklı bir açıklama da getirememişlerdir. Oysa bu açık ifâdeleri bile Melissinos'un uydurmuş olduğunu iddiâ edecek kadar ileri gidenlerin; bu ilginç, aşırı ve sıradışı iddiâlarının bilimselliğini ispatlamak için “laf” değil, aynı düzeyde sağlam, inandırıcı ve sıradışı deliller ortaya koymaları gerekirdi.

Ulubatlı Hasan'ın Yaşadığını Doğrulayan Tarihî Kanıtlar

Ulubatlı Hasan'ın târihte hiç yaşamadığı iddiâlarına Sfrancis'in yukarıdaki eserinden başka, Osmanlı tarafında bunu kanıtlayacak hiçbir tarihî bulgunun var olmadığı gerekçe gösterilmiştir. Bu gerekçe Sfrancis'in rivâyetinin asılsızlığına hiçbir delil ve bahâne teşkil etmese de, literatürde bu konuda önemli bir bilgi boşluğu ve tarih câmiâsında ciddi bir veri yoksunluğu bulunduğu doğru olarak işaret etmektedir. Öyle ya; Fâtih'in madem ki fethedilmiş damgasını vurmuş bu kadar büyük bir sancaktârı vardı, neden ondan günümüze tek bir iz bile olsun ulaşmamıştı?

Bundan birkaç ay önce tarihî yarımada içinde yaptığımız araştırmalar sırasında, asırlardır cevapsız kalan bu soruya kesin bir cevap teşkil edecek çok önemli tarihî bir kanıtla karşılaştık. Ulubatlı Hasan'ın varlığını ve sancak dikme vak'asını sıradan bir rivâyet olmaktan çıkarıp güvenilir bir biçimde tarihî gerçeklik noktasına taşıyan bu topografik kanıt, fetih çağından beri Fâtih'in Horhor semti yakınında, şimdiki Büyükşehir Belediye binâsının hemen aşağısında, Kıрма Tulumba Sokağı ile Girdap Sokağı'nın birleştiği

¹⁹ G. Sphrantzes, *Memorîi*, II, pp. 422-423, 428-429, 432-433; Kriton Dinçmen, *Şehir Düştü*, s. 90, 96, 101.

²⁰ G. Sphrantzes, *a.g.e.*, I (Chronicon Minus), pp. 96-99; II (Chronicon Maius), pp. 428-429; K. Dinçmen, *a.g.e.*, s. 97.

²¹ Melissinos'a atfedilen *Chronicon Maius*'ün Sfrancis'in kaleminden çıktığını kanıtlayan deliller, Ulubatlı Hasan'a odaklı iddiâlar ekseninde daha geniş delil ve izahlarla *Fatih Sultan Mehmed Dönemi Osmanlı Dünyası Sempozyumu*'nda sunulan: “Fetih'te Surlara Sancak Dikme Meselesine Farklı Analitik Bir Yaklaşım: ‘Ulubatlı Hasan’ Rivâyeti Efsâne midir, Gerçek midir?” başlıklı bildirimizde yer almaktadır.

noktada metrük hâlde duran Fâtih'in şehid Sancaktârı "Alemdâr Baba Hasan" ya da "Baba Hasan-ı 'Alemî" kabridir. Geçen asrın ortalarına kadar vâir olan, ancak 1956'da Atatürk Bulvarı açılırken değersiz ve işe yaramaz olduğu gerekçesiyle sebepsiz yere yıktırılan Mescid'yle birlikte, eski İstanbul halkı arasında öteden beri epeyce meşhur olan bu kabir, asırlar boyunca fethin en büyük Şehid'i Alemdâr Hasan'ın hâtirasını yansıtan gözle görülür en büyük târihî kanıtı ve içinde bulunduğu mahalle de bizzat "Baba Hasan-ı 'Alemî" adını taşımaktaydı.²²

Orhan Mümtaz'ın 1950 yılında kaleme aldığı notlarına göre; Atatürk Bulvarı ile Saraçhane'den Aksaray'a inerken sağda, yolun altındaki ilk mescid olan Baba Hasan 'Alemî Mescidi, yarı kârgir dört duvar üzerine inşa edilmişti ve kiremit örtülü basit bir çatıya sahipti. Minâresi tuğla ile örülmüş, şerefesi taş korkuluklu, minâre külâhı ise kurşun örtülü olup, mihrâbı dışa doğru çıkıntı şeklindeydi. Son cemaat yerinde beş ahşap direk çatılmış bir çatısı bulunan mescid, 1936-1937 yılları arasında Vakıflar Umûm Müdürlüğü tarafından kadro dışı bırakılarak, ayda iki buçuk liraya kiraya verilmiştir. Birkaç basamak taş merdivenle çıkılan mescidin avlusundaki müezzin meşrûtası odacıklar da aynı şekilde kiraya verilmiş ve ana bina gibi bakımsızlıktan perişan bir hale gelmiştir.²³ 29 Ağustos 1941 târihinde Vakıflar Umûm Müdürlüğü tarafından hazırlanan raporda; mescid, kabir ve kitâbesiyle ilgili bilgi ve fotoğraflar dosyalanmış, ancak bunların tasnif dışı bırakıldıkları da kayıt altına alınmıştır.²⁴ Nihâyet 1956'da: "Ahşap çatılı ve değersizdir!" denilerek sebepsiz yere yıktırılan mescidden, geriye sâdece üzerinde hiçbir yapı bulunmayan boş bir arsa kalmış;²⁵ Alemdâr Baba Hasan'ın kabri ise resmî makamlarla yürütülen harâretli yazışmalar sonucu yok olmaktan son anda kurtarılmıştır.

Buraya kadar Alemdâr Baba Hasan'ın kabir ve mescidini, sadece isim benzerliği ve Fâtih'in sancaktârı olması mantığıyla Ulubatlı Hasan'a nisbet etmeye çalıştığımız akla gelmiş olabilir. Ne var ki Alemdâr Baba Hasan'ın "Ulubatlı

²² BOA, *Tapu Tahrir Defteri*, nr.: 251, s. 419; Ö. Lütfi Barkan - E. Hakkı Ayverdi, İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Târihli, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1970, s. 236. Ayvansarayî Hüseyin Efendi *Hadîkatü'l-Cevâmi* de Alemdâr Baba Hasan'ın kabir ve mescidinin XVIII. yüzyıldaki durumu hakkında önemli bilgilere yer vermiş; yokuş üzerine inşa edilmiş olan mescidin kapılarından birinin önünde küçük bir merdiven bulunduğunu haber vermiştir. Müellifin ifâdesine göre Alemdâr Baba Hasan Ağa'nın kabri mescidden biraz daha ileride, bir evin bahçesi içinde bulunuyor ve sokağa bakan duvar penceresinden ziyaret ediliyordu. Zamanla bu pencere kapatılmış, kabir bahçenin iç tarafında kalmış; mescidin içine daha sonra Zimmet vekili Kâtip Mustafa Efendi tarafından bir minber yaptırılmıştı. Krş. Hâfiz Hüseyin bin İsmâ'il-i Ayvânsarayî, *Hadîkatü'l-Cevâmi*, I, İstanbul: Matba'a-i 'Âmire, 1281/1865, s. 60.

²³ Reşat Ekrem Koçu-Mehmed Ali Akbay, "Babahasanalemi Mescidi", *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1960, s. 1739-1741. Burada verilen bilgiler; kısmen önemli ilâveler, eksiklik ve değişikliklerle şurada da tekrar edilmiştir: Recep Ekicigil, "Babahasan-ı Alemî Mescidi", *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi*, II, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1982, s. 935-936.

²⁴ Vakıflar Umûm Müdürlüğü, *Hasan Baba Mescidi ve Türbesi*, 29.08.1941 târihli Rapor, Dosya nr.: 532.

²⁵ Mescid arsası günümüzde Antikacılar Çarşısı tarafından özel otopark alanı olarak kullanılmakta olup, yaptığımız araştırmalar sırasında bitim noktasında mescide ait olduğu anlaşılan pencere yerleri ve duvar kalıntılarına rastlanmıştır.

Hasan"dan başka biri olmadığı bilgisine bizi ulaştıran kesin kanıt; bu mahalle, mescid veya taşıdığı "*Hasan*" ortak ismi değil, onun kabrinin şimdi mevcut olmayan kitâbesinde yer alan ilginç beyitlerdir.

'Alemdâr Baba Hasan'ın "Ulubatlı Hasan" Olduğunu Kesinleştiren Kabir Kitâbesi

Fâtih'in alemdârı Baba Hasan'ın Ulubatlı Hasan'dan başka biri olmadığını kanıtlayan en önemli tarihî materyal, 1956 yıkımına dek kabrinin köşe duvarı üzerinde yer alan tâmir kitâbesidir. Orhan Mümtaz'ın notlarında bildirdiğine göre; 1950'de Baba Hasan Ağa'nın kabri üzerinde herhangi bir şâhîde bulunmuyor, yalnız bir ağacın üzerinde yeni harflerle: "*Fatih'in Alemdarı Hasan Baba Alemi'nin mezarıdır*" yazılı bir levha asılı duruyordu.²⁶ Kabrin çevresindeki yarım duvarın sokağa bakan köşesinde, demir parmaklıkların yan tarafında bulunan duvara gömülü târihî mermer kitâbesinde ise, Alemdâr Hasan'ın adını da içeren şâir Sıdkî'ye ait beş beyitlik bir târih manzûmesi yer alıyordu. Mescidin yıkılışıyla birlikte bu kitâbe ortadan kaybolmuş; hattâ Süleyman Faruk Göncüoğlu'nun bildirdiğine göre, 1976'da bir ara Aksaray'daki bir antikacı dükkânının vitrininde satışa konulmuştur.²⁷ Kabrin en orijinal ve en önemli parçası olan kitâbenin şimdi nerede bulunduğu dair hiçbir iz ve işaret yoktur.

Orhan Mümtaz yukarıdaki notlarına, üzerindeki yeşil yağlıboya yüzünden okunamayacak durumda olduğunu belirttiği kitâbenin manzum metnini kaydetmişse de, birçok kısmını yanlış biçimde okumuş, bazı yerlerini ise hiç okuyamamıştır. Neyse ki biz şimdi mevcut olmayan bu çok önemli kitâbenin, 1930'larda merhum Süheyl Ünver tarafından çekilmiş nisbeten biraz zor okunan ve 1940 yılı Aralık ayının son günlerinde, Vakıflar Umum Müdürlüğü'nce temizlenip boyandıktan sonra çekilmiş daha net ve okunur durumda olan iki ayrı fotoğrafını tespit etmiş bulunuyoruz.

Alemdâr Baba Hasan'ın "*Ulubatlı Hasan*"dan başka biri olmadığını gözler önüne seren kitâbedeki bu manzûmede; onun burca çıkıp Fâtih'in sancağını dikmesi, surlar üzerinde Rumlar'la mücâdeleye girişmesi ve kanlar içinde kalarak şehâdete ermesi, Sfrancis'in rivâyetindeki benzer tasvirler eşliğinde şöyle ortaya konulmuştur:

“Yedümde tiğ-ı âteş-tâb dilümde nazm-ı Settârî
Ben oldum Fâtih'ün ol günde mergüb 'alem-dârî
Ğazâ-yı ekber itdüm Rüstemâne haşmıla yed-kesr
Oluban garğ-ı hün-âlüd işte Şehîdler Serdârî
Yaturdum kimse bilmez hâl [û] ahvâlümü hergiz Hân
Meger ma'nâda irşâd eylemişler böyle düş-vârî

²⁶ Reşat Ekrem Koçu-Mehmed Ali Akbay, “Babahasanalemi Mescidi”, *a.g.e.*, IV, s. 1740; Recep Ekicigil, “Babahasan-ı Alemi Mescidi”, *a.g.e.*, II, s. 936. Uzun süre üzerinde isimsiz bir şâhîde ve ayak taşı bulunan kabrin 2007 yılında düzenlendiği sırada üzerine, Hattat Mahmud Şahin'in hakettiği kısa bir bilgi metni ve manzûme içeren yeni bir şâhîde ve ayak taşı yerleştirilmiştir.

²⁷ Süleyman Faruk Göncüoğlu, “Unutulmuş Tarihi Bir İstanbul Semti: Horhor”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sy.: 23, (2009), s. 141.

Çerāğum şu 'le-dâr iden, añâ durāğ cennet olsun
Hüdâ her bir umûrında ola anuñ meded-kârı
De-gil Sıdkî bunuñ ta'mirine menķûnı tārîh:
'Zehi devlet Hasan Baba ki heşt-seddin 'alem-dârı'
857.”²⁸

Manzûme günümüz Türkçe'sine şöyle tercüme edilebilir:

“Elimde ateş saçan kılıç, dilimde Settâr'ın nazmı
Ben oldum Fâtih'in o gün göz kamaştıran sancaktârı
Kahır pençemle düşmanla Rüstem'ce ulu gazâ ettim
Kanlar içinde kalarak oldum Şehidlerin Serdâr'ı
Hâl ve ahvâlimi kimse, Hân bile bilmeden yatarım
Meğer mânâ âleminden yöneltmişler bu güç ihtârı
Kandilimi yakıp uyarının durağı cennet olsun;
Hüdâ olsun tüm işlerinde onun yardım eden Yâr'ı
De Sıdkî bu kabrin tâmirine noktalı harfle tārîh:
Ne devlet ki Hasan Baba'dır sekiz burcun sancaktârı
1453.”

Vakıflar Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanan raporda okunamayan, Mümtaz'ın da notlarında okuyamadığı için: “*Tarih mısraının tam okunamaması şayanı esefdir.*” dediği,²⁹ yukarıda tam okunuşunu verdiğimiz son dizedeki noktalı harflerin toplamı hicrî 1221 (m. 1806) yılına tekabül etmekte ve manzûme-yi nazmeden Sıdkî'nin bir XVIII. - XIX. yy. şâiri olduğuna tanıklık etmektedir.

Bu kitâbe İstanbul'da tarihî yarımada içindeki fetih şehidlerine ait kabirler arasında, Alemdâr Hasan'ın kabrinin öteden beri diğerlerinden daha seçkin bir konuma yerleştirildiğini kanıtlayacak şekilde; Hasan'ın surlara sancak dikmesi ve şehâdete ermesini çok ayrıntılı tasvirler eşliğinde özenle aktaracak bir formda dizayn edilmiştir. Manzûme Alemdâr Hasan'ın elinde yalın kılıçla, tekbirler getirerek surların üzerine çıktığına, kahredici gücüyle düşmanla savaştığına, fetih günü Fâtih'in gıpta edilen sancaktârı olduğuna, sonunda kanlar içinde kalıp tüm şehidlere “*Serdâr*” olduğuna ve هشتسدين “*heşt seddin*”; yâni “*Sekiz burcun sancaktârı*” olmakla en büyük devlete kavuştuğuna işaret eder ki; bu, onun tamâmen ortak bilgiler çerçevesinde Sfrancis'in “*Χαράνης ἐκ τοῦ Λοιπαδίου / Ulubatlı Hasan*”ı ile aynı kişi olduğunu tarihî açıdan kesinleştirir.

Özellikle muhâsarada asıl devlete “*sekiz burc*”a ilk sancağı diken Hasan'ın eriştiğini gösteren tārîh mısra'ı, çağdaş kaynaklarda ilk sancağın Topkapı (Ἁγιος Ρωμανός / *Hagios Romanos*) burcuna, ikincisinin ise Silivrikapı'ya (πύργα τῆς Πιγῆς / *Porta tis Pighi*) dikildiğini gösteren bilgilerle³⁰ örtüşecek şe-

²⁸ Vakıflar Umum Müdürlüğü, *Hasan Baba Mescidi ve Türbesi Raporu*, Dosya nr.: 532, Fotoğraf nr.: 3998.

²⁹ Reşat Ekrem Koçu - Mehmed Ali Akbay, “Babahasanalemi Mescidi”, *a.g.e.*, IV, s. 1741.

³⁰ Krş. Tursun Beg, *Tārîh-i Ebû'l-Feth*, haz.: Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977, s. 56-58; Nicolo Barbaro, *Kostantiniyye Muhâsarası Ruznâmesi*, İstanbul Fetih Ce-

kilde; onun Ayvansaray'daki κερκοπορτα / *Kerkoporta*'dan Mevlânâkapı (πόρτα Ρηγίου/*Porta Rhegion*)'a kadar uzanan Silivrikapı'dan önceki sekiz burç arasında ilk sancağı diken kişi olduğunu netleştirerek,³¹ burçlara ilk sancağı dikenin kim olduğu tartışmalarına da kesin olarak açıklık getirmektedir. Buna göre Ρωμανός/*Romanos* (Topkapı) burcuna ilk Türk sancağını diken Osmanlı askeri Ulubatlı Alemdâr Baba Hasan'dan başkası değildi.

Şimdiye kadar Ulubatlı Hasan'ın genç, sıradan bir yeniçeri olduğu düşünülüyor; onun Sekban bölüğünün emektârı, Fâtih'in علم آق "Ak 'Alem'"ni taşıyan resmî Sancaktâr'ı olduğu³² bilinmiyordu. Oysa dönemin kaynakları, surlara çıkıp ilk sancağı diken grubun خصوصاً زمره ملازمان درگاه "husussa zümre-i mülâzımân-ı Dergâh (*Saray*)"dan, Sultân'ın ظل رایت "zıll-ı râyet"i (sancağının gölgesi) altından ileriye atılıp اعلام فتوحات "a'lâm-ı fütühât (fetih 'alemleri/sancakları)"yla burçlara tırmanan seçkin askerleri olduğuna açıkça işaret eder.³³ Çağdaş kaynaklardaki verilerle aynı çizgide yürüyen bu ayrıntılı bilgiler, Osmanlılar'da henüz klasik vak'a yazım geleneğinin sürdüğü, Sfrancis'in eserinden hiç kimsenin haberdar olmadığı bir dönemde nazmedilen bu dizelerdeki tasvirlerin, gerçekten sağlam târihi bir esâsa dayandığını; kabrin tâmiri sırasında harap hâlde bulunan çağdaş mensur bir kitâbeden aktarıldığını sarâhatle te'yid etmektedir.

Alemdâr Ulubatlı Hasan'ın kitâbesinin üçüncü beyti, Sfrancis'in kayıtlarına paralel olan bu bilgiler dışında; onun cesedinin şehâdetinden sonra uzun bir süre, dönemin kaynaklarında bir tepeye dönüştüğü bildirilen sur dibindeki taş ve leş yığınları³⁴ altında kaldığına; Fâtih dâhil hiç kimsenin yerini bilmediği naaşının ancak rüyâda verilen bir işâretle ortaya çıkarıldığına dâir ilginç bir ayrıntıdan da bizleri haberdâr etmektedir.

Alemdâr Ulubatlı Baba Hasan'ın Yaşamına Işık Tutan Çağdaş Kayıtlar

Varlığı ve yaşamı bugüne kadar sır perdesi altında kalan Ulubatlı Alemdâr Baba Hasan'ın bilinmeyen hayat hikâyesine, vazifesine, vakıflarına ve

miyeti Yayınları, İstanbul 1976, s. 65-69; Kritovulos, *Historia (Kritovulos Tarihi: 1451-1467)*, çev.: Ari Çokona, Heyamola Yayınları, İstanbul 2012, s. 220-229; İdris-i Bitlisi, *Heşt Behişt Tercemesi*, VII. Ketibe, TSMK, Bağdat Köşkü, nr.: 196/1, vr. 76^b-77^b; İbn Kemâl, *Târîh-i İbn Kemâl*, VII. Defter, Tıpkıbasım, nşr.: Şerafettin Turan, TTK Yayınları, Ankara 1954, s. 63-65.

³¹ İbn Kemâl Silivrikapı (*Porta Pege*)'yi de aradan çıkararak: "henüz kal' a-yı düvâzdeh-burc-ı siphrde râyet-i zer-nigâr-ı izâ' et-şi'âr-ı mihr zuhûr itmemiş"ken, onun "âvâze'-i tekbîr"le "Topkapısı" burcuna "Sultân-ı âlemün ak' âlemi"ni dikmekle, aslında İstanbul'un kara surları tarafındaki دوازده برج "dûvâzdeh-burc = on iki burc"ün ilk sancaktârı olduğuna işaret eder (VII. Defter, s. 63-65). II. Bâyezid döneminde kayda geçirilen bu satırlar, o sırada İstanbul çevresinde Alemdâr Hasan hakkında böyle bir nitelemenin gerçekten mevcut olduğuna; Silivrikapı'ya dikilen ikinci sancağı da hesâba katarak onu هشتین علمداری "heşt-seddin (sekiz burcun) 'Alemdâr'ı" diye vasfedilen kitabenin devrin özgün anlayışını yansıttığına ilginç bir delil teşkil eder.

³² Krş. İbn Kemâl, *a.g.e.*, VII. Defter (Tıpkıbasım), s. 64. Çağdaş Rum müverrih Kritovulos da, Hasan'ın diktiğini çok iyi bildiğimiz sancağın "büyük sârün önüne çekilen büyük bayrakla sancak" olduğunu söyleyerek, onun Fâtih'in Has Sancaktârı olduğuna ve sancağını *Romanos (Topkapı)* burcunda dalgalandırıldığına açıkça işaret eder (Kritovulos, *a.g.e.*, s. 226-229).

³³ İdris-i Bitlisi, *a.g.e.*, VII. Ketibe, vr. 76^b, st. 15-23.

³⁴ Tursun Beg, *a.g.e.*, s. 57; İbn Kemâl, *a.g.e.*, VII. Defter, s. 64. İdris-i Bitlisi, *a.g.e.*, VII. Ketibe, vr. 77^a, st. 14-17.

soyuna ilişkin en önemli belge, Rebi'ü'l-evvel 828/Şubat 1425'te Bursa ve Edirne'de kurduğu vakıfları adına düzenlenmiş olan vakfiyesidir.³⁵ Orijinali şimdi neslinden gelen bir ailenin elinde bulunan bu vakfiyede Hasan Ağa'ya verildiği bildirilen قزىلچقلى Kızılçuklu (şimdiki Hasanağa) köyünün Ulubat Gölü'nün sâdece birkaç kilometre doğusunda yer alması, Sfrancis'in onun "ἐκ τοῦ Λουπαδίου/Lopadion (Ulubat)'lu" olduğu yönünde verdiği bilgiyi³⁶ doğrularak, her iki materyali aynı ortak veri etrafında birleştirir. Bursa kâdısı olduğu dönemde bizzat Molla Fenâri tarafından düzenlenmiş olan vakfiyede Baba Hasan Ağa, Çelebi Sultan Mehmed zamânından beri hânedâna yakınlığını, öteden beri seçkin Osmanlı ümerâsı arasında yer aldığını ve *Alemdarlık* (*Sancahtarlık*) vazîfesi yaptığını gösterecek şekilde: **جامع محاسن ، جامع الأمراء العظام ، ناصب لواء الإسلام ، رافع بدع والظلم ، المخصوص بين الأكابر بعلو الهمم ، مقرب الملوك والسلاطين ، حسناً من الدولة والدين حسن الكرام ، ناصب لواء الإسلام ، رافع بدع والظلم ، المخصوص بين الأكابر بعلو الهمم ، مقرب الملوك والسلاطين ، حسناً من الدولة والدين حسن الكرام - ابن عبد الله** "Cenâb-ı Melikü'l-ümerâ'î'l-izâm, Câmi'u mehâsinî'l-kirâm, Nâşıbu livâ'î'l-İslâm, Râfi'u bid'a ve'z-zulem, el-Maḥşûş beyne'l-ekâbir bi-'uluvvi'l-himem, Muḥarrebü'l-mülük ve's-selâfîn, Ḥasen^{en} mine'd-devleti ve'd-dîn Ḥasan Ağa -âle baḳâhu- ibn 'Abdu'llâh..." unvanlarıyla tavsif edilmiştir.³⁷

Baba Hasan Ağa'nın vakfiyesi onun Ulubat'lı oluşunun yanı sıra, babasının adının ناصب لواء الإسلام "Abdu'llâh" olduğunu, fetihten önce de *Islâm sancağının dikicisi* "رافع بدع والظلم" "Dîne sokulan bid'at ve zulmetlerin def edicisi" bir kumandan olduğunu te'yid ederek, her iki "Hasan"ın aynı kişi olduğunu kuşkusuz bir biçimde belgelemektedir. Vakfiye düzenlenirken otuzlu yaşların ortalarında olma ihtimâline nazaran, onun tahmînen 792/1390 yılı civârında Ulubat yakınlarında doğduğu tahmin edilebilir.

Alemdâr Hasan Ağa'nın 1425 yılı gibi erken bir târihte "*Alemdâr*" olması ve Osmanlı ümerâsı arasında rağbet bulması, daha önceki savaflara da genç bir Alemdar olarak katıldığını ve dikkate değer başarılar kazandığını akla yatkın hâle getirir. Onun İsâ Beg'in 839/1436 ve 846/1442 yıllarında düzenlenmiş her iki vakfiyesinin de seçkin şâhidleri arasında yer alması,³⁸ Çelebi Mehmed ve II. Murâd dönemlerinde Yahşî Beg'in oğlu vezîr-i a'zam Bâyezîd Paşa çevresine çok yakın olduğunu gösterdiği gibi;³⁹ kendi vakfiyesindeki رافع بدع والظلم "bid'at ve zulümleri def edici" unvânı da, 823/1420'de Şeyh Bedreddîn isyânını bastırdığı sırada bizzat Paşa'nın yanında bulunduğunu tarihi açıdan te'yid etmektedir.

³⁵ Vakfiyenin Bursa'nın Nilüfer ilçesine bağlı Hasan Ağa Köyü'nde Nalbantoğlu ailesinin elinde bulunan orijinal nüshası dışında; VGMA, *Defter*, nr.: 2163/70, s. 80 ve aynı defterin 82. sayfasında iki sûreti daha bulunmaktadır. Orijinal vakfiye sûretinin fotokopisi elimizde mevcut olup, yakında diğer sûretlerle birlikte tenkidli olarak tarafımızdan yayınlanacaktır.

³⁶ G. Sphrantzes, *a.g.e.*, II, p. 426-427; Kriton Dinçmen, *a.g.e.*, s. 95.

³⁷ "Büyük devlet adamlarının ulu emri, şerefli güzel hasletleri zâtında birleştirici, İslâm Sancağı'nın dikicisi, dîne sokulan bid'at ve zulmetlerin def edicisi, ulular arasında hîmmetlerin en yücesinin kendisine tahsis edileni, Melik ve Sultânların yakını, devletin ve dînin Hasen'i (İyi'si) Abdullah oğlu Hasan Ağa -bekâsı dâ'im olsun!-" Orijinal vakfiye, st. 7-9; VGMA, *Defter*, nr.: 2163/70, s. 80, st. 6-8; s. 82, st. 6-7.

³⁸ BOA, *EV.VKF.*, nr.: 19/9 (I, II ve ekleri).

³⁹ Buna kesinlik kazandıran 925/1519 yılına ait bir tahrir kaydı için, bkz. BOA, *Muḥâsebe'-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri*, nr.: 77, s. 329.

Mehmed Süreyyâ *Sicill-i 'Osmani'*sinde hakkında ancak bir cümle bilgi verdiği *حسن اغا "Hasan Ağa"* maddesinde, onun Sultan II. Murad zamanında Alemdârlığı tâkiben "S**ekbân-başı**"lık görevine de getirilip İstanbul'un fethine kadar bu görevine devâm ettiğini: "*Sul**hân Murâd Hân-ı sâni** Hâzretleri'nün 'aşrında S**ekbân-başı** olup, 857 (1453)'de İ**stanbul fethinde şehid** oldu."* cümlesiyle ifâde eder.⁴⁰ Alemdâr Baba Hasan Ağa, 29 Mayıs 1453'te Sekbanbaşı olarak katıldığı İstanbul muhâsarasının en kritik ânında, Fâtih'in emektar bir Alemdâr'ı olarak Romanos/Topkapı burcuna tırmanıp burcun en üst noktasına ilk Türk sancağını dikmeyi başardığı sırada, ismindeki "*Baba*" lâkabından da anlaşılacağı üzere yaşı altmışı geçmiş bulunuyordu.

Hasan Ağa'nın evlâdlık vakıfları; Bursa'nın vaktiyle Kite kazâsına tâbî olan *قزىلجقو Kızılçuklu* (şimdi Nilüfer'e bağlı *Hasanağa*) köyü ile birlikte, *قون كافرى Koyun-kâfiri*, *قون صغرى Koyun-şığırı* ve *اباس بك Ayâs Beg* köyleri ile Edirne'ye tâbî *صغير ليجه موسى Şığırlıca-Müsâ (Hızır Beg)* köyünü de içine almaktaydı.⁴¹ Memleketi olan Bursa *Kızılçuklu* köyünde bir câmii, bir hamam, bir mektep ve bir zâviye yaptırmışsa da, bu hayır eserlerinden günümüze sadece 2000 yılında Anıtlar Kurulu tarafından yıktırılan câmiinden arta kalan yalın bir minâre ve akrabâlarına âit mezarların da bulunduğu makam/kabri ulaşmıştır. Sultan II. Murad döneminde eski pâyitaht Edirne'de bulunduğu sırada, şehir merkezine bağlı Alemdar Mahallesi'nde de bir mescid yaptırmış olup, ayrıca burada kendisi için küçük hazîreli bir de türbe inşa ettirmiştir.⁴² Şehâdetinden sonra naaşı sur dibinden çıkarılarak Horhor'daki kabir alanına nakledilmiş; yanbaşına ise yukarıda sözünü ettiğimiz mescidi ile bitişiğinde bulunan ahşap ev inşa edilerek, bu hânenin kirâ geliri mescidin masraflarına tahsis edilmiştir.

Fâtih'in Alemdârı Ulubatlı Baba Hasan'ın İstanbul'daki mescidinin Muharrem 903/Eylül 1497'de vakfa dönüştürüldüğü sırada düzenlenen vakfiyesi⁴³ ve Sultan II. Bâyezid dönemine ait bir *İn'âmât Defteri*'nde, II. Bâyezid döneminde hayatta olan kardeşleri ve ahfâdının kimler olduğuna ışık tutan çağdaş kayıtlara rastlanmaktadır. Nitekim 943/1546 târihli İstanbul *Evkâf Defteri*'nde, Baba Hasan'ın Horhor yakınında bulunan mahalle mescidindeki vakfının gelir ve masraflarını temin eden *حسين "Hüseyyin"* adında bir erkek,⁴⁴ *حسنى خاتون "Hasnâ Hâtün"* adında bir kız kardeşi bulunduğu kayıtlıdır. *İn'âmât Defteri*'ne 915-916/1509-1510 aralığında düşürülmüş olan kayıtlardan ise onun *ابراهيم*

⁴⁰ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i 'Osmani*, II, Matba'a'-i 'Âmire, İstanbul 1311/1894, s. 118. Müellif eserinin son cildinde kuruluş devrindeki ilk *S**ekbân-başı***lar hakkında bilgi verirken, "*Hasan Ağa*"nın İstanbul'un fethi sırasında da sekbanbaşılık görevini elinde bulundurduğunu ve bu sırada şehid olduğunu, yerine Abdurrahmân Ağa'nın tayin olduğunu daha geniş bir perspektif çizerek açıkça belirtir (*a.g.e.*, IV, s. 770).

⁴¹ Orijinal vakfiye, st. 11-20; VGMA, *Defter*, nr.: 2163/70, s. 80, st. 10-18; s. 82, st. 9-18.

⁴² Ahmed Bâdi Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, I, Bayezid Devlet Ktp. nr.: 10391, s. 54, 101.

⁴³ BOA, *Tapu Tahrir Defteri*, nr.: 251, s. 419; Barkan-Ayverdi, *a.g.d.*, s. 236. Baba Hasan 'Alemlerine ve diğer fetih şehidlerinin mescidlerine ait vakfiyelerin geç târihlerde düzenlenmesinin sebepleri hakkında, bkz. E. Hakkı Ayverdi, *Fâtih Devri Mimarisi*, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, İstanbul 1953, s. 321, dipnot: 4.

⁴⁴ BOA, *Tapu Tahrir Defteri*, nr.: 251, s. 419. Hasan'ın kabri yanındaki isimsiz mezar kardeşi Hüseyyin'e aittir.

“İbrāhīm” ve Hazīne defterdârı پیری چلی “Pīrī Çelebi” adlarında iki oğlu ile bu târihten otuz yıl sonra vakfına mütevellî olan مصطفى “Muştafâ” adında bir torununun mevcut olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵

Bunlara ilâveten Topkapı Sarayı ve Devlet Arşivleri’nde tespit ettiğimiz çok sayıda resmî belge, Ulubatlı Baba Hasan Ağa’nın Bursa ve Edirne’deki vakıflarının ve bu vakıflara vâris bulunan ahfâdının da Osmanlı Devleti’nin son zamanlarına kadar süregeldiğine ışık tutmaktadır.⁴⁶

Baba Hasan’ı Tâkiben Surlara Çıkan “On Sekiz Kişi”nin Kabirleri

Yorgios Sfrancis *Chronicon Maius*’unda, Hasan’ın burca tırmandığını gören otuz kadar yeniçerinin de onu tâkiben surlara çıktığını, ancak bunlardan “δέκα και όκτώ/On sekiz”inin fırlatılan ok ve kayalara hedef olarak topluca surlardan aşağıya yuvarlandıklarını haber vermiştir.⁴⁷ Ulubatlı Baba Hasan’ın Fâtih Horhor’daki kabrinin hemen yukarısında, bu rivâyetin çağdaşlığını ve gerçekten Sfrancis’in gözlemlerine dayandığını ortaya çıkaracak önemli bir şehid haziresi yer almaktadır. Bugüne kadar literatürde ve halk geleneğinde “İstanbul’un fethinde Fâtih’in mâiyyetinde surlara çıkan ilk askerler oldukları” ve “Aynı anda şehid olup bir araya defnolundukları” söylenen “On Sekiz Sekbânlar”a ait⁴⁸ bu kabristan, günümüzde Şehzâdebaşı’ndan Fatih’e uzanan bulvar üzerinde, Büyükşehir Belediye binasının hemen sol tarafında yer alan, İstanbul halkının asırlardan beri “İlk şehid haziresi” olarak bildiği ve ziyâret ettiği en eski ve en önemli ziyâretgâhlardandır.

Ulubatlı ‘Alemdâr Baba Hasan’ın kuşatma sırasında emektar bir علمدار “Alemdâr” ve سکیان باشی “Sekbân-başı” olduğunu gösteren yukarıdaki tarihi kayıtlar, birer “sekbân” oldukları anlaşılan bu “δέκα και όκτώ/On sekiz” kişinin o an Hasan’ın emrinde oldukları için onunla birlikte surlara çıktıklarına ışık tutmakta; böylece rivâyet tarihî açıdan daha da netlik ve belirginlik kazanmaktadır. İsimleri ve kim oldukları meçhul olan, on yedisinin mezarı başında sadece nişânesiz birer taş bulunan bu sekbânlardan yalnızca bir tanesinin; كتخداى شهيدى سکیان حمزه بن حضر “Sekbân şehidleri kethudâsı Hamza bin Hızır”ın şahidesi günümüze ulaşmış olup, fetih yılı olan 857/1453 târihini taşımaktadır. Ulubatlı Baba Hasan’ın emrindeki Sekban birliğinin “Sekban kâtipleri” olarak bilinen “On Sekiz Sekban Bölüğü” olduğunu aydınlatan⁴⁹ bu kabir taşı ve hazire; Hasan Ağa ile birlikte surlara çıkan ilk askerler oldukları için bu sekbânların cesedlerinin de sur dibinden alınarak Alemdâr Baba Hasan’ın kabrinin yakınına, halkın her ikisini birden ziyâret edebileceği bir noktaya taşındığını ortaya koymaktadır.

⁴⁵ İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Yzm. nr.: O.71, vr. 168^a/s. 340; vr. 201^a/s. 392; vr. 43^a/s. 87, vb.

⁴⁶ Bunlar yakında tarafımızdan daha başka çalışmaların içinde yayınlanacaktır.

⁴⁷ G. Sphrantzes, *a.g.e.*, II, p. 426-427; Kriton Dinçmen, *a.g.e.*, s. 95.

⁴⁸ A. Süheyl Ünver, “İstanbul’un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar”, *İstanbul Risaleleri*, V, İBB Kültür İşleri Daire Bşk. Yayınları, İstanbul 1996, s. 321-322.

⁴⁹ A.S. Ünver, *a.g.e.*, *İstanbul Risaleleri*, V, s. 321.

Kanûnî Sultan Süleyman döneminde On Sekiz Sekbanlar Şehidliği'nin yanı başına Kadı Hasan Hüsâmeddîn Efendi tarafından ahşap bir mescid inşa ettirilmişti. 1755'te çıkan yangın sonrası Çamaşırcı Hacı Mustafa Efendi tarafından tâmir ettirilen bu mescid, bânîsinin ve Mustafa Efendi'nin adlarının yanı sıra öteden beri "On Sekiz Sekbanlar Mescidi" ismiyle de anılagelmıştır.⁵⁰

Sonuç

Yukarıda neşrettiğimiz yeni bulgular, Melissinos'a atfedilerek literatürden kaldırılmaya çalışılan Ulubatlı Hasan'la ilgili bilgilerin, aslında bizzat Sfrancis'e ait konu ile ilgili en önemli rivâyet olduğunu kanıtlamakta; Fâti'h'in alemdârı Baba Hasan Ağa'nın yerini gösterdiğimiz mahallesi, kabri ve yok olan mescidi, topografik ve toponimik birer veri olarak onun târihteki varlığını; kapıy kitâbesi ise onun Bizans'lı müverrihin işâret ettiği "Χασάβης / Hasan"dan başka biri olmadığını kuşkusuz bir biçimde ortaya koymaktadır.

Hakkında tarihi, topografik ve epigrafik bunca kanıt bulunmasına rağmen, üzerinde düzgün bir araştırma yapılmaması nedeniyle Ulubatlı Hasan'ın kimliği Hammer'den beri ilginç bir şekilde karanlıkta kalmış; ortaya çıkan yanlış algının etkisiyle de onun fetihle ilgili asılsız bir "efsâne" ya da "halk hurâfesi" olduğu sanılmıştır. Bu büyük yanlışın ortaya çıkışında, öteden beri popüler târih yazımında Ulubatlı Hasan'ın; tecrübeli, profesyonel, usta bir Alemdâr değil, sancağı kapıy surlara fırlamış sıradan genç bir yeniçeri olarak yansıtılmasının etkili olduğu açıktır. İşte ortaya koyduğumuz bu kesin târihi bulgu ve belgeler uzun zamandır süregelen bu yanlış anlayışı kökünden yıkmakta, onun Çelebi Sultan Mehmed döneminden beri elit Osmanlı ümerâsı arasında yer alan büyük bir "Sekbân-başı" ve "Alemdâr" olduğuna ışık tutmaktadır.

Sıdkî'nin Alemdâr Hasan'ın dilinden nazmettiği şu dizelerin, Mescid'i ve kabri epeydir unutulmaya yüz tutmuş olan fethin bu en büyük Şehid'inin şimdi daha da arttığında kuşku olmayan gerçek arzusunu yansıttığında şüphe yoktur:

"Çerâğum şu 'le-dâr iden, aña durâğ cennet olsun
Hüdâ her bir umûrında ola anuñ meded-kârı..."

Hakkında ciddi bir araştırma yapılmadığı için bugüne kadar İstanbul'un göbeğindeki kabir ve mescidinin yeri dahi bilinmeyen, varlığı ve yaşamına dâir hiçbir bulgu elde edilemeyen Alemdâr Ulubatlı Baba Hasan'ın, İstanbul'daki bu küçük külliyesini yeniden ihyâ etmek ve hâtîrâsını canlı tutmak adına; arsası üzerine Mescid'inin aslına uygun bir şekilde yeniden inşa edilmesi, kabrinin güzel bir türbeye dönüştürülmesi ve kaybolan kitâbesinin orijinaline uygun bir formatta dizayn ettirilip tekrar türbe duvarının üzerine yerleştirilmesi gerekmektedir. Aynı şekilde, Baba Hasan'ın emrindeki On Sekiz Sekbanlar'ın mescid ve kabirlerinin yanına da, bu yeni tarihi tespit ve sentezimizi ayrıntılı olarak açıklayan yeni bir bilgi kitâbesi eklenerek Ulubatlı Baba Hasan'la aralarındaki bağlantıyı göstermek; bu iki topografik mirası târihi

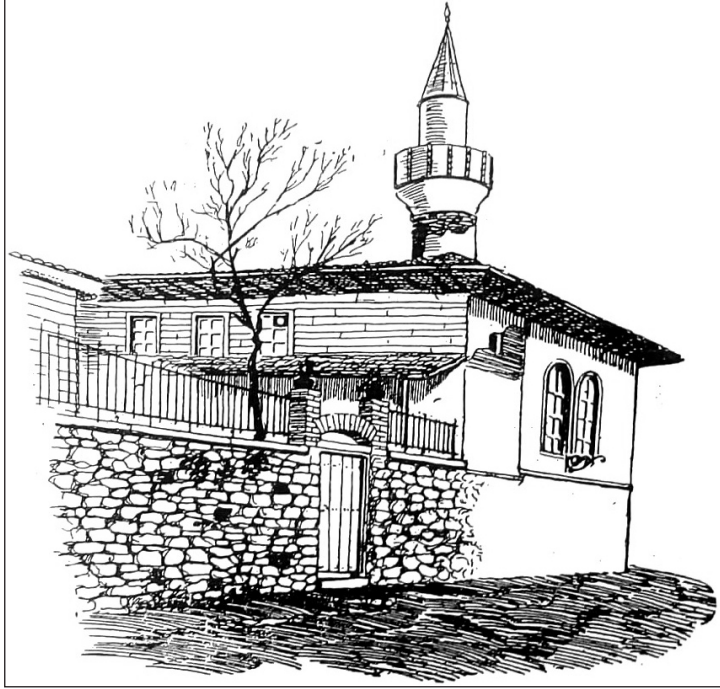
⁵⁰ Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, *a.g.e.*, I, s. 75.

açından kuşkusuz daha net ve anlaşılır bir hâle getirecektir. Böylece fethin en büyük Şehid'ine ve onun emrindeki ilk fetih şehidlerine karşı vefâ borcumuzu bir nebze olsun ödemiş; ruhlarının şâd, hâtîrâlarının yâd edilmesine aracılık etmiş oluruz...

RESİM ve BELGELER

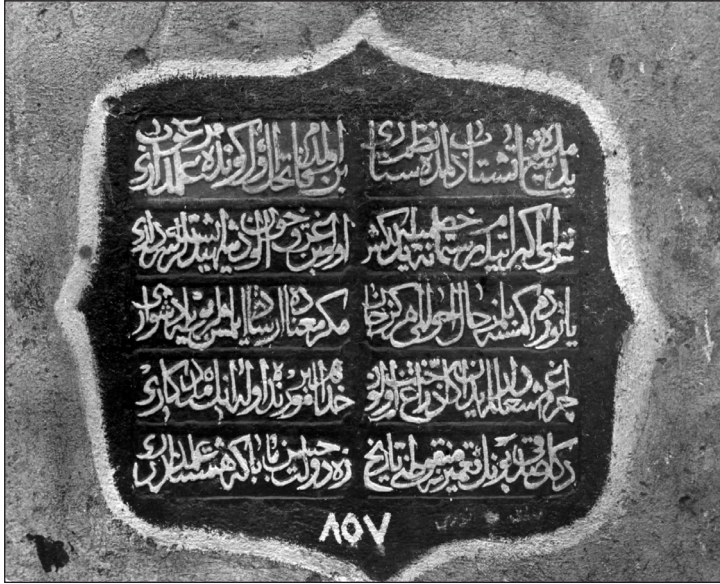

Resim-1: Ulubatlı Alemdâr Baba Hasan'ın Horhor yakınlarındaki Mescid'inin yıkılışından on altı yıl önce, 26 Aralık 1940'ta çekilmiş yegâne fotoğrafı.
Vakıflar Umûm Müdürlüğü, Dosya: 532, Fotoğraf nr.: 3996.

Resim-2: Ulubatlı Hasan'ın 1956'da yıkılan Mescid'inin 1951'de ressam Nezih İzmirlioğlu tarafından hazırlanmış olan ayrıntılı çizimi.

R. Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, IV (1960), s. 1740.

Resim-3: Alemdâr Baba Hasan'ın "Ulubatlı Hasan" olduğunu kanıtlayan ve 1956 yılına kadar kabrinin yan duvarı üzerinde yer alan kayıp kitâbe.

Vakıflar Umûm Müdürlüğü, Dosya: 532, Fotoğraf nr.: 3998.

Resim-4: Ulubatlı Alemdâr Baba Hasan'ın kabrinin şimdiki durumu. Fotoğraf: Hakan Yılmaz

Resim 5-6: Sultan II. Murad tarafından Alemdâr Baba Hasan Ağa'ya vakfedilen Ulubat Gölü'nün birkaç kilometre doğusundaki Kızılçuklu (Hasanağa) köyünün genel görünümü (solda) ve Ulubatlı Hasan Ağa'nın köyün merkezinde inşa ettirdiği camiiden geriye kalan minâre (sağda).
Nilüfer / Bursa.

Resim-9: İstanbul'un fethinde Ulubatlı Alemdâr Hasan'la birlikte Romanos/Topkapı burcuna çıkıp surlardan düşerek şehid olan On Sekiz Sekbanlar'ın hazîre ve mescidinin 1954 yılında çekilmiş bir fotoğrafı.

Resim-10: Ulubatlı Hasan Ağa'nın emrindeki On sekiz şehid Sekban'ın mescidi, hazîresi ve Sekbanlar kethüdâsı Hamza bin Hızır'ın üzerinde 857/1453 târihi bulunan kabri.

Fotoğraf: Hakan Yılmaz

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri ve Ana Kaynaklar

- BOA, *EV.VKF.*, nr.: 19/9, I, II ve ekleri.
BOA, *Muḥāsebe`-i Vilāyet-i Rüm-ili Defteri*, nr.: 77.
BOA, *Tapu Tahrîr Defteri*, nr.: 251, s. 419-420.
Defter-i İn`āmât, İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, Yzm. nr.: O.71.
Hasan Ağa Vakfiyesi (Rebî`u'l-evvel 828/Şubat 1425 tarihli): Bursa'nın Nilüfer ilçesine bağlı Hasan Ağa/Kızılıcuklu köyünde bulunan orijinal vakfiyenin bizdeki fotokopisi.
Hasan Ağa Vakfiyesi Süretleri, VGMA, *Defter*, nr.: 2163/70, s. 80, 82.
Hasan Baba Mescidi ve Türbesi Raporu, Vakıflar Umûm Müdürlüğü, 29.08.1941, Dosya nr.: 532.
AHMED BÂDÎ EFENDÎ: *Riyâz-ı Belde`-i Edirne*, I, Bayezid Devlet Ktp. nr.: 10391.
AHMED MUHTÂR PAŞA: Ferik, A *'yâd-ı Mefâḥir-i Milliyye`-i 'Osmâniyye`den 'Osmânlılığın Avrupa`da Tarz-ı Te`essüsü, yâḥūd Feth-i Celil-i Koşanḥiniyye*, Tâhir Beg Matba'ası, İstanbul 1316/1900.
BARBARO, Nicolo: *Kostantiniyye Muhâsarası Ruznâmesi*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976.
BARKAN, Ö. Lütfi - AYVERDİ, E. Hakkı: *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri: 953 (1546) Târihli*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1970.
GÖNCÜOĞLU, Süleyman Faruk, "Unutulmuş Tarihi Bir İstanbul Semti: Horhor", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, sy.: 23, (2009).
HÂFİZ HÜSEYİN BİN İSMA'İL-İ AYVÂNSARÂYÎ: *Ḥadîkatü'l-Cevâmi'*, I, İstanbul: Matba'a`-i 'Âmire, 1281/1865.
HAMMER, Joseph Von: *Osmanlı Tarihi*, I, çeviren: Mehmed Atâ', sadeleştirip özetleyen: Abdülkadir Karahan, IV. Baskı, MEB Yayınları, İstanbul 2005.
İBN KEMÂL: *Târiḥ-i İbn Kemâl*, VII. Defter, Tıpkıbasım, nşr.: Şerafettin Turan, TTK Yayınları, Ankara 1954.
İDRİS-İ BİTLİSÎ: *Heşt Behişt Tercemesi*, VII. Ketibe, TSMK, Bağdat Köşkü, nr.: 196/1.
KRİTOVULOS: *Historia (Kritovulos Tarihi: 1451-1467)*, çev.: Ari Çokona, Heyamola Yayınları, İstanbul 2012.
MEHMED SÜREYYÂ: *Sicill-i 'Osmâni*, II & IV, Matba'a`-i 'Âmire, İstanbul 1311/1894.
SPHRANTZES, Georgios: "Cronica (Chronicon Maius): 1258-1481", *Memoarii (1401-1477)*, I-II, Editie Critica de Vasile Grecu, Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, Bucureşti (Bükreş) 1966.
ŞEMSEDDİN SÂMÎ: *Kâmüsü'l-A'lâm*, II, Mihrân Matba'ası, İstanbul 1306/ 1890.
TURSUN BEG: *Târiḥ-i Ebû'l-Feth*, haz.: Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977.

Kitap ve Makaleler

- AFYONCU, Erhan: *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*, I, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2002.

- _____ : *Truva'nın İntikamı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.
- AYDIN, Erdoğan: *Fatih ve Fetih, Mitler ve Gerçekler*, Doruk Yayımcılık, Ankara 1997.
- AYVERDİ, E. Hakkı: *Fâtih Devri Mimarîsi*, İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, İstanbul 1953.
- BARDAKÇI, Murat: "Ulubatlı da Bir Şey mi, Daha Yiğınla Tarihi Hurafemiz Var", *Hürriyet Gazetesi*, 07.09.2003.
- CARROL, C.: "Notes on the Authorship of the siege section of the Chronicon Maius of Pseudo-Phrantzes book III", *Byzantion*, LXI (1971), s. 28-44; LXII (1972), s. 5-22; LXIII (1973), s. 30-38; LXIV (1974).
- DİNÇMEN, Kriton: *Şehir Düştü: Bizanslı Tarihçi Francis'den İstanbul'un Fethi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1992.
- EKİCİGİL, Recep: "Babahasan-ı Alemî Mescidi", *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi*, II, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1982.
- EMECEN, Feridun M.: "Menkıbe-Tarih İlişkisinin Çarpıcı Bir Örneği: İstanbul'un Fethinde Surlara İlk Çıkanın Kimliği Meselesi", *İ. Aydın Yüksel'e Armağan*, İstanbul 2012.
- ENGİN, Vahdettin: "Ulubatlı Hasan'ı Bırak, Balaban Çavuş'a Bak!", *Hürriyet Tarih*, 28.05.2003.
- GRECU, Vasile V.: *Georgios Sphrantzes. Leben und Werk. Makarios Melissenos und sein Werk*, extras din "Byzantinoslavica", XXVI/I (1965), pp. 62-73; Introducere, pp. XIII-XIV.
- HANAK, W. - PHİLİPPIDES, M.: *The Siege and Fall of Constantinople in 1453*, Asgate, Farnham 2011.
- KAYAPINAR, Levent: *Chronicon Minus: İstanbul'un Fethinin Bizanslı Son Tanığı Yorgios Sfrancis'in Anıları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.
- KOÇU, Reşat Ekrem - AKBAY, Mehmed Ali: "Babahasanalemî Mescidi", *İstanbul Ansiklopedisi*, IV, İstanbul 1960.
- MEHMED ZİYÂ BEG: *Tanin Gazetesi*, Sayı: 1964, 29 Mayıs / 11 Haziran 1330/1914.
- ORTAYLI, İlber: "Şanlı Bir Tarihin 'Renkli' Balonları", haber: Şenol Demirci, "İşte Tarihi Palavralar", *Milliyet Gazetesi*, 02.09.2003.
- PAPADOPULOS, I.: "Phranzès estil réellement l'auteur de la grande chronique qui porte son nom?", Actes du IVe congrès international des études byzantines I, *Bulletin de l'institut archéologique bulgare*, IX, Sofia 1935.
- PERTUSİ, Agostino: *İstanbul'un Fethi*, I, trc.: Mahmut H. Şakiroğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2004.
- "Ulubatlı Hasan İle İlgili İddialara Yanıt", *İletim Gazetesi*, 29.05.2003.
- ÜNVER, A. Süheyl: "İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar", *İstanbul Risaleleri*, V, İBB Kültür İşleri Daire Bşk. Yayınları, İstanbul 1996.
- YILMAZ, Hakan: "Fetih'te Surlara Sancak Dikme Meselesine Farklı Analitik Bir Yaklaşım: 'Ulubatlı Hasan' Rivâyeti Efsâne midir, Gerçek midir?", *Fatih Sultan Mehmed Dönemi Osmanlı Dünyası (İdeoloji-Diplomasi-Savaş-Fetih) Uluslararası Sempozyumu*, (12-13 Nisan 2019) bildiri metni.

URFA'DA MİLLİ MÜCADELE*

Doç. Dr. Cengiz MUTLU**

Öz

Mondros Mütarekesi'nin ardından yurdun her tarafında işgaller başlamıştı. Mütarekede bazı hükümler istismar edilmek suretiyle Urfa İngilizlerce işgal edilmiştir. Urfa'nun işgali yöre Müslümanlarının protestosunu getirmişti. İtilaf Devletleri'nin kesin olarak Urfa'yı işgaline karşı olan Mustafa Kemal Paşa, gerek görüldüğünde böyle bir tecavüze karşı fiilen karşı koyabilmek için milli teşkilatın süratle tesisini istemekteydi. 7 Mart 1919'da İngilizler tarafından işgal edilen Urfa, İngiliz-Fransız Antlaşması gereği yedi ay sonra Fransız işgaline bırakılmıştır. Fransız askerlerinin konuşlandığı her noktaya Fransa bayrağı dikilmeye başlanmıştı. İngiliz ve Fransız işgali arasındaki en büyük fark, İngilizlerin işgallerini bir misafir vaziyetinde hissettirenken, Fransızlar ise Urfa'yı bir sömürge haline getirmek istemişlerdi. Özellikle Fransız üniforması altında Ermenilerin zulümlerine, Türklere karşı onur kırıcı davranışlarına dayanamayan Urfa halkı 8/9 Şubat 1920'de Fransız işgal kuvvetlerine karşı ayaklanmıştı. Milli kuvvetlerle Fransızlar arasındaki kanlı çarpışmaların ardından 8 Nisan 1920'de taraflar arasında ateşkes antlaşması yapılmıştır. 10 Nisan'dan itibaren Fransızlar şehri boşaltmaya başlamıştır. Ankara Hükümeti'nin Milli Mücadele'deki tek gayesi tam bağımsızlığı sağlayarak Misak-ı Milli'nin gerçekleşmesiydi. Hedefe ulaşmak çetin bir mücadele vermek anlamına geldiğinden, savaşın sürdürülebilmesi için gerekli silah ve diplomatik desteğin elde edilmesi elzemdi. Bu amaçla Ankara Hükümeti Urfa ve çevresindeki aşiretlerin desteği alırken, diğer taraftan Ruslarla ilişkileri geliştirmekte ve İtilaf Devletleri arasındaki anlaşmazlıklardan faydalanmaktaydı. İtilaf kanadında Fransa'nun nötralize edilmesi elzemdi. Zira, Fransa'nun hem Suriye'deki sıkıntıları, hem de başta Urfa ve Antep olmak üzere Türkiye'nin Güneydoğusunda karşılaştığı direnişten ötürü yulğun bir hale gelmesi, Fransa'yı zorunlu bir antlaşmaya itecekti. Türkiye açısından ise Fransa'nun İtilaf kanadından ayrılması, Güney Cephesi'ndeki asker ve cephanenin Batı Cephesi'ne kaydırılması manasındaydı. Ankara Antlaşması ile Fransızlar Anadolu'dan ayrılırken TBMM Hükümeti tüm gücünü Yunanlıların üzerinde odaklamıştır. Bu maka-

* Bu makale 6-8 Nisan 2018 tarihleri arasında Uluslararası Osmanlı Sancağı'ndan Cumhuriyet Kentine Urfa Tarihi Sempozyumu'nda sunulan bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

** Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Karasu Meslek Yüksekokulu.

lede Urfa'daki direnişin Milli Mücadele'deki yeri ve Mustafa Kemal Paşa'nın hareket tarzı irdelenecektir.

Anahtar kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, Ankara Hükümeti, Urfa, Fransızlar, İngilizler.

National Independence In Urfa

Abstract

After the Armistice of Mondros, occupations were started all over the country. Urfa was occupied by the British by using some provisions in the armistice. Urfa's invasion brought the protest of local Muslims. Mustafa Kemal Pasha, who was against the occupation of the Entente States for a definite Urfa, demanded the rapid establishment of the national organization in order to effectively resist such a rape. Urfa, occupied by the British on March 7, 1919, was left to the French occupation seven months after the British-French Treaty. French flag was installed in every point where French troops was deployed. The biggest difference between the British and the French occupation was the British wanted to make feel it as a visitor, while the French wanted to make Urfa a colony. The people of Urfa, who could not withstand the cruelty of Armenians and their despicable behavior under the French uniform, were revolted against French occupation forces on 8/9 February 1920. After the bloody engagements on 8 April 1920 between the French and Turkish national forces, both sides signed an armistice. Since on 10 April French started to evacuate Urfa. In the national struggle Angora Government's only goal was realized of the national oath by reaching the exact independence. The meaning of achieving the goal was uphill struggle, went to war political and arming support had to get. On the one hand Angora government was getting support from tribes from Urfa and its regions on the other hand was improving its ties with Russians and used allies clashing of interests. It had to be neutralized of French among the Allies. Because its trouble both in Syria especially in Urfa and in Turkey's southward weakened France that made France a compulsory agreement with Angora Government. Pulling out of France from allies means ammunition and soldiers could send from south front to west front. With Angora Agreement France was leaving from Anatolia Angora Government focused on total forces on Greece. In this article, the place of the resistance in Urfa in the National Struggle and the style of Mustafa Kemal Pasha's movement will be examined.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha, Ankara Government, Urfa, French, English.

Giriş

Yüzyıllardır süren Doğu Sorunu'nun en önemli temasını hiç kuşkusuz Türkiye'nin taksimi belirlemiştir. Birinci Dünya Savaşı devam ederken dahi dönemin batılı bazı müellifleri savaşın çıkış gerekçelerinden biri olarak buna işaret etmekteydiler. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra ise Türkiye'nin geleceği bir taraftan İngiltere ve Fransa diğer taraftan Yunanistan ve İtalya arasındaki keskin görüş ayrılığından ötürü kolaylıkla belirlenememişti.

19. yüzyılda Ortadoğu'ya gelen Batılı diplomatlar raporlarında petrol bölgelerinden bahsetmekteydi. Birinci Dünya Savaşı sırasında Ortadoğu'nun haritasının çizildiği yegane antlaşma İngiltere-Fransa arasındaki Sykes-Picot Antlaşması'ydı. Antlaşma Fransa'ya büyük ekonomik kazanç sağlamaktaydı.

İngiltere adına Sir Mark Sykes, Fransa adına Georges Picot arasında varılan antlaşmaya göre; Adana, Antep, Antakya bölgesi, Suriye kıyıları ve Lübnan Fransa'ya, Musul hariç Irak İngiltere'ye bırakılmaktaydı.¹ 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasının ardından İngiltere, Fransa'yla yapılan antlaşmaya rağmen Musul'un işgaline karar vermişti.² Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 7. maddesini kullanmak isteyen İngilizler Büyük Savaş sırasında Fransa'ya terk etmeyi vaad ettiği yerleri işgal etmek ve sonrasında menfaati gereği bunu kullanmak için Urfa, Antep ve Maraş'ı da işgal etmeyi tasarlamıştır.³

Urfa'da İngiliz İşgali ve Tepkiler

Mütarekenin daha mürekkebi kurumadan Cerablus ve bazı nahiyeler Şerif Hüseyin'in adamları tarafından işgal edilmişti. Urfa, Antep, Birecik civarlarında İngilizlerin Araplar vasıtasıyla kuzeye doğru yayılma istekleri müşahade edilmekteydi. Bu harekete itiraz edilmediği takdirde işgal mntıkasının çeşitli bahanelerle kuzeye doğru genişleyeceği açık olduğundan bu hususdaki siyasi teşebbüslere bir an evvel başlanılması istenilmişse de herhangi bir sonuç çıkmamıştır.⁴ Nitekim İngiliz Başkumandanlığı'na gönderilen yazıdan, Halep ve Adana vilayetleriyle hiçbir ilgisi olmayan ve müstakil Urfa sancağına bağlı olan Cerablus ve havalisinde şimdiye kadar münferiden Arap tecavüzleri görüldüğü ve Osmanlı hükümetince bu tahriklere önem verilmediği anlaşılmaktaydı. Cerablus'u sonradan işgal eden İngiliz müfrezesi oradaki Türk taburunun elinden sahra topu ile makineli tüfeklere el koymasının ardından, taburun derhal çekilmesini tebliğ etmiş ve bunun üzerine tabur daha doğuya çekilmişti. Antep ve Urfa havalisinde dolaşan mutasarrıflıkların iç işlerine müdahil olan General Makedonilid adındaki bir subay, telgrafhanelere müfettişler yerleştirmiş ve böylece hükümetin şifreli haberleşmesini kesmişti. İstanbul Hükümeti mütareke hükümlerine aykırı bu tarz hareketlere son verilmesini istemişti.⁵

Urfa'nın işgali tehlikesine karşı başta Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey ve Urfa Müftüsü Hasan Açal olmak üzere Urfalılar teşkilatlanmaya başlamıştı. 5 Şubat 1919'da öncü mahiyetinde bir İngiliz işgal kuvvetinin Urfa'ya girmesi üzerine yöre ahali tarafından işgali protesto mahiyetinde İstanbul'daki gazetelere bir mektup gönderilmişti. Mektupta 142.626 kişiden ibaret Urfa liva-

¹ Edward Peter Fitzgerald, "France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918", *The Journal of Modern History*, Vol. 66, No. 4, December 1994, s. 697-725.

² Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1992, s. 27.

³ Ayhan Öztürk, *Milli Mücadele'de Gaziantep*, Kayseri 1994, s. 26.

⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babıali Evrak Odası (BEO)*, 4550/341228, lef 2.

⁵ *BOA, BEO*, 4551/341285, lef 5. Diğer taraftan Suruç'ta Gurgan Aşireti Reisi Busrevi adındaki şahıs Kürd meselesini kurcalamak için Suruç, Urfa havalisine İngilizleri çekmek için Halep'e gitmişti. Bu arada Gazze Şeyhi Haşim ve bir Arap şeyhi de Halep'e gelmişti. Urfa'ya gelen bir İngiliz subayı mülakat için aradığı aşiret reislerinden kimseyle görüşmeden ayrılarak Arappınar'a gelmiş, fakat alınan tedbirlerle burada da reislerden kimseyle görüşemeyerek Antep'e gitmişti. Fakat gizli olarak görüşüp görüşmediğine dair bir bilgi edinilememiştir. Bkz. *BOA, BEO*, 4551/341286, lef 4.

sında yaşayanların 62.385'inin Hitit, Selçuk, Akkoyun, Karakoyun devrinden kalma Türklerle, 54.908'inin Kürtler ve 14.500'ünü Harran'daki göçebe Araplar, 7245'ini livanın Osmanlı idaresine geçmesinin ardından civardan gelerek Urfa, Birecik'e yerleşen Ermeniler, kalan 3588'ini ise Musevilerle çeşitli din ve mezhepten insanlar oluşturduğu belirtilmekteydi. Ayrıca mektuba göre, Osmanlı devrine ait Türk tarzı mimari uyarınca inşa edilen cami ve mescitlerin, hanların yöre insanına Osmanlı olduklarını her an hatırlatmakta ve Türk-Kürt tüm ahalinin geçmişte olduğu gibi o günlerde de Osmanlı ideali etrafından kenetleneceği ve hiçbir fedakarlıktan çekinmeyeceği vurgulanmaktaydı. Mektup, İstanbul ve Avrupa başkentlerinden bu mukaddes gaye uğrunda Osmanlı'nın meşru haklarını savunmak için gönderilen delegelere gereken kolaylığın sağlanması temennileriyle bitmekteydi.⁶ İstanbul Hükümeti'ne gönderilen diğer bir dilekçede, cihan harbinin sonunu getiren mütarekenin milli mukadderat üzerine etki edeceği tarihi dakikaların yaklaştığı, bu durumun Osmanlı hisleriyle dolu Urfa livasında yaşayan Türk ve Kürt ahaliyi büyük endişeye sevk ettiğine vurgu yapılmaktaydı. Kötü bir sonuçla karşılaşmadan önce milli hislerin tüm dünyaya ilan ve müdafaası için liva adına Abdülgani Efendi ile İstanbul Dersiamlarından Urfalı Hafız Hilmi Efendi vekil tayin edilmişti. Adı geçenler için gereken kolaylığın esirgenmemesi ve Urfa'nın Osmanlılıkla haiz olduğu kadim ve milli bağların sonsuza dek korunması 150.000 nüfusu aşan Urfalılar adına istenilmekteydi.⁷

Türk ve Müslümanlardan gördükleri onca iyiliğe rağmen Urfa Ermenileri, Urfa'daki asayiş bozukluğunu, hayatlarının tehlikede olduğunu, Türklerin kendilerini katliama tabi tutacağını içeren bir bildiriye Cerablus'taki İngiliz işgal kumandanına vermişlerdi. Bu dilekçe vesilesi ve Mondros Mütareke ahkâmınca Urfa 7.3.1919'da İngilizlerce işgal edilmiştir.⁸ Urfa Mondros Ateşkes Antlaşması'nda yer alan Hristiyanların hayatlarından endişe duyulan yerlerin işgal edilebileceği hükmüne göre işgal edilmişti.⁹

⁶ Hasan Açıanal, *Urfa Kurtuluş Mücadelesi Hatıratı, Urfa'nın Kurtuluşunun 81. Yılına Armağan*, Şarkav Yayınları, Belge No: 2, Ankara 2001, s. 28. Alman tebasından olup 1900 senesinden beri Urfa'da misyonerlik yapan Frantz Eckart'ın bazı ithamlar dolayısıyla İngiliz işgal komutanlığının isteği üzerine tevkifine karar verilmişti. Bkz. *BOA, BEO*, 4549/34157, lef 2. Bu arada I. Dünya Savaşı sırasında sevk iskana tabi tutulan 120.000 Ermeni, İngiliz ve Fransızlarca bölgenin askeri kontrolünün sağlanmasının ardından büyük kısmı Urfa olmak üzere Kilikya topraklarına geri getirilmiştir. Bkz. Raymond H. Kévorkian, "L'expérience Des Arméniens Dans La Turquie Kémaliste", *Revue Des Deux Mondes*, Avril 2015, s. 104.

⁷ Açıanal, *a.g.e.*, s. 29. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na Binbaşı Noel tarafından gönderilen belgelerden birinde ise; Urfa'nın %80'ini oluşturan Kürtler'in İttihat ve Terakki'ye karşı oldukları, fakat savaşın onlara güç açısından saygı kazandıracığı, bununla beraber birlikten yoksun olan Kürtler'in Türkler için harekete geçemeyecekleri yer almaktaydı. Ayrıca Noel, Mustafa Kemal Paşa'nın kendisini tutuklama emri verdiğinden söz etmiştir. Bkz. Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Cilt: I, Belge No: 42, TTK, Ankara 1979, s. 110. İngiliz işgali sürerken Mustafa Kemal Paşa'nın ise gücü ve etkinliği ise arttığından İngiliz ajanları olan Bell ve Noel tutuklanmamak için yer değiştiriyorlardı. Bkz. Şimşir, *a.g.e.*, belge no: 47, s. 115.

⁸ Açıanal, *a.g.e.*, s. 34.

⁹ Şimşir, *a.g.e.*, belge no: 62, s. 164. Aynı İngiliz belgesi Anadolu'daki Hristiyanların Mustafa Kemal Paşa'nın müsamaha ve iyi niyeti sayesinde yaşamlarını sürdürdüklerinin altını çizmekteydi.

Sivas Kongresi'nin etkisi Urfa'yı da içine almıştı. Urfa'dan İngiliz dış işlerine gelen haberlerde Sivas Kongresi kararlarının memleketi yabancı işgalinden kurtaracağı ve parçalanmanın önünü alacağı yer almaktaydı. Sultanın ise müttefiklerin baskısı altında olduğu, bu yüzden Mustafa Kemal Paşa'nın memleketi korumak için yollandığı kanısı hakim olmaya başlamıştı. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa'nın tutuklanması emrinin bir komediden ibaret olduğu gösterilmeye çalışılıyordu. Tüm Kürtler bağımsız bir Kürdistan tesisine şiddetle karşıydı. Zira Sultan ülkenin tek hükümdarıydı. İngilizlere göre, şayet bu bölgeler yabancı işgaline uğrarsa bölgeye Bolşevizm davet edilecekti.¹⁰ Üstelik bölgeye dönük herhangi bir yabancı müdahalesi, Kürtlerin Mustafa Kemal'in kollarına atılmasını getirecekti.¹¹

Antep'te çatışmalar devam ederken Urfa'ya da Fransızların gelmesi muhtemel görünmekteydi. Urfalılar İngiliz işgalinin geçici olmasını umduklarını aksi halde kendilerine hicret için iki ay verilmesini içeren bir protesto göndermişlerdi. Bu arada 03.10.1919'da Musul'dan firar eden Kalkütalı Hintli Müslüman bir nefer Silvan'daki Türk taburuna iltica etmişti. Nefer, Hint ihtilalinden dolayı Müslümanlara mezalim uygulamakta olan İngilizlerin, caydırıcılığını sağlamak için Hint eşrafından 2.000 kişiyi idam ettikleri ve kuvvetlerini Hindistan'a çekmek üzere Musul'u terk edeceklerini iddia etmişti.¹²

Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, 25.10.1919'da 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey'e gönderdiği şifrede, İngilizlerin Urfa'yı boşaltması halinde haber alındığı gibi Hristiyanların karışıklık çıkartması ve bazı aşiretlerin tecavüzüyle bölge güvenliğinin bozulması sonucu bu sefer de Fransız işgali ihtimaline karşı I. Süvari Alayı'nın Urfa'yı işgal ederek asayişin muhafaza edilmesini elzem görmüştür. Urfa mutasarrıfını güvenilir bulmayan Mustafa Kemal Paşa, bu kişi hakkında tedbirli hareket edecek birinin Urfa'ya gönderilmesini istemiştir. Yabancı kuvvetlerin kesin olarak Urfa'yı işgaline karşı olan Paşa, gerek görüldüğünde böyle bir tecavüze karşı fiilen karşı koyabilmek için milli teşkilatın süratle tesisini istemiştir. Paşa, Harbiye Nezareti'ne emri vaki şeklinde bilgi verilmesini, İstanbul Hükümeti'nin gevşeklik göstermesi halinde kesinlikle nazar-ı itibare alınmamasını istemiştir.¹³ Aynı gün Harbiye Nazırı Cemal Paşa da uyarılmıştı. Urfa, Antep ve Maraş'ın mütareke hükümlerine aykırı olarak bu kez Fransızlar tarafından işgal olunacağı haberinin yöre halkını heyecana sevk ettiğini ve bu heyecanın Anadolu'ya sirayet etmekte olduğunu bildiren Mustafa Kemal Paşa, Müdafai Hukuk Cemiyeti'nin işgallere karşı hep birlikte mukavemet etmeyi esas aldığını, bu meselede tarafsız kalınmayacağını, yöre ahalisinin durumu protesto edeceğini ve protestoya Fransızlarca önem verilmediği takdirde milletin tüm vasıtalarına müracaat ederek, tüm mevcudiyetiyle Fransız işgal kuvvetlerine karşı fiilen müdafaya kendini

¹⁰ Şimşir, *a.g.e.*, belge no: 48, s. 118.

¹¹ Şimşir, *a.g.e.*, belge no: 78, s. 221.

¹² *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, yıl: 46, sayı: 103, belge no: 2873, Ocak 1997, s. 52.

¹³ *A.g.e.*, yıl: 46, sayı: 103, belge no: 2868, Ocak 1997, s. 38.

yetkili gördüğünü, İstanbul Hükümeti'nin çıkması muhtemel olayları güçlü bir dille anlatıp gerekli siyasi tedbirleri alma yoluna gitmesini istemişti.¹⁴

Bu arada Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti adına Müftü Hüseyin Bey, Urfa, Antep, Maraş'ın İngilizlerce tahliye edilip Fransızlara verileceği haberleri üzerine çoğunluğu Müslüman olan bu toprakların Wilson Prensiplerine aykırı olarak bir yabancı devletten başka bir devlete devrinin liva ahali-since kabul edilemeyeceği hakkında Sadarete ve İtilaf Devletleri temsilcilerine telgraf çekmiştir.¹⁵

İngilizlerin hareketlerinden Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, an ve an haberdar edilmekteydi. Nitekim, Urfa telgraf memurlarının 26 Ekim 1919'da verdiği habere göre, İngilizler önce karargahlarını Bigavga'ya nakletmeye, oradan da peyderpey çekilmeye başlamaları Ermenilerin bölgeden firarını beraberinde getirmişti. 13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey, siyasi bir sakınca olmaması halinde I. Süvari Alayı'yla Urfa'yı ele geçireceğini belirtmiştir.¹⁶ 30 Ekim'de Mustafa Kemal Paşa Adana'daki Fransız Albayı Bermon'a, Aziziye ve Everek'in işgalleri haberinin asılsız olduğunun ortaya çıkışının memnuniyetle karşılandığını bildirmiştir. Şayet Urfa, Antep ve Maraş'ın işgal olunacağına dair şaiyaların tezkibiyle, Kilikya'daki işgalin geçici olduğunun ilanı yoluna gidilirse Türkiye'nin Fransa'ya karşı eskiden beri beslediği muhabbetin yenilenmesine vesile olacağını ifade etmişti.¹⁷

Türkiye'nin doğusundaki İngiliz işgali Fransa'yla yapılan Suriye Antlaşması'yla son bulmuştur. Antlaşmayla Musul'u alan İngilizler, 1 Kasım 1919'da Adana, Maraş, Urfa ve Antep'ten çekilerek yerini Fransızlara bırakmıştır. Ayrıca Fransa'yı Güneydoğu Anadolu'da sonuç alamayacağı bir maceraya sürükleyen İngilizler, bu devletin kendilerine olan direncini kırmak istiyordu. Bu sayede İngiltere petrol bölgesi Musul'u Fransa ise Musul petrolünün akacağı İskenderun Körfezi ve Çukurova'yı almıştı.¹⁸ Bu antlaşmayı Mustafa Kemal Paşa Osmanlı tarihine yönelik işlenen başka bir tiranlık ve saldırı sayfası olarak nitelemiştir. Mütteliklerin kararını suç olarak niteleyen Mustafa Kemal Paşa, doğunun Batı Anadolu'dan koparılmak ve Urfa, Antep ve Maraş'ın Fransız yönetimi altına sokulmak istenildiğini ifade etmiştir.¹⁹

Urfa'da yaklaşık yedi ay süren İngiliz işgalinin nedeni Fransa'ya Ortadoğu'da çok fazla toprak kaptırmamaktan ibaretti. İngiliz işgali süresince kayda

¹⁴ Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK, Ankara 1974, s. 35.

¹⁵ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, yıl: 46, sayı: 103, belge no: 2869, Ocak 1997, s. 41.

¹⁶ *A.g.e.*, belge no: 2872, s. 50; 28.10.1919'da Antep'teki İngiliz işgal kuvvetleri komutanı Antep asker alma kalemine Antep, Urfa ve Maraş'ın Fransızlarca işgal edileceğini resmen bildirmişti. Bkz. *A.g.e.*, belge no: 2875, s. 58.

¹⁷ Baykal, *a.g.e.*, s. 37. Urfa'yı işgal eden İngilizler propaganda yapmaktan geri durmamaktaydı. Nitekim, Urfa'dan Viranşehir ve Siverek'e gelen bir İngiliz yüzbaşısı gezdiği yerlerde Medine-i Münnevver'deki altın kandil ve kıymetli eşyanın aşırıldığını, Hacer'ül-esved'in parçalandığını, Enver ve Talat Paşaların yeni bir din ihyası için çalışmakta olduklarını ve Kürdistan'ı müstakil bir hükümet olarak tanıyacaklarını beyan etmesiyle Milli Aşiret Reisi Feraset Bey İngiliz himayesini kabul için teşebbüste bulunmuştur. Bkz. *BOA, Dahiliye Şifre (DH.ŞFR)*, 632/66.

¹⁸ Yaşar Akbıyık, *Millî Mücadele'de Güney Cephesi*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, s. 55.

¹⁹ Şimşir, *a.g.e.*, belge no: 110, s. 318.

değer bir çarpışma gözlemlenmeyen Urfa'da, aşiretler birbirine düşürülerek böl yönet politikası ustalıklı uygulanmıştır. Osmanlıya karşı aşiretlerin desteğini kazanmak isteyen İngilizler, Musul ve civarını gözüne kestirdiğinden Fransızlarla anlaşma yoluna giderek Urfa, Antep ve Maraş'ı terk etmiştir.

Urfa'da Fransız İşgali ve Tepkiler

Suriye Antlaşması uyarınca Fransız işgal kuvvetleri 30 Ekim 1919'da otomobillerle Urfa'ya girip işgale başlamıştı. Fransızların Urfa'ya girişleri sırasında bazı askerlerin Türkçe şarkı söylemesi aralarında Fransız üniforması giymiş bir kısım Ermenilerin olduğuna delaletti.²⁰ Urfa telgrafhanesini işgal eden Fransızlar ilk iş olarak haberleşmeye sansür koymuşlardı.²¹ Bu arada İngiliz binbaşısı Urfa'yı terk ederken Fransızlara silah veya cephaneye ihtiyaçları olup olmadığını sormuş ve Urfa ile Halep bölgesinde 24.000 Ermeni'yi kendileri için silahlandırdıklarını bildirmişti.²²

İngiliz ve Fransız işgali arasındaki en büyük fark İngilizlerin işgallerini bir misafir vaziyetinde hissettirmeleriydi. Adliye, mülkiye, maliye daireleri görevlerini eskisi gibi yapmakta, bütün dairelerde Osmanlı kanunları geçerli olmaktaydı. İlk başta Ermeniler şımarık hareketlerde bulunmuşsa da İngilizlerin uyarıları üzerine kendilerine çeki düzen vermeye başlamışlardı. İngiliz işgal kumandanı Ermeni temsilcileri çağırarak onlara şunları söylemişti:

"Bu memleket ki ihtimal yine Osmanlıların kalır yahut bizim idaremizde bırakılır veya başka bir hükümetin olur. Burada kim hükümet yaparsa yapsın daima çoğunluk Türk ve Müslümanlardadır. Eğer siz bu yurttta yaşamak isterseniz Türk ve Müslümanlarla iyi geçininiz. Bu fikirde değilseniz bu memlekette muafazamız altında çıkabilirsiniz."²³

Fransızlar ise Urfa'yı bir sömürge haline getirmek istediler. Kumandanlar memleketi benimsediklerini söylüyor, tüm dairelere kontrol memurları yerleştirmişlerdi. Mahkemelere, mali ve mülki işlere müdahale ediyorlar, memurlardan hesap soruyorlardı.²⁴ Başlayan Fransız işgalinin en belirgin niteliği Fransız askerlerinin konuşlandığı her noktaya Fransa bayrağının dikilmesi idi.²⁵ Urfa'da yabancı memleketlerden gelen mektupların kabul edildiği Osmanlı posta merkezi olduğu halde bu mektuplar Fransızlar tarafından alınmakta ve Osmanlı pulları yerine Fransız pulları kullanılmaya başlanmıştı.²⁶

4 Kasım'da yayımlanan telgrafla hukuk kaidelerine ve mütareke şartlarına aykırı olarak işgal edilen Urfa, Antep ve Maraş'ın Müdafa-i Hukuk Heyet Mer-

²⁰ İsmail Özçelik, *Milli Mücadelede Güney Cephesi Urfa*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. 81.

²¹ BOA, *Dahiliye İdare-i Umumiye Belgeleri (DH.İUM)*, 20-22/14-12.

²² Halil Özşavlı, *Urfa Ermeni Olayları (1880-1920)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Urfa 2011, s. 92. Mustafa Kemal Paşa'nın dış politikası için bkz. Zekeriya Türkmen, "XX. Yüzyıl Türkiye'sinin Değişim ve Dönüşüm Önderi Gazi Mustafa Kemal Atatürk", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 230, Eylül-Ekim 2017, s. 107-133.

²³ Hasan Açıanal, *Urfa Kurtuluş Mücadelesi Hatıratı*, Şurkav Yayınları, Ankara 2001, s. 59.

²⁴ Açıanal, *a.g.e.*, s. 59.

²⁵ BOA, *DH.ŞFR*, 660/159.

²⁶ BOA, *DH.İUM*, 16-2/1-39.

kezleri ile belediye başkanlıkları tarafından İtilaf Devletleri temsilcilikleri ile Avrupa ve Amerika kamuoyu nezdinde protestosu yoluna gidilmiştir. Ayrıca adı geçen yerlerin işgaliyle birlikte İzmir, Adana işgallerinin de hükümetçe protesto edilmesi ve Fransız işgalinin gerekli makamlar nezdinde protesto edileceği Harbiye Nezareti'ne bildirilmiştir.²⁷

Anadolu ve Rumeli Müdafai-i Hukuk Cemiyeti adına Sivas'tan Mustafa Kemal Paşa tarafından 12 Kasım'da bir telgraf çekilmiştir. Mütareke şartlarına aykırı olarak İngilizler tarafından işgal edilip son zamanlarda tahliye edilen Urfa, Antep, Maraş şimdi yeniden Fransızlarca işgal edilmişti. Telgrafta, İtilaf Devletleri'nin memleketin en güzel yerlerinden Türk Milleti'ni mahrum etme planlarından asla vazgeçmeyecekleri, planlarını açık bir şekilde uygulamaya devam ettikleri, işgali önleyici ve geçici olarak göstermek istedikleri ve Paris Barış Konferansı kararlarını beklemediklerinin altı çizilmekteydi. Yedi asır öncesine dayanan Osmanlı Devleti'nin şanlı tarihini veya onun ani ve güçlü gelişmesinin koşullarını dikkate alma eğiliminde olmayan müttefikler, memleketi bölmek suretiyle menfaat dengesi kurmak istiyorlardı. İnsanlık dışı olaylara imza atan İtilaf Devletleri, sulh konferansında debdebe ile ilan edilen ilkelere aynı zamanda Wilson Prensipleri'nin 12. maddesi ile tüm dünyanın huzurunda Türkiye'ye karşı yapılmış vaatlere karşı da tecavüz etmişlerdi. Türkiye'nin bölünmesine yol açma düşüncesiyle Yunan işgaline terk edilen Aydın vilayetindeki katliam ve zulümlerle, maşa olarak kullanılan Ermeniler vasıtasıyla Fransızlar tarafından işgal edilen Urfa, Antep ve Maraş'ta uygulananların aynı olduğuna dikkat çekilen telgrafta, işlenen fiillerin bir çirkin adaletsizlikler dizisinin son safhası olduğu vurgulanmaktaydı. O tarihe kadar süregelen İtilaf Devletleri'nin hukuk dışı muamelelerinin protesto edildiği telgrafta, köleliği kabul etmeyecek olan Türk Milleti'ne karşı müttefiklerin daha insani ve tarafsız hisler beslemesi istenilmekteydi.²⁸

Fransız işgalinin ardından Urfa'da Ermeni-Cezayirli karışık 300, Telebyaz'da 40, Cerablus'ta 50, diğer istasyonlarda 10 ile 20'şer asker bulunmaktaydı. İlk etapta Urfa'da işgal aleyhinde bir kalkışma yoksa da kamuoyu işgalden müteffirdi. Buradan hareketle Heyet-i Temsiliye tarafından Seyyid Mehmet Efendi, Urfa kamuoyunu irşad ve Fransızlar aleyhine tahrik için gönderilmiştir.²⁹

Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, 31 Ekim 1919'da dini ve vatanı hislerini övdüğü Urfa müftüsüne gönderdiği telgrafta, bağımsız bir millet meşru bir hükümet olarak yaşamaya kararlı Türk Milleti'nin geçici bile olsa hiçbir yabancı işgal ve denetimini kabul etmeyeceğini, yöreden göçün engellenmesini ve orada kalınarak teşkilatın genişletilmesini, mütareke hükümlerine aykırı her türlü haksızlığın protesto edilmesini ve gerektiğinde eyleme geçilmesinin kanuni hakların elde edilmesi için şart olduğunu, milletin amacına varıncaya kadar mücadelesine devam etmesi gerektiğinin altını çizmiştir.³⁰

²⁷ Baykal, *a.g.e.*, s. 45.

²⁸ Şimşir, *a.g.e.*, belge no: 79, s. 224.

²⁹ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, yıl: 46, sayı: 103, belge no: 2884, Ocak 1997, s. 88.

³⁰ Açıanal, *a.g.e.*, belge no: 9, s. 38.

Dahiliye Nezareti Fransız işgal komutanlığını da dikkate alarak yayımladığı takdirle, işgal edilen toprakların savaştan önceki şekilde yönetilmesine devam edileceğini, bununla beraber bu kanunların hükmünün işgal kuvvetleri komutanının tasarrufunda olduğunu, ithalat ve ihracatın aynı kanunla devam edeceğini ve bu karara muhalefetin bir günden bir aya kadar hapis ve 5 Osmanlı altınından 500 Osmanlı altınına kadar nakdi ceza olacağını altı çizilmişti.³¹

Urfa ve Maraş havalisinde Fransız işgal askerlerinden cesaret bulan Ermenilerin İslam ahaliye tecavüzlerin başlaması üzerine İstanbul Hükümeti'ne raporlar gelmeye başlamıştı. Bu tarihte Damat Ferid Paşa'nın vekaletindeki Harbiye Nezareti'nden 3. Kolordu Komutanlığı'na gelen yazıda, Ermenilerle Müslümanlar arasındaki hadiselerin daha da gelişebileceğinin görülebildiği belirtilmişti. Bununla beraber Harbiye Nezareti "*velev ki bu vekayîinin Ermenilerin tahriki neticesi olsun mukadderatımız üzerinde su-i tesir yapabiliyor*" kanısındaydı. Harbiye Nazırı, Hristiyan ahali aleyhine tevîl olunabilecek her türlü vakanın zuhuruna mahal verilmemesini, vatanın menfaati açısından elzem görmekteydi. Ayrıca Zeytun vakasının bir daha yaşanmaması ve vakanın yayılmasının önlenmesi, ayrıca imkan dairesinde idari, siyasi iyi niyetle tüm tedbirlere sükun dairesinde müracaat edilmesini istenilmişti.³²

O dönemde İstanbul Hükümeti'nin genel politikası İngilizler aleyhine bulunarak Fransızları kazanmaktan ibaretti. Mustafa Kemal Paşa İstanbul'daki Miralay Şevket Bey'e, Urfa ve civarını işgal eden Fransızların yaptıkları zulümlerin yüzlerine vurulacağını ve böylece riyakarlıktan ibaret olan Babıali politikasının takipçisi olmayacaklarını söylemişti. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, Batı zihniyeti değerlendirildiğinde doğru sözlü olmak çok daha faydalıydı.³³ Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncesi bu yöndeysen İstanbul Hükümeti Urfa mutasarrıfına gönderdiği emirde kesinlikle Fransız işgal kuvvetlerine saldırıda bulunulmamasını istemektedir.³⁴

Urfa, Antep ve Maraş livalarında vukua gelen hadiseler üzerine bu muntakaların merkezle haberleşmesi kesilmişti. Fransız işgalinden itibaren bu livalarla ilgili birçok rivayetler deveren etmeye başlamıştı. İlk etapta gelen Ermeni muhacirlerle birlikte yerli Ermeniler silahlandırılmakta, diğer yandan Türklerle Müslümanlar birbirleri aleyhine kıtal ve karışıklığa sevk edilmekteydi. Bu durum mukaddesat-ı diniyeye zarar verdiğinden buralarda polis ve jandarmanın arttırılması talep edilmişti.³⁵

26 Ocak 1920'de Suruç'ta aşairin toplanmasının ardından önce tren hattına ardından Fransız askerlerine saldırılar başladı. Bunun üzerine Fransız-

³¹ BOA, BEO, 4612/345844.

³² BOA, BEO, 4621/346559, lef 10. Zeytun isyanları sırasıyla 1878, 1895 ve 1914 yıllarında vuku bulmuştur. Batılı devletlerin desteğini her zaman elde eden Ermeniler, kurdukları cemiyetlerle de isyanlara katılmışlardır. Bu konuda bkz. Latif Dinçaslan, *Zeytun Ve Çevresindeki Ermenilerin İsyanları (1895-1921)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Maraş 2006.

³³ Baykal, *a.g.e.*, s. 53.

³⁴ BOA, DH.ŞFR, 108/5.

³⁵ BOA, BEO, 4618/346349.

lar Suruç merkezini terk ederek Birecik istikametine çekilmişlerdi. Aşiretlerle Fransızlar 28 Ocak'ta Arappınar'da çatışmaya tutuşmuştu. Aşair ve urbanın Pınar İstasyonu'ndaki Fransızlarla çatışmada olduğu ve Suruç'taki Fransızların mevkillerini terk ederek Birecik istasyonuna çekildikleri ve 15 günden beri Urfa'daki heyecan sükun bulup Süruç hareketının devamı halinde Fransızların mezkûr mahalden çekilecekleri bildirilmişti.³⁶ Fransız işgali altındaki Urfa'nın tamamen boşatılacağına dair kesin kanaat hasıl olunca Urfa müftüsü yöre eşraf ve ileri gelenlerini uyarma ihtiyacı hissetmişti. Urfa müftüsü, Ermeni ve Fransızlarca bir hareket yapılmadığı sürece silahlı çatışmaya girilmemesini istemişti.³⁷

Urfa'ya saldırı için gerekli hazırlıkların tamamlanmasının ardından kan dökülmemesi için Fransızların uyarılması ihtiyacı hissedilmiştir. 7 Şubat'ta Fransız işgal kuvvetleri komutanlığına Kuva-yi Milliyece şu ültimatom çekilmişti:

“Yüzyıllardan beri hür ve asil yaşamış bir millet, esirliği kabul edemez. Wilson prensipleri ve mütareke hükümlerine aykırı olarak gittikçe artan işgal hareketlerine karşı kutsal haklarımızın korunmasına ant içmiş bulunuyoruz. Urfa'daki konukluğunuza daha fazla müsaade etmemize imkan yoktur. Mütarekeye aykırı işgalinizi reddeder, 24 saat içinde Urfa'yı boşaltmadığınız taktirde kesin hareketlere başvurulacağını ve dökülecek kanların sorumluluğunun size ait olacağını bildiririz. Hristiyan vatandaşlarımızın her türlü hukuku korunacaktır. Urfa'yı boşaltmaya razı olduğunuz taktirde sınırımızın dışına serbestçe gidebileceğinizi temin ederiz.”³⁸

Hücumların sadece Fransızlara karşı olduğu şehirdeki Hristiyanların can ve mallarına ilişilmeyeceğine dair Ermeniler uyarılmıştır.³⁹ Urfa'yı geri alma hususunda Mustafa Kemal Paşa'nın planı ise şehirde Kuva-yi Milliye taraftarı olanları organize ederek nöbetçilere saldırılar düzenlemek, Fransızların haberleşmelerini kesmek ve iaşelerinin bitmesini bekleyerek teslimi zorlamaktı.⁴⁰

8/9 Şubat akşamı aşiret reislerinin toplanmasından sonra Urfa'ya girilmesine karar verilmişti. Fransız saldırısı olmaksızın onlara ateş açılmaması kararına varan Kuva-yi Milliye, Harran ve Bey kapılarından Urfa'ya girmişti. Fransızlar hastane ve yöresine Ermeniler de kendi mahallelerine çekilmişlerdi. Urfa kasabasının olaysız bir şekilde Kuva-yi Milliye'nin eline geçirilişinin telgrafla gerekli yerlere bildirilmesinin ardından 9 Şubat sabahı hapishanenin boşaltılması ve halkın silahlandırılmasına girişilmiştir. Mahkumların salverilmesi sırasında havaya bir el ateş edilmesi sonucu siperlerindeki Fransızlar saldırıya uğradıklarını zannederek şehir üzerine ateş etmeye başlamışlardı.

³⁶ BOA, BEO, 4551/341315, lef 2.

³⁷ Baykal, a.g.e., s. 72.

³⁸ Mehmet Emin Üner, *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Urfa Tarihi*, Atalay Matbaacılık, Ankara 2009, s. 294.

³⁹ Özçelik, a.g.e., s. 165.

⁴⁰ *L'oeuvre De La France En Syrie: I. — Le Général Gouraud Pacificateur, Revue Des Deux Mondes (1829-1971), Sixième Période, Vol. 61, No. 4, 15 Février 1921, s. 830.*

İlk etapta Fransızlar silah ve cephane yönünden üstün olduğundan, arazinin durumu Kuva-yi Milliye'nin hücum yapmasına uygun olmadığından siper savaşı başlamıştı.⁴¹

17 Mart 1920'de Mutasarrıf Ali Rıza Bey Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafında, 39 gündür Urfa'nın savaşta olduğunu, bir taraftan akın akın şehri dolduran mücahitlerin işesi ile ilgilenilirken diğer taraftan Fransızların kesif ateşi ile uğraşıldığından bahsetmekteydi. Aşiretlerden beklediği desteği alamayan Ali Rıza Bey, düzenli kuvvetlerle Fransızlara son darbenin vurularak Fırat'ın öteki sahiline atılmalarını istemekteydi. Şayet bunun başarılamayacağına kanaat getirirse, 500 kişiyle kuşatmanın devam edeceği ve nihayi barışa kadar Fransızları şehirden çıkaracağını vurgulamaktaydı. Fransız siperlerinin top atışıyla tahrip edildikten sonra Fransızlardan uyuşma teklifi geldiğini söyleyen Ali Rıza Bey, bir antlaşma olması durumunda Fransızların şiddetli bastırma hareketından kurtuluşun olmayacağını da hatırlatma ihtiyacı hissetmişti.⁴²

Diğer taraftan süren savaş Fransız kamuoyunda Fransa'nın neden hala Türklerle savaştığı sorusunu gündeme taşımaktaydı. Fransız kamuoyu artık Kilikya için ne toprak elde etme, ne asker, ne de bir kuruş kaybetme lüksü olmadığını farkındaydı. Birçok gazete Yunanistan'a ve Kilikya savaşına cephe almış durumdaydı. Bazı Fransız gazeteleri Kilikya savaşını Fransızların ayakkabısı içinde "büyüyecek bir çakıl taşına" benzetmekteydi. Doğuda artık Fransız kanı akmaması için Türklerle barış istenilmekteydi.⁴³

27 Mart 1920 tarihine gelindiğinde Fransız işgalindeki Urfa'da yiyecek ve cephane sıkıntısı baş göstermişti. Diğer taraftan Halep Amerikan konsoloslu mutasarrıfa yazdığı mektupta, şehirdeki Amerikalıların yaşamlarından endişe ettiğini ve kendisine bilgi verilmesini istemişti. 1 Nisan gecesi Fransızlar gece Türk mevzilerine şiddetle saldırdıysa da geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Bu sırada Ermeniler ise kendi mahallelerini tahkim edip savunmaya geçmişti. Onlar da Fransızlar gibi gelecek yardımı ve oç alma gününü bekliyorlardı. Fakat kuşatmanın sürmesi Ermenilerin gözünü korkutmuş olacak ki hareketsiz bir halde beklemeye başlamışlardı. Buna rağmen Türkler Ermenilerle savaşmamıştı. Fransızlar Ermenileri Türkler aleyhine silahlı olarak kışkırtmak istedikleri ve zorladıklarını Ermeni toplumu lideri Mihran dile getirmişti.⁴⁴ Urfa'da Kuva-yi Milliye birliklerine karşı mücadele veren Fransız birlikleri önemli kayıplar vermeye başlamıştı. Kuva-yi Milliye'nin kuşatmayı devam etmesi Fransızlarda yiyecek sıkıntısına sebebiyet vermişti. Dış basına göre, siperlerinden geri çekilmeye başlayan Fransızlar mevcutlarının üçte ikisini yaklaşık 700 nefer kaybetmişti.⁴⁵

⁴¹ Ali Saip Ursavaş, *Kilikya Dramı ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşları*, (Çev. Hüseyin Işık), Ankara 2000, s. 67-73.

⁴² *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, yıl: 46, sayı: 103, belge no: 2888, Ocak 1997, s. 106.

⁴³ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, TTK, Ankara 1988, s. 192.

⁴⁴ Ursavaş, *a.g.e.*, s. 137-138.

⁴⁵ *The Times*, "French Losses at Urfa", 28 Nisan 1920.

8 Nisan 1920'de yapılan ateşkes antlaşmasına göre, Fransızlar Urfa'yı boşaltacak, Ermenilerin hayatı garanti edilecek, Amerikalılara can ve mal emniyeti verilecek, ölen Fransızların mezarlarına saygı gösterilecek, Karkamış'a kadar ağırlıkların taşınması için 60 deve ve 25 yük hayvanı verilecek, esir Fransız erat salıverilecekti.⁴⁶ Fakat 11 Nisan'da silahlarıyla birlikte Kuva-yi Milliye'de yanlarına verilen nakil vasıtalarıyla Urfa'dan ayrıлып Karkamış'a doğru yola çıkan Fransızlar, rastladıkları köylülere saldırmışlardı. Bunun üzerine yakın köylüler ve aşiretlerin olay yerine yetişmesiyle çıkan çatışmada Fransızların büyük kısmı öldürülmüş ve 100'ü de esir alınmıştır.⁴⁷ Times Gazetesi'ne göre, bazı Kürt-Arap aşiretleri ile 2.000'den fazla Türk milliyetçisinin destek verdiği saldırı neticesinde Fransızların 100 kadarı teslim olmuştu.⁴⁸ Temmuz ayına gelindiğinde Times'da Urfa'dan gelen Fransız askerleriyle ilgili haberler yine yer bulabilmekteydi. Times, 8.000 Türk'ün kuşattığı Urfa'daki Fransız garnizonundan altı kişinin hayatta kalarak Marsilya'ya ulaşabildiğini sütunlarına taşımıştı. Hayatta kalanlardan birinin verdiği ifadeye göre, 10 Şubat'tan 4 Mart'a kadar süren kuşatmada günlük tayınlar bir bisküviye indirilmiş ve en sonunda verilen emirle bulunabilen katır ve kedilerin kesilmesi yoluna gidilmiştir. Topları ve yiyecekleri kalmayan Binbaşı Goetz'in emri altındaki 17. Senegal Alayı'nın 3. Taburu'ndaki Fransız garnizonu 609 askerden ibaretti.⁴⁹

Fransız kuvvetlerinin Urfa'da Türkler karşısında gerilemesi Fransa'da tepkileri beraberinde getirdi. Fransız gazeteci ve diplomat M. Auguste Gauvain, bazı çevrelerde Türkiye ile barış antlaşmasının kötü sonuçlara sebep olacağı görüşüne şiddetle karşı çıkmıştı. Gauvain'e göre, Urfa saldırısı Sultan ve barışçıl Türklerin ekseriyeti temsil etmeyen maceracılar karşı desteklenmeleri gereğini gösterirken, Mustafa Kemal Paşa ise sadece İngilizlerin ve Greklerin denize dökülmelerini düşünmekteydi.⁵⁰

İngiliz Savaş Bakanlığı'na gelen raporlara göre, Türk Milli Mücadelesi, Arap hareketi, Suriye, Mezopotamya'daki diğer ulusalcı hareketler Moskova ve Berlin tarafından organize edilmekteydi. Bununla amaçlanan hedefler ise şunlardı: Mümkün olan tüm araçları kullanarak müttefikleri kuşkuya düşürmek, Trakya ve Anadolu'daki milliyetçi güçleri Berlin ve Moskova'dan para ve insan yardımı ile organize etmek, Mezopotamya ve Suriye'de büyük miktarda isyanlar hazırlamaktı. İngiliz belgelerine göre, bu planlar Türkiye, Suriye, Mezopotamya'daki milliyetçi unsurların bir araya gelmelerine kadar uygulanmamıştı. Birliktelik tamamlandığında bir sinyal verilecek ve spontane bir kalkışma gerçekleşecekti. İsyanın yayılması müttefiklerin Ortadoğu'dan hatta Asya'dan çekilmelerini getirecekti.⁵¹

⁴⁶ Ursavaş, *a.g.e.*, s. 143.

⁴⁷ Ursavaş, *a.g.e.*, s. 152.

⁴⁸ *The Times*, "Massacre of French", 19 Mayıs 1920.

⁴⁹ *The Times*, "Six Survivors Out of 600", 20 Temmuz 1920.

⁵⁰ *The Times*, "French Policy Toward Turkey", 29 Nisan 1920.

⁵¹ A.L. MacFie, "British Views of the Turkish National Movement in Anatolia 1919-22", *Middle Eastern Studies*, Vol. 38, No: 3, Jul. 2002, s. 27-46.

İtilaf Devletleri'nin Anadolu'ya yönelik planlarını akamete uğratmada Mustafa Kemal Paşa'ya bazı faktörler yardımcı olmuştu. Bunlardan ilki, İngiliz ve Fransız askerlerin savaş yorgunu ve terhis istemeleri, ikincisi ise, düşmanla savaşması için silah ve cephane yardımı yapan Bolşeviklerin Anadolu'da Milli Mücadele'yi yürütenlerle kurduğu iyi ilişkiydi. Fakat en önemli faktör, güçlü ve otoriter bir kişiliği olan Mustafa Kemal Paşa'nın, müttefiklerin planlarını başarısızlığa mahkum etmede Türklere bükülmez bir ruh aşılama'yı başarmasıydı.⁵² Mustafa Kemal Paşa İtilaf kanadında en zayıf halka olarak gördüğü İtalyanları kendi tarafına çekmeyi ustalıklı yürüttüğü diplomasi ile başarmıştır. İtalya'dan sonra en zayıf halka olan Fransa'ya yüklenilmesinin sebebi Kilikya'daki Fransız işgal ordusunun silah, araç gereç yönünden Yunanlılara nazaran daha zayıf olmasıydı. Böylelikle Fransız ordusuna yapılan saldırılar bol miktarda mühimmata sahip Yunanlılara göre daha cazip bir hale geliyordu.

Sonuç

Büyük Zafer'in kazanılmasında güney illerimizdeki mücadele hiç kuşkusuz büyük önem arz etmekteydi. Önce İngiliz ardından gelen Fransız işgallerine karşı Urfa ve civar yöre halkının sergilediği mücadele ruhu taktire şayandı. Nitekim, Urfa, Antep, Maraş'taki mücadelenin kazanılması buradaki kuvvetlerin nihayi zaferin kazanılacağı Batı cephesine kaydırılması manasındaydı. Urfa ve civar illerde yerli işbirlikçi Ermenilerin önce İngilizlere ardından Fransızlara karşı sergilediği tavır gözlerden kaçmamıştı. Yörenin yüzyıllardır bir Türk ve Müslüman yurdu olduğunu göz ardı eden Ermenilerin düşmanla işbirliği içine girmesi yörenin Mondros Ateşkes Antlaşması çarpıtılmak suretiyle işgalini getirmiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, işgallerin haksızlığını defaatle ordu kumandanları ve İstanbul Hükümeti'ne yazdığı telgraflarda dile getirmişti. Başta Urfalılar olmak üzere yöre ileri gelenleriyle yaptığı görüşmelerde göçün engellenmesini isteyen Mustafa Kemal Paşa, mütareke hükümlerine aykırı her türlü haksızlığın protesto edilmesini, yeri geldiğinde silahla mukabelede bulunularak kararlılığın vurgulanmasını, fakat mücadele sürdürülürken Hristiyan halkın zarar görmemesine ehemmiyet verilmesini istemişti. Bunu yapmaktaki amacı, hiç kuşkusuz Batıda zaten güçlü olan Rum-Ermeni lobisine Türkiye'ye karşı kullanabilecekleri bir enstrüman vermemek ve Batı kamuyonu kazanmaktı. Urfa, Antep, Maraş gibi illerimizin düşman işgalinden kurtuluşundaki en önemli etmen hiç kuşkusuz yöre halkının sergilediği işgallere karşı direniş azmiydi. Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa, başta Urfa olmak üzere Türkiye'nin güney illerini kurtarmak için yürüttüğü politikada İslam Birliği unsurunu da sıklıkla vurgulamıştır. İtilaf Devletleri arasındaki çıkar çatışmalarının özellikle Paris Barış Konferansı sonrası su yüzüne çıkması Milli Mücadele'yi yürüten heyetin sıklıkla kullandığı bir manivela olmuştu. Türkiye'nin güney illerindeki mücadelenin kazanılması tüm güçlerin Batı Cephesi'ne toplanmasını getirdiğinden nihai zaferin kazanılmasında başta Urfa olmak üzere sergilenen mücadele büyük kilometre taşı olmuştur.

⁵² R.R. Kasliwal, "The Foreign Policy of Turkey Since 1919", *The Indian Journal of Political Science*, Vol: 7, No. 1/2, 1945, s. 387-397.

Kaynaklar

Arşiv

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Gazete

The Times.

Dergiler

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi.

Eserler

AÇANAL, Hasan: *Urfa Kurtuluş Mücadelesi Hatıratı Urfa'nın Kurtuluşununun 81. Yılına Armağan*, Şarkav Yayınları, Ankara 2001.

AKBIYIK, Yaşar: *Millî Mücadele'de Güney Cephesi*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.

AKYÜZ, Yahya: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, TTK, Ankara 1988.

BAYKAL, Bekir Sıtkı: *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK, Ankara 1974.

FİTZGERALD, Edward Peter: "France's Middle Eastern Ambitions, the Sykes-Picot Negotiations, and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918", *The Journal of Modern History*, Vol. 66, No. 4, December 1994.

KASLİWAL, R.R.: "The Foreign Policy of Turkey Since 1919", *The Indian Journal of Political Science*, Vol. 7, No. 1/2, 1945.

KÉVORKİAN, Raymond H.: "L'expérience Des Arméniens Dans La Turquie Kémaliste", *Revue Des Deux Mondes*, Avril 2015.

L'oeuvre De La France En Syrie: I. — Le Général Gouraud Pacificateur, *Revue Des Deux Mondes (1829-1971)*, Sixième Période, Vol. 61, No. 4, 15 Février 1921.

MACFİE, L.: "British Views of the Turkish National Movement in Anatolia 1919-22", *Middle Eastern Studies*, Vol: 38, No: 3, July 2002.

ÖKE, Mim Kemal: *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1992.

ÖZÇELİK, İsmail: *Millî Mücadelede Güney Cephesi Urfa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

ÖZŞAVLI, Halil: *Urfa Ermeni Olayları (1880-1920)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Urfa 2011.

ÖZTÜRK, Ayhan: *Millî Mücadele'de Gaziantep*, Kayseri 1994.

ŞİMŞİR, Bilal: *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Cilt: I, TTK, Ankara 1979.

TÜRKMEN, Zekeriya: "XX. Yüzyıl Türkiye'sinin Değişim ve Dönüşüm Önderi Gazi Mustafa Kemal Atatürk", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 230, Eylül-Ekim 2017.

ÜNER, Mehmet Emin: *Osmanlıdan Cumhuriyet'e Urfa Tarihi*, Atalay Matbaacılık, Ankara 2009.

URSAVAŞ, Ali Saip: *Kilikya Dramı ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşları*, (Çev. Hüseyin Işık), Ankara 2000.

TÜRK TIP TARİHİNDE GENÇLİK SIRLARINDAN ÖRNEKLER VE SONUÇLAR

Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR*

Öz

Türk tıp tarihinde geçmişten bugüne genç kalma ile ilgili pek çok uygulama yapılmıştır. Bunların arasında droglarla tedaviler ve bağışıklık sistemini güçlendirici terkipler yüzyıllarca insanları güçlü kılmış ve yaşam süresini uzatmıştır. Bugün de çok bilinen sağlıklı ve genç kalma önerileri arasında iyi beslenme, kaliteli uyku ve aşırı yorgunluktan uzak kalma bulunur.

Yine sağlıklı ve genç kalmayı sağlayan bir beslenme listesi zengin olmalıdır. Günlük beslenmenin %60 civarının meyve, sebzeler, tam buğday, çavdar ve tahıl ürünleri, kabuklu pirinç gibi çok lifli işlenmemiş karbonhidratlardan oluşmasına dikkat etmelidir. Protein denince her ne kadar aklımıza hayvansal gıdalar gelse de; bizi kemik erimesi ve sağlık sorunlarından koruyan esas proteinler; baklagiller, işlenmemiş soya ve ürünleridir. Hayvansal ürünlerden en sağlıklı olanlar ise organik süzme keçi sütü, yoğurdu ve peyniri, yumurta beyazı ve organik köy tavuğudur. Bu lif miktarını ayarlayabilmenin en kolay yolu, 2 ara öğünde az şekerli mevsim meyvesi, sabah kahvaltısında ise işlenmemiş tahıl geurekleri tercih etmektir.

Ayrıca katkılı, boyalı, işlem görmüş gıdalardan uzak durulmalıdır. Özellikle konserve gıda, şarküteri ürünler, beyaz un, beyaz şeker, tuz, asitli içecekler ve tatlandırıcılar, hormonlu ve mevsim dışı gıdalar da tıpkı kimyasal katkı gıdalar gibi birçok toksin oluşturacak cilde ve iç organlara zarar verir. Sabah erken kalkmalı ve akşam en geç saat 11'de uyuyarak en az 7 saat uyku için zaman ayırmalıdır. İyi uyumuş bir gecenin sabahında iyi hissettiğimiz kesin olup iyi bir uyku gerçekten de güzellik uykusudur ve en iyi anti-aging alışkanlıklarından biridir. Bu arada açık havada günlük 1 saat orta tempolu yürüyüş yapılmalıdır. Bu hem ihtiyacımız olan temiz oksijeni almamıza yardımcı olur, hem de aerobik egzersiz, endorphine, diğer adıyla mutluluk hormonu salınmasına neden olur. Egzersiz, kasları güçlendirip cildi gerginleştirir. Bütün bu sağlıklı yaşam önerileri dün olduğu kadar bugün de geçerli olup daima genç kalmanın yolları olarak bilinirler. Bu konuda geçmişten bugüne Türk Tıp Tarihi ve özellikle Osmanlılar döneminde pek çok belge ve kitap vardır.

* Maltepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik ABD Başkanı, Tıp Etiği, Tıp Hukuku ve Tıp Tarihi Derneği Başkanı.

İlaç yapımında kullanılan bitkisel, hayvansal ve madensel maddelerin yüzyıllarca insanların beslenmesinde ve hastalıklarının tedavisinde kullandıkları bir gerçektir. Ancak bunların bir kısmı o dönemlerden beri ve bugün de bağışıklığı kuvvetlendirici, genç kalmayı sağlayıcı ve dinç tutucu etkileriyle bilinirler.

Anahtar kelimeler: Tıp Tarihi, Gençlik Sırları, İlaçlar.

Samples From Youth Secrets In The Turkish Medical History And Results

Abstract

In the Turkish history of medicine, many practices have been performed from past to today in relation to staying young. Of these, treatments with drugs and immune-enhancing compounds have strengthened people for centuries and increased the length of life. Among today's well-known suggestions for staying healthy and young are healthy eating, quality sleep and keeping away from over-fatigue.

Again, a nutrition for staying healthy and young should be fiber-rich. It is suggested that about 60% of your daily nutrition should be composed of multi-fibrous unprocessed carbohydrates such as fruits, vegetables, whole wheat, rice and cereal products, brown rice. Although when the subject is protein, foods of animal origin come to our mind, the essential proteins protecting us against osteolysis and health problems are legumes, unprocessed soybeans and its products. Moreover, the healthiest of the foods of animal origin are organic strained goat's milk, yoghurt and cheese, egg white and organic village hen. The easiest way of proportioning this fiber amount is to prefer fruits in season with little sugar for 2 meals and unprocessed cereals for breakfast.

Moreover, one should avoid processed foods and the foods containing additives and pigments. Especially canned food, charcuterie products, white flour, white sugar, salt, fizzy drinks and sweeteners, hormonal and off-season foods give harm to skin and internal organs by generating many toxins just like foods with chemical additives. One should get up early in the morning and go to sleep at 11 at the latest in the evening and allocate at least 7 hours for sleep. In the morning of a well-slept night, we feel good for certain and a good sleep is really a beauty sleep and one of the best anti-aging habits. In the meantime, one should go on a brisk walk of 1 hour a day in the open air. Both this helps us intake clean oxygen which we need and aerobic exercise causes the release of endorphin, that is to say, happiness hormone. Exercise strengthens muscles and tightens the skin. All these healthy life suggestions, which are valid today just as they did yesterday, are known as the ways of staying always young. There are many documents and books available on this subject in the Turkish history of medicine, particularly in the Ottoman period.

It is a fact that herbal, animal and mineral substances used in medicine manufacture have been used in the nutrition of people and the treatment of diseases for centuries. However, some of them have been known for their immune-enhancing, staying-young achieving and hale-keeping effects since those periods.

Keywords: History Of Medicine, Youth Secrets, Drugs.

Giriş

Türk Tıp Tarihinde bazı belgelerde ve kaynaklarda sağlıklı kalmayı gösteren birçok bilgi vardır. Ekzersiz usulleri, bugün de kullanılan bağışıklığı sağlayıcı ve gençlik veren maddeler çok bilinirler.

Eski dönemlerde de örneğin yürüyüşe çok önem verilirdi. Bugün de açık havada günlük 1 saat orta tempolu yürüyüş yapıldığı bilinir. Bu hem ihtiyacımız olan temiz oksijeni almamıza yardımcı olur, hem de aerobik egzersiz, endorphine, diğer adıyla mutluluk hormonu salınmasına neden olur. Egzersiz, kasları güçlendirip cildi gerginleştirir. Bütün bu sağlıklı yaşam önerileri dün olduğu kadar bugün de geçerli olup daima genç kalmanın yolları olarak bilinirler. Bu konuda geçmişten bugüne Türk Tıp Tarihinde ve özellikle Osmanlılar döneminde pek çok doküman bulunur.¹

Bu arada ilaç yapımında kullanılan bitkisel, hayvansal ve madensel maddelerin yüzyıllarca insanların beslenmesinde ve hastalıklarının tedavisinde kullanıldıkları bir gerçektir. Ancak bunların bir kısmı o dönemlerden beri ve bugün de bağışıklığı kuvvetlendirici, genç kalmayı sağlayıcı ve dinç tutucu etkileriyle bilinirler. Bu maddeler bazen uzun bir ömür sağlamakta ve bu arada tehlikeli hastalıklara karşı adeta bir siper görevi görmektedirler. Bu droglar Türk Tıp Tarihinde büyük öneme sahip olup Türkçe tıp yazmalarında da tedavi amacıyla kullanıldıkları sık sık belirtilir. Ancak tedavi gayeleri yanında gençlik sağlayıcı olarak büyük etkileri vardır.

Bal (Mel, Apiadae)

Diğer Adları: Asel, Asilusulfincan.

Kimyasal Özellikleri: Bal arısı (**Apis mellifera L.**) (**Apidae**) tarafından çiçeklerden alınarak peteklerde biriktirilen bir maddedir.

İşçi arılar tarafından çiçeklerden alınan nektarda bulunan şekerler arının bal torbasında arının tükrüğünde bulunan invertaz etkisiyle inverti şeker şekline geçer. Peteklerde toplanan bal, petekten tazyik ya da santrifüj etkisi ile (süzme bal) veya eritilerek (eritilmiş bal) ayrılır.

Bal, açık sarıdan esmer sarıya kadar değişen renkli, özel kokulu, tatlı lezzetli, taze iken şurup kıvamında ve yarı saydam bir maddedir.

Balın bileşiminde glikoz ve levüloz (%70-75), sakkaroz (%2-3) dekstin ve vitaminler bulunur.

Kullanılışı: Bal, çok eski dönemlerden beri halk arasında hem tatlandırıcı, hem de tedavi edici bir madde olarak kullanılır. Müshil, midevi, besleyici, kuvvet verici, iştah açıcı olarak bilinir. Ayrıca mikroplara karşı ve yara iyi edici olarak da kullanılır.

Balın bütün kullanım şekilleri eski çağlardan beri bilinmektedir. Eski Mısır'da yaralara karşı kullanıldığı gibi, barsakları yumuşatıcı etkisi için de revaçtaydı. Eski Roma'da **Dioscorides** (M.S. 1. yüzyıl), **Melikraton** denilen ballı şarabın besleyici ve öksürük kesici olduğunu bildirdi. Eski Yunan'da **Hipokrat** (M.Ö. 460-377), balı kirli yaraların temizlenmesinde kullandı. Bu drog, Avrupa'da da yüzyıllar boyu çok revaçta olan bir maddeydi.

Anadolu Türkleri tarafından da çok kullanılan bal, ilk kodekslerimizden **Düstürü'l Edviye'de** (1874) bal arılarının salgıladığı bir madde olarak tanımlanır.²

¹ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Türk Tıp Tarihinde Geçmişten Günümüze Gençlik Sırları (Yüzyıl ve Daha Fazlasında Yaşamak)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2014, s. 56-67.

² S. Hüseyin, *Düstür ül-Edviye*, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1874, s. 78.

Geleneksel Halk Reçeteleri

1) İştahsız ve zayıf kimseler ile tüberkülozlu hastaların tedavisi için, siyah üzüm, çekirdeği ile birlikte havanda dövülür sonra safran (Crocus), zerdeçal (Rhizoma Curcumae) bal ile karıştırılır ve bu karışım dövülmüş üzüme katılarak hastaya kaşık kaşık yedirilir.

2) Yine aynı rahatsızlıklar için bir miktar bal, tereyağı ile birlikte ekmeğe sürülerek de yenir.

3) Tonik olarak bir miktar toz edilmiş cevizle bal karıştırılır ve her gün birer kaşık yenir. Bu uygulamaya kırk gün devam edilir.

4) Mide ülseri tedavisi için süzme baldan her gün birkaç kaşık yenir.

5) Dışarıdan çıban, sivilce, bazı şişlikler ve açık yaralar için petekli bal ısıtılarak eritilir ve erimiş kısım, hasta deriye pomat gibi uygulanır.

6) Yanık kısımlara, çürük, kesik yerlere veya meme başı çatlaklarına bir miktar bal pomat şeklinde sürülür.

7) Yüz derisini yumuşatıcı ve kuvvetlendirici olarak bir taze yumurta sarısı ve iki damla zeytinyağı ile bir miktar bal karıştırılır ve deriye uygulanır.

8) Bal, sülük tutturulacak yere konur ve sülüğün o kısımda kalması sağlanır.

9) Öksürük ve soğuk algınlığı tedavisinde 1 kg. bal, 250 gr. zerdeçal ile havanda dövülür, karışım bir tas içinde ısıtılır ve hastaya sabah, öğle, akşam aç karnına birer tatlı kaşığı verilir.³

Modern Tıptaki Yeri

Bal, bakterisit ve bakteriyostatik etkiye sahiptir. Yani bal ile 24 saat temas eden mikro organizmalar üremezler ve enfeksiyon yapmazlar. Balın bu özelliği kaynatılmaya dayanmayan ve diyalize edilebilen bir faktörden ileri gelir.

Antibakteriyel etki yönünden petek balları süzme ballardan ve Türk süzme balları Alman süzme ballarından üstündür.

Yine bu droğun bileşiminde bulunan protein ve azotlu maddeler, doku yapımı ve onarımı için etkili olduklarından, bal modern tıpta da tüberküloza karşı ve tonik olarak kullanılır.

Yine bugün **Mellit** denen preparatlar Türk kodeksinde kayıtlı olup, infüzyon, dekoksasyon ya da suda çözünmüş balı taşıyan preparatlardır. İçinde bal çözünmüş sirkeli preparatlara oksimellit denir. Bu preparat çeşidi sıcakta hazırlanır. Taşıdıkları mum kalsiyum karbonatla berraklaştırılır. Mellit tipi üç ballı preparat modern tıpta kullanılır.⁴

Mellite simple:

Bal: 400 gr.

Saf Su: 100 gr.

Mellite de borax

Borax: 4 gr.

³ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Doğal İlaçlarla Geleneksel Tedaviler*, Alfa Yayınevi, İstanbul 2001, s. 67-75.

⁴ Erdemir, Not: 1'de a.g.e., s. 89.

Mellite simple: 30 gr.

Afta karşı kullanılır.

Mellite de mures:

Dut usaresi: 1 gr.

Bal: 2 gr.

Su: Yeterli miktar.

Şurup kıvamındadır.

Bu arada **Deli Bal (Acı Bal, Tutar Bal)** denen ve Doğu Karadeniz bölgesinde elde edilen bir bal çeşidi ise **zehirlenme** yaptığından modern tıp açısından zararlıdır. Bu baldan yiyen kişiler, bulantı, kusma, halsizlik ve ishal belirtileri gösterirler. Zehirlenme, yenilen bal miktarına göre artar.

Az miktarda yenilirse belirtileri kısa bir sürede kalkar. Çok miktarda yiyen kişilerde ölümle sonuçlanan durumlar olur.

Deli Bal denen zehirli balın bu zararlı etkileri bileşiminde bulunan **andromedotoksin grubu bileşiklerden** ileri gelir. Bu bileşik Doğu Karadeniz'de yetişen Rhododendron türlerinin çiçeklerinde de vardır. Özellikle taze bal zehirlenme yapar.

Deli balı diğer ballardan ayırmak için **Rhododendron Poleni**'ni mikroskopik olarak saptamak gerekir.

Balık Yağı (Olcum Morrhuæ, Gadidae)

Kimyasal Özellikleri: Morrhuæ vulgaris ve yakın cinslerinin taze karaciğerlerinden elde edilir. Bileşiminde morrhuik, palmitik, butirik asit esterleri ve glisero fosforik asitlerin Ca, Mg ve Na tuzları bulunur. Ayrıca lesitin, safra asitleri, trimetilamin, butilamin, amilamin, morhuin ve gaduin gibi organik bazlar da vardır. Balık yağının gramında 600 ünite A vitamini ve 85 ünite D vitamini bulunur.

Balık yağı kehribar rengine, özel koku ve lezzete sahiptir.

Kullanılışı: Kemik hastalıkları, genel zayıflık durumları ve romatizmaya karşı kullanılır. Çok eski dönemlerden beri tanınmakta olan balık yağı XVIII. yüzyılda Kuzey Denizi balıkçıları tarafından romatizma ve raşitizme karşı bir halk ilacı olarak bilinirdi. Yine aynı yüzyılda **Thomas Percival** tarafından kronik romatizma tedavisinde kullanıldı. XIX. yüzyılda ise **Hughes Bennett** akciğer hastalıkları için balık yağını önerdi.⁵

Ülkemizde aktar dükkanlarının eskiden beri bilinen bir droğu olan balık yağı, **Dr. Mehmet Refi** (1906) tarafından kumral, esmer ve beyaz diye üç tipe ayrıldı ve bunlardan en çok kumral cinsi kullanılırdı.

Geleneksel Halk Reçeteleri

1) Raşitizm, romatizma tedavilerinde ve kuvvetlendirici olarak sabah akşam birer kaşık içilir. Çocuklara da çok verilen bir droğdur. Tadı, süt, kahve vb.ları gibi sıvılarla düzeltilebilir. Bir inanışa göre gece içilen balık yağı daha etkilidir.

2) Yine dışardan yara, yarık tedavisinde deriye sürülür.

⁵ Erwin H. Ackerknecht, *A Short History of Medicine*, The Ronald Press Company, New York 1955, pp. 34-45.

Modern Tıptaki Yeri: Balık yağları Türk kodeksinde kayıtlı olup Vitamin A ve D bakımından zengindirler. A vitamini eksikliğinde gece körlüğü, xerophthalmia (cornea ve conjunctiva kuruluğu) olduğu gibi bazı deri hastalıkları (kuru dermatoz gösteren deri kabartısı ve kızarıklığı) meydana gelir. Vitamin D azlığında ise raşitizm, genel zayıflık ve benzeri hastalıklar görülür. Bu yüzden balık yağı, modern tıpta, raşitizm ve beslenme bozukluklarına karşı kullanılır.⁶

Ceviz Kabuğu (Cartex Nucis Juglandis, Juglandaceae)

Botanik ve Kimyasal Özellikleri: Juglans regia, L. (Juglandaceae) meyvasının üzerindeki yeşil kabuktur. Bileşiminde tanen, uçucu yağ ve acı lezzetli bir boyar madde (Juglon) vardır.

Bu madde boyama özelliği verir.

Kullanılışı: Kumaş boyacılığında kullanılır. Kumaş boyamak için kaynamış suya boyanacak eşya atılır ve siyah bir renk olur. Bu drog ayrıca hayvan ishali için de kullanılır. Yine kaynatılmış su hayvan yaralarında antiseptiktir. Ayrıca insanlarda iştah açıcı, kabız, kan şekerini düşürücü, kuvvet verici etkileri vardır. Deri hastalıklarında antiseptik olarak dışardan kullanılır. Bugün olduğu gibi eskiden de Mısır Çarşısı'nda çok satılan ceviz kabuğu eski Türk kodekslerinden **Düstür ül-Edviye**'de de (1874) kayıtlıdır.⁷

Geleneksel Halk Reçeteleri

1) 30 gr. ceviz kabuğu 500 gr. suda haşlanır ve bu su ile dışardan antisepetik olarak etki etmesi için gargara yapılır.

2) 20 gr. ceviz kabuğu 750 gr. suda haşlanır ve bu sudan birer kaşık, iştah açıcı, kabız giderici olarak içilir.

3) Kaynatılmış ceviz kabuğu suyu hayvan yaralarında antiseptik olarak kullanılır.

Modern Tıptaki Yeri: Droğun bu etkileri modern tıp tarafından da onaylanmaktadır.

Ceviz Yaprağı (Folium Juglandi, Juglandaceae)

Botanik ve Kimyasal Özellikleri: Ceviz yaprağı, Juglans regia L (Juglandaceae) bitkisinin kurutulmuş yaprağıdır.

Drog elde etmek için yapraklar Haziran, Temmuz aylarında toplanır, havadar ve gölgelik bir yere serilerek kurutulur.⁸

Drog, 15-20 cm. uzunlukta yapraktır. Ceviz yaprağının özel bir kokusu bulunur. Ayrıca lezzeti acıdır. Bileşiminde tanen, uçucu yağ ve acı lezzetli bir boyar madde (juglon) taşımaktadır. Bu maddenin redüklenmiş türevi taze yapraklarda glikozit halinde bulunur.

Kullanılışı: Halk arasında çok kullanılır. İştah açıcı, kabız, kan şekerini düşürücü ve kuvvet verici etkileri vardır. Ayrıca at ve sığırlarda pekkik verici olarak kullanılır. Yine drogdan hazırlanan dekoksiyonun saç boyamada da yeri vardır.

⁶ Erdemir, Not: 1'de a.g.e., s. 29.

⁷ S. Hüseyin, Not: 2'de a.g.e., s. 45.

⁸ Erdemir, Not: 1'de a.g.e., s. 77.

Boyayıcı etkisi, bileşimindeki Juglon maddesinden ileri gelir. Ayrıca deri hastalıklarında dışardan antiseptik olarak kullanılır. Ceviz Yaprağı eskiden beri aktarlarda satılmakta olup 1874 tarihli **Düstûr ül-Edviye**'de kayıtlıdır.

Geleneksel Halk Reçeteleri

- 1) Dişlerin beyazlanması ve diş etlerinin kuvvetlenmesi için ceviz yaprağı ile dişler ovalanır.
- 2) Bir miktar ceviz yaprağı kaynatılır, kuvvetlendirici olarak banyo suyuna eklenir ve bu su ile banyo yapılır.
- 3) Midevi olarak 10 gr. ceviz yaprağı 500 gr. suda haşlanır ve sabah akşam birer fincan içilir.
- 4) İdrar zorluğunda kaynatılmış yaprak suyu, şekerle karıştırılır ve içilir.
- 5) Öksürüğe karşı yapraklar haşlanır ve haşlanmış sudan içilir.
- 6) Ceviz yaprağının kaynatılmış suyu saç boyamada kullanılır.
- 7) Ceviz yaprağı suyu Anadolu'da hayvan yaralarının temizlenmesinde kullanılır.⁹

Çay Yaprağı (Folium Theae Nigrae, Theaceae)

Botanik ve Kimyasal Özellikleri: Çay, **Thea sinensis (Theacea)** türünün, fermente edildikten sonra fırınlarda kurutulmuş yaprağıdır. Bu bitki kışın yaprağını dökmez. Anayurdu Çin olan çay Kuzey Doğu Anadolu'da kıyı bölgelerde yetişir. Çay siyah renkli, buruk tadda parçalar ya da toz şeklindedir.

Bileşiminde, kafein (%1-2), tanen (%10-30), enzimler ve uçucu yağ bulunur. Tohumlarında sabit yağ (%23-30) ve saponinler bulunmaktadır.

Kullanılışı: Çay, midevi, kuvvet verici, idrar arttırıcı ve kabız olarak kullanılır. Ayrıca vücudu ısıtıcı, susuzluğu gidericidir. Yine bileşimindeki tanenden dolayı alkaloid zehirlenmelerinde panzehir olarak kullanılır. Kafein elde edilmesinde ilkel madde olan çayın tohumlarında bulunan yağ, endüstride ve temizlendikten sonra gıda olarak kullanılır.

Günümüzde çok kullanılan çayın kaynağı eski devirlere kadar iner. Çay ekimi yapılan en eski ülke Çin'dir ve droğun M.Ö. 2737'de Çin İmparatoru **Shenn Nung** tarafından bulunduğu söylenir. Çayın iki ayrı Çin lehçesinde söyleniş şekli olan **t'e** ve **ç'a**'dan dolayı bugün bütün dünya bu droğun adını thé, tea, tee, çay olarak bilir. M.S. 780'de Çin'de gelişen çay ticareti, sonraki yıllarda Budist rahibi **Dengyo Daisni** tarafından Japonya'ya yayılmış ve 815'de Japon İmparatoru **Saga** tarafından beş bölgede çay ekimi yapılması ile ilgili bir emirname imzalanmıştır. Çay, zamanla Orta Çağ'da Hindistan, Arabistan ve İran'a da yayılmıştır.

Çayın Avrupa kıtasına yayılışı ise Venedikli zengin **Giambattista Ramusio** tarafından 1559'da yazılan **Navigatione et Viaggi** adlı seyahatname ile olmuştur. **Ramusio**, İranlı tüccar Hacı Muhammed'in anılarından yararlanarak bu seyahatnameyi yazdı. Zamanla Uzakdoğu ülkelerinin Avrupalılar tarafın-

⁹ Erdemir, Not: 3'de a.g.e., s. 34.

dan sömürgeleştirilmesiyle, çayın değeri artmış ve ilk kez 1610'da Hollanda limanlarına çay getirilmiştir. Nitekim Avrupalı gemiciler Çin ve Japonların çay denen droğu kullandıklarını görerek adaçayı ile değiştirmişlerdir. Avrupa'da ilk kez çayın tıbbi özelliklerinden söz eden Hollandalı **Dr. Tolpiyos** ve bir Alman olan **Blankaart**'tır. İsveç'e ilk çay ağacı 1768'de getirilmiştir. İngilizlerde daha sonra çay yetiştirmeye başlamışlardır. Ancak çay önemli bir rol oynadı ve o zamanlar İngiltere parlamentosu çayın İngiltere'ye gelişi ve yayılması, İngilizlerin siyasi hayatında ve din kuruluşlarında çay kullanımı, zararları sürekli olarak tartışıldı. Bugün İngiltere'de görülen saat 5'deki çay içme geleneği, 1860'larda çıkan çay içme modasının devamıdır.¹⁰

Ülkemizde de çay, yıllardan beri yetiştirilen ve kullanılan bir drog oldu. 1774 tarihli bir attariye defterinde, çayın 4 kıyyesi 2400 akçe idi. Yine 1816 tarihli gümrük tarife defterine göre, Türkiye'ye dışardan gelen maddeler arasında çay da vardır. Çay, Osmanlı saray eczacılığının da önemli maddelerinden biriydi.

XIX. yüzyıl Türkiye'sinde çaydan söz eden bazı tıbbi kitaplar yazılmıştır. **Mustafa Hami Paşa**, 1870'de yazdığı **Kanun-u Sıhha** adlı kitabında, çay hakkında şu bilgileri vermektedir:

*"Çay kullanılışı önce Çin ve Japonya'da başlamış, sonra Hindistan ve Arabistan'a ve 17. yüzyılda Avrupa'ya yayılmıştır. Siyah çay, yeşil çaya göre daha tercihtir. Sıcak çay, şekerle içilirse kan dolaşımı ve organizma ısını ve ayrıca sindirim kuvvetini uyandır. Sütlü çay ise besler. Fazla çay, mideyi yorar."*¹¹

Mustafa Hami Paşa'nın söz ettiği siyah ve yeşil çaylar, 1874'de yazılmış olan **Düstür ül-Edviye** adlı kodekste de yazılıdır. Bundan başka **Nazima Ali**'nin 1891'de yazdığı çay adlı bir kitapta da bu konuda detaylı bilgiler verilmektedir. Yazar, çay deoksijenunun nasıl hazırlandığını ve çay cinslerini bildirmektedir. **Nazima Ali**, çay hakkında:

*"Yalnız çay deoksijenundan ibaret kahvaltı, kuvvet verici değildir, açlığı hafifletir, ama yok edemez. Siyah çay, hislere etki eder. Yeşil çay, şarabani bir etki verir. Yeşil çayı bazen kullanırlar, eğer bu cins çay, akşamları içilirse uykuyu kaçırr. Yeşil çay kullanılmamalıdır. Eğer çay, kışın içilirse organizmayı kızdırır, yazın içilirse serinletir. Çay, aç karına içilirse tokluk yapar, tok karına içilirse acıktırır. Böbrekteki taşlar için yararlıdır."*¹²

demektedir.

Mehmed Arif ise 1910'da yazdığı "Çay Hakkında Malûmat" adlı kitabında, çay hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Çay adı, Çin'de bulunan ve Hata veya Hita denen bir ülkeden gelir. Arapça'da çay adı yoktur. Fakat bu bitkinin Arabistan'a sonradan yayılışı üze-

¹⁰ Bruce N. Ames - Mark K. Shigenaga - Tory M. Hagen: "Oxidants, Antioxidants And The Degenerative Diseases Of Aging", *Proc. Natl. Acad. Sci.*, USA, Vol: 90, September 1993, pp. 7915-7922.

¹¹ Mustafa Hâmi Paşa, *Kanun-u Sıhha*, İzzet Bey Matbaası, İstanbul 1870, s. 34.

¹² Erdemir, Not: 3'de a.g.e., s. 56.

rine, burada cim harfi, Farsça sin harfine değişmiştir. Araplar, şay, şahî demişlerdir. Kuzeybatı Afrikalılar, İspanyollar ve Portekizliler ise ta veya tay derler. Fransızlar thé, Japonlar tsia, Çinliler teha veya thah derler. Kullanılan adı Latince olup Thea sinensis'dir. Çayın sindirimi kolaydır. Normal oranda çay, dolaşımı canlandırır ve salgıyı artırır, dimağı uyarır. Fazla alınrsa mide rahatsızlığı yapar. Sütlü çay, sindirimi kolaylaştırıcı olarak yemekten 2-3 saat sonra içilir. Çay, uyarıcı ve besleyicidir. Çayın akşam yemeğinden 2 saat sonra içilmesi daha iyidir. Yatmadan önce içilen sıcak çay terletir. Çayın binde beşlik infüzyonu 50 kısım alkol ve 50 kısım şurupla karıştırılır ve bu karışım, kolerada kadeh kadeh içilir.”¹³

Görüldüğü gibi çay, ülkemizde yıllarca hem bir keyif aracı, hem de bazı hastalıklarda bir sağlık aracı olarak kullanılmıştır. Ancak çayın yaptığı yan etkiler de bu konu ile ilgili çeşitli kitaplarda bildirilmiştir.

Türkiye’de çay ekimi ise 1924’de Kafkasya’dan gelen tohumlarla Rize’de başlamıştır. 1939 yılında bu konu ile ilgili olarak çıkarılan 3788 sayılı kanunla daha da gelişen çay ekimi 1942’de çıkarılan 4223 sayılı kanunla monopollü altına alındı.

Çay, hem keyif verici bir madde olarak günlük hayatta çok kullanılır, hem de halk tıbbında yeri vardır. Bu droğun keyif verici bir madde olarak kullanılış şekilleri ülkelere göre değişir. Ülkemizde infüzyon şeklinde hazırlanan çay, günün çeşitli zamanlarında tiryakiler tarafından içilir. Genellikle piyasada üç cins çay vardır:

- a) Mayalanmış veya siyah çay.
- b) Mayalanmamış veya yeşil çay.
- c) Yarı mayalanmış çay.

Çay bizim ülkemizin dışındaki ülkelerde ise kendi usullerine göre hazırlanır. Bir kıyaslama olmak üzere bazı ülkeleri kısaca ele alabiliriz. Birmanya’da çaydan turşu olarak yararlanır. Moğolistan ve Tibet’te kaba çay yaprakları pirinç sapları ile sıkıştırılır ve meydana gelen katı kalıplar suda ısıtılıp yumuşatılır, sonra tereyağ veya Tsamba denen kavrulup öğütülmüş buğdayla beraber yenir. Bazı Moğol kabilelerinde içilen çaya biraz da tuz konur. Japonlar, çayı Türk kahvesi gibi hazırlarlar. Türkistan’da siyah çay denen cins kullanılır ve bu çay, kaymak veya sütle içilir. İran’da ise çay yaprakları su ile kaynatılır, içine bir miktar dereotu, anason veya karanfil atılır. Fas’ta çaya tuzla otu (alfa otu) denen bir bitki konur. İsviçre’de çay, biraz tarçınla karıştırılır ve sonra kaynatılır. Rusya’da ise çayı semaverle hazırlamak ve çay fincanına limon koymak bir gelenektir. Tayland’da çay yaprakları ağızda çiğnenir. Araplar, çayı nane ile kokulandırarak içerler. Görüldüğü gibi çay içme usulleri çeşitli ülkelere göre değişmektedir.

Çayın tadı taşıdığı tanen ve uçucu yağdan ileri gelir. Yeşil çay, tanen bakımından siyah çaydan daha zengindir. Ancak çok çay içen kişilerde çaya karşı alışkanlık oluşur. Bu alışkanlık özellikle taşıdığı kafeinden ileri gelir. Sürekli

¹³ E. Atasü - M. Yenen, *Bitkisel Droğların Günümüzde Tedavi Amacıyla Doğrudan Kullanımı*, IV. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı, Eskişehir 1982, s. 1-4.

ve çok çay içenlerde psişik nedenlere bağlı olarak çay içme istemi artar. Çayın kafein taşıması nedeniyle çay içemeyen çay tiryakilerinde irritabilite ve sinirlilik, bazılarında baş ağrısı olur. Ancak bu durum, bu tip alışkanlarda çay içmekle geçer. Halk arasındaki şu tekerlemeler de çaya olan rağbeti göstermektedir: “Gönül ne çay ister, ne de çayhane. Gönül sohbet ister, çay da bahane.” “Çay ne demek, say ne demek.” (Erzurum).¹⁴

Geleneksel Halk Reçeteleri

1) Anadolu’da ishale karşı kuru çay tozu, sigara kağıdına sarılarak verilir. Çayın bu etkisi bileşimindeki tanen maddesinden ileri gelir.

2) Çaydaki tanen maddesi konstipasyon (kabız) etki yaptığından dolayı diarede koyu çay verilir.

3) Bundan başka bağırsak iltihabında bir kaşık çay dövülür, toz halinde hastaya verilir.

4) Ayrıca çay, halk arasında zihin uyarıcı, uyku kaçırıcı olarak da kullanılır. Çünkü bileşimindeki kafein, zihni çalışmayı kolaylaştırır ve sinir sistemini uyarır. Bundan başka kafeinin, çay, kahve gibi kafeinli droglar şeklinde alınması, sindirimin kolaylaştırılması, müsküler ve intellektüel yorgunluğa karşı direncin artırılması ve böylece çalışmada verimin yükselmesi amaçları için etkili olabilir.

5) Göz nezlesinde, kaynamış çay suyu ile göze banyo yapılır.

6) Göz kapaklarının iltihabında, çayla nane kaynatılır ve posadan lapa şeklinde kapağa konur.

7) Bütün bunlardan başka çay, vücudu ısıtıcı, susuzluğu giderici ve bileşimindeki teofilinden dolayı idrar söktürücü olarak da kullanılır.

Modern Tıptaki Yeri: Çayın bazı yararlı kullanımları yanında uyku kaçırıcı özelliği de vardır.

Çayın ishali kesici özelliği bileşimindeki tanenden ileri gelir. Bileşimindeki teofilin ise, idrar söktürücü etki verir. Çay, modern tıpta da uyarıcı, kabız ve diüretik olarak infüzyon şeklinde kullanılır.

Bu örnekler dışında birçok drog biliyoruz. Dereotu, Fındık, Gül Kurusu, Gül Yağı, Havuç Tohumu, Hurma, Ihlamur Çiçeği, Karabiber, Karanfil, Ke-babe, Kınakına Kabuğu, Kimyon, Kuşburnu, Kırmızı Biber, Küçük Hindistan Cevizi, Limon Kabuğu, Maydanoz Tohumu, Meyan Kökü, Misvak, Nane Yaprağı, Pırasa, Ravent Rizomu, Rezene, Safran, Sarımsak, Sinameki, Soğan, Sülük, Şap, Tarçın Kabuğu, Zencefil gibileri bunlara örnektir.¹⁵

Bu arada süt ve ürünleri yüzyıllardır Türkiye’de kullanılmaktadır.

Süt, antik devirlerden beri insanlık aleminin en önemli besini oldu. Süt ürünleri de çok değerli beslenme ürünleri olarak kabul edildiler. Süt ve ürünleri, Türkler tarafından da yüzyıllardan beri kullanılmaktadır. Yine önemli bir süt ürünü olan yoğurt, Türklerin buluşudur. Süt ve ürünleri hem bir besin olarak çok kullanılırlar, hem de Türk tıbbi folklorunda ilaç makamında bazı

¹⁴ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Mısır Çarşısı Drogları*, Sermet Mat., İstanbul 1975, s. 1-17.

¹⁵ E. Atasü - M. Yenen, Not: 13’de a.g.e., s. 5-6.

tedavilere girerler. Hem de düzenli içilen süt ve diğer süt ürünleri gençlik sağlayıcı ve bağışıklığı kuvvetlendirici besin maddeleridirler.

Süt ve ürünlerinin bir besin olarak kullanımının çok eski bir geçmişi vardır. Bir süt hayvanı olan sığırın evcilleştirilmesinin 10.000 küsur yıl öncesine kadar vardığı bilinir. Eski Mezopotamya'da süt sağma usulleri, yararlanılan süt kapları ve süzgeçleri hakkında aydınlatıcı bilgiler veren kaynaklara rastlanmaktadır. Nitekim bu ülkede inek, hem süt veren bir hayvan, hem de toprağın verimliliğini koruyan kutsal bir canlı idi. Süt, Eski Mısır'da da bilinen bir besindi. Eski Hint'te ise süte büyük değer verilirdi. Eski Roma ve Yunan'da da çeşitli süt ürünleri işlenirdi. Bu ülkelerde süt ürünleri olan peynir, peynir mayası ve tereyağı yapılır, peynircilik artıklarıyla domuz ve balıklar beslenir ve tereyağı da t yara merhemi olarak kullanılırdı.

Süt ve ürünleri, Türk beslenme tarihinde önemli bir yere sahiptirler. Bilindiği gibi Türkler M.Ö. 3. yüzyıla kadar Asya'da Türk boyları halinde yaşarken, bir Hun Hakanı olan Teoman, M.Ö. 220'de bu boyları birleştirdi ve oğlu Mete (M.Ö. 209-174), Asya-Hun İmparatorluğu'nu kurdu. Hun-Türk Devleti'ni daha sonra sırasıyla Tabgaç-Topa Hanları (M.S. 216-394), Avarlar (394-552), Tukyular-Göktürk Devleti (552-745) ve Uygurlar gibi Türk devletleri izledi. Uygurlardan sonra ise Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Türkleri (11., 12. ve 13. yüzyıllar) görülür. Selçuklular Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar (1299) tarih sahnesinde idi. Bütün bu tarihi devreler boyunca süt ile ondan yapılan yoğurt, peynir, kaymak, yağ gibi yiyecek maddeleri Türklerin beslenme sisteminde büyük bir yer tutmakta idi. Nitekim süt, öylece içildiği gibi, yoğurt, peynir, sogut (çökelek), kaymak, yağ yapılarak da bol bol yenirdi. Yine süttten sütlü darı adlı bir besin maddesi ve kırmızı adlı bir içki yapılırdı. Bunların yapılarışları bugünkü gibiydi. Bunlardan yağ, eski Türklerin çok rağbet ettiği bir gıda maddesiydi ve her yemeğin içinde bulunurdu. Yağın deriyi yumuşatıcı olarak da Türk tıbbi folklorunda yeri vardır.¹⁶

Süt ürünlerinden olan yoğurt, Türklerin özel gıdasıydı. En eski Türk devleti olan Hun devleti zamanında yoğurdun yapıldığı bilinirdi. Tamamen Türklerin buluşu olan yoğurdun kiraz veya kayısı ile tatlılaştırılması ile hazırlanan Li adlı bir içki, Hun Türkleri arasında yaygındı. Uygur Türkleri ise yoğurdu hem besin, hem de tedavi maddesi olarak kullandılar. Bu dönemde yoğurdun uykusuzluk tedavisinde yeri vardı. Ayrıca koliti olan hasta için sarımsak ve yoğurt karıştırılır ve içirilirdi. Uygurlar, yoğurdu, yogurd, yogrut olarak telaffuz ederlerdi. Bu telaffuz, bugünküne pek benzer ve bu kelime Avrupa'da da kullanılır.

Yine bir Türk devleti olan Karahanlılar zamanında (840-1212), değerli bir bilim adamı olan **Yusuf Hac Hacib**, yazdığı **Kutadgu Bilig** adlı kitabında, süt ve ürünlerinden söz etti. Aynı dönemin diğer bir düşünürü olan **Kaşgarlı Mahmud** ise 1069-1073 tarihlerinde, Bağdat'ta yazdığı **Divan-ı Lugat-it Türk** adlı eserinde aynı konuya değindi. Bu bilgilere göre eski Türklerin en önemli gıdası koyun eti ve süt ürünleri idi.¹⁷

¹⁶ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklular Zamanında Beslenme Sistemi*, Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982, s. 19-35.

¹⁷ Erdemir, Not: 14'de a.g.e., s. 34.

Selçuklu Türkleri döneminde de süt ve ürünleri, çok kullanılan besin maddeleriydi. Nitekim bu dönemde de süttten yoğurt ve peynir elde edilirdi. Yoğurt, sıcak sıcak süttün kor adı verilen maya ile çalınması yoluyla elde edilirdi. Yoğurt, tek başına tüketildiği gibi, tutmaç ve benzeri bazı yemeklere de konurdu. Türkler, yoğurdu sulandırıp ayran yaparak içerlerdi. Selçuklu Türkleri, XI. yüzyılda yoğurdu kurutarak da kullanırlardı ve kuru yoğurda **Kurut (kuru yoğurt)** denirdi. Bu, bir cins peynirdi ve koyun yoğurdundan yapılırdı. Yine Türkler, yoğurda sirke katarak başka bir katık elde ederlerdi. Ayrıca yoğurda süt katılarak ikdük denen başka bir besin maddesi elde edilirdi. Yine eski ayranın içine yaş veya kuru üzümde konarak yenirdi ki buna buldunu denirdi. Bu arada bir süt ürünü olan peynir de taze olarak yendiği gibi, belirli ölçüde suyunu süzerek kaplara basmak suretiyle uzun süre saklanırdı.

Yine eski Türklerin milli içkisi olan kımız da kısarak süttünden yapılırdı. Süt renginde olan bu içkinin tadı az olgunlaşmış kızılçık gibi idi. Bu içki, tamamen Türklerin buluşudur. Kımız, hem içki, hem de verem gibi bazı hastalıkların tedavisinde kullanılan bir ilaçtı. Kımızın oluşu için gereken süt ekşimesi, tıpkı yoğurt çalar gibi özel bir kımız mayası ile olurdu. Kımız mayası ise kabın dibindeki olmuş kımız artığının üzerine süt dökmek suretiyle elde edilirdi ve buna kor denirdi. Böylece kımız mayası ile çalınan kısarak süttü tulumlara konarak bekletilirdi. Bu süt, mayanın da etkisiyle ekşirdi. Kımızlı kısarak süttünün içine ayrıca meyve de konurdu. Kımız, olduktan sonra günlük ihtiyaç için kurluk adlı bir testiye konurdu.

IX. yüzyılda yaşamış olan ve Kufe’de doğan Arap filozofu ve yazarı **Abu Yusuf Ya’kup Ibn İshak al Kindi** (800-870), yazdığı **Akrabadin** (ilaç kitabı)in 50. kısmında, bir süt ürünü olan yoğurdun karın yaraları tedavisinde kullanıldığını yazmaktadır. Bu yazara göre, bir miktar lahana, incir, boyotu, yoğurt ve yağ alınır, karıştırılır ve bu karışım, karın yaraları için karna sürülür. Yine aynı tedavi için sinir otu ve muz, yoğurtla karıştırılır ve yaralara sürülürdü.¹⁸

Süt ve ürünleri, XIV. yüzyılda Osmanlı Türkleri’nin çok kullandığı besinlerdi. 1390’da **Edvite-i Müfrede** adlı bir kitap yazan İshak bin Murad adlı Türk hekimi, eserinde, bir süt ürünü olan yoğurdun sindirim hastalıklarında kullanıldığından söz etmektedir.

Süt ve ürünleri, XVII. yüzyılda da Osmanlı Türkleri’nin kullandığı değerli besinlerdi. Bu yüzyılın ünlü hekimi **Zeynelabidin bin Halil**, yazdığı **Şifa ül- Fu’ad Li Hazret-i Sultan Murad** adlı eserinin 8. faslında, süt ve süttten yapılan kaymak, yoğurt, peynir gibi bazı besinlerden söz eder.¹⁹ Yazar, çeşitli süttler hakkında: “*Süttlerin her birinin tabiatı, süttü alan hayvanların tabiatı gibidir*” demektedir. Kitapta, insan süttü, sığır süttü, keçi süttü ve koyun süttünden söz edilir. Yazar, insan süttünün en iyi süt olduğunu, diğer süttlerin içinde ise sığır süttünün en yararlı süt olarak kabul edildiğini bildirir. Daha sonra ise

¹⁸ Abu Yusuf Ya’qub Ibn İshak al-Kindi: *The Medical Formulary or Agrabadhin of al Kindi*, The University of Wisconsin Press, London 1965, pp. 56-70.

¹⁹ Ayşegül Demirhan Erdemir, “Hekim Zeynelabidin bin Halil’in Şifa al-Fu’ad Adlı Eserinin Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Orijinal Sonuçlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 71, İstanbul 1991, s. 145-165.

sırayla keçi sütü ve koyun sütü iyidir. Ayrıca bu kitapta, çok süt içmenin faydasız olduğu yazılıdır. Eğer, süt, tuz, şeker veya bal ile pişirilirse yan tesirleri giderilir. Sıtması olan insanlara süt verilmemelidir. Yazar, bir süt ürünü olan kaymak hakkında: “*Kaymak, ağız ağrısına ve kuru öksürüğe faydalıdır. Yılan sokan yere yakı yapılırsa zararını def eder. Şeker ile karıştırıp yenilirse bedeni kuvvetlendirir*” diye yazmaktadır. Kitapta yoğurt yeme alışkanlığının küçük yaşlarda başladığı belirtilmektedir. Yine eserde, bir süt ürünü olan peynirden de söz edilmektedir. Yazar, üç cins peynirden bahsetmektedir. Bunlar, eski peynir, taze peynir ve kuru peynirdir. Yılan sokan yer, eski peynirle ovulursa zehirlenme azalır. Taze peynir, bedeni kuvvetlendirmektedir. Eğer taze peynir çok yenirse böbreklerde taş oluşabilir. Taze peynirin yan etkileri ceviz ve bal ile giderilir.

Yine 1899 yılında **Dr. Besim Ömer** tarafından yazılan **Süt** adlı makalede, bu besinin özelliklerinden: “*Saf ve halis olmak şartıyla mideye giren süt, bir mükemmel gıda ve teskin edicidir. Çiğ süt, kaynamışından hazımca daha kolay, daha hafif ve daha besleyicidir.*” diyerek söz edilir. Yazara göre, süt, ağrılı mesane iltihaplarında, böbrek taşlarında, sarılıkta son derece yararlıdır. Ayrıca mutfak tuzu eklenmiş keçi sütü veya inek sütü kaymağı, verem tedavisinde kullanılır. Balık yağına tahammül edemeyen zayıf çocuklara, şeker, eski rom ve vanilya konmuş süt kaymağı verilebilir. Ayrıca süt, mide hastalıklarında yararlıdır. Yazar, yine bir süt ürünü olan tereyağından da söz etmekte ve bu yağın hayvani yağlara nazaran daha kolay sindirileceğini bildirmektedir. Tereyağı, veremde ve şeker hastalığında kullanılır. Yine **Dr. Besim Ömer**, peynir cinslerine de değinmektedir.²⁰

Dr. Besim Ömer, 1906 yılında yazdığı **Yoğurt** adlı makalede de bu besinin özelliklerini belirtmektedir. Yazar makalesinde, yoğurdun süttten iki üç defa daha besleyici olduğunu belirtmekte ve bu konuda:

*“Doğu’da öyle yerler vardır ki bütün bir halkın en önemli gıdası yoğurttur. Oralarda büyük, küçük, fakir, zengin, herkes yoğurt yer. Batı ile doğu arasında kalan İstanbul bile bu besini çok kullanır. Silivri, Kağıthane, Sarıyer, kanlıca, Sütlice gibi yerlerde de yoğurt, teneke kaplarda satılır. Bu gıda zenginlerin sofrasında da bulunur.”*²¹

diye yazmaktadır. **Dr. Besim Ömer**’e göre, yoğurt birçok şeyle kullanılır. Dolmaya ve pideli kebaba karıştırılır. Yoğurt ve hıyar ile cacık denen bir besin yapılır. Yoğurt hem tedavi maddesi, hem de Türkmen çadırlarının gıdasıdır. Asya kökenli yoğurt, bugün, Anadolu yaylalarında çok yapılır. Yoğurt, özellikle akşam yemeklerinde çok yenir. Bu bakımdan İstanbul’da yoğurt satanların “*yoğurtçu*” nidaları akşama doğru duyulur. **Dr. Besim Ömer**, yoğurdun manda, inek, koyun, keçi ve deve sütlerinden yapıldığını yazmaktadır. Yazar, yoğurt yapımını şöyle anlatır:

²⁰ Besim Ömer Akalın: *Süt, Süt İle Tedavi, Nevsali Afiyet*, (Cilt: I), Alim Matbaası, İstanbul 1899, s. 373.

²¹ Akalın, *Yoğurt, Nevsali Afiyet*, (Cilt: 4), Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1906, s. 78-83.

“Anadolu’da Arabistan’da her aile, kendi yoğurdunu yapar, bunun birazını saklayarak maya olarak kullanır ve taze süttten bu maya yoluyla yeni yoğurt elde eder. Bunun için süt, önce kaynatılır, sonra kaselere ve çömleklere dökülerek soğumaya bırakılır. Sıcaklığı 30-40 derece olunca içine eski mayadan konur ve bekletilerek yoğurt elde edilir.”

Yine aynı yazar, yoğurdun vereme, kansızlığa, mide hastalıklarına, gebelik kusmalarına, çocuk ishallerine, mayasıla, damar hastalıklarına karşı kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca **Dr. Besim Ömer**, ayrandan da söz etmekte ve bu besinin tereyağı çıkarılmış süt olduğunu belirtmektedir.

Ayrıca **Dr. Server Kamil (Tokgöz)** de 1925’de yazdığı **Hıfzıssıhhat** adlı kitabında, sütün özelliklerinden ve bileşiminden söz etmekte ve süt ürünlerine değinmektedir.

Süt ve ürünleri Osmanlı saraylarında da çok kullanılan besinlerdi. **Matbah-ı Amire** diye adlandırılan saray mutfağında çeşitli görevliler arasında yoğurtçu ve sütçüler de vardı. Bu esnaf grubu diğer bazıları gibi kiler koğuşunun amiri olan kilercibaşya bağlıydı. 1731 tarihli bir belgede, saray için kullanılacak olan yoğurt kaselerinin onarımından söz edilmektedir.²² Yine 1771 tarihli diğer bir belge de saraya satılan süt ve yoğurt çeşitlerine değinmektedir.²³ 1804 tarihli bir belge ise saraya alınan süt, Üsküdar kaymağı, taze peynir, kış kaymağı, yoğurt gibi ürünlerden söz ederek bunların toplam fiyatının 215.343 akçe olduğunu belirtmektedir.²⁴ Yine 1806, 1818, 1821 ve 1844 tarihli belgeler, tereyağı gibi süt ürünlerinin fiyatlarını göstermektedirler.²⁵⁻²⁶⁻²⁷⁻²⁸

Önemli bir süt ürünü olan yoğurt, 16. yüzyılda, Fransa’ya **Kral I. François**’yu tedavi amacıyla Türkler tarafından götürüldüğü ve bu besin, o tarihlerde, Fransa’da bir ilaç olarak kullanıldı. Ancak yoğurdun Türk sınırlarını aşması ve esaslı olarak yayılması, 20. yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Nitekim 1903 yılında ünlü Rus bilgini, **E. Metchnikoff**, Paris’te, Pasteur Enstitüsü’nde, yoğurt üzerine ilk bilimsel araştırmayı yaptı ve 1908’de Nobel armağanını kazandı. Daha sonra birçok bilim adamı, yoğurdun sağlık yönünden bazı özelliklerini açıkladılar ve böylece bu besin, hem bir yiyecek, hem de başta sindirim rahatsızlıkları olmak üzere birçok hastalığa iyi gelen bir ilaç olarak Avrupa’ya ve Amerika’ya yayıldı.

Süt ve ürünleri, halk arasında hem besin maddesi, hem de ilaç gayesiyle kullanılırlar. Bugün süt teknolojisi, sütü çeşitli usullerle işleyerek değişik yapı, biçim ve aromada topluma sunmaktadır. Tereyağı, sade yağ, kaymak, yoğurt, peynir, dondurma, pastörize süt, sterilize süt, koyulaştırılmış süt ve süt tozu gibi hayati besin maddeleri, her gün kullandığımız değerli süt ürün-

²² Osmanlı Arşivi Belgesi, Cevdet Kısmı, Saray Defteri, No. 879, H. 1147 / M. 1731.

²³ Osmanlı Arşivi Belgesi, Cevdet Kısmı, Saray Defteri, No. 364, H. 1187 / M. 1771.

²⁴ Osmanlı Arşivi Belgesi, Cevdet Kısmı, Saray Defteri, No. 2796, H. 1220 / M. 1804.

²⁵ Osmanlı Arşivi Belgesi, Cevdet Kısmı, Saray Defteri, No. 755, H. 1222 / M. 1806.

²⁶ 5. Osmanlı Arşivi Belgesi, Cevdet Kısmı, Saray Defteri, No. 154, H. 1234 / M. 1818.

²⁷ 6. Osmanlı Arşivi Belgesi, Cevdet Kısmı, Saray Defteri, No. 5502, H. 1237 / M. 1821.

²⁸ 7. Osmanlı Arşivi Belgesi, Cevdet Kısmı, Saray Defteri, No. 2228, H. 1260 / M. 1844.

leridir. Yalnız süt denilince besin olarak en fazla kullanılan inek sütü anlaşılır. Süt, bileşimi bakımından en mükemmel bir besin olarak tanımlanabilir. Sütün içinde süt proteinleri (kazein, laktalbumin ve laktoglobulin) süt yağı (krema), süt şekeri (laktoz), mineraller (kalsiyum, fosfor vb.ları) vitaminler (A, B1 ve B2) bulunur. Bu bakımdan süt ve ürünleri, tıpta bazı hastalıkların tedavisinde kullanılırlar. Süt, çok mükemmel bir protein, kalsiyum, fosfor ve B2 vitamini kaynağı olduğundan D vitamini ile takviye edildiği takdirde kemiklerin gelişmesi için gayet yararlı bir besindir. Süt, Türk mutfağında yapılan birçok yemeğin (tatlılar ve sütlü besinler) içine girer. Mesela, sütlaç, muhallebi, kazandibi, keşkül gibi tatlıların ana maddesi süttür. Ancak tıbbi folklorda sütün kullanımı, konumuzun esasını oluşturmaktadır. Süt, halk arasında doğumdan ölüme kadar kullanılan ve insanın her yaşta başvurduğu değerli bir besindir. Bu arada halk arasında bazı folklorik tedavilerde de kullanılır. Bazı Bursalı ve İstanbullu aktarlardan elde ettiğimiz bilgilere göre, bitkinlik tedavisinde 100 gr. inek sütü, 50 gr. bademle karıştırılarak hastaya içirilir. Yine boğmacada hastaya eşek sütü verilir. Eşek sütü, halk arasında merkep sütü olarak da bilinir. Eşek sütü, yalnız boğmaca da değil, aynı zamanda zayıf kimseleri kuvvetlendirici olarak ve tüberküloz tedavisinde de kullanılır. Yine eşek sütü ile yıkanan yüze güzellik gelir. Eşek sütü, çok iyi bir protein, kalsiyum, fosfor ve vitamin D kaynağı olmasından dolayı bu özelliklere sahiptir. Yine halkın bu sütü mutlaka siyah eşekten sağlamak istemesi, manevi bir inanca dayanır. Eşek sütü, çok eskiden beri verem tedavisinde kullanılmaktadır. Eski Yunan'da, İslam dünyasında da çok bilinen eşek sütü, eski Mısır Çarşısı'nda da satılırdı. Yine boğmaca tedavisi için bir miktar çörekotu kavrulur, havanda dövülür, sonra sütle karıştırılarak sabahları hastaya verilir. Göz rahatsızlıklarında, çiğ inek sütü göze damlatılır ve gözler onunla yıkanır. Bu arada bir miktar salep, sütle kaynatılıp içilirse soğuk algınlığını giderir. Yine zayıfladığı giderici olarak inek sütünün içine bir miktar döğülmüş badem konur, pişirilir ve pişirilmiş kısmının üzerine pekmez konularak sabah akşam kullanılır. Zayıflık ve kansızlığa karşı diğer bir halk ilacı da şöyledir: 2 yumurta sarısına biraz toz şeker konarak karıştırılıp bulamaç olana kadar çalkalanır. Bu karışım, bir bardak şarap, süt ve çikolata ile karıştırılır ve sabahleyin ve akşam üstü hastaya içirilir. Balgam tedavisinde ise bir, iki baş sarımsak, bir bardak sütle kaynatılır ve sıcakken içilir. Yine zehirlenmelere karşı bol süt içilir. Böcek sokmalarında, bir miktar sarımsak, sütle ezilerek lapa yapılır ve böceğin ısırıldığı yere konur. Ayrıca halk arasında idrar arttırıcı olarak bol süt içilir.

Süt ürünleri, yani süttten yapılan bazı besinler de yine vücut gelişimi için gerekli maddelere sahip olup özellikle modern tıpta, mide rahatsızlıklarında besleyici olarak kullanılırlar. Ayrıca bunların Türk tıbbi folklorunda da bazı kullanılış yerleri vardır. Sütün kendi haline terk edilmesi ve santrifüje edilmesi ile elde edilen kaymak, yağ, kazein ve laktoz taşır. Bugün taze kaymak diyetikte kullanılır. Halk arasında ise çocuk yaralarının tedavisinde süt kaymağı ile karıştırılmış göz taşı yaranın üzerine sürülür. Ayrıca bu tip tedavilerde süt

kaymağı ile kına karılımlı da kullanılır. Yine kremadan elde edilmesi sırasında, ikinci parça olarak meydana gelen Yayıkaltı Ayranı (Babeurre) da kolay sindirilir ve çocukların dispepsi ve gastroenteritlerinde kullanılır. Krema (kaymak) veya yoğurttan elde edilen diğer bir süt ürünü de tereyağıdır. Bu madde, günlük beslenmelerde kullanıldığı gibi, yemek yapımında da kullanılır. Yine süt kazeinin pıhtılaştırılması ile elde edilen peynir ise protein, A ve D vitaminleri ve kalsiyum taşır ve Türk mutfağının vazgeçilmez günlük besinidir. Ayrıca bazı yemeklerin hazırlanmasında da kullanılır.²⁹

Değerli bir süt ürünü olan yoğurt, halk arasında da, hem bir besin olarak, hem de ilaç gayesiyle kullanılır. Nitekim bu besin, Türk ülkelerinde binlerce yıldan beri yapılmasına rağmen, uzun bir süre gayet basit olarak işlendi. Bunun için ılnmış süte biraz sulu yoğurt katılarak kalın örtüler altında yoğurtlaştırıldı ve hem ailenin, hem de yakın pazarların ihtiyaçları karşılanmaya çalışıldı. Ayrıca yoğurdun suyu azaltılmış olan bir çeşidi de kurut olup dayanıklı yoğurt tipidir ve kışın yoğurdun bulunmadığı dönemlerdeki ihtiyacı karşılamaktadır. Bugün yoğurt, Türkiye’de köylerde ve hatta şehirlerde, evde yapılan bir besindir. Nitekim halk, evde yapılan yoğurdun daha sağlıklı ve taze olduğunu düşünerek özellikle hasta ve çocuklar için bu tip yoğurt kullanır. Ancak endüstride de çok çeşitli tipte yoğurtlar yapılmaktadır. Ayrıca bugün pazarlarda, yoğurtlar kıvamlarına göre, yumuşak, koyu ve katı yoğurtlar, yağ derecelerine göre, yavan, yarı yağlı, yağlı yoğurtlar, eşitlik derecelerine göre, tatlı, ekşi yoğurtlar, dayanıklılık durumlarına göre, adi, pastörize ve konserve yoğurtlar, işleniş ve aroma durumuna göre de sade, şekerli, meyveli ve vanilyalı yoğurtlar olarak çeşitli adlarla satılırlar. Türkiye’de yoğurtçuluk, yalnız kalite ve çeşit bakımından değil, işleme tekniği yönünden de büyük gelişmeler göstermektedir. Nitekim bugün Türkiye’de sürekli çalışan yoğurt fabrikaları vardır ve bu fabrikalarda yoğurt, modern olarak üretilmektedir.

Ülkemizde halk arasında bazı yoğurt çeşitleri yapılır ki bunlar kendilerine özgü adlarla anılırlar. **Silivri Tipi Yoğurt**, Türkiye’ye özgü bir yoğurt çeşitidir. Yaklaşık olarak 85 yıl önce Silivri’de işlendiğinden buranın adını aldı. Ayrıca bu tip yoğurt, İstanbul, Balıkesir, İzmir şehirlerinde yapılır. Büyük 5 kiloluk yassı teneke kaplarda veya bazen karavanalarda satılan bu tip yoğurttan renk ve kıvamca daha koyudur. Ayrıca diğer bir yoğurt çeşidi de **Torba Yoğurdu (Pişmiş Yoğurt)** denen bir başka çeşit yoğurt vardır ki bu çeşit, daha çok Akdeniz bölgesinde, Hatay ve Sivas illerinde yapılır. Bu tip yoğurdun standart bir işleme şekli yoktur. Burada esas, kendi haline bırakılınca dayanmayan yoğurdu birkaç ay taze yoğurt çıkana kadar dayandırmaktır. Yoğurt yapımına Sivas’ta “Yoğurt Çakmak” denir. Bu işte kullanılan mayaya da “damızlık” adı verilir. Bu şehirde yoğurt yapmak için, yoğurdun yapılacağı kaba konan iyice kaynamış süt, soğumasın diye kabın etrafı sarılır, ısısı parmak dayanacak duruma gelene kadar kaşıkla biraz maya konur ve karıştırılır. Yoğurdun iyi olması için Sivas’ta şu sözler yaygındır: “Tavşan gibi yatasın, taş gibi tutasın.

²⁹ Ayşe Baysal, “Türk Mutfağının Beslenme ve Sağlık Yönünden Değerlendirilmesi”, *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, 5. Cilt, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1987, s. 89-102.

El benim elim değil, Fadime anamızın eli olsun.” Sivas’ta yoğurt sabah çalınır, hava kararıp yıldızlar çıkmadan açılmaz ve yenmez. Eğer zamanından önce açılırsa günah olacağına inanılır. Yine Sivas’ta yoğurtlu yemekler ve ayran yapımı için bir miktar yoğurt tahta kaşıkla ezilir. Bu konuda halk arasında şöyle deyim vardır: “*Yoğurt ezmek, deryaya gezmek, inci dizmek, yazı yazmak marifettir.*” Yine Sivas halkı, hava kararınca kimseye maya verilmemesine dikkat etmektedir. Yine Sivas’ta süt, peynir, katık, yoğurt gibi beyaz yiyecek ve içeceklere **ağartu** denilir. Yoğurttan elde edilen ayran ise “*Yürek Yağmuru*” diye anılır. Yine Sivas’ta yoğurdun yayıkta yayılmasıyla elde edilen ayrana **katık** denir. Acele olarak yoğurda su katılıp ayran yapılmasına da çalkalama adı verilir. Yoğurt yalnızca besin olarak kullanılmaz, aynı zamanda hastalıkların tedavisinde de yeri vardır. Halk arasında “*Yoğurt ye, uzun yaşa*” sözü çok kullanılır. Halk arasında yoğurtla yapılan tedavilere bazı örnekler verebiliriz. Sindirim rahatsızlıklarının tedavisinde, kalmış yoğurdun suyu alınır, bir fincana konur, içine yarım limon sıkılır, yemek aralarında içilir. Ayrıca yoğurt, böcek sokmalarında, yanıklarda dışarıdan kullanılır. Mesela akrep sokmasına karşı, o kısım sıcak suya konur, sonra üzerine yoğurt sürülür. Yılan ısırığına karşı hastaya yoğurt yedirilir. Yine yanıklara bir miktar yoğurt sürülür. Ayrıca egzamada, el ve ayaklardaki çatlaklara yoğurt kullanılır.³⁰

Yoğurdun bileşiminde %4-8 protein, %2-8 yağ, %1.1 mineraller vardır ve bu besin, değerli bir protein kaynağıdır. Bu bakımdan yoğurt, halkın çok rağbet ettiği bir süt ürünüdür. Ayrıca yoğurdun sindirimi çok kolaydır. Bu sebeple çocuklara, hastalara ve sindirim bozukluğu olanlara önerilir. Bugünkü modern tıpta, bağırsak zehirlenmeleri, kronik diyare, dizanteri, hazımsızlık, kabızlık, mide kaynamaları gibi rahatsızlıkları olan hastalara yoğurt verilir. Nitekim yoğurt mayası içinde streptokoklar (*streptococcus thermophilus*) ve acidogen basiller vardır. Meydana gelen asitin etkisiyle kazein, çok ince flokülalar halinde çöker. Yoğurdun kolay sindirilmesinin sebebi budur. Yine yoğurt, bağırsakta bazı fermentasyon ve kokuşma etkenlerini azaltarak ömrü uzatır. Yapılan araştırmalar, yoğurt suyunun verem ve şarbon mikropları dışında, bütün zararlı mikropları 24 saat içinde öldürdüğünü göstermektedir. Bu da yoğurdun antibiyotik özelliğini belirtir. Ayrıca yoğurt, antibiyotiklerle sulfamitlerin bağırsak florası üzerindeki zararlı etkilerini de önler. Yine yoğurt, dışarıdan böcek sokmalarında ve yanıklarda tedavi edici bir etkiye sahiptir.

Değerli bir besin maddesi olan süt, hem çok önemli bir gıda olarak bilinir, hem de bazı tıbbi tedavilerde çok kullanılır. Yine süt ürünlerinde aynı gayeler için insan hayatında yer alırlar. Bir süt ürünü olan yoğurt da hem modern tıpta bir tedavi maddesi olarak kullanılır, hem de tıbbi folklorda bir halk ilacı olarak bilinir.

Sonuç

Sonuç olarak denebilir ki Eski Türklerden bugüne insanların genç ve enerjik kalmaları için birçok usuller ve diyet yöntemleri kullanıldı. Bu arada bazı

³⁰ M. Eralp, *Sütten Peynir Yapılışı ve Yurdumuzda Yapılan Çeşitli Peynirler*, Karınca Matbaası, Ankara 1953, s. 3-16.

zindelik verici ve bugün de kullanılan droglar, hem halk tıbbında, hem de eski Türk hekimleri tarafından tedavi edici olarak bilinirlerdi. Nitekim Osmanlı arşiv belgeleri ve Türkçe tıp yazmaları bunlara ait örneklerle doludur.

Kaynaklar

Abu Yusuf Ya'qub Ibn İshak al-Kindi: *The Medical Formulary or Aqrabadhin of al Kindi*, The University of Wisconsin Press, London 1965.

ACKERKNECHT, Erwin H.: *A Short History of Medicine*, The Ronald Press Company, New York 1955.

AKALIN, Besim Ömer: *Süt, Süt İle Tedavi, Nevsali Afiyet* (Cilt: I), Alim Matbaası, İstanbul 1899.

_____ : *Yoğurt, Nevsali Afiyet*, (Cilt: 4), Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1906.

AMES, Bruce N. - SHİGENAGA, Mark K. - HAGEN, Tory M.: "Oxidants, Antioxidants And The Degenerative Diseases Of Aging", *Proc. Natl. Acad. Sci., USA*, Vol: 90, September 1993.

ATASÜ, E. - YENEN, M.: *Bitkisel Drogların Günümüzde Tedavi Amacıyla Doğrudan Kullanımı*, IV. Bitkisel İlaç Hammaddeleri Toplantısı, Eskişehir 1982.

BAYSAL, Ayşe: "Türk Mutfağının Beslenme ve Sağlık Yönünden Değerlendirilmesi", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, 5. Cilt, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1987.

ERALP, M.: *Sütten Peynir Yapılışı ve Yurdumuzda Yapılan Çeşitli Peynirler*, Karınca Matbaası, Ankara 1953.

ERDEMİR, Ayşegül Demirhan: *Türk Tıp Tarihinde Geçmişten Günümüze Gençlik Sırları (Yüzyıl ve Daha Fazlasında Yaşamak)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2014.

_____ : *Doğal İlaçlarla Geleneksel Tedaviler*, Alfa Yayınevi, İstanbul 2001.

_____ : *Mısır Çarşısı Drogları*, Sermet Matbaası, İstanbul 1975.

_____ : "Hekim Zeynelabidin bin Halil'in Şifa al-Fu'ad Adlı Eserinin Türk Tıp Tarihindeki Yeri ve Bazı Orijinal Sonuçlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 71, İstanbul 1991.

HÜSEYİN, S.: *Düstür ül-Edviye*, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1874.

KÖYMEN, Mehmet Altay: *Selçuklular Zamanında Beslenme Sistemi*, Türk Mutfağı Sempozyumu Bildirileri, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982.

MUSTAFA HÂMÎ PAŞA: *Kanun-u Sihha*, İzzet Bey Matbaası, İstanbul 1870.

Osmanlı Arşivi Belgesi, Cevdet Kısmı, Saray Defteri, No. 879, H. 1147 / M. 1731.

Osmanlı Arşivi Belgesi, Cevdet Kısmı, Saray Defteri, No. 364, H. 1187 / M. 1771.

Osmanlı Arşivi Belgesi, Cevdet Kısmı, Saray Defteri, No. 2796, H. 1220 / M. 1804.

Osmanlı Arşivi Belgesi, Cevdet Kısmı, Saray Defteri, No. 755, H. 1222 / M. 1806.

Osmanlı Arşivi Belgesi, Cevdet Kısmı, Saray Defteri, No. 154, H. 1234 / M. 1818.

Osmanlı Arşivi Belgesi, Cevdet Kısmı, Saray Defteri, No. 5502, H. 1237 / M. 1821.

Osmanlı Arşivi Belgesi, Cevdet Kısmı, Saray Defteri, No. 2228, H. 1260 / M.

1844.

TÜRKİYE'DE SÖZLÜ TARİH ÇALIŞMALARI BAĞLAMINDA FARUK SÜMER

H. Yavuz YAŞAR*

Öz

Sözlü tarih, son dönemlerde gelişen ve yaygınlaşan bir araştırma yöntemidir. Aslında yazılı tarihin tahakkümüne tepki olarak ortaya çıkmış bir alternatif arayışın ürünüdür. Sözlü tarihin kullanımı, araştırmacılar tarafından modern zamanlara ulaşmaktadır. Ancak sözlü tarihin kullanımı çok daha eski zamanlara dek uzanmaktadır. Antikçağ'dan Ortaçağ'a kadar pek çok yazar sözlü tarihten faydalanmıştır. Hatta bunların bir kısmı kendilerine has bir metot geliştirmişlerdir. Ancak yine de sözlü tarihçiliğin başlangıcı daha sistematik bir metot geliştiren modernizm ile anılmaktadır. Türkiye'de modern metodoloji ile sözlü tarihe yaklaşım erken dönemlere rastlar. Ancak bu durum genellikle göz ardı edilmiştir. Bunda özellikle Türkiye'de, sözlü tarih yazımının, bir geleceğe oturtulamaması önemli rol oynamaktadır. Bunun yanı sıra, sözlü tarihin, kavramsallaştırılmaması da bu durumda etkilidir. Her şeye rağmen, Türkiye'de önemli sözlü tarih çalışmalarını gerçekleştiren Faruk Sümer, yazının konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Sözlü Tarih, Faruk Sümer, Tarih Yazıcılığı, Yerel Tarih.

Faruk Sümer In Context Of Oral History Studies In Turkey

Abstract

Oral history is a research method that has been developing and spreading recently. In fact, it is the product of an alternative search that emerged in response to the domination of written history. The use of oral history reaches to modern times by historians. However, the use of oral history dates back to much earlier times. Many writers from Antiquity to the Middle Ages benefited from oral history. Some of them even developed a unique method. Nevertheless, the beginning of oral historiography is remembered by modernism, which developed a more systematic method. In Turkey, the modern oral history methodology, approach coincides with the early stages. However, this situation is often ignored. This is especially in Turkey, the oral historiography, plays an important role cannot be fitted into a tradition. In addition, the inability to

* Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Tarih Eğitimi Bilimi Dalı Doktora Öğrencisi.

conceptualize oral history is also effective in this case. In spite of everything, Faruk Sümer made significant oral history studies in Turkey, is the subject of the summer.

Keywords: Oral History, Faruk Sümer, Historiography, Local History.

Türkiye’de Sözlü Tarih Çalışmaları Bağlamında Faruk Sümer

1. Sözlü Kültür ve Sözlü Tarih

Dil, ifade, sembol ve söylemler tabiatı gereği farklı bir inceleme alanına tekabül etmektedir. Zira doğa bilimleri deney ve gözlem yoluyla çeşitli araçları kullanarak doğayı doğrudan gözlemleyebilmektedir. Ancak insan bilimlerinde ve insana ilişkin meselelerde bilginin doğruluğu veya muhtevasında barındırmış olduğu manayı doğrudan anlamak mümkün olmayabilir. Bazı yönleriyle olduğu gibi bu yönüyle de insan bilimleri doğa bilimlerinden ayrılmaktadır. Söylem, ifade ve semboller içerdiği anlam itibarıyla ferdi olmanın ötesinde sosyal bağlamları da olan unsurlardandır.¹ Yani ima edilen görünen anlam haricinde zamana, mekana ve kültüre göre farklı anlamlar da barındırabilir. Bu nedenle söylem, ifade ve sembollerin araştırılması noktasında bazı metotlar izlemek mecburidir.

Sözlü kültür, toplulukların hayata dair deneyim pratiklerinin biçimlendirilmesiyle yazılı metinlerden yoksun olarak şifahi bir biçimde toplum belleğine ve faaliyetlerine yerleşen mefhumdur. Toplulukların müşterek hafızasında biriken bu deneyimler kuşaktan kuşağa sözel bir biçimde aktarılırlar ve zamanla anlatım biçimleri gelişip, çeşitlenir.² Zira insanların, varoluşundan itibaren birbirleriyle iletişim kurdukları en önemli kanal dil olmuştur. Dil sadece iletişim ve deneyim pratiklerinin bireyden bireye veya geniş bağlamda nesilden nesle aktarılmasının ötesinde toplumu teşkil eden bireylere kimlik de kazandırmıştır.

Ong’a göre insanların varlığı 30.000 ile 50.000 yıl öncesine tarihlenmektedir. Yazı ise günümüzde sadece 6.000 yıl öncesine aittir. Ong, 3.000 kadar dilden yalnızca 78 tanesinin edebiyat üretebildiğini ve geri kalanlarının ise alfabe ile tanışmadığını beyan etmektedir.³ Bu durumda yazılı kültür insan deneyimlerinin çok az bir kısmını ihtiva edebilmektedir. Aynı zamanda yazılı edebiyata geçen dillerinde (örneğin Türkçe gibi) yazısız pek çok unsur bulunmaktadır. Yazılı toplumların dahi yazıya geçtikten sonra sözel olarak aktardıkları pek çok bilgi ve deneyim de hali hazırda mevcuttur. Bu durum sözel kültürün bir insan bilimciye sunduğu geniş bilgi yelpazesine işaret etmektedir.

Yazıyı kullanan toplumların bile sözlü kültürünün yazılı kültürden daha yatkın olduğunu görmekteyiz. Yazı yazmak özel bir öğrenme becerisi isterken, duygu ve düşünceleri aktaran dili öğrenmek bireyin erken çağlarında toplumsal ilişkiler içerisinde kazandığı bir edinim olmaktadır. Günümüzde yazı toplumların büyük bölümünde bilinen bir unsur olsa da insanlığın uzun

¹ Mustafa Aksoy, “Tarihi Kültürel Süreç İçinde Dil-Kimlik ve Türk Damgaları”, *Türk Yurdu*, Sayı: 288, Ağustos 2011, s. 133.

² Walter Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözlün Teknolojikleşmesi*, Metis Yayınları, İstanbul 1995, s. 50-52.

³ Ong, *a.g.e.*, s. 14.

devresinde onu öğrenmek toplumun büyük bölümüne yabancıydı. Bu konuda erken İslam münevverlerinden İbn Sa'd, aşıktan Rafii bin Malik'in yazı yazmayı bildiğini belirtirken okuma yazmanın Araplar arasında çok az bilindiğine de değinmekten kendisini alamaz.⁴ Hatta bu konuda daha detaylı bilgiler veren Belazuri, Fütuh'ul-Buldan adlı eserinde yazının Mekke şehrine Hz. Muhammed'in yaklaşık olarak doğduğu yıllarda Ebu Süfyan'ın babası zamanında sokulduğunu ifade eder. İslamiyet ortaya çıktığında ise yazı yazmayı bilenlerin sayısı Mekke'de Kureyş kabilesinden 17, Yesrib daha sonraki adıyla Medine şehrinde ise Evs ve Hazrec'ten 11 kişi olduğunu belirtmektedir. Sahabeler arasında da İslam'ın zuhurundan itibaren okuma yazma bilenlerin sayısı sınırlı idi. Abdullah bin Amr eski kitapları okuyabilir, Süryanice ve İbrance yazabilirdi. Hz. Hafsa yazı yazmayı, Hz. Aişe ve Ümmü Seleme ise sadece okumayı bildiklerini Belazuri kaydetmektedir.⁵

Hatta sözlü kültürün yaygın olduğu toplumlar yazılı kültüre karşı bir güvensizlik hissetmişlerdir. Hatib el-Bağdadi ise önceki alimlerin ölmeden önce yanlış anlaşılmasına mahal vermemek için eserlerinin yakılmasını vasiyet ettiklerini aktarmaktadır. Şam ulemasından Ebu Amer el-Evzai'nin şu ifadeleri bu konuda önemli ipuçları vermektedir: *"Bu ilmin daha önceleri bir asaleti vardı. Zira insanların ağızlarından alınıp hafızaya nakşedilirdi. Fakat kitapların içine girer girmez bütün nuru gidiverdi ve ehli olmayanların eline düştü."*⁶ Tüm bunlar yazılı kültürün tahakkümünün hüküm sürdüğü günümüz dünyasının aksi istikametinde bakış açılarını yansıtmaktadır.

İnsanlar yaşadıkları deneyim pratikleri veya edindikleri bilgileri karşı tarafa veya gelecek nesiller sözlü bilgiler aktarırken çeşitli anlatım teknikleri kullanmışlardır. Kütükoğlu, sözel tarih ile ilgili kaynakları 7 grupta toplamıştır. Bunlar, tarihi şiirler, hikayeler, efsaneler, mitoslar, destanlar, menkıbeler, fıkralar ve atasözleridir.⁷ Bu anlatım tarzlarının yanı sıra geçmişten gelen bilgi ve deneyimler her zihinde, kültürde veya yeni bir tarihi olayda kendisine yeni bir kavram yahut sembol ekleyebilmektedir.⁸ Bu nedenle sözlü tarih çalışması yapanların bu unsurlara dikkat etmesi gerekmektedir. Zaman zaman bu sembol ve eklemeler sözel ifadelerle olağanüstü durumlar katmakta, bazen mahiyetinden uzaklaştırmaktadır. Ancak gerçekle ilgili olarak kurmuş olduğu bağlam bir yerinden tutunmaktadır. Bu durum sözlü tarih araştırmacılarını daha dikkatli davranmaya sevk etmektedir. Sözlü kültür, yazılı kültürün bilgi kapsamı dışında kalan konularda insan bilimcilerine yardımcı olduğu gibi aynı zamanda yazılı kültürün tartışma alanlarını netleştirmek açısından da önemli bir kaynaktır. Tüm bunlar göstermektedir ki sözlü kültür; hafızanın, sözün ve ezberin ön plana çıktığı, kendi içerisinde bir mana dünyasına sahip,

⁴ Dücane Cündioğlu, *Sözlü Kültür'den Yazılı Kültür'e Anlam'ın Tarihi*, Tıbyan Yayınları, İstanbul 1997, s. 107.

⁵ Cündioğlu, *a.g.e.*, s. 107-108.

⁶ Cündioğlu, *a.g.e.*, s. 110-112.

⁷ Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, TTK, Ankara 2014, s. 19-20.

⁸ Jan Assman, *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı Hatırlatma ve Politik Kimlik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001, s. 42.

küçümsenmemesi gereken bir bilgi ve deneyim aktarma yolu, nesiller arası bir iletişim ağıdır.

Sözlü tarih modern anlamda XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle İngiltere’de popüler olmuştur. Örneğin Paul Thompson, “Geçmişin Sesi, Sözlü Tarih” adlı eserini 1978 yılında kaleme almıştır. Avrupa’daki bu gelişmelerin ardından Türkiye’de de sözlü tarihin genel anlamıyla popüler olduğu düşünülmektedir. Ancak Türkiye’de sözlü tarihe ilişkin gelişmeler çok daha öncesinden başlamaktadır. Türkiye’de metodolojik olarak farklı yöntemler kullanılması ve pek çok bilimsel mefhumun kavramsallaştırılmaması bir gelenek oluşturulamaması gibi nedenlerden ötürü sözlü tarihin geçmişi pek uzağa götürülmemektedir. Ancak Ortaçağ’da özellikle hadislerin toplanmasında saha araştırması ve sözlü tarihten geniş ölçüde faydalanılmıştır. Bununla beraber bu iş belli bir metot çerçevesinde icra edilmiştir.⁹ Türk edebiyatında ve tarihinde yazısız edebiyatın önemini bilmek Köprülü’nün işaret ettiği edebiyat çalışmalarında aslında sözlü tarihin ne denli önemli rol oynayacağını anlamakla eşdeğerdir. Ziya Gökalp’in 1920’de saha araştırması yaparak kaleme aldığı “Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler” adlı eseri çok erken dönemlerde Türkiye’de bu tip çalışmaların başladığına kanıt oluşturmaktadır. Hakeza Ali Rıza Yalkın (Yalman)’ın 1928’lerin sonunda çalışmalarına başlayıp 1931-32’de tamamladığı “Cenupta Türkmen Oymakları” adlı eseri sözlü tarihe dair pek çok inceleme barındırmaktadır. Bu çalışmaya önsöz yazan Fuat Köprülü’nün de bu tip çalışmaları desteklediği ifade edilebilir. Mehmet Şerif Fırat’ın kaleme almış olduğu “Varto ve Yakın Çevresi Tarihi” adlı eser de 1945’te bitirilip 1948’de bastırılan bir saha çalışmasıdır. Pertev Naili Boratav’ın “Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği” adlı eseri ise 1946 yılında kaleme alınmıştır. Yine Behice Boran’ın çalışmaları da bu minval ele alınabilir. Köprülü daha erken bir dönemde tarih yazımını kronoloji ve biyografiye indirgeyen anlayışların artık eskidiğini edebi eserlerin de kaynak mahiyetinde olduğunu ifade etmiştir. Bu kaynaklardan faydalanmak içi sağlam bir filoloji ve tenkit bilgisinin gerekliliğini ifade etmiştir.¹⁰ Oluşan tüm bu çalışmaların yanı sıra Faruk Sümer’in 1967’de yayımlanan “Oğuzlar” kitabının pek çok yerinde sözlü tarihe ilişkin veriler kullanmıştır. Sümer kitabın basımından evvel de kitaba konu olan konular hakkında uzun süre saha araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Bu anlamıyla teorik bir kitap olmasının ötesinde aynı zamanda uygulamaya dönük bir eserdir. Ancak yukarıda da bahsedildiği üzere bu çalışmaların metodolojik olarak farklılık arz ediyor olabilmeleri, bir gelenek oluşturulmaması ve kavramsallaştırılmaması bunları sözlü tarih kapsamında değerlendirilmesini gölgede bırakmaktadır. Türkiye’de sözlü tarih çalışmalarının önemli simalarından birisi olan Faruk Sümer incelemeye konu olmuştur.

⁹ Mustafa Aksoy, *Bilimin Mabedinde Yöntem Meselesi*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2013, s. 77-95; Houari Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016, s. 197-225.

¹⁰ Fuat Köprülü, “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları”, *Belleten*, Cilt: 7, Sayı: 27, Temmuz 1943, s. 379-486.

2. Türkiye’de Sözlü Tarih ve Faruk Sümer

2.a. Faruk Sümer Kimdir?

Faruk Sümer, Konya şehrinin Bozkır ilçesine bağlı Akçapınar köyünde 5 Kasım 1924 tarihinde dünyaya gelmiştir. Faruk Sümer’in annesi Zeliha Hanım ilkokul 3. sınıfa dek okutulmuş daha sonra evlendirildiği için eğitim hayatı yarım kalmıştır. Babası Mehmed Zeki Bey olup İstanbul Kuleli Askeri Lisesi’nde eğitim görmüş ve lisenin 11. sınıfında Balkan Savaşları dolayısıyla Çatalca cephesinde göreve çağırılmıştır. Burada ağır bir hastalığa yakalanarak doktorların uyarısıyla askerlik mesleğinden gazi olarak ayrılmıştır. 1925-1931 yılları arasında Bozkır’a dönerek maliye dairesinde tahsildar olmuş, ardından açılan imtihanı kazanarak İstanbul Tapu Kadastro okulunu kazanmıştır. Son olarak Eminönü Tapu Sicil Muhafızlığı’nda görev almıştır.¹¹

Babasının memuriyeti dolayısıyla sık sık yer değiştiren Faruk Sümer 1. sınıfı Konya’da, 2. sınıfı ise 1931 senesinde geldikleri İstanbul’da Sultanahmet Alemdar İlkokulu’nda okumuştur. Yine babasının memuriyeti dolayısıyla 3. sınıfı Konya’da 4. ve 5’nci sınıfları ise Karaman’da okumuştur. Ortaokulun 6. ve 7’nci sınıflarını İstanbul Cağaloğlu, 8’nci sınıfı Ankara Cebeci Ortaokulu’nda tamamlayarak 1939-1940 yılları arasında İstanbul Erkek Lisesi’ne girmeye hak kazanmıştır. Lisede okurken Osmanlı Türkçesi öğrenmiştir. Aynı zamanda ailesinin de teşviki ile Kur’an ve din dersleri aldı. Bu dönemde tarihe karşı derin ilgisi gelişti. Kendi çabasıyla Fransızcasını geliştirdi. 10’ncü sınıfı İstanbul Hayriye Lisesi’nde, 11’nci sınıfı Haydarpaşa Öğretmen Okulu’nda okuyarak 1943 senesinde mezun olmuştur.

Tarihe duyduğu ilgi sebebiyle yükseköğretimini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde tamamladı. Zeki Velidi Togan, Fuad Köprülü, Tayyip Gökbilgin, Cavit Baysun, Steven Runciman, Halil Yananç ve Akdes Nimet Kurat gibi önemli isimler hocaları oldu. Uzmanlık alanı olarak Ortaçağ tarihini seçti ve kaynak dillerini geliştirerek 1948’de “*Anadolu Türk Boy ve Oymakları (XVI. - XVII. Asırlarda)*” yüksek lisans tezini yaptı. Doktora çalışması ise “*XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Anadolu-Suriye ve El-Cezire’de Oğuz Boylarına Mensup Teşekküller*” adlı incelemedir. Aynı üniversitede 1954’te akademik kadroya geçti. 71 yaşında iken 1995 yılında vefat etti. Faruk Sümer’i çağdaşı olan diğer tarihçilerden ayıran en önemli özelliği Oğuz boylarını çok eski dönemlerden itibaren tek tek tespit edip tarihleri, kültürleri ve folklorlarıyla ortaya koymaktır.¹² Bunu yaparken de farklı metotlar kullanmış, özellikle yazılı kaynakların yetersiz olduğu yerlerde saha çalışmaları ve sözlü tarih çalışmaları yapmıştır. Sümer’in pek çok şiveye hakim ve bunları konuşabilecek

¹¹ Feda Şamil Arık, “Prof. Dr. Faruk Sümer’in Hayatı ve Eserleri (Ölümünün 3. Yıldönümü Dolayısıyla)”, *Belleten*, LXII/235, Ankara 1998, s. 935; “Faruk Sümer”, *Türk Ansiklopedisi*, Cilt: XXX, Ankara 1981, s. 113; Hakan Daştan, *Prof. Dr. Faruk Sümer; Hayatı, Tarihçiliği ve Eserleri*, Mimar Sinan Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Programı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, 2016, s. 17-20; Bayram Ürekli, “Bozkırlı Tarihçi Faruk Sümer Hayatı ve Eserleri”, *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 6-8 Mayıs 2016, s. 521-530.

¹² Daştan, *a.g.e.*, s. 118.

yeterlilikte olmasında onun sözlü tarih çalışmalarında sahada elde ettiği deneyimlerin büyük payı vardır.

2.b. Faruk Sümer ve Sözlü Tarih Çalışmaları

Sümer'in, Türkmenlere karşı duymuş olduğu ilgi gençlik dönemlerine dek gitmektedir. Bunda yerel ve sözlü tarihin büyük payı olmuştur. Zira Sümer'in çocukluk ve gençlik çağını geçirdiği yer yörüklerle iletişim kurduğu ve onları gözlemleyebildiği bir muhitti. Türkmenlere dair ilgi ve merakının bu dönemlere denk geldiği ile alakalı Sümer'in kendi ifadelerine bakacak olursak:

“Yörükler boylu bostu, sağlıklı insanlardı. Kadınları da öyle olup üç etek kıyafetleri ve takıları ile dikkati çekerlerdi. Bunların deve katarları ile birlikte kasabadaki evimizin altından ve yaylamızdan derin bir sessizlik içinde geçişleri bana çok küçük iken tesir etmiş ve bende onları yakından tanımak arzusunu uyandırmıştı. Türk topluluklarını incelemeye girişmemde, şüphesiz, küçük yaşta bu Yörükler'e karşı duymuş olduğum ilginin büyük bir payı vardır.”¹³

Lise yıllarında da bu durum devam etmiş ailesiyle beraber Toroslarda yaylaya çıkan Sümer, buradaki Türkmenlerle görüşerek ve onları müşahede ederek ilk sözlü tarih çalışmalarını amatör de olsa gerçekleştirmiştir.¹⁴ Sümer Türkmenlerle iletişim kurup onları gözlemleyerek amatör çalışmalarının bu dönemde gerçekleştiğini şöyle ifade etmiştir:

“O yıllarda II. Cihan Harbi devam ediyor. 1940'larda Almanların şehre hücum edeceği korkusu belirdi. Müzelerimizdeki kıymetli eşyaları, kütüphanelerimizdeki değerli kitapları başka yerlere taşıdık. Halkın bir bölümü memleketine geri döndü. Biz de o sene Toroslar'da yaylaya çıktık. Alaiye taraflarından gelen Yörüklerle tanıştık. O yıllarda onları yakından tanıma fırsatım olmuştu. Ben, kardeşim ve Bozkır'dan bir arkadaş dağa çıkar, tabiat gezileri yapardık. Bu sırada lise öğrencisiyim. Bizim, dağa gezi yaptığımızı gören yaşlılar bu işe bir türlü akıl erdiremez, “ne var dağ taş geziyorsunuz, ırmağın boyunda serinleyin.”¹⁵ derlerdi.

Sümer çalışmalarının insanlar tarafından garip karşılandığını da böylelikle beyan etmiş ve sözlü tarih çalışmalarına erken zamanlarda başladığını göstermiştir. Sümer bu ilgisi sonucunda Türkmenlerin önemli gruplarından olan Oğuzların kolu olan Kayılar hakkında çalışmalar yapmaya başladı ve ilk makalesini Faruk Demirtaş adıyla “Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar” olarak 1948'de Belleten'de yayınladı.¹⁶

Sümer, tarih araştırmalarında muayyen bir metot takip etmiştir. Eserlerini incelediğimizde arşiv vesikalarından sıklıkla yararlandığı birinci ve ikin-

¹³ Turgut Akpınar, “Bir Tarihinin Ardından Faruk Sümer'in Sessiz Ölümü”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 144, Aralık 1995, s. 14-15.

¹⁴ Arık, “a.g.m.”, s. 935.

¹⁵ Arık, “a.g.m.”, s. 935-966.

¹⁶ Faruk Sümer, “Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar”, *Belleten*, XII/47, Ankara 1948, s. 575-615.

ci elden eserleri kullandığı görülmektedir. Ancak tüm buralardan elde ettiği bilgileri sözlü ve yerel tarih araştırmaları ile desteklemiştir. Örneğin Sümer, Atçekenleri anlatırken buranın beyleri için yazılmış olan “Eşme Kaya’nın Kavakları Gölgesi” türküsünü de zikreder. Bu türkünün Konya yöresine ait olduğunu ifade eden Sümer’in sözlü eserleri tarih yazımında titizlikle kullandığını bizlere göstermektedir. Kendisinin de Konyalı olması ve Konya türkülerine aşina olup onları sözlü tarihin birer unsuru olarak tarihte kullanması yukarıda bahsedilen ve çocukluğundan gelen şartların birer tezahürüdür.¹⁷ Kozan oğlu oymağı hakkında bilgi veren Sümer, türkülerden yola çıkarak “ünü büyük” adı verilen topluluğun servetini de yazılı vesikalarla eşleştirmiş ve güçlendirmiştir.¹⁸ Sümer, Bozokları anlatırken sözlü tarihe başvurarak ifadelerini bilimsel olarak güçlendiriyor ve meşru bir zemine oturtmaya çalışıyor. Örneğin Çukurovalı Türkmen şair Dadaloğlu’nun şiirlerinde Bozoklardan bahsettiğini ifade ediyor.¹⁹ Sümer X. yüzyılda Oğuzlar adlı çalışmasında da genel olarak bu metot üzerine çalışmalarını sürdürmüştür. Onun çalışmaları Köprülü ekolünün bir devamı olarak nitelendirilebilir. Zaten Sümer’in tarih yazıcılığında kullandığı metot hakkında öğrencisi Reşat Genç de bilgiler vermiş ve onu Köprülü ekolüne mensup bir tarihçi olarak değerlendirmiştir. Tüm bu çalışmaları içerisinde saha çalışmalarının da önemine dikkat çekmektedir.²⁰ Sümer de bahsedilen tarzda bir çalışma metodu takip ettiğine dair söylenenleri destekleyen şu ifadeleri kullanmıştır:

“1.5 yıl süren askerlik görevimi yaptım. Terhis olunca tekrar araştırmalarımaya başladım. Araştırmalar kütüphanelerde, arşivlerde ve arazide yapılıyordu. Ayrıca dünyanın her yerinden Finlandiya, Hindistan, Amerika ve Japonya gibi ülkelerden de, bütçemin verdiği imkân nispetinde, kitaplar getirtiyordum.”²¹

Sümer’in sözlü tarih çalışmaları aslında iktidarı merkeze alan makro tarih anlatısına da bir alternatif oluşturmaktadır. Çünkü Sümer’in çalışmalarını

¹⁷ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2016, s. 193.

¹⁸ Sümer, “Oğuzlar”, s. 425.

¹⁹ Faruk Sümer, “X. Yüzyılda Oğuzlar”, *DTCF Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 3-4, 1958, s. 162.

²⁰ Daştan, *a.g.e.*, s. 155-157; Sümer’in öğrencilerinden Reşat Genç bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır: “Asistanları olarak bizimde katıldığımız saha araştırmaları var. Faruk Sümer hoca ki, DTCF’nin o dönem hocaları içinde Mehmet Altay Köymen, Bahaeddin Ögel, Köprülü Hoca ekolünü devam ettiren, onun metodolojik muakkipleri durumunda olan hocalardı. Dolayısıyla ilmi çalışmalarında özellikle kaynak eserlere arşiv malzemesine dayalı çalışmalarında tipik Köprülü üstat yöntemi-yordamı izlediler. Ancak saha araştırmaları için bunların hiçbirinin, metodolojik hazırlığı yoktu. Ama bu hocalar içerisinde ilk olarak Faruk Sümer hocayı sahaya yönlendiren, üzerinde uzun yıllar çalıştığı Türkmen Boy ve Oymakları’nın Anadolu’daki Yerleşim Alanları ve Yaşama Sahaları, Yaşama Biçimleri ile ilgili yerinde tespitler yapmak olmuştur. Bunlar arşiv malzemesinden çıkardı, makaleleriyle ve kitabıyla ortaya koydu. Ancak bunlar günümüz Türkiye’inde hangi konumdadır, nerede yaşarlar, nüfusları ne kadar, geçmişlerini ve kökenlerini, geçmişte kendilerini buraya getiren onları buralara sevk ve idare eden beyleri biliyorlar mı? Onlara dair ne gibi hatıralar yaşıyorlar, yaşıyorlar onlardan neler tespit edebilirim düşüncesiydi. İşte bu uyguladığı yöntem nedir diyorsun, bu bir yöntem midir, galiba kendince bir, en azından bir maksada matuf olarak ne tür bilgiler toplanmak lazım dediğine dair herhalde bir yöntem, bir tarzı, bir yolu. Ama dediğim gibi bu tarzın, bu yöntemin, bir yolun, metodolojik özü, esası da yoktu, kafada yer etmiş bir yöntem düşünceydi.”

²¹ Faruk Sümer, “Kendi Kaleminden Prof. Dr. Faruk Sümer’in Hal Tercümesi”, *TDAD*, Şubat 1996, Sayı: 100, s. 16.

yoğunlaştığı alanda yapılan sözlü tarih çalışmaları daha çok çeperlerde kalmış, toplulukların duygu ve düşüncelerini odağa alıyordu. Bunların sözlü kültüre ait olması ve bir nesilden sonraki nesillere unutulup kaybolabilme tehlikesi içerisinde olması nedeniyle Sümer'in çalışmaları önemlidir. Bunları kaydeden Sümer Oğuzlar eserinde Anadolu'daki Türkmenlerin Osmanlı Devleti'ne bakış açısını ve iktidar ile kurmuş oldukları münasebetleri bize ilginç bir biçimde göstermektedir. Bu ilişkilerde sözlü tarihe ilişkin verilerden faydalanılmıştır. Bu bağlamda Sümer, Doğu Anadolu'da hala söylenen bir deyişi hatırlatmıştır. Sümer'in aktardığı deyişe göre “*Şalvarı şaltak Osmanlı, eğeri kaltak Osmanlı, ekende yok biçen de yok, yemede ortak Osmanlı*” denilmektedir. Yine benzer şekilde Orta Anadolu'da yer alan ve sözlü tarihe kaynaklık eden bir deyişi daha kullanmaktadır. Bu deyişe göre “*Kara çadır is mi tutar, Beğlik martin pas mı tutar, Ağlarsa anam ağlar, Osmanlı'dır yas mı tutar*” ifadeleri yer almaktadır.²² Yine bu bağlamda Sümer, Anadolu'daki Türkmenlerin Rumeli hudutlarında öldüğünü anlatarak Türkmenlerle Osmanlılar arasındaki ilişkilere ve Türkmenlerin Osmanlılara bakış açısına değinmiştir. Bu ilişkileri anlatırken ifade etmiş olduğu olayı aktardığı ailenin soy kütüğünün de Beyobası'nda bulunduğunu söylemiştir.²³ Bu Sümer'in yapmış olduğu sözlü tarih çalışmalarından elde etmiş olduğu verileri kullandığını bizlere göstermektedir.

Sümer için sözlü tarih çalışmaları büyük önem taşımaktaydı. Zira sözlü tarih çalışmaları Sümer için sadece tarihi daha derinlemesine araştırmak için bir yöntem olmaktan öte, kayda geçirilmesi gereken ve her an kaybolan kültür izleriydi. Bu kültür izleri tarihin eski zamanlarından beri gelen ve tarihi en iyi yansıtan Türkmenlerin yaşayış biçimleri ise vücut bulmuş bir manzume idi. Maddi olmayan kültürel unsurlar olarak nitelendirilebilecek sözlü tarihe ilişkin bu kaynakların muhafazası, Türk toplumunun geçmiş ile olan bağını korumada müstesna bir ehemmiyete haizdi. Zira XX. yüzyılda hızlı bir biçimde değişen dünya Türkiye'yi de etkilemiş ve değişim cereyanlarına kapılmasına yol açmıştı. Bu durum eskiden beri gelen kültürel değerlerin gitgide erimesine neden olmaktadır. Bu nedenle kaybolma ihtimali ortaya çıkan maddi olmayan kültürel unsurların, özellikle sözlü tarih çalışmaları ile kayıt altına alınması ve gelecek kuşaklara aktarılması bu bağlamda daha da bir anlam kazanmaktaydı. Sümer zikredilen konular hakkında şu ifadelerde bulunarak sözlü tarihe olan ilgisini ve konuya verdiği önemi dile getirmiştir:

“1950 yılından itibaren yurt çapında kalkınma hareketlerine girildi. Halk evleri ortadan kaldırıldı; dergilerinin faaliyetlerine de son verildi. Fakat bunların yerlerini tutacak müesseseler kurulmadığı gibi dergiler de çıkartılmadı. Bu, gerçekten hazin bir netice idi. Halbuki girilen kalkınma hareketleri büyük kültür değişmeleri meydana getiriyor ve bu Türk kültürünün lehinde olmayan neticeler veriyordu. Yıllar geçip tehlike belirgin

²² Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2016, s. 16.

²³ Sümer, *a.g.e.*, s. 241.

bir hale gelince yetkili makamlar durumdan haberdar edildiler. Yapılması istenilen şey, en umumi bir ifadeyle, manevi kültür unsurlarının kağıda geçirilmesi, maddi kültür unsurlarının da müzelere taşınmasından ibaret idi. Fakat zaman zaman tekrar edilen bu teşebbüsten müspet bir netice çıkmadı. Hatta kültürün bir cemiyet için haiz olduğu ehemmiyet ifade edilince de sükûtle mukabele ediliyor, bazen de; "biz yol yapıyoruz" cevabı veriliyordu. Bunlar yani yollar, okullar ve radyolar kültür değişmelerinde, dolayısı ile Türk kültür unsurlarından pek mühim bir kısmının ortadan kalkmasında rol oynadılar. Köylerde artık masallar anlatılmıyor, yeni türküler yakılmıyor, gelinler atlara bindirilmiyor, çocuklar aşığı bilmiyor; yollu güzel tahıl çuvallarının yerini naylon torbalar almış bulunuyor, kırmızı testilerden değil plastik kaplardan su veriliyor, bakır sahanlar yerine alüminyum sahanlarda yemek yeniyor. Ucu kıvrık ökçesiz uzun konçlu edik (çizme)'ler giyilmiyor. Üç etek ise çok yerde ortadan kalkmış bulunuyor; cirit, arakesti, sinsin ve diğerleri oynanmıyor; köylerin şehirlerden farkı gittikçe azalıyor. Halbuki İstanbul'da dâhil olmak üzere şehirlerde de kültür değişmeleri oluyor; oralarda da Türk kültürü ağır darbeler yiyor; evlerin çoğunda terlik yerine artık sokak ayakkabıları ile dolaşmak adet haline gelmiştir."²⁴

Sümer'in öğrencilerinden Kazım Yaşar Koprıman da Sümer'in saha çalışmaları hakkında bazı açıklamalarda bulunmuştur. Burada Sümer'in sözlü ve yerel tarih üzerinde ne derece önemle durduğunu görmekteyiz.²⁵ Sümer'in çalışmalarında sözlü ve yerel tarihe ilişkin ifadeler anlaşılmaktadır. Örneğin Köroğlu'nu anlatırken Anadolu'yu karış karış gezmiş ve buradaki Türkmenlerden bilgiler toplamaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Akyoloğlu durumu şöyle izah eder: "Sümer, memleketimin en büyük destan kahramanı Köroğlu'yu da en gerçekçi bilgi ve belgelere dayanarak ortaya çıkarmayı başarmıştır. Köroğlu hakkında yaşadığı çevre olan Bolu, Gereede, Dörtdivan ve Kıbrısçık'la yetinmemiş, Anadolu'da Sivas, Tokat, Kayseri illerinin köylerinde de araştırmalar yapmıştır."²⁶ demiştir.

Sümer'in yapmış olduğu en değerli çalışma şüphesiz Oğuzlar'dır. Bu eserde arşiv kaynakları, birinci ve ikinci el vesikalar kadar sözlü ve yerel tarihten de geniş ölçüde yararlanmıştır. Oğuzlar eserinin vücuda gelmesinde sözlü tarihin önemi göz ardı edilemez. Sözlü tarihin öneminin anlaşılması ve Oğuzlar eserindeki yerinin takdir edilebilmesi amacıyla Sümer'in şu ifadeleri kullandığını Mustafa Sinan Ümit bizlere şu şekilde aktarmaktadır:

"Oğuzlar'ı yazmaya bir ömür verdim. Oğuzlar, Karakoyunlar, Malazgirt, Safevîler, Akkoyunlular, Türklerde Atçılık ve Binicilik, Yabanlı Pazarı gibi kitaplar için çalıştım, kendimizi yazmaya çalıştım. Dedemden Ashab-ı

²⁴ Faruk Sümer, *Türklerde Atçılık ve Binicilik I*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1983, s. 3.

²⁵ Daştan, *a.g.e.*, s. 162-163.

²⁶ İsmail Hakkı Akyoloğlu, "Türkmenlerin Işığı Prof. Dr. Faruk Sümer", *TDA*, Sayı: 100, Şubat 1996, s. 63-64.

Kehfi dinleyerek büyümüşüm. Emekli olunca Ashab-ı Kehf'i yazdım. Ashab-ı Kehf'i yazmak için at sırtında Engizek Dağları'nda saha çalışması yaptım. Frankfurt Üniversitesi'nden Dekan Prof. Keller ile Cerit'ten Afşin'e indik. Konu İncil'de de geçer. Alman misafir hoca ile müşterek kanaatimiz şu oldu: Ashab-ı Kehf Afşin'de yaşanmıştır. Afşin'e gidiniz. Lütfen dikkat, ABD Teksas Tech Üniversitesi 1972 yılında Bozkır'a gelmiş ve "Bozkır Havalisi Ağızları" için bir çalışma gerçekleştirmiştir. Emekli oldum, 1982 yılında 1.100.000 lira parayı hanıma teslim ettim ve Türklerde Atçılık ve Binicilik eserim için çalışmaya başladım, ıssız dağ köylerinde eğer ve binicilik malzemelerini izbelerden topladım. Türk egeri kayboluyordu. Gem, yular, nal, gerdanlık, terki heybesi, yem torbası, kamçı ve köstek kayboluyordu. Türklerde Atçılık ve Binicilik kitabımızda bunlar kayıt altına alındı. Bilir misiniz, hekimler hipofiz kemiğine "Türk Egeri" derler, Eger bu katar Türk'dür."²⁷

ABD'li araştırmacıların bu konu ile ilgili sözlü tarih çalışmalarına 70'li yıllarda başlaması bu bağlamda Sümer'in öncü isimlerden birisi olmasının nedenlerinden birisidir. Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler) eserini yazarken, Anadolu'nun tüm yörelerini yaylak-kışlak demeden taramıştır. Faruk Sümer uzun süren bu araştırmalarında tamamıyla katılımcı gözlem diye tabir edilen antropolojinin bir saha araştırma tekniğini kullanmıştır. Nerede 24 Oğuz boyu varsa oraya kadar gitmiş, onlarla birlikte yaşamış; töre ve gelenekleri, destanları tespit etmiştir. Gözlem (müşahede) ve görüşmeye (mülakat) dayalı veriler, tarihi belgelerle desteklenerek bir başka açıdan Anadolu'nun kültür tarihi ortaya konulmuştur. Tıpkı bir antropolog, bir sosyal bilimci, bir etnolog ve bir linguistikçi gibi incelediği oymak, boy ve benzeri toplulukların emik ve etik bakış açılarına dayalı iç dinamiklerini ortaya koymuştur. Hotamış Türklerini Konya'da ziyaret ederken, Begdili Türkmenlerini Gaziantep; Sayık ve Döğer kadınlarını Bolu; Engizek Dağları'nda Kuzugüdenli Türkmenleri, Kayseri yöresinde Pazarören Avşarları ele alınırken, Balıkesir'de Çepni yaylaları, Hazar ötesi Türkmenleri ve diğer Türk boy ve oymakları saha araştırması metodu ile baştan sona taramıştır. Oğuzlar, bir tarihçinin eseri olmaktan ziyade bir sosyal bilimcinin, bir etnologun, bir antropolog ve kültürolojistin 1945'ten 1965'e kadar devam eden paha biçilmez zihinsel ürünüdür. Bir mutasavvıfın ifadesiyle; "Nakşın nakş içinde kaybolması" gibi Faruk Sümer'de onda bütünleşmiştir.²⁸

Sümer araştırmalarında sözlü ve yerel tarihi kullanmış, Oğuzların eskiden Anadolu'nun nerelerinde yaşadığını arşiv vesikalarından çıkarmış ve günümüzde nerede yaşadıklarını da tespit etmiştir. Sümer'in zaman zaman tespit ettiği bu yerlere sözlü tarih çalışmaları için ziyaretlerde bulunduğu da görülmektedir. Oğuzların yerleştiği yerleri belirlerken tarihtekiler için arşiv

²⁷ Mustafa Sinan Ümit, "Prof. Dr. Faruk Sümer'i Dinlerken", *Akademik Sayfalar*, Cilt: 14, Sayı: 9, Nisan 2014, s. 142.

²⁸ Orhan Türkdoğan, "Tarihselci Okul ve Faruk Sümer", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 108, Aralık 1995, s. 6-7.

vesikalarından faydalanan Sümer, günümüz için ise yerel tarihten ve özellikle “Türkiye’de Meskun Yerler Kılavuzu” adlı eserden faydalanmıştır. Örneğin Çiğillerden bahsederken günümüzde Anadolu’da bu isimle 4 köy olduğunu ifade eden Sümer bunları tek tek sayar.²⁹ Yine Halaçlar’ın adını taşıyan Anadolu’daki köyleri sayan Sümer bunların sayısını 21 olarak tayin eder.³⁰ Yine Yazırlarla alakalı da yaşadıkları mahaller belirtilmiştir.³¹ Çarıklı adını taşıyan köyler de Sümer tarafından aktarılmıştır.³² Sümer bu köyleri tespit ettiği gibi bunların bazılarını ziyaret etmiş ve buradakilerle sözlü tarih çalışmaları yapmıştır. Sümer, 500 çadırılık bir nüfusa sahip Şam Bayatlarına mensup bir oymağın Konya havalisinde yer alan Karaman kasabasına yerleştiğini aktarır. Bu ifadelerden sonra ise bölgede hala ayrı bir mahalle yapılanması teşkil eden bu oymağın mensuplarının bugün bile eski köklerini unutmadıklarını aktarır.³³

Sümer, Oğuzların Anadolu’daki durumlarını değerlendirirken gezilerinden sözlü ve yerel tarih bilgilerinden başka yerlerde de yararlanmıştır. Örneğin Türkmenlerin büyük bölümünün yerleşik hayata geçtiğini ifade eder. Bununla beraber Tahtacıardan söz eden Sümer onların orman eteklerinde kurdukları köylerde yaşadıklarını ve evlerinin tahtadan imal edilip çatılarının çinko ile örülü olduğunu ifade etmektedir.³⁴ Etimolojik açıklamalarına da dayanak olarak zaman zaman sözlü tarih verilerini kullanan Sümer, aşiret kavramının hem teklik hem de çokluk belirttiğini ifade etmiştir. Buna dayanak olarak Güney Anadolu’da bulunan yörükler tarafından kullanılan “iki aşiret geldi demek, yörüklerden iki kişi geldi” sözlerinin aynı anlama geldiğini ifade etmiştir.³⁵ Sümer, Oğuzlar adlı eserinde Avşar obalarını ve yerleştikleri yerleri aktarmıştır. Bunları aktarırken bilgileri Avşar köylerinden derlediğini ifade eder. Kendisini Avşar yaylalarına götürenlere de teşekkür eden Sümer, bu kıymetli bilgilerin toplanmasında sözlü tarihin ne kadar önemli olduğunu bizlere göstermiştir. Oba isimleri bunların buldukları köy, kaza ve nahiye bilgilerini aktaran Sümer oba isimleri ile alakalı da dipnotlar düşmektedir. Bunlarda Çerkez Ağa’ya da atıf yapmıştır. Çerkez Ağa’nın vermiş olduğu sözlü tarihe ilişkin verilerin net bir biçimde kullanıldığına ilişkin bir diğer somut veri de budur. Sümer’in bu listeyi oluştururken çok büyük oranda Avşar yaylalarında bulunan Türkmenlerden sözlü tarihe dair bilgi topladığı muhakkaktır. Yine Çerkez Ağa’nın kendisine Avşar Beylerine dair vermiş olduğu soy kütüğünü de paylaşan Sümer’in burada elde ettiği bilgiler sözlü tarihe dayanmaktadır.³⁶ Sümer, Avşarların soy kütüğüne dair sözlü tarihe dayalı olarak elde etmiş

²⁹ Sümer, “Oğuzlar”, s. 50.

³⁰ Sümer, “Oğuzlar”, s. 56.

³¹ Sümer, “Oğuzlar”, s. 251.

³² Sümer, “Oğuzlar”, s. 263.

³³ Faruk Sümer, “Bayatlar”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV, s. 380.

³⁴ Faruk Sümer, “Ağaç Eriler”, *Bellekten*, XXVI, Sayı: 103, s. 521-528; Faruk Sümer, “Ağaçeriler” *DİA*, Cilt: 1, s. 460-461.

³⁵ Sümer, “Oğuzlar”, s. 215.

³⁶ Sümer, “Oğuzlar”, s. 282-285.

olduğu bu bilgilerin arşiv vesikalarıyla da desteklenmesini istemiştir. Bunun yanı sıra bir yol olarak da Avşarlara dair bazı şiirlerin bu kütüğün ispatına yönelik bilgiler verebileceğine işaret etmiş ve sözlü tarihin arşiv belgeleri ile de desteklenerek kullanılmasının gerekliliğini göstermiştir.

Destanlardaki olayları izah etmek için de sözlü tarihten destek alan Sümer, destanlarda Alplerin birbirlerinin adlarını nezaketen sormadıklarını ifade etmiştir. Bu durumun bugün de Anadolu'daki Türkmen köylüler arasında yaygın olduğunu ve ancak ismin nezaket bildiren "*adını bağışlar mısın?*" gibi bir soru cümlesi ile sorulabildiğini ifade etmektedir.³⁷ Defin işleri ile ilgili eski Türklerin Şamanist geleneklerini aktaran Sümer, bunların hala varlığını sürdürdüğünü ifade ettiğini görmekteyiz. Bunların köy, kasaba ve hatta pek çok şehirde hala yaşadığını söylediği görülmektedir. Hakeza Türklerde eskiden beri yenilen tutmaç yemeğinin hala Türkiye'nin pek çok yöresinde pişirildiğini ifade etmesi de kayda değerdir.³⁸ Tüm bunlar Sümer'in konu hakkında gözlemler yaptığı ve sözlü kültüre dair unsurlardan beslendiğini bizlere göstermektedir.

X. Yüzyılda Oğuzlar

Faruk Sümer, 1992 yılında yayınladığı *Çepniler* adlı eserinde de saha araştırması ve sözlü tarih unsurlarını sıklıkla kullanmıştır. Zaten eserinde de "*Çepniler'in oturdukları köylerin adlarını öğrenmek için 1991 yılı Eylül'ünün sonlarına doğru Balıkesir yöresinde bir araştırma gezisinde bulundum*" diyerek eserin ortaya çıkmasında saha çalışması ve sözlü kültürün ne kadar önemli olduğunu ifade etmiştir.³⁹ Çepnilerle ilgili Camiü't-tevarih'te anlatılan Çepni boyuna mensup kimselerin koyunun sol karı yağrın yani sol kürek kemiğinin bulunduğu kısmı yiyecekleri ifadesinde yer alan "*yağrın*" kelimesini açıklamak için kendi kişisel tarihinden ve doğduğu Bozkır'da kullanılan sözlü bir tabirden yararlanır. Sümer'in aktardığına göre yağrın kelimesi bazı yörelerde de görülmekle beraber Bozkır'da da sıklıkla kullanılan yağrın yer değiştirmesine uğrayarak yaygın şekilde telaffuz edilmektedir.⁴⁰ Aynı şekilde ağızlara ve kelimelere bakarak sözlü tarihten faydalanarak şunları ifade etmiştir: "*Biz Bozkır'da havuş demeyiz, Keşir deriz. Aynısını Türkmenistan'da da duydum, onlar da keşir diyorlardı. Mendil yerine Bozkır'daki gibi yağlık diyorlardı. Nibet yerine keşik diyorlardı. Buraya kelimelerimizle de geldik.*"⁴¹ Faruk Sümer, *Çepniler* kitabında sözlü ve yazılı tarihi birbirinin tamamlayıcısı olarak kullanmıştır. Nitekim çalışmalarında Çepnilerle alakalı Anadolu'da bulunan yer isimlerini tahrir defterleri kayıtlarından tespit etmiştir. Burada Çepnilere ilişkin 43 yer adını tespit eden Sümer, bunların bazılarını da saha araştırması yapmak için gitmiştir. Tespit edilen yerlerden 6 tanesi Kastamonu, 5 tanesi

³⁷ Sümer, "Oğuzlar", s. 390.

³⁸ Sümer, "Oğuzlar", s. 143.

³⁹ Faruk Sümer, *Çepniler Anadolu'nun Bir Türk Yurdu Haline Gelmesinde Önemli Bir Rol Oynayan Oğuz Boyu*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992, s. 120.

⁴⁰ Sümer, "Çepniler", s. 8.

⁴¹ Ümit, "a.g.m.", s. 144.

Bolu tarafındadır. 3 köy Canik, 2 köy ve bir de nahiye Çorum sancaklarında bulunmaktadır. Sümer bunlarla beraber tahrir defterlerinden faydalanarak 2 köy Sivas, 2 köy de Konya bölgelerinde tespit etmiştir.⁴² Faruk Sümer aynı zamanda Çepnilerle ilgili köy isimlerini aktarırken 1930'larda Anadolu'da ilmi seyahatler yapan Abdülkadir İnan'ın raporlarından da faydalanır.

Faruk Sümer'in eserlerini kaleme alırken yapmış olduğu saha çalışmalarında insanlarla iletişime geçmiş ve sözlü kaynaklarını yazılı kaynaklarla da desteklemiştir. Bununla alakalı olarak Alevi Çepnilerden bahsederken Alevilerin de Müslüman olduklarını ifade etmiş ve bunu kanıtlamak için saha çalışmasında bulunduğu alandaki insanlarla sohbet ederek yaptığı görüşmeleri kitabına aktarmıştır. Sümer konuyla alakalı olarak eserinde:

"Bu arada Çepnili bazı yurttaşlarımız bana dediler ki; Sünniler Çepni diyerek bizi küçümsemek için birçok üzücü sözler söylüyorlar. Bunun üzerine ben de siz de onlara şöyle cevap veriniz dedim. Biz Oğuz Çepni boyundan olduğumuz için büyük bir gurur duyuyoruz. Çünkü Anadolu'nun yani bu ülkenin ebedi bir Türk yurdu haline gelmesinde atalarımız olan Çepniler pek mühim roller oynamışlardır. Pekiyi siz kimsiniz?"⁴³

Sümer bu ifadelerini tarihi bir vesika olarak kullanmaktan çekinmiyor. Faruk Sümer'in bunun dışında eserine taşımadığı daha pek çok sohbet yaptığı ve bunların tarihsel perspektifine katkı sağladığı muhakkaktır. Çepnilerle ilgili izahatta bulunmak için aynı zamanda türkülerden de faydalanan Sümer, Develi'de yer alan hareketli bir türküden bahsettikten sonra Sille'de yakılan bir türküden de bahsetmektedir. Sümer, yine kendi çocukluğunda Bozkır'da yapılan düğünler için Sille'den çalgıcıların getirildiğini anımsayarak şahsi geçmişinde yaşadıklarını tarihsel incelemesiyle bütünleştirerek anlamlı kılmaya çalışmaktadır. Sümer, eserinde Sille türküsünün ilk dörtlüğünü aktarmıştır.⁴⁴

Bununla beraber Sümer, Zamantı Kalesi'ni ve Yabanlu Pazar'ını da yapmış olduğu çalışmalar sonunda buraların yerlerini tespit etmiştir. Sümer, yaptığı araştırmalar neticesinde pek çok kaynakta adı geçen, ancak bilinmeyen Yabanlu Pazarı'nın 1963-1984 yıllarında yaptığı saha araştırmaları neticesinde Pazar Ören kasabasında olduğunu ortaya koymuştur. Hemen yanında bulunan ve Ortaçağ kaynaklarında Zamantı Kalesi olarak geçen yerin ise günümüzdeki Kuş Kalesi olduğunu yaptığı saha araştırmaları neticesinde belgelemiştir. Sümer bu çalışmalarında birinci ve ikinci el kaynakları, arşiv vesikalarını kullanmıştır. Buradan elde etmiş olduğu verileri sözlü ve yerel tarih çalışmaları bağlamında desteklemiştir. Kaleyi keşfeden Sümer kaleyle alakalı

⁴² Sümer, "Çepniler", s. 15-16.

⁴³ Sümer, "Çepniler", s. 115.

⁴⁴ Haşim Karpuz'un Faruk Sümer ile ilgili olarak aktardığı bir anıya göre Sümer: "Türkülerimizi çok severdim. 'Çalışırken türkü dinlemeyi severim. Konya türkülerine az yer veriliyor diye TRT'ye mektup yazdım" demiştir. Sümer'in sıklıkla dinlediği Konya türküleriyle çalışmaları arasında bu derece sıkı münasebet kurması onun sözlü tarihten ne derece faydalandığını bizlere göstermektedir. Silli ile ilgili aktarmış olduğu türkü ise şudur: "Şu Sille'den dün gece geçtim, Görmedim aman aman, Acı da datlı çok sular içtim, Ölmedim aman aman." Saim Sakaoğlu, "Hemşehrim Prof. Dr. Faruk Sümer'e Dair Birkaç Söz", *Akademik Sayfalar*, Cilt: 14, Sayı: 9, Nisan 2014, s. 138.

fotoğraflar çekmiştir.⁴⁵ Sümer'in Zamantı Kalesi'ni bulması, saha çalışması ve sözlü ve yerel tarihe verdiği önemi Yazgan şu sözlerle ifade etmiştir:

“Çoğumuz için genç sayılmayacak bir ilim adamının arazi çalışmalarında gösterdiği sabır, sebat ve gayreti bizzat müşahede ettim. İlim aşkının insanı nasıl yorulmaz, bıkmaz ve korkmaz yaptığını gördüm. Zamantı Kalesi'nin tepesine tırmanışını ben ancak arkadan seyretmek zorunda kaldım, çünkü kendim yarı yolda döndüm. Etekleri karla dolu olduğu bir zamanda Zamantı Kalesi'ne eşek sırtında çıktığını ve saatlerce inceleme yaptığını gördüğüm zaman, ilim adamında bulunması gereken çilekeşliğin ne olduğunu anladım.”⁴⁶

Yine Sümer'in öğrencisi Turan Yazgan başka yerlerde de Zamantı Kalesi'nin keşfi hakkında bazı açıklamalarda bulunmuş ve buranın keşfinden yazılı kaynaklar kadar sözlü ve yerel tarih çalışmalarının da önemine vurgu yapmıştır.⁴⁷

Sümer'in sevdiği ve dinlediği türkülerini yazdığı eserlerdeki bilgilerle beraber analiz ederek kullandığını bilmekteyiz. Sümer türkülerle alakalı şunları da ifade etmektedir:

“O zamanki ortamda Türk musikisi öğrendik. Yine zamanın icaplarından caz musikisi hakkında bilgimiz oldu. O zamanlar öyleydi, dans ve sinemanın bile yeri vardı gencin hayatında. Bununla beraber ailece şahsiyetimiz biraz kuvvetli olduğu için mahalli kültürümüzü koruduk. İstanbul'a çalışmak için gelen hemşerilerimizle irtibatımızı kesmemiş olmamız da Konya kültürümüzü korumuş olmamıza bir vesiledir. Bugün dahi Konya bölgesine ait türküler kalbimde daima saklamışımıdır. Dünyanın neresine gitsem de o türküler benimle beraber gelir.”⁴⁸

Bu konu ile alakalı olarak Sümer'in yanında bulunan Karpuz'un aktardıklarına göre: *“Ben türkülerini severim. Özellikle çalışırken, yazarken türkü dinlerim. Radyo Evi'ne (TRT'ye) mektup yazdım. Hep doğu türkülerini çalışıyorsunuz. Konya türkülerini özellikle de “Eşmekaya'nın Kavakları Gölgesi” türküsünü istiyorum. Eşmekaya, Eski yöresi bizim Atçekenlerin yurdu.”⁴⁹* Eşmekaya türküsü ile ilgili bu bilgileri veren Sümer daha sonra bunu kendi çalışmasıyla birleştirmiş ve fikirlerini sözlü tarih unsurları ile desteklemiştir. Bu konuda:

⁴⁵ Faruk Sümer, *Yabanlı Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1985.

⁴⁶ Daştan, a.g.e., s. 129.

⁴⁷ Turan Yazgan, “Faruk Sümer Hocamız”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 100, İstanbul 1996, s. 11-12; Bu konuda Yazgan; “Yabanlı Pazarı”, “Türklerde Atçılık ve Binicilik”, “Türklerde Şehircilik” gibi kitaplarının hazırlanmasında daima yanında bulundum. “İlgili yerlerde karış karış dolaştık. Etekleri karla dolu olduğu bir zamanda Zamantı Kalesi'ne eşek sırtında çıktığını ve saatlerce inceleme yaptığını gördüğüm zaman ilim adamında bulunması gereken çilekeşliğin ne olduğunu anladım. Atların “Yorga” yürüyüşünün nasıl olduğunu tespit edebilmek için Uludağ tepesindeki köylerde veya Konya-Aksaray civarı ile Kayseri-Pınarhisar civarındaki köylerde nasıl dolaştığını ve nasıl tefferruatlı incelemeler yaptığını takip etmekte bile kendim güçlük çektim.”

⁴⁸ Fatma Uğurlu, *Prof. Dr. Faruk Sümer'in Hayatı ve Eserleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2005, s. 13.

⁴⁹ Haşim Karpuz, “Prof. Dr. Faruk Sümer Hoca'dan Hatıralar”, *Akademik Sayfalar*, Cilt: 14, Sayı: 9, Nisan 2014, s. 139.

“Eşmekaya Atçekenlerin yurduydu. Atçekenler devlete at yetiştirir, vergisini de at olarak verirdi. 1966’da Eşmekaya Atçeken Beyleri’nden Memduh Bey oğlu Kasım ile görüşmüştüm. Arşivlerde Atçeken defterleri vardır. 1551 yılında Fransız sefirinin kralı için at almaya bölgeye geldiği kayıtlıdır. “Eşmekaya’nın Kavakları Gölge” diye bir türkümüz vardır. Şimdi Eşmekaya’da at yok, şimdi Eşmekaya’da at türküleri de yok.”⁵⁰

Sümer’in yapmış olduğu saha çalışmaları ile ilgili olarak da yine onun yakınlarında bulunan Karpuz şunları aktarmaktadır:

“Üniversite öğrencisi iken Konya’ya inceleme gezilerine gelirken şehre yaklaşırken şehrin silüetinde Alaeddin Camisi ve Selçuklu Sultanları Türbesi’ni, Karatay Medresesi’ni, İnce Minareli Medrese’yi görürdük. Tarihi doku yok edilmiş, Konya bir Selçuklu şehri, başkenti olarak ortadan kalkmıştır.”⁵¹

Faruk Sümer bu durumun Ali Beğ Üyüğü, Çumra ve Apa yörelerinin uzun süre Bozkır kazasına bağlı olmasından dolayı türkülerin genellikle Bozkır’da yakıldığını da beyan etmektedir.⁵² Balıkesir’de 1991’in Eylül ayında ziyaret ettiği Çepni köyleri hakkında bilgiler aktaran Sümer:

“...köylerdeki evlerin çoğunda veya belki hepsinde televizyon olduğu gibi, buzdolabı da vardır. Birçok evde ısınmak için elektrik sobasının kullanıldığı da görülmüştür. Evlerin ekserisinde tüpgaz kullanılıyor. Kısaca şehirliğin, evlerinde kullandıkları alet ve vasıtaların hepsi onlar tarafından da kullanılıyor. Nüfusu az Çepni köylerinde bile 1’er okul olduğu gibi büyük köylerde de ilkokuldan başka ortaokul da vardır. Bu okullara kız çocuklarının da erkek çocuklarının yanında istekle devam ettiklerini görmek bizleri gerçekten son derece sevindirmiştir.”⁵³

Bu bilgilerin ardından Balıkesir’in kazaları ile İzmir ve Manisa’ya bağlı Çepni köylerini aktaran Sümer bu köylerin tespitinde bilgi veren ve Çepni köylerine gitmesinde refakatçi olan Balıkesir Sağlık Ocağı memurlarından İrfan Yalçındağ’a teşekkür etmektedir. Aynı şekilde Karamanlı Köyü’nden Abbas Özdemir’e de benzer biçimde yardımlarından ötürü teşekkür etmektedir.⁵⁴ Bu Çepniler eserinin teşekkülünde sözlü tarihin aslında kitapta belirtilenden daha fazla yerde yardım kaynağı olduğunu bizlere göstermektedir. Bölge halkının yardımına rağmen Çepni köylerinin tespitinin Sümer’i hayli uğraştırdığı kendi ağzıyla da ifade edilmektedir. Sümer çalışması sonucunda XVI. yüzyıl Anadolu’sunda tahrir defterlerinden yola çıkarak 43 adet yer adı tespit edebilmişken saha çalışmaları neticesinde bu sayının 36’ya düştüğünü ifade etmektedir.⁵⁵

⁵⁰ Uğurlu, *a.g.e.*, s. 143.

⁵¹ Karpuz, *a.g.e.*, s. 139.

⁵² Sümer, “Çepniler”, s. 124.

⁵³ Sümer, “Çepniler”, s. 124.

⁵⁴ Sümer, “Çepniler”, s. 124-127.

⁵⁵ Sümer, “Çepniler”, s. 130.

Sümer, sözlü kültürün ne kadar önemli olduğuna ilişkin İstiklal Harbi'nden gazi olarak sağ kalan ancak eceliyle ölen insanlara üzüldüğünü, zira bunlara ait kayıtların derlenemediğini ifade etmesinden anlamaktayız. Bu konuda Sümer: *“İstiklal savaşı gazilerimizin birer birer göçtüklerini duyduğunda çok üzüldüğünü, bunların hatıralarının derlenmediğini söyler, ilgisizlikten pek şikâyetçi olurdu. Bu uyarılarıyla birlikte çevremde rastladığım birkaç gazinin hatıralarını alabildiğimi söylediğimde, bundan büyük sevinç duyardı.”*⁵⁶

Yine Faruk Sümer, kült eseri olarak yorumlanabilecek Oğuzlar eserinde yazılı ve sözlü tarihi kaynaklardan faydalanmıştır. Bunları birbirini desteklemek için kullanmış ve başarılı olmuştur. Eserin başında Oğuzlar'a ait boyların tarihlerinden, coğrafya ve kültürlerinden bahsetmektedir.⁵⁷ Bundan sonra günümüzde yerleşim yerleri, dağılımları, Anadolu'da isimlendirdikleri yerlerden söz edilmektedir. Özellikle burada Sümer sözlü tarih çalışmalarının verilerinden faydalanmıştır.⁵⁸ Oğuzlar'a ait destanların derlendiği yerlerde de geniş oranda sözlü kültüre ait unsurlardan faydalanılmaktadır.⁵⁹ Buradan yola çıkarak aile hayatları, binicilik ve ordu sistemleri gibi unsurlar da incelenmiştir.

Sümer'in *“Türklerde Atçılık ve Binicilik”* adlı eserini arşiv kaynaklarının yanı sıra saha araştırmaları ve sözlü ve yerel tarihten elde etmiş olduğu bilgiler ışığında kaleme almıştır. Sümer bu konuda:

*“Zamanımızdaki binit takımının incelenmesi, anlaşılacağı üzere, etnografların çalışma sahasına giren bir konudur. Fakat onlar bu vazifelerini yapmadılar. Durum böyle devam ederse -ki bana edecek gibi göründü- bir Türk eğerini, kısa bir zaman sonra, müzelerimizde dahi görmek mümkün olmayacak ve hatta belki onun kısımlarına ait isimlerin emin bir şekilde tesbit edilememesi tehlikesi ile karşılaşılacaktı. Esasen epeyce bir müddetten beri ülkemizin birçok bölgelerinde Türk eğerinin yerini yabancı asıllı eğerler almış bulunuyorlardı. İşte, bu konuyu ele alıp incelememizin başlıca sebebi budur. Tarihteki Türk atçılığı, biniciliği ve binit takımı ile ilgili meselelerin araştırılması tarihçilerin vazifesi olduğundan bunlara dâir kaynaklardaki bilgileri eskiden beri toplamakta idim. Bugünkü binit takımını incelemeye karar vermem bu bilgilerin de işlenip burada neşredilmesine güzel bir vesile teşkil etti. Bundan dolayı daha fazla bir mutluluk hissettiğimi ifade etmek isterim.”*⁶⁰

Eserde binit takımlarına ilişkin deyimlerin tarihi ve günümüze nasıl intikal ettiği, hangi bölgelerde nasıl kullanıldığı saha araştırmaları ve sözlü tarih verileri de kullanılarak ifade edilmiştir.⁶¹ En sona ise muhtelif yöre ve bölgelerden

⁵⁶ Akyoloğlu, “a.g.m.”, s. 65.

⁵⁷ Sümer, “Oğuzlar”, s. 19-215.

⁵⁸ Sümer, “Oğuzlar”, s. 215-355.

⁵⁹ Sümer, “Oğuzlar”, s. 355-366.

⁶⁰ Faruk Sümer, *Türkler'de Atçılık ve Binicilik I*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1982.

⁶¹ Sümer, *a.g.e.*, s. 60.

alınmış binit takımlarına ilişkin resim ve şekiller verilmiştir. Sümer'in adım adım dolaştığı Anadolu coğrafyasında bu konuya ilişkin verileri topladığı ve fotoğrafladığı anlaşılmaktadır. Sümer, "Türklerde Atçılık ve Binicilik" eserinin II. cildini de çıkarmayı arzu etmiştir. Bununla ilgili olarak "Türklerde Atçılık ve Binicilik" adlı eserin ön sözünde verdiği izahatta sözlü tarihten nasıl faydalandığını gözler önüne sermiştir. Sümer:

"Araştırmamızın II. bölümü de kısa bir zaman içinde yayınlanacaktır. Bu bölümde atların beden yapıları, donları ve yürüyüş şekillerine ait isimler üzerinde durulacak, bakımları ve hastalıkları hakkında gerek halkımızdan elde edilen, gerek tarihi kaynaklardan çıkarılan bilgiler anlatılacaktır. Atlar ile ilgili bazı mühim tarihi geleneklerden de bu bölümde söz edilecektir"⁶² der.

Faruk Sümer'in "Karakoyunlular, Başlangıçtan Cihanşah'a Kadar" adlı eserinde de bu metodu görmekteyiz. Köprülü ekolünü yansıtan bu eser metodolojik açıdan Türkiye'de yapılan önemli çalışmalardan bir tanesidir. Karakoyunlu tarihinin incelenmesinde kaynakların dağınık ve yetersiz olması sebebiyle farklı araştırma metodları kullanmak mecburiyetinde kalan Sümer, saha çalışmasına dair verileri de eserinde kullanmıştır.⁶³ Benzer bir biçimde Sümer "Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü" adlı eserinde de Hazar ötesindeki Türk topluluklarıyla Anadolu'daki Türk topluluklarının dini ve etnografik açıdan benzerliğini ortaya koymuş ve bunu ortaya atarken de yazılı kaynaklar kadar sözlü kaynakların deneyimlerinden de faydalanmıştır.⁶⁴ Sümer, Avşarlarla alakalı gözlemlerini ve sözlü tarihe dayalı bilgilerini de aktarmaktan geri durmamıştır. Özellikle onların ağıt ve bozlak ezgilerini methederek kahramanlık maceralarını anlatan türkülerini bile bozlak biçiminde söylediklerini ifade etmiştir. Sümer, Avşar Beyleri türküsünün Burdur, Antalya, Denizli ve Muğla'da çok sevildiğini söyler ve Avşar zeybeği ve Avşar halayı adlı oyunlardan da söz eder. Avşarların yanı sıra bir diğer Oğuz boyuna mensup Bayatların da saz eşliğinde söylenen Bayati türkülerinden söz eder.⁶⁵ Sümer, sözlü tarih ile elde ettiği bu bilgileri eserlerinde sıklıkla kullanmıştır.⁶⁶

Sümer'in yapmış olduğu sözlü tarih çalışmaları ve edindiği bulgular başka araştırmacıları da etkilemiş ve bu alanın Türkiye'de daha yaygın bir biçimde kullanılmasına ön ayak olmuştur. Sümer yaptığı çalışmaları ve sözlü tarih başta olmak üzere tarihi araştırmalarda kullandığı yöntemleri öğrencilerine aktarmaktan da geri durmamıştır. Bu yönü ile Sümer hem doğrudan hem de dolaylı olarak Türkiye'de sözlü tarih çalışmalarının gelişmesini sağlamıştır. Sümer'in öğrencilerinden Refik Turan bu konuda Sümer'in yaptığı çalışmalara

⁶² Sümer, *a.g.e.*, s. V.

⁶³ Faruk Sümer, *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar) I*, TTK, Ankara 1967.

⁶⁴ Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999.

⁶⁵ Faruk Sümer, "Bayat", *DİA*, Cilt: 5, s. 218-219.

⁶⁶ Faruk Sümer, "Avşar", *DİA*, Cilt: 4, s. 160-164.

rın pek çok kişiye örnek olduğunu ve kendilerinin de bu konuya ilişkin yöntem ve yaklaşımları Sümer'den dinleyip öğrendiklerini ifade etmiştir.⁶⁷

3. Sonuç

Türkiye'de sözlü tarih çalışmalarının Osmanlı'nın son dönemleri ve özellikle eserler vermek bakımından Cumhuriyet'in ilk yıllarına dek uzanmaktadır. Bunun dışında gerek Kaşgarlı Mahmut'un eseri veya hadis metodolojisi de sözlü tarihe ilişkin veriler barındırmaktadır. Faruk Sümer, sözlü tarih çalışmalarının çoğuna aslında çok daha erken dönemlerde basit biçimde yapmış olduğu gözlemlerle başlamıştır. Yukarıda da değinildiği üzere bu özellikle lise çağına dek ulaşmaktadır. Bunları sistemleştirerek eserler vermesi ise üniversite yıllarına denk gelmektedir. Sümer'i sözlü tarih çalışmalarına iten yegane amillerden birisi de onun doğduğu ortamdır. Konya'nın yürüklere yakın olması ve Sümer'in çocukluğunda yürüklerle temas kurması onların bulunduğu yaylalara gitmesi ilgisini arttırmıştır. Buradaki Türkmenler üzerinde ilk basit gözlemlerinin çocuk yaşta başladığı görülmektedir. Bunun yanı sıra Sümer'in eserlerinde türkülere sıklıkla zikretmesi ve bunların geçmiş yaşantılarından hatırlayarak sahip olduğu birikimle yorumlaması sözlü tarih unsurlarının analiz edilmesinden başka bir şey değildir. Tüm bu ortam Sümer'in küçük yaşlarda Türkmenlere ve sözlü tarihe olan ilgisinin artmasına vesile olmuştur. Sümer, araştırmalarında ciddi bir metodoloji takip etmiştir. O daha çok arşiv vesikaları, birinci ve ikinci el kaynakları sıklıkla kullanan bir tarihçidir. Buralardan edindiği bilgileri çoğu zaman saha çalışmaları, gezileri ve sözlü tarih araştırmalarıyla elde ettiği bilgilerle kıyaslamış ve desteklemiştir. Bu durum kendi döneminde Sümer'i diğer tarihçilerden ayıran unsurlardan birisi olmuştur. Sümer'in çalışmalarını aslında Köprülü ekolü kapsamında değerlendirmek doğru olacaktır.

Sümer için sözlü tarihin kıymeti büyüktür. Bir defa yazılı kaynakları desteklemesi ve bunların haklılığını ortaya çıkartması açısından önemlidir. Aynı zamanda kaybolmaya başlayan maddi olmayan kültürel değerler arasında olan sözlü tarihin unutulmasını engellemek ve gelecek nesillere aktarmak önemli bir vazifedir. Bu sebeple sözlü tarihe ilişkin verilerin hızla değişen dünyada kaybolmadan evvel kayda geçirmek mühimdir. Kendi kültürel dokumuzun yaşatılması ve gelecek kuşaklara aktarılması noktasında bu iş özel bir yere sahiptir. Sözlü kültür zaman zaman yazılı kültürde olmayacak derinlikte

⁶⁷ Daştan, *a.g.e.*, s. 146; Refik Turan bu konuda; "Ben saha araştırmalarına katılmadım. Hocanın saha araştırmalarına önem verdiğini biliyorum. Saha çalışmalarından sonra DTCF'ne gelir o sahada neler kazandığını, neler yaptığını tekrar anlatmaktan zevk duyardı hoca. Herhalde oradaki bilgileri belki kendince tahlil etmek, pekiştirmek bir bakıma da onun planını, ihatasını çizmek amaçlı da bunu yapıyordu. Ama bizim istifademize oluyordu. Benim en canlı olarak Yabanlı Pazarı ile ilgili yapmış olduğu saha çalışmasına hem baştan hem de yaptıktan sonraki kısmını iyi hatırlıyorum. Yabanlı Pazarı ile ilgili bilgileri DTCF'de seminer tarzı bize anlatmıştı. Yanında katılan yardımcı tarih öğrencilerinden Bora Tuzcuoğlu isimli öğrencisi vardı. Son derece meraklı ayrıca mihnete katılan hocaya saha çalışmalarında epey bir katkı yapmıştır. Hatta bu saha çalışmalarından çok zevk aldığını, bunun kendisi için bir vazife olduğunu belirtiyordu. Bora Tuzcuoğlu, hocanın da resmi değil ama gayri resmi asistanlığını bu saha çalışmalarında yaptı. Diğer asistanlardan katılanları bilmiyorum." ifadelerini kullanmıştır.

bilgiler de sunmaktadır. Bilhassa Türkmenlerin yaşayışları sözlü kültür üzerinden direk olarak deneyimlenebilmekte ve araştırmacı tarafından okuyuculara daha canlı bir biçimde aktarılabilir. Sümer'in yapmış olduğu sözlü tarih çalışması ötekinin bakış açısını da yansıtmaktadır. Özellikle Osmanlı'nın klasik çağında çeperlerde kalan Türkmenlerin iktidar ile kurmuş olduğu ilişki, ona dair duygu ve düşünceleri sözlü tarih yardımıyla açığa çıkmaktadır.

Sümer, sözlü tarih çalışmalarında Türkiye'nin erken dönem temsilcilerinden bir tanesidir. Ancak Sümer hemen yukarıda bahsedilen takip ettiği metodolojisi sebebiyle diğerlerinden daha kapsamlı çalışmalar ortaya koyabilmiştir. Buna rağmen Faruk Sümer'in sözlü tarih çalışmalarında Türkiye'nin ilklerinden birisi olarak anılmaması durumu onun çalışmalarının kavramsallaştırılmamış olması ve devam ettirilerek bir gelenek inşa edilememiş olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum sözlü tarih çalışmalarının daha çok bireysel kalmasına ve uzun vadede bir gelenek etrafında sistemleşmemesine neden olmaktadır. Zira Sümer ile ilgili pek çok çalışmasında onun sahada yapmış olduğu araştırmalara değinilmesine rağmen onun Türkiye'deki sözlü tarih çalışmalarının öncülerinden birisi olduğuna değinilmemiştir. Bu yönüyle Faruk Sümer tarih yazımı bağlamında sistemli bir biçimde sözlü tarihin sadece Türkiye'de değil, dünyada da önde gelenlerinden birisi sayılmalıdır.

Kaynaklar

AKPINAR, Turgut: "Bir Tarihçinin Ardından Faruk Sümer'in Sessiz Ölü-mü", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 144, Aralık 1995.

AKSOY, Mustafa: *Bilimin Mabedinde Yöntem Meselesi*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2013.

_____ : "Tarihi Kültürel Süreç İçinde Dil-Kimlik ve Türk Damgaları", *Türk Yurdu*, Sayı: 288, Ağustos 2011.

AKYOLOĞLU, İsmail Hakkı: "Türkmenlerin İşığı Prof. Dr. Faruk Sümer", *TDA*, Sayı: 100, Şubat 1996.

ARIK, Feda Şamil: "Prof. Dr. Faruk Sümer'in Hayatı ve Eserleri (Ölümünün 3. Yıldönümü Dolayısıyla)", *Bellekten*, LXII/235, Ankara 1998.

ASSMAN, Jan: *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı Hatırlatma ve Politik Kimlik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.

CÜNDİOĞLU, Düccane: *Sözlü Kültür'den Yazılı Kültür'e Anlam'ın Tarihi*, Tıbban Yayınları, İstanbul 1997.

DAŞTAN, Hakan: *Prof. Dr. Faruk Sümer; Hayatı, Tarihçiliği ve Eserleri*, Mimar Sinan Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Programı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

KARPUZ, Haşim: *Akademik Sayfalar*, Cilt: 14, Sayı: 9, Nisan 2014.

KÖPRÜLÜ, Fuat: "Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları", *Bellekten*, Cilt: 7, Sayı: 27, Temmuz 1943.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat: *Tarih Araştırmalarında Usul*, TTK, Ankara 2014.

ONG, Walter: *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözü'nün Teknolojikleşmesi*, Metis Yayınları, İstanbul 1995.

TOUATİ, Houari: *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2016.

TÜRKDOĞAN, Orhan: "Tarihselci Okul ve Faruk Sümer", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı: 108, Aralık 1995.

SAKAOĞLU, Saim: *Akademik Sayfalar*, Cilt: 14, Sayı: 9, Nisan 2014.

SÜMER, Faruk: "Ağaç Eriler", *Belleten*, XXVI, Sayı: 103, Ankara, Temmuz 1962.

_____ : "Ağaçeriler", *DİA*, Cilt: 1.

_____ : "Bayat", *DİA*, Cilt: 5.

_____ : "Bayatlar", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: 4, Ocak 1952.

_____ : "Avşar", *DİA*, Cilt: 4.

_____ : *Çepniler Anadolu'nun Bir Türk Yurdu Haline Gelmesinde Önemli Bir Rol Oynayan Oğuz Boyu*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992.

_____ : *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar) I*, TTK, Ankara 1967.

_____ : "Kendi Kaleminden Prof. Dr. Faruk Sümer'in Hal Tercümesi", *TDAD*, Sayı: 100, Şubat 1996.

_____ : "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Kayılar", *Belleten*, XII/47, Ankara 1948.

_____ : *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999.

_____ : *Türk Ansiklopedisi*, Cilt: XXX, Ankara 1981.

_____ : *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 2016.

_____ : *Türklerde Atçılık ve Binicilik I*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1983.

_____ : *Yabanlu Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1985.

_____ : "X. Yüzyılda Oğuzlar", *DTCF Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 3-4, Ankara 1958.

UĞURLU, Fatma: *Prof. Dr. Faruk Sümer'in Hayatı ve Eserleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2005.

ÜMİT, Mustafa Sinan: "Prof. Dr. Faruk Sümer'i Dinlerken", *Akademik Sayfalar*, Cilt: 14, Sayı: 9, Nisan 2014.

ÜREKLİ, Bayram: *Bozkırlı Tarihçi Faruk Sümer Hayatı ve Eserleri*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır, 6-8 Mayıs 2016.

YAZGAN, Turan: "Faruk Sümer Hocamız", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 100, İstanbul 1996.

TÜRKLERDE AİLE ANLAYIŞI VE ÇOCUK*

Dr. Namık ASLAN**

Öz

Aile tipolojilerinin nelere göre ve nasıl oluştuğu etnolog ve sosyologların üzerinde en çok kafa yordukları hususların başında gelir. Böyle bir değerlendirme hiç kuşku yok ki, kültürel veriler ışığında yapılabilir. Kültürlerin köken mitleri, efsaneleri, destanları, masalları, tarihi kaynaklar, modern araştırmalar ışığında elde edilen antropolojik, etnolojik bulgular bu değerlendirmeyi yapabilmeyi en temel verileridir. Aileyi kuran iki temel unsurun bu en küçük sosyal müesseseye üzerindeki etkinliği o kültürü yaratanların aile tipolojisini belirler. Ailede erkeğin sultanı esas ise “pederşahi”, kadının sultanı esas ise “maderşahi” aile tipolojisinden söz edilebilir. Kültürlerdeki bu anlayış (erkeğin veya kadının ailedeki sultanı) siyah-beyaz nispetinde de değildir. Kültürel veriler ışığında Türklerde aile anlayışı ve aile fertlerinin sosyal yapının bu en küçük yapı taşıdaki konumları üzerine yapılan değerlendirme bu çalışmanın özünü oluşturacaktır.

Anahtar kelimeler: Aile, Türk Aile Tipolojisi, Aileden Devlete, Kadın, Kayın, Çocuk.

The Concept Of Family For Turks And Child

Abstract

How the typologies of a family are generated is one of most studied terms by the ethnologists and sociologists. For making a thorough evaluation for the family concept, the cultural data should be used as a beacon. The myths, legends, tales, stories and historical resources belonging to the origins of the cultures and anthropological, ethnological evidences found by modern researches can also be used for the mentioned evaluation. In a family, if the man is dominant character, the typology of the family is defined as “pederşahi”, otherwise it is defined as “maderşahi”. However, this type of classification in typology of a family (the dominance of men or women in the family) is not exact like black and white. An estimation about the concept of family in Turks and status of the individuals in a Turkish family by referencing to the cultural data is main cornerstone for this study.

Keywords: Family, Typology Of A Turkish Family, From Family To County, Woman, Kayın, Child.

* 11 Mayıs 2018 tarihinde Amasya Üniversitesi'nde düzenlenen “Özden Söze, Sözden Yazıya” panelinde yapılan sunumun makale formatında yeniden düzenlenmiş halidir.

** Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Bütün kültürlerde sosyal bünyenin en küçük ve en önemli yapı taşı olan aile, birbirine akrabalık bağları ile bağlı olan fertlerin toplamı olarak tanımlanmaktadır.¹ Böyle olmakla birlikte, toplumların aile anlayışları özellikle bireylerin aile içi fonksiyonları itibarıyla birbirlerinden farklılık gösterirler. Antropologlar, etnologlar ve sosyologlar toplumlar üzerindeki incelemeleri bağlamında farklı aile tipolojileri hakkında pek çok görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu tipolojik tasnifler temelde ata-erkil ve ana-erkil yapılar şeklinde kurgulanmış ve bu yapıların farklı tezahürleri, kültürel karşılaştırmalar şeklinde araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur. Bu bağlamda Türk aile tipolojisi üzerine de yerli yabancı araştırmacılar tarafından pek çok görüş ileri sürülmüştür. Fransız sosyolog Durkheim'in ülkemizdeki en önemli takipçisi olan Ziya Gökalp Türk kültürü bağlamında pek çok konuya ışık tutmaktan gayri Türk aile tipolojisi üzerine de yazıp söyledikleri ile ilgili kaynaklığını halen sürdürmektedir.² Ancak bir noktanın altını çizmek isteriz ki, Cumhuriyet Türkiye'si kimi batılı araştırmacıların ön yargılı Türk tarih tezlerini boşa çıkartacak Türk kökenli tarihçiler yetiştirmesi nispetinde, yine batının ön yargılı Türk folklor tezlerini boşa çıkartacak Türk kökenli folklorcular yetiştirememiştir. Bu durumun sebepleri farklı bir makale konusu olacak kadar derin, karmaşık ve dillendirilip yazılması da akademik ortam içinde bir o kadar tehlikelidir. Fakat bu problemin de adım adım çözülmek üzere olduğunu ve Türkiye üniversitelerinde konuya hâkim, Türk aile anlayışı ile ilgili yalan yanlış söylenenleri boşa çıkartacak akademik potansiyelin bulunduğunu umutla, sevinçle belirtmek isterim.

Türk aile tipolojisi bağlamında Ziya Gökalp başta olmak üzere, Abdulkadir İnan, İbrahim Kafesoğlu, Bahaeddin Ögel, Emel Esin, Orhan Türkdoğan gibi bilim adamlarının verdiği bilgiler büyük ölçüde açıklayıcı olup, bizim bunlara ilaveten söyleyebileceğimiz şeyler fazlaca değildir. Burada tekrara düşmemek için Türk aile tipolojisiyle ilgili kuşbakışı bir değerlendirme yapmakla yetinip, daha çok kendi tespitlerimiz bağlamında bir değerlendirme yapmaya gayret edeceğiz.

Altını kalınca çizerek belirtelim ki, Türk aile tipinin kültürel süreklilik içerisinde tarihi gelişimi ve tekâmülü çok az topluma nasip olmuştur.³ İslam öncesi, İslami dönem içerisinde ve Batı medeniyeti ekseninde olmak üzere üç aşamalı olarak değerlendirebileceğimiz bu süreç, Türk aile yapısını şekillendirmiştir. İslam medeniyet dairesi ve Batı medeniyet dairesinin bu tekâmüle katkıları haylice olmakla beraber, İslam öncesi şekillenen Türk aile yapısının temel kabullerini bütünüyle değiştirmekten uzaktır. Bu sebeptendir ki, Türk aile yapısının temel dinamiklerini İslam öncesi Türk kültüründe aramak en doğru yaklaşım olacaktır. İslam öncesi Türk kültürünün anlaşılır kılınması da

¹ Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 15-18; Birsan Gökçe, "Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme", *Aile Yazıları I*, Ankara 1991, s. 207; Ali Güler, "İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile ve Unsurları", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: I, Ankara 1992, s. 39-53.

² Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. İsmail Aka - Kazım Yaşar Kopruman, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, s. 280-327.

³ Orhan Türkdoğan, "Türk Ailesinin Genel Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: I, Ankara 1993, s. 1-38.

yine kendi sürekliliği içerisinde iki devreyi inceleyerek mümkündür. Bu bağlamda Proto Türkler şeklinde adlandırılabilen olan milattan önceki dönem ve İslamiyet'in kabulüne kadar olan miladi dönem çok iyi tetkik edilmelidir.

Objektif bir bakışla konuyu değerlendiren yabancı araştırmacıların da belirttiği üzere Türkler daha miladın başlarında bile kültürel bir yapı olarak, millet diyebileceğimiz bir nizamla sahiptirler.⁴ Orhun, Yenisey bölgesinden Karpatlar'a kadarki bölgelerde görülen Gök Türk yazısı, bu düşüncenin açık delilidir. Milat öncesiyle ilgili olarak da Türklerle ilgili en önemli kaynaklar hiç kuşku yok ki Çin tarihleridir. Hun Türkleri bağlamında özellikle Mete Han zamanıyla ilgili ve kimi Türk boylarının köken mitleri bağlamında tasarımıları hakkında Çin yıllıkları, Türk kültürü için eşsiz hazine durumundadır. Arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen maddi bulgular (ki özellikle Pazırık kültür çevresi kurganları gibi), dil araştırmaları bağlamında Sümer tabletlerine kadar uzanan Türkçe, yabancı seyyahların Türklerle ilgili verdiği bilgiler, 19. yüzyılda araştırmacıların derlemeleri ile ortaya çıkan Türk köken mitleri gibi belgeler-bilgiler, Türklerin milattan önceki ve Proto Türkler diyebileceğimiz en eski hayat nizamları ve özellikle de aile anlayışları hakkında açıklayıcı bilgiler vermektedir. Yani açık bir ifade ile söylemek gerekirse, Türk aile tipolojisi bağlamında düş kurmanın, hayallenmenin, faraziyeler kurgulamanın pek gereği de yoktur. Tüm bu belgeler ve bilgiler ışığında Türk Aile tipolojisi ile ilgili araştırma yapanların ulaştıkları sonuçları şöyle sıralayabiliriz:

- Eski Türk ailesi kan akrabalığına dayalıdır.
- Eski Türk ailesi kendine özgü bir "pederî aile" tipidir. Diğer topluluklarda ise "pederşahi" veya "maderşahi" aile düzeni vardır.
- Eski Türk ailesi diğer toplulukların aksine küçük veya dar diyebileceğimiz bir aile olup, anne-baba ve çocuklardan oluşur.
- Eski Türk ailesinde özel mülkiyet vardı. Kadın baba evinden getirdiği çeyizin yegâne sahibidir. Ayrıca aile malında kızların çeyiz, oğlanların kalın hakları vardır.
- Kadın aile içerisinde hürdür ve bu durum çağdaşlarına kıyasla sadece Eski Türk ailesine ait bir özelliktir.
- Ailenin, kadının, çocuğun korunması ve bunların törece güvence altına alınmaları sadece Eski Türk ailesinde ve aile tipolojisi farklı olmakla beraber kısmen Moğol ailesinde vardı.
- Türklerde dışarıdan evlilik esastır. Oğlanlar dışarıdan evlenir, kızlar dışarıya verilir. Diğer topluluklarda görülen yakın akraba ile evlenme (Roma, Yunan, Fars), kardeşi ve kızları ile evlenme (Hind, Fars), birbirlerinin kadınlarını satın alma, karısının çocuk yapması için başkasına takdim etme (Arap, Hind, Yunan), kadınları yakma (Hind) vb. adetlere, törelere Türk ailesinde rastlanmaz.
- Aile içerisinde çocukların öldürülmesi, alınıp satılması (Roma, Yunan, Çin, Hind) ve kız çocuklarının diri diri gömülmesi (Arap) eski Türk ailesinde görülebilir bir durum değildir.⁵

⁴ Cahen Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, İstanbul 1979, s. 11.

⁵ Abdülkadir Donuk, "Çeşitli Topluluklarda ve Türklerde Aile", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 33, İstanbul 1981, s. 147-168; Abdülkadir Donuk, "Eski Türk Aile ve Vasıfları"

19. yüzyıl Avrupalı antropologların, sosyologların ailenin evrimi bağlamlı cinsiyete dayalı, serbest cinsi (comunal) aile dediği, en ilkel dönemdeki sürü hayatından günümüze kadının çok erkekle evlenmesi, (baskın dişinin önderliğindeki klan tipi aile) ve bunu izleyen süreçte erkeğin çok kadınla evlenmesi şeklindeki Marksist düşünce ile doktrinleştirilen aile anlayışı da Türk aile anlayışı ile asla benzeşmez. Ne böyle içgüdüsel bir hayvani durum ve ne de iddia edildiği üzere bu içgüdüsel aile modelinin evrilmesiyle ortaya çıkan peredşahi aile anlayışı, Türk aile anlayışı ile ilişkilendirilemez. Özde bu çerçevede (Darvinist yaklaşımın aile bağlamında Marksist düşünceyle doktrinleşmesi şeklindeki kadim aile teorisinin savunusu) olmamakla birlikte, son zamanlardaki kadına yönelik pozitif ayrımcılık ve feministlik modasıyla sunulan, bu sunum perspektifiyle de hoş görünen, ilgi çeken ve huşu ile dinlenip rağbet gören bir konu ile ilgili de belirtmek isterim ki, köken mitlerinden⁶ Çin yıllıklarına ve Türk diliyle akrabalığı asla şüphe götürmeyen Sümerlere kadarki 5500 yıllık süreçte Türk aile anlayışında “*maderşahi*” bir aile izine de rastlanmaz.

Türk kültüründe Umay'cı görüşün Tengrici görüşe evrilmiş olabileceği düşüncesinin, Fransız sosyolog Durkheim'in İngiliz ve Fransız etnografların verdiği bilgilere dayanarak Türk aile tipolojisinin, ana ailesi tipinin değişmiş bir şekilden ibaret olduğu görüşünün Ziya Gökalp'çe de kabul edilmişinden ya da 19. yüzyıl Avrupa'sındaki Darvinist yaklaşımın Marksist düşünceyle doktrinleştirilmesinden ortaya çıkan “*kadim aile*” teorisine sempatiyle yaklaşımlardan kaynaklanmış olabileceğini düşünüyoruz. Veya en iyi ihtimalle, Ziya Gökalp kabulüne ve “*kadim aile*” teorisine sempatiyle bakanları, Türk kültür hayatında ve özellikle aile müessesesinde kadının etkin bir konumda olmasının, yanılmış olabileceği kanaatindeyiz.

Çok iyi biline ki, Avrupalı halkların kökenleriyle ilgili bilgileri, Türklerin sahip olduğu köken bilgileri nispetinde olsa idi, folklor disiplinine vücut veren 19. yüzyıl Avrupa'sında “*kadim aile teorisi*” biçiminde bir faraziye asla doğmazdı. Özellikle coğrafi keşiflerden sonra ilkeliği keşfeden ve kendi kökenlerinin merakıyla folklor disiplinine vücut veren Avrupa, kimi kültürlerde gördüğü ancak kendi kültürlerinde bulamadığı mitik köken materyallerini, insanlık tarihi ile ilgili arkeolojik tespitleri ve özellikle de semavi dinleri ve onların kitaplarını görmezden gelmeyi tercih etmiştir. Marksist düşüncenin vücut verdiği “*kadim aile*” teorisi, bu köksüzlüğün verdiği ezikliğin bir neticesi olsa gerektir ve içinden çıktığı Avrupa'da bile tutmamıştır. İnsanın sosyal bir varlık aşamasına gelmemiş veya insan öncesi yaşam formu diyebileceğimiz il-

rı”, *Türk Yurdu*, Cilt: IX, Sayı: 16, Ankara 1988, s. 5-9; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1984, s. 216; Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1988, s. 237-238; Abdülkadir İnan, “Türk Dügünlerinde Exogamie İzleri”, *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 341-349; Mehmet Mandaloğlu, “İslamiyetten Önce Türklerde Aile Hukuku”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 33, Konya 2013, s. 133-159; Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 75-115.

⁶ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 13-21; Mehmet Aça, “Köken Mitleri Evlilik Kurumunun Ortaya Çıkışını Nasıl Açıklıyordu?”, *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 21, İstanbul 2018, s. 1-14.

kellik çağları ile ilgili olarak, ilk dönem antropologlarının görüşlerinden hareketle, sosyal bir varlık ve insan olarak kendini tanımlayan bireylerin meydana getirdiği özgün yapıların (kültürlerin) en küçük sosyal müesseseleri üzerine faraziyeler ileri sürmek, bilimsel bir yaklaşım da değildir.

Türk kültürü ve onun en küçük yapı taşı olan aile, bir kadın-erkek ortaklığıdır. Bu bir tâbilik birinin diğerinin emrine girmesi değil el birliği, güç birliği veya müşterektir. Zaten Türk'ün yaratılış tasarımı da böyle değil midir? Köken mitleri, kimi destanlar ve Gök Türk Abidelerinin hemen başında yer alan ifadeler bize açıkça gösterir ki, yaratılış; Mavi Gök ve Yağız Yer'in birlik-teliğinin tezahürüdür. Bütün mahlukat Gök'ün rahmeti ve Yer'in bereketiyle vücut bulmuştur. Âşık Veysel'in muhteşem ifadesiyle *"bir çekirdeğe dört bostan veren"* Yer, anadır. Ondandır rahmetini esirgemeyen Gök ise babadır. Bize göre Türk aile tipolojisi işte bu inanç üzerine temellenir ve yaratılışın mikro biçimidir. Baba evin (ailenin) çadırı, ana o çadırın direğidir. Dedem Korkut'un ifadesiyle kadın, *"evin tayağı"*dir.⁷ Ancak Kanturalı Hikâyesi'nde Selcen Hatun'un; *"Öğünür-ise er öğinsün aslandır / Öğinmeklik avratlara bühtandır / Öğinmekle avrat er olmaz"*⁸ şeklindeki ifadesinden de anlaşılacağı üzere evin reisi erkektir. Bu reislik, yukarıda da belirtildiği üzere klasik pederşahi anlayışında gözlenen mutlak hâkimiyete dayalı bir reislik anlayışı da değildir. Zaten yerli yabancı pek çok araştırmacının tespit ettiği ve belirttiği üzere Türklerde kadın-erkek ayrımı da söz konusu değildir. Ancak annelik vasfıyla olsa gerek kadının kutsandığı ve Tanrı katında erkekten makamca da üstün olduğu söylenebilir. Bu durumu sezemeyen kimi araştırmacılar, kadim zamanlarda Türk aile yapısının *"maderşahi"* olabileceği zannına kapılmaktadırlar. Oysa maderşahi ailenin temeli serbest seçimli ve kadın merkezli evlilik esasına dayalıdır. *"Serbest seçimli ve kadın merkezli evlilik"* esası bağlamında Türklerde tespit edilebilecek silik çizgiler, Moğol ortalarında kalmış boylarda, kültürel etkileşimle izah edilebilecek kimi folklorik kabullerden öte bir şey olmasa gerektir.

Kültürel etkileşim esaslı, lokal bulgulardan hareketle tüm Türklüğe şamil olabilecek aile tipolojisi faraziyeleri üretmek, bilimsel bir yaklaşım şekli olarak görülemez. Türk kültürüne ve onun en küçük yapı taşı olan aileye dair bir sonuç çıkarmanın kriterleri ve bilgi kaynakları bellidir. Bunlar; dil akrabalığı üzerinden Sümer tabletleri, Çin tarihleri, Türklerin diğer komşularının kaynaklarına akseden bilgiler, seyyahların Türk illerine dair notları, Türk köken mitleri, Türk destanları, Türk efsane ve masalları, Orhun-Yenisey Yazıtları, Divan-ı Lügat'it-Türk, Dede Korkut, arkeolojik bulgular... vb.dir. Bu kaynaklar ışığında Türk aile tipolojisi ile ilgili söylenebilecek şey, onun pederşahi veya maderşahi olmayıp, en baştan itibaren nev-i şahsına münhasır bir baba ailesi olduğudur ki, bu aile tipinin temel hususiyetleriyle ilgili, bilim insanlarının görüşlerini maddeler halinde yukarıda verdiğimizizi hatırlatmak isteriz.

Türk aile anlayışı en eski zamanlarından günümüze Ziya Gökalp, Abdulkadir İnan, Bahaeddin Ögel, İbrahim Kafesoğlu gibi bilim adamlarının da

⁷ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 76.

⁸ Ergin, *a.g.e.*, s. 197.

hemfikir oldukları üzere dışarıdan evlenme esasına dayalı “küçük aile” şeklindedir. Bu aile anne, baba ve çocuklardan oluşur. Dedem Korkut'ta beyle-rin eşleri için “yad kıızı” demeleri dışarıdan evlenmenin açık delillerindedir. Anadolu'da yaygın olarak söylenen, “oğlunla oba ol, kızınla komşu” şeklindeki alkış, bu aile biçiminin en güzel ve açık ifadelerden biridir. Anne-baba ve çocuklardan oluşan küçük aile, erkek çocukların evlenmesiyle obalaşır ve dünürlük yoluyla da uruklaşırlar. Dışarıdan evlenme yöntemiyle akrabalık bağları kurarak hısımlaşır ve bu birleşmelerle de büyür ve güçlenirler. Obalar ve uruklar birleşerek boyu, boylar birleşerek bodunu, bodunlar birleşerek devleti oluştururlar.¹⁰

Aile kelimesi de bilindiği üzere Türkçe değildir. Aile karşılığında Türkçede kullanılan kelime “evlenme”dir. Dedem Korkut'un ifadesiyle “oğlu olan evlendirir, kıızı olan göçürür.”¹¹ Evlilikler yoluyla uzak aileler katılır, karışır, kaynaşır ve birbirlerine “kayın” olurlar. Kaynata, kaynana, kayınbirader gibi. Kadın kelimesine kıyasla değerce daha aşağı bir anlam ifade eden “karı” kelimesi de yine Türkçe asıllı olup “karış-” mastarındandır. Aileye katılan (katın), aileye karışandan (karı) daha itibarlı bir konumdadır. Zira katılmak, rızalık ve ailelerin için bir müştereklik ifadesi iken karışmak, karışanın (Anadolu'daki yaygın ifadeyle kaçan kıızın) rızasını ifade etse bile, ailelerin rızasını ifade etmez. Karışan (karı), kendi geleni ifade ettiği için, katılana (katın) göre dâhil olduğu aile içinde daha az değer görür. Burada yine karıştırılan ve yanlış yorumlanan ve bu yanlış yorumlamaya bağlı olarak da ana ailesinin bir işareti olduğu sanılan bir hususunda altını çizmekte yarar vardır. Türk mitolojisiyle de ilgili olan “kayın ağacı” ile dünür, hısım anlamına gelen “kayın” kelimesi karıştırılmamalıdır. Dünür, hısım anlamlarına gelen “kayın” kelimesiyle eş-evdeş karşılığında kullanılan “kadın” kelimesinin anlam bilim bağlamında Türkçede akrabalık adı yapan “ka” kökünden türetilmiş olduğu aşikârdır.¹² Ailelerin kaynaşmasını ve aileye yeni katılanı ifade eden bu kavramlar (kayın, kadın) kan akrabalığı dışındaki akrabalık adları şeklinde düşünülmelidir. Yeni oluşturulan bu en küçük sosyal yapının temel bireylerinin, birbirlerinin akrabalarını “kayın akraba” bilmeleri, iki taraflı akrabalığı göstermesi bakımından da manidardır. Bu durum Türk aile tipinin, eşit söz hakkına sahip iki bireyin ortaklaşa kurduğu bir müessese olduğuna da açık bir delildir. Kadın (katın, katun, hatın, hatun): Erkeğin ailesine katılan anlamına, erkeğin diğer aile fertlerine katılım yoluyla akraba olan biçiminde düşünülebilir. Hemen belirtelim ki, “kadın” kelimesiyle ilgili bir peşin kabul, kelimenin Türkçe olabileceği üzerine düşünmenin en büyük engeli durumundadır. Bang ve Clauson gibi Türkologların kelimenin Soğodca kökenli olduğu görüşünü ileri sürmüş olmaları, Türk dili üzerine çalışanlar nazarında, Türk aile tipolojisi bağlamında E.

⁹ Ergin, *a.g.e.*, s. 182.

¹⁰ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 217-220.

¹¹ Ergin, *a.g.e.*, s. 124.

¹² Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 483.

Durkheim bakışının Ziya Gökalp'çe kabulü nispetindedir. Özellikle yabancı Türkologların Türkçede köken belirlemede güçlük çektikleri kelimelerle ilgili Soğodca ve Sanskritçe gibi dilleri kaynak göstermeleri enteresandır. Türkçeye kaynaklık nispetinde pek çok kelime verdiği düşünülen bu diller ve bu dilleri konuşan kavimler, tarihte Türk medeniyetinden daha yüksek hangi büyük medeniyetlerin sahipleridirler ki, Türklere ve Türkçeye bu nispette tesir etmiş olsunlar? Türk kültürünün temel yapı taşı olan bir müessesenin kurucu ortak unsurlardan birinin Soğod dilinden karşılanmış bir kelime ile ifade edilebileceği pek mantıklı değildir. Bu türden pek çok kelimenin aslında Türkçeden o dillere geçmiş olabileceği düşüncesi asla göz ardı edilmemelidir.

Türk mitolojisine kadar uzanan çizgide müstesna bir mevkie sahip olduğu bilinen kayın ağacına, gerek ağaçtan türeme inancı ve gerekse dalının-yaprağının, kökünün-budağının ve özellikle de özünde depoladığı anne sütünü andıran özsuyunun hayati önemi tecrübesiyle, kayın ormanları arasında yaşayan Türk boylarınca bir kutsiyet atfedilmiş, onun "kadın ağacı" şeklinde adlandırılışına da zemin hazırlamıştır. Buradaki özel durum, kayın ağacının besleyici özsuyu sebebiyle kadınlık (annelik) fonksiyonu gördüğü kabulüne binaen yapılmış bir benzetme olsa gerektir. Tekraren ve altını çizerek yeniden belirtelim ki, "kadın" kelimesi, kayın ağacından bağımsız ve alakasız olarak, evlilik bağlamında erkeğin ailesine katılan, katışan anlamında olup, Türkçede akrabalık adları yapan "ka" kökünden türetilmiş ve muhtemelen komşu dillere de Türkçeden geçmiş bir kelimedir.

Evlenme şekli, başka pek çok araştırmacı tarafından defalarca ve detaylıca yazıldığı üzere aracı-görücü usulüyledir. Türklerde evlenme toplumsal bir görev olup, bekarlık ayıp sayılırdı.¹³ Oğlan ile kızın ortak iradesi ve ailelerin rızası ile gerçekleşen evlenmekten maksat üremek, çoğalmak, çocuk yetiştirmektir. Çocuk olmadan nikah geçerlilik kazanmaz.¹⁴ Çocuksuzluk hoş karşılanmaz ve Tanrı laneti olarak görülür. Kısırlık erkek için de kadın için de büyük kusurdur. Üremek, türemek, çoğalmak toplumsal itibarla doğru orantılıdır. Bu sebeptendir ki, Türk töresi aileyi kutsadığı gibi bir mahremiyet de bahşeder.

Bu kutsal yapının koruyucu kalkanı töre gereğince babadır. Anne-baba çocuklarını geçindirmek ve sağlıklı bireyler olarak topluma katmakla devlete karşı mesuldürler. Türklerin ordu-millet vasfı, savaşçılık özelliği pek çok genç ölümlerini de beraberinde getirebileceği için, töre aileyi güvence altına alma gereği ile bir dizi kurallar koyup tedbir almayı da ihmal etmemiştir. Türklerde ailenin birliği ve güvenliği törenin koruması altındadır. Bu kural ilk günden bugüne hiç bozulmadan gelmiştir. Koruyucu kalkanını (babayı) kaybetmesi halinde ailenin himayesini birinci dereceden kan bağı olan akrabaları yapmak zorundadır. Eğer ailenin büyük oğlu varsa bu himaye ilk onun vazifesidir. Büyük oğul, kardeşlerini ve annesini kendi ailesine katar. Koruyucu kalkanını (baba) kaybeden ailenin böyle bir imkânı yoksa himaye işi büyük baba veya

¹³ Ali Erkul, "Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri", *Türkler*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 58-66.

¹⁴ Ögel, *a.g.e.*, s. 269.

amcalar tarafından yapılır. Dulun istemesi halinde amcalardan biri (bu çoklukla küçük olandır) kadını nikahına da alır. Bu durum ailenin birliği ve aile fertlerinin güvenliği için törenin koyduğu bir kuraldır ve başlarına bir iş geldiğinde babaların; “eşim, çocuklarım ne olacak” endişesini taşımamaları içindir.

Töre, babanın vefatı durumunda birinci dereceden kan bağı olan akrabaların olmaması halinde aile ve çocukların sorumluluğunun topluma yüklemiş, aileyi ve çocukları güvence altına almıştır. Aile adeta toplum tarafından sigortalanmıştır.

Türk kültürü törenin bu temel kabulünü (aile ve çocukların güvenliği ilkesini) nesillerin ruhuna üfleme ve toplumsal şuuru pekiştirmek için iki masal tipi ve bunların etrafında bir öbek teşkil edecek kadar da masal kurgulama gereği duymuştur. Şahsi kanaatimiz odur ki, masallarımızın Keloğlan ve Köse tiplerinin kurgulanma gerekçeleri törenin bu ilkesi içindir. Bu iki zıt tip masal karakteri ve bunların etrafında kurgulanan masallar incelendiği zaman görülecektir ki, Köse, kısırlık simgesi olarak olumsuzlanırken,¹⁵ yetimliğin ve kimsesizliğin simgesi olan Keloğlan, cemiyetin himayesine ve hoşgörüsüne mazhar olacaktır.¹⁶

Başka kültürel işlevleri de olmakla beraber masalların öncelikli kültürel işlevi, toplumsal şuurun oluşmasını, kültürel belleğin şekillenmesini ve kültürel bağlılığın pekişmesini sağlamasıdır. Toplumun en küçük ve en önemli yapı taşı olan aile ile alakalı töre kabulleri, çocukların belleklerine bu özgün tipler ve onların maceraları şeklinde tasarlanan masallar vasıtasıyla nakşedilmektedir.¹⁷

İncelendiği zaman görülecektir ki, Keloğlan tipinin masallardaki müşterekleri, babasızlığı, kocamış bir anasından gayri kan bağı olan bir akrabasının bulunmaması, fakirliği ve çocuk yaşta oluşudur. Keloğlan bu özelliği ile toplumun himayesine aldığı bir tiptir. Yaptığı tüm muziplikleri, hataları hatta hakaretleri bile cemiyette görmezden gelinir veya hoş karşılanır. Mesela kurnazlık, Türk kültürünün makbul saymadığı bir davranış biçimi olmasına rağmen, sadece Keloğlan yaptığında mazur görülür. Aciz, zavallı, yardıma muhtaç görüldüğü için Keloğlan'ın kusuruna bakılmaz. Bu tolerans bilindiği içindir ki, kimsesiz ve dış tehlikelere karşı kendilerini koruyabilme gücünde olmayan kimseler özellikle de genç kızlar masallarda Keloğlan kılığına girerler. Zira bilirler ki, Keloğlanları karın tokluğuna da olsa bir işte çalıştırmak üzere varlıklı kimseler himayelerine alırlar. Masallarımızdaki “*düzmece Keloğlan*” adını verdiğimiz bu tipinin ortaya çıkışı da mağdur kahramanın (mağdurelerin demek daha doğru olur) bu hoşgörüden yararlanma düşüncesiyledir.

Keloğlan tipinin töre çerçevesinde toleranslı oluşunun en açık delillerinden biri Koroğlu Destanı'nda görülür. Kıratı çalmasına rağmen Keloğlan Koroğlu'nun hışmına uğramaz. Kendisine yapılan kötülükleri kimsenin yanına bırakmaya Koroğlu'nun, Keloğlan'ı hoş gördüğüne şahit oluruz. Aslında Keloğ-

¹⁵ Namık Aslan, “Töre Masalları ve Keloğlan-Köse Tipleri Üzerine”, *Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 2004.

¹⁶ Namık Aslan, “Türk Halk Anlatılarında Toleranslı Tipler ve Kıyafet Değiştirme Motifi Üzerine”, *Muzaffer Akkuş Armağanı*, Kömen Yayınları, Konya 2013, s. 312-317.

¹⁷ Namık Aslan, “Yozgat'tan Derlenen Masallar Üzerine Bir Değerlendirme”, *I. Uluslararası Bozkaz Sempozyumu*, Yozgat 2006.

lan bu hoşgörüyü sıkça padişahlardan da görür. Saraylara girer, teklifsizce padişah tahtlarına oturur hatta prenseslerle dahi evlendiği olur. Bu durum törenin Padişahтан eşkıyasına herkesin ve her şeyin üstünde olduğu gerçeğinin de delilidir. Zira “*il gider, töre kalır*” ve “*töre konuşunca han susar.*”

Aslında “*Keloğlan*” adlandırmasındaki “*kel*” nitelemesi de mecazi manada iddiamızı destekler mahiyettedir. Çünkü “*kel*” nitelemesi sadece saçsız olmayı değil, şartların getirdiği çaresizliği, güçsüzlüğü, acizliği, savunmasızlığı da ifade eder. “*Kel baş, keli körü toplamak, keli olmak, kel kahya*” ... gibi. “*Keloğlan*” tabiri; kimsesiz, güçsüz, zavallı, garip, korumağa ve kollamağa muhtaç anlamlarını da taşır.

Ancak toplum vicdanı bu korumalı tipi akıl, sağduyu, kurnazlık, sevimlilik... gibi özelliklerle donatıp ve özellikle de saçsızlığını ön plana çıkartarak ona bahsettiği toleransı belli etmeme yönüne gitmiştir. Bundan maksat, yetimlerin kişilikli bireyler olarak cemiyetteki yerlerini almalarını sağlamaktır. Zira kişi himaye edildiğini bilirse asalaklaşabilir. Zaten bu kimselerin toplum tarafından himaye edilmeleri sonsuza kadar da değildir. Sakalı bıyığı çıkınca ya, tüyleninceye yani reşit oluncaya kadardır.

Hâsılı, Türk Kültürü, ailenin ve ailede çocuğun önemi çerçevesinde, “*Keloğlan*” ile yetimliği özdeşleştirmiş, çocukların sağlıklı, kişilikli bireyler olarak topluma kazandırılması gerekliliğini töreleştirerek, mensuplarını bu töreyi ifa ile vazifeli kılmıştır.

Modern Dünyanın, kimsesizlikleri yüzünden itilip kakılan, sevgisizlik ortamında suç batağına sürüklenen sokak çocuklarını, topluma katma yolunda çaresiz kaldığı gerçeği dikkate alındığında, Türk kültürünün binlerce, on binlerce yıl öncesinden düşünüp töreleştirdiği bu kabul çok manidardır. “*Keloğlan*” tipi bağlamındaki bu kültürel gerekçe (güçsüzün himaye edilme zorunluluğu), insan ve cemiyet için muhteşem bir olgu, Türk kültürü için de şapka çıkartılacak bir erdem, bir harikuladelik olsa gerektir.

Çocuk ve kadın haklarının töre tarafından güvence altına alındığını gösterir böyle bir erdem, başka hiçbir kültürde gözlemlenebilecek bir durum değildir.

Köse tipinin olumsuzlanmasına ve horlanmasına gelince, ergenlik yaşını tamamladığı halde sakalı bıyığı çıkmayanlar için verilen bu sıfat (köse) erkeklerde kısırlığın bir simgesi olarak Anadolu’da yaygın bir inanıştır. Bilindiği üzere ilk çocuk doğmadan nikahın dahi geçerlilik kazanmadığı Türk aile anlayışında kısırlık Tanrı laneti olarak görülür ve cemiyetin bu insanlara karşı bakış açısı müspet değildir. Dedem Korkut’un birinci hikâyesi bu durumla ilgili tereddüde mahal vermeyecek kadar açıktır. “*Oğlu kızı olmayanı Allah Tala kargayupdur biz dahi kargaruz*” denilmektedir.¹⁸ Türk halk hikâyelerinde de hazırlık epizotunun en önemli motifinin çocuksuzluk ve çocuksuzluğa çare aramak olduğu hatırlanırsa, bu anlayış çerçevesinde Köse tipinin uğursuz addedilmesi ve horlanması daha kolay anlaşılacaktır. Destanlar, masallar, hikâyelerden gayri bu tipin olumsuzlanmasına köy seyirlik oyunlarımız çerçevesinde de rastlandığını hatırlatmak isteriz. Yıl başı ve yıl sonu ile ilgili oyun-

¹⁸ Ergin, a.g.e., s. 78.

larda, gün dönümü, hasat mevsimi ve hayvanların yavrulama dönemleriyle ilgili ritüel mahiyetli oyunlarda bu tipin verimsizliği simgelediği çok açıktır.¹⁹

Hülasa olarak diyebiliriz ki, Türk kültürü ailenin korunması ve çocuk ile “Keloğlan” tipini, kısırlık ve çocuksuzlukla “Köse” tipini özdeşleştirmiş ve aile anlayışıyla ilgili bu değerler bütünü nesillerin ruhuna üfleme maksadıyla bu özgün ve zıt karakterlerin maceraları şeklinde bir öbek teşkil edecek kadar masal kurgulama yoluna gitme gereği duymuştur. Ailede çocuk ve çocuğun önemi bağlamında, Keloğlan ve Köse eksenli yaptığımız bu kısa değerlendirmelerimizin, kaynakçada da verdiğimiz farklı çalışmalarımızda daha detaylı bir şekilde ele alındığını belirtmek isteriz.

Kaynaklar

AÇA, Mehmet: “Köken Mitleri Evlilik Kurumunun Ortaya Çıkışını Nasıl Açıklayordu?”, *Motif Akademi Halkbilim Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 21, İstanbul 2018.

ASLAN, Namık: “Türk Halk Anlatılarında Toleranslı Tipler ve Kıyafet Değiştirme Motifi Üzerine”, *Muzaffer Akkuş Armağanı*, Kömen Yayınları, Konya 2013.

_____ : “Töre Masalları ve Keloğlan-Köse Tipleri Üzerine”, *Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 2004.

_____ : “Yozgat’tan Derlenen Masallar Üzerine Bir Değerlendirme”, *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu*, Yozgat 2006.

CLAUDE, Cahen: *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, İstanbul 1979.

DONUK, Abdülkadir: “Çeşitli Topluluklarda ve Türklerde Aile”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 33, İstanbul 1981.

_____ : “Eski Türk Aile ve Vasıfları”, *Türk Yurdu*, Cilt: IX, Sayı: 16, Ankara 1988.

ELÇİN, Şükrü: *Anadolu Köy Orta Oyunları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1991.

ERGİN, Muharrem: *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

ERKUL, Ali: “Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri”, *Türkler*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

ESİN, Emel: *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

GÖKALP, Ziya: *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz. İsmail Aka-Kazım Yaşar Koprıman, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976.

GÖKÇE, Birsen: “Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir inceleme”, *Aile Yazıları I*, Ankara 1991.

GÜLENSOY, Tuncer: *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

GÜLER, Ali: “İlk Yazılı Türkçe Metinlerde Aile ve Unsurları”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: I, Ankara 1992.

İNAN, Abdülkadir: “Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri”, *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1987.

_____ : *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1984.

KOCA, Salim: “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkler*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

MANDALOĞLU, Mehmet: “İslamiyetten Önce Türklerde Aile Hukuku”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 33, Konya 2013.

ÖGEL, Bahaeddin: *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1988.

TÜRKDOĞAN, Orhan: “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: I, Ankara 1991.

¹⁹ Şükrü Elçin, *Anadolu Köy Orta Oyunları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1991, s. 37-52.

Geliş Tarihi: 01.04.2019
Kabul Tarihi: 10.04.2019

KİTAP TANITMA TÜRK OCAKLARI UMUMİ KÂTİBİ DR. FETHİ ERDEN'İN OCAK HÂTİRALARI

Dr. Öğr. Üyesi Gökmen KILIÇOĞLU*

*Doç. Dr. Celil Bozkurt, **Türk Ocakları Umumi Kâtibi Dr. Fethi Erden'in Ocak Hâtıraları**, Altınordu Yayınları, 14 cm x 21 cm, 1. Baskı, Karton Kapak, Kitap Kağıdı, 144 sayfa, resimli, ISBN: 978-605-202-88-34, Ankara 2019.*

Hatırat tutma hele de bunları yayınlama geleneğimiz Batılılar dikkate alındığında çok zayıftır. Her ne kadar öznel veriler içerse de hatırat sahibinin yaşadığı dönem hakkında önemli bilgiler edinilebilecek, akademik ve tarihi çalışmalarda fark edilmesi veya önemsenmesi mümkün olmayan birçok detay bu hatıratlardan öğrenilebilecektir. Hatıratlardan sadece anılarını yazan hakkında değil, ilişki içerisinde olduğu insanlar, çalıştığı kurumlar, toplumsal hayat gibi konularda da bilgi sahibi olabiliriz. Özellikle yakın dönemlerde yaşayanların hatıratlarıyla karşılaştırmalar yaparak ilginç bulgulara ulaşabiliriz. Türk tarihinde önemli görevler üstlenmiş kişilerin çoğunun hatıratlarının olmaması büyük bir kayıptır.

Kurumlarımızın fırtınalı siyasi hayatımız içerisinde zaman zaman kesintiye uğraması, bunların arşivlerine ulaşmayı da güçleştirmektedir. Ayrıca özellikle kuruluş aşamasında veya karar alma süreçlerinde yaşananları resmi belgeler üzerinden anlamak mümkün değildir. Bu bağlamda da hatıratlar öne çıkmaktadır.

Türk Ocakları, siyasi ve toplumsal tarihimizin önemli kurumlarından birisidir. Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde kurulmuş olan Türk Ocakları, insanımıza milli şuur vermek, ulusal kimliğini ortaya koymak ülküsünün öncülüğünü ve bayraktarlığını yapmıştır. Askeri tıbbiye öğrencilerinin Türk aydınlarına yazdıkları bir mektupla ateşlenen bu meşale hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemlerinde milletimizi aydınlatmaya devam etmektedir. İkinci

* Düzce Üniversitesi Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in kurulmasına birçok süreçte rol alan bu kurum Türk Milliyetçiliği'nin şekillenmesinde de öncü bir rol üstlenmiştir.

Türk Ocakları bir gençlik hareketi olarak doğmuş, bir aydın hareketi olarak gelişmiş ve toplumsal bir harekete dönmüştür. Bu süreç içerisinde Dr. Fuat Sabit, Mehmed Emin Yurdakul, Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Hamdullah Suphi, Ziya Gökalp, Halide Edip Adivar gibi birçok ismin katkıları olmuştur. Öğrencilik yıllarından başlayarak Türk Ocakları'na hizmet eden bir isim de Dr. Fethi Erden'dir. Erden, Türk Ocakları'nın hemen tüm evrelerinin şahidi olmuş, yürüttüğü görevler hasebiyle yaşananları görmüş, Celil Bozkurt'un belirttiği gibi adeta kurumun "kara kutusu" haline gelmiştir. İşte acı olan böyle bir kara kutunun anılarının tamamına sahip olmamamızdır. Erden'in hatıratı bizim için hem Türk Ocakları hem Türk siyasi hayatı hakkında bir hazine değeri taşıyacaktı. Allahtan Erden Türk Ocakları'nın resmi yayın organı olan *Türk Yurdu* dergisinde zaman zaman çeşitli anılarını kaleme almıştır. Ancak değişik tarih ve sayılarda bulunan bu yazılar daha önce biraraya getirilmemiştir. Dağınık haldeki bu yazılardan istifade etmeyi bir anlamda şansa bırakan bu durum, Doç. Dr. Celil Bozkurt'un kıymetli çabaları ile değişti. Bozkurt, Erden'in *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanan bu anılarını ve bu dergide yer alan Erden'in ölümü ardından yazılanları derleyerek kitaplaştırmıştır.

"*Türk Ocağı'nda ufku ötesine geçenlere, Dr. Fethi Erden'in şahsında Türk Ocağı'nun fikir işçilerine*" ithafıyla başlayan kitapta ilk olarak Bozkurt'un kitabın hazırlık sürecini ve önemini anlatan "ön söz" yer almaktadır. Ardından Erden'in kısa bir biyografisine yer verilmiştir. Burada 1895 yılında Selanik'te doğan, 1918 yılında İstanbul Tıp Fakültesi'ni bitiren Erden'in eğitim, meslek ve sosyal hayatı ile eserleri hakkında bilgi almaktayız. Ayrıca Erden'in Türk Ocağı'ndaki görevleri hakkında detaylı bilgiye sahip oluyoruz. Burada en dikkat çeken bilgi Erden'in en uzun süre Türk Ocakları Genel Sekreterliği'ni yapan kişi olmasıdır. Bozkurt, Türk Ocakları'nın efsanevi başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver beyin gölgesinde kalan ancak Ocağın ikinci adamı konumunda bulunan Erden'in 1931 yılında Tanrıöver'in ölümünün ardından kısa süre Ocak başkanlığı da yaptığına dair kayıtlar bulunduğunu ifade etmektedir. Maalesef kitapta bu kaynaklar belirtilmemiştir.

Kitapta yer alan ilk hatıra yazısı "*Türk Ocakları Nasıl Kuruldu, İngilizler Tarafından Nasıl Kapatıldı, Geçirdiği Buhranlar ve Ocakla İlgili Hatıralar*" başlığını taşımaktadır. Bozkurt, yazıların başlıklarına dokunmamış, dergide yayınlanan halleriyle bırakmış. Ayrıca metinlerde de değişiklik yapmamış sadece kendi verdiği dipnotlara "*hazırlayanın notu*" anlamında (h.n.) ifadesi yerleştirmiştir. Bu yazıda Erden, anı yazımının önemine değinmiş, başta Hamdullah Suphi bey olmak üzere Ocak'ta görev almış herkesin anılarını milletle paylaşması gerektiği vurgulanmıştır. Türk Derneği'nin kuruluşu, kurucuları, mevzuatı ve yayınları ile ilgili bilgiler vermiştir. *Türk Yurdu* dergisinin yayınlanma sürecini ve Türk Ocağı'na takaddüm edişini anlatmıştır. İzmir'in işgalini protesto mitingleri özellikle Sultan Ahmet Meydanı'nda yapılan miting, dağıtılan bildiriler anlatılmıştır. Türk Ocakları'nın 5. Kongresi, Ocağın günlük

işleyişinde yaşanan maddi sorunlar ve en önemlisi İngilizlerin Ocağı nasıl işgal ettiği ile Ocaklıların bazı evrak ve eşyayı İngilizlerden nasıl kaçırdıkları anlatılmıştır. Ocağın Ankara'ya nakli ve buradaki faaliyetleri ve nihayet Ocağın Halk Fırkası'na devri anlatılmıştır. Yazıda Türk Ocakları'nın devrettiği bina ve gayri menkullerin bir listesi ve eski Türk Ocakları'nın isimlerini gösteren bir liste de yer almaktadır.

İkinci yazı "*Türk Ocaklarının Merkez Binasının Tarihi Durumu ve Türk Ocağı'nun Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar*" başlığını taşımaktadır. Yazıda Ocağın merkez binasının arsası, projesi ve inşaatı hakkında bilgiler verilmektedir. Türk Ocakları'nın kapanıp, Halk Fırkası'na devri Erden tarafından Ocağın faaliyetini tatil etmesi olarak tanımlanmış, yazıda daha sonra yeniden faaliyete geçiş süreci anlatılmıştır. Ocağın başta merkez binası olmak üzere emlakının geri verilmesi amacıyla çabalar ve engellemeler anlatılmıştır.

Üçüncü yazı "*Halide Edip Hanımın Bilinmeyen Veya Az Bilinen Tarafları ve Türk Ocağı İle Alakalı Hatıraları*" başlığı taşımaktadır. Burada Halide Hanım ile nasıl tanıştıklarını, Halide Hanım'ın Türk Ocağı ile ilgilenmesini anlatmaktadır. Ayrıca Ocak merkezinin Ankara'ya nakli ile ilgili anılarını paylaşmaktadır. Halide Hanım ve eşi Adnan beyin yurt dışına çıkmak zorunda kalmaları ve yurt dışındaki yaşamları anlatılmış ve Erden'in kendilerini Paris'te ziyaretinde yaşananlar paylaşılmıştır. Halide Edip Adıvar'ın bu habersiz ziyarete sevindiği ancak siyasi şartlar içerisinde Erden'in buna nasıl cesaret ettiğine şaşırıldığı vurgulanmıştır. Yazının diğer önemli bir konusu 147'ler meselesidir. 27 Mayıs ihtilali sonrasında 147 öğretim üyesinin üniversiteden uzaklaştırılmasına Halide Hanım'ın verdiği tepkiyi paylaşmıştır. Halide Hanım'ın yazmayı planladığı bazı eserlerden, "*Sinekli Bakkal*" romanının sinema filmi olarak çekilmesi çalışmalarından, bu romanın Yugoslavcaya çevrilmesi ve telifi meselesinden, Halide Hanım'ın roman kahramanları ve konularından bahsedilmiştir. Halide Hanım'ın bazı hususiyetlerinin anlatıldığı kısımlar ilgi çekicidir. Yazıda Halide Hanım'ın kısa biyografisine ve eserlerinin detaylı bir listesine yer verilmiştir.

Kitabın son kısmı yine Türk Yurdu dergisinden alınmıştır. Dr. Fethi Erden'in vefatı üzerine dergide hakkında yazılanlar yer almaktadır. Burada yakınlarının, dost ve tanıdıklarının Erden hakkındaki düşünce ve duygularına yer verilmiştir.

Kitabın sonunda Erden'in fotoğraflarının bulunduğu bir albüm yer almaktadır. Bu da çalışmaya ayrı bir değer katmıştır.

Bozkurt'un çalışması Türk Ocakları'nın ve Türk siyasi hayatının bir dönemine ışık tutabilecek anıları bir araya getirerek önemli bir açığı kapatmıştır.

